

g 28/2135

183.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

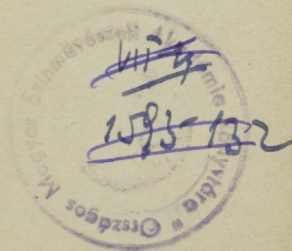
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HATVANADIK KÖTET

(154. 155. 156. SZÁM.)

dpo

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1889.

~~Leltárapló 4922
tétele alatt bevételezve.
Bp. 195 3 16 23~~

Dr. Lovóházi László
1895. 11. 6. sz.

40.-

TARTALOM.

CLIV. SZÁM.

FÁY ANDRÁS POLITIKAI MŰKÖDÉSE A MEGYÉN ÉS AZ ORSZÁG- GYŰLÉSEN. (I.) — Badics Ferencztől	1
GRÓF BÁNFFY DÉNES EMLÉKIRATAI AZ 1848. ÉVI FORRADA- LOMRÓL. (III.) — Marczali Henriktől	26
EGY BOLDOG EMBER. Beszély. — Bergeret Gaston után, francziából, Lőrincz Bélától	50
KÖLTEMÉNYEK. <i>Kereszt a sziklán.</i> — Szász Károlytól. — <i>A fülmlé panasza.</i> — Új-görög népköltési gyűjteményből. — Erődi Bélától. ...	78
NÉPSZÁMLÁLÁSUNK ÉS A TELEPÍTÉSEK. — Vargha Gyulától ...	81
PARLAMENTI VITÁINK SZABÁLYOZÁSA ÉRDEKÉBEN. — Csorba Ferencztől	99
COMENIUS ÉS A RÁKÓCZYAK. — Kvac sala Jánostól... ..	113
ÉRTESÍTŐ: Mikszáth K.: <i>A beszélő köntös.</i> — z. — Fenyvessy F.: <i>Felső oktatásunk reformja.</i> — f. — Fischer K.: <i>Die Erklärungsarten des Goetheschen Faust.</i> — Heinrich Gusztávtól... ..	151

CLV. SZÁM.

A PARISI 1889-IKI TÁRLAT TUDOMÁNYOS SZEMPONTBÓL. — Szabó Józseftől	161
FÁY ANDRÁS POLITIKAI MŰKÖDÉSE A MEGYÉN ÉS AZ ORSZÁG- GYŰLÉSEN. (II.) — Badics Ferencztől	190
NYELVÉSZETI TANULMÁNYÚTAM A VOGULOK FÖLDÉN. (I.) — Munkácsi Bernáttól... ..	206
MEZŐGAZDASÁGI REFORMOK. — Baross Károlytól	238
A SZEG. Elbeszélés. (I.) — D. Pedro de Alarcon után, spanyolból, — Haraszi Gyulától	268
KÖLTEMÉNYEK. <i>Szobráncon.</i> I. <i>A szinnai kő virága.</i> — II. <i>Szeptem- berben.</i> — Lévy Józseftől	287
AZ EGYETEMI KÉRDÉSEK MAGYARORSZÁGON. — König Gyulától ...	290
ÉRTESÍTŐ: Majláth B.: <i>Gr. Széchenyi István levelei.</i> — x. — Szilágyi S.: <i>Levelek és oklevelek I. Rákóczy György keleti összeköttetéseihez.</i> — Acsády Ignácztól. — Csopely L. és Kupis J.: <i>A világforgalom.</i> — pl. 	303

CLVI. SZÁM.

THUKYDIDES. — Hunfalvy Páltól	321
IPARUNK ÜGYÉBEN. — Telkes Simontól	357
NYELVÉSZETI TANULMÁNYÚTAM A VOGULOK FÖLDÉN. (II.) — Munkácsi Bernáttól	382
A BŰNÜGY STATISZTIKÁJA. — Wlassics Gyulától	409
A SZEG. Elbeszélés. (II.) — D. Pedro de Alarcon után spanyolból, — Haraszti Gyulától	424
KÖLTEMÉNYEK. <i>Tengeri képek.</i> I—VIII. — Ifj. Apáthy Istvántól. — <i>Téli örömek.</i> Burns után, angolból. — Lévay Józseftől	445
AZ ORVOSI FAKULTÁS REFORMJÁ. — Grósz Emiltől	451
ÉRTESÍTŐ. Csicsáky I.: <i>Költeményei és kisebb műfordításai.</i> — k. — Danzer A.: <i>A mi hadseregünk.</i> — y. — Heller A.: <i>Az időjárás.</i> — l. — Frick O. & Dr. Meyer H.: <i>Sammlung pädagogischer Abhandlungen.</i> — Kármán M.: <i>Beispiel eines rationellen Lehrplans für Gymnasien.</i> — l. — <i>Bimetallism in Europe.</i> — F. B. — Low's <i>Handbook to the charities of London.</i> — <i>Képes A B C.</i> — Csengeri J.: <i>Mulatságra üt az óra.</i> — <i>Kicsi babák piczi képes verseskönyve.</i> — y. —	461

FÁY ANDRÁS POLITIKAI MŰKÖDÉSE A MEGYÉN ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN.*)

Első közlemény.

I.

Fáynak tulajdonképeni politikai működése onnét kezdődik, midőn a megyei dolgokban évek óta kitüntetett buzgósága s a köztanácskozásokban tanusított értelmi fensőbbsege elismerésül 1830-ban bevásztják a legfontosabb állandó választmány: a követi utasításokat előkészítő bizottság tagjai közé. Ettől kezdve 1840-ig, újkori történetünk e nevezetes, politikai s társadalmi átalakításunkat előkészítő korszakában, a megyei autonomia legfényesebb napjaiban, közvetlenül befoly az országos dolgok intézésébe, a mennyiben újra és újra választva, tíz éven át tagja a bizottságnak, az 1832—36-diki országgyűlés végén pedig követe Pestmegyének; s e szereplésével oly népszerűséget szerez nevének, hogy az ellenzék legünnepeltebb vezéreivel együtt emlegetik s köztisztelet övezi nemcsak a megyében, hanem az egész hazában.

A megyét, mint politikai joghatóságot, az a küzdelem tette nevezetessé és népszerűvé, melyet a kormány önkényes törekvései ellen majd félszázadon át vívott az ősi alkotmány érdekében. A megye politikai súlyát azonban állandóan biztosította az a körülmény, hogy ott készítették a követi utasításo-

---

*) Részlet a szerzőnek *Fáy András életrajza* című s a magyar tudományos akadémiától Lévay-jutalommal kitüntetett pályaművéből.
Szerk.

kat; más szóval: hogy a politikát nem az országgyűlésen, hanem a megyén csinálták. Ezért volt oly fontos az a bizottság; a közgyűlés tudniillik ennek véleménye alapján határozta meg, hogy az egyik országgyűléstől a másikig fölgülemlett sérelmek közül melyiket vegyék föl, s melyiket ne, miben kívánnak javítást vagy változtatást, mire áldozzanak s mire ne, egy szóval: mind azt, mit az országgyűlésen tárgyalatni kívántak. Fontosabb ügyekben úgy csinált a megye közvéleményt, hogy körlevélben szólította föl a többi megyét valamely indítvány pártolására. Ha pedig országgyűlésen a királyi leirat egyéb, az utasításokban nem foglalt, ügyeket is tűzött ki tárgyalásra, vagy valamelyik megye vetett föl új kérdést, akkor a követek megküldték megyéjüknek a leiratot vagy a fölmerült ügy részletes rajzát s utasítást kértek, mikép nyilatkozzanak. Így tettek akkor is, midőn a már ismert ügy új fordulatot vett a tanácskozások folyamán vagy a királyi válaszok következtében. Ha sürgős volt a dolog, futárok vitték az izenetet s feleletet is, mert az utasítást készítő bizottság ilyenkor közgyűlés nélkül is érvényesen határozott. A közlekedés akkori nehézségei miatt azonban így is eltartott a várakozás néha egy, néha két hétig is. S addig állt a tanácskozás; az utasítást nélkülöző követek legföljebb hallgató részt vehettek a vitákban vagy pedig — az utasítások megérkezéig — más ügyet vettek elő.

Ekként az országgyűlésre küldött követek csak szájai voltak a megyéknek, hű kifejezői a megyei közönség akaratának, melytől egy hajszálnyira sem volt szabad eltérniök. Az első utasításokban még az is meg volt határozva, hogy az országgyűlés helyére megérkezvén, kikhez, s milyen sorban menjenek tisztelegni.

Bizonyos, hogy ily módon a közönség képvisellete tökéletes volt, de rendkívül meg volt nehezítve a tárgyalás. Ezért, midőn az 1825-diki országgyűlés két évi tanácskozás után is alig tudott véget érni, a nádor-főherczeg kifogyván türelméből, az utasításokat védő trencsényi követ beszéde után egyszer határozottan kijelentette,*) «hogy többé ily idővesztő instructiók mellett diatát tartani nem kíván», s egyben meghagyta a követeknek, hogy ezt küldöikkel is tudassák. A személynök sietett a

---

*) Fáy András egyik jegyzőkönyvében beszéli el ez esetet; innét valók a nádor és személynök idézetei.

nádor szavait azzal nyomatékosítani, hogy hamarosan kikeresett egy régi törvényt, mely szerint «*legislatio competit Regi et SS. et OO. in diæta congregatis*» vagyis, hogy a törvényhozás joga az országgyűlésen egybesereglett királyt és rendeket illeti — tehát nem az otthon-maradtakat. De azért így sem lett sikere a megjegyzésnek; mert a hol megmondták is a nádor izenetét, a megyék ezt rögtön előjegyezték sérelemnek a jövő országgyűlésre. A rendek pedig annál büszkébben emlegették alkotmányunknak ezt az ősi szokáson alapuló jelességét, mivel az 1830-diki országgyűlésen maga a kormány is javukra szolt, azon ürügy alatt halasztván el a reform-munkálatok tárgyalását, hogy a követeknek erre nézve nincs utasításuk.

A változtatás szükséges volta azonban annál érezhetőbbé vált, mennél jobban összetorlódtak a sürgős teendők s a reform-kérdések, melyeknek tárgyalása ily módon majdnem lehetlenné vált. Pedig az utasítások csupán egyik akadályát képezték a törvényhozási tanácskozásnak. Volt több is. Mennyi időbe került, míg csak abban megállapodtak: minő sorrendben tárgyalják a kérdéseket. Aztán kezdtek tanácskozni, előbb a kerületi, utóbb az országos ülésekben. S ha itt valamiben nagynehezen megállapodtak, a végzést izenatkép átküldötték a főrendekhez. Ezek, ha egészen el nem vetették, annyi s oly módosításokkal látták el a törvényjavaslatot, hogy új tanácskozás vált szükségessé. Ezután újra átküldötték az izenetet s onnét újra vissza, úgy hogy némelykor a végső kifáradásig folyt az izenet-váltás, s a főrendek akaratán akárhányszor végkép megtört a rendi tábla határozata. Ezért mondta Fáy egyik beszédében, hogy a főrendek valóságos veto-jogot gyakorolnak. A másik veto-jogot meg a kormány gyakorolta, nemcsak abban, hogy a közmegegyezéskép fölterjesztett törvényjavaslatot visszavetette, hanem főkép abban, hogy a fölterjesztésekre egészen önkényes időközökben adott választ. Így az 1832—36-diki országgyűlésen a magyar nyelvi fölterjesztésre csak harmadfél év múlva kaptak a rendek választ, az úrbérre hét hónap múlva, az adó tárgyában pedig harmadnapra, sőt az országgyűlés végén három-négy válasz érkezett naponként, úgy hogy a rendek az idő rövidsége miatt — mert már ki volt tűzve a berekesztés napja — kénytelenek voltak vagy félretenni az egész ügyet, vagy belenyugodni a kedvezőtlen módosításokba. A törvényjavaslatnak a fölírathoz mellékelése ez országgyűlé-

sen már üdvös újítás volt, de abból most is csak a «concertatio» után vált törvény. A szöveg megállapítása végett ugyanis egy országos választmányt küldtek ki, mely az udvari cancellariával együtt tanácskozott, s itt gyakran megesett, hogy a föliratok s válaszok félreértése vagy félremagyarázása miatt más szándékú törvényt szerkesztettek, mint a minőt a rendek a királyi válasz által már biztosítottak hittek.

Valóban, nálunk nagyon «nehéz-születésű gyermek volt a törvény», mint Fáy beszámoló beszédében megjegyezte; de míg a kormány s a vele szövetkezett főrendek ármányait látták a rendek, annál kevésbbé voltak hajlandók saját jogaik föláltozása árán változtatni a helyzeten, mert eddig is a merev ellenzés kitartó küzdelmével biztosíthatták csak jogaikat. E sikeres küzdelem miatt vált hazafias cultus tárgyává a megye, melyet az «alkotmány védbástyájá»-nak szeretett nevezgetni a megyei autonomiára büszke nemesség; s e küzdelem emléke és dicsősége gyökerezettette meg a nemzetben az ellenzéki érzelmet, melyet — haladásunk rovására — folyvást élesztett a kormány politikája. Mert ez, ha 1825-ön túl kényszerült is megtartani az alkotmánynak külső formáit, másfelől minden alkalmat és eszközt megragadott a közszabadság megnyirbálására. Ekként a nemzet megszokván, hogy bizalmatlanul, gyanakodva fogadjon mindent, mi fölülről jön, utoljára a féltékenyen őrzött alkotmány merev védelmére irányult minden törekvés, s e korlátolt körben merült ki az összes hazafiúi tevékenység. Ez az oka, hogy nemcsak az 1825-diki, hanem az 1832—36-diki országgyűlés is még mindig sérelmi politikát üz, s a hazafiság jóformán a szerint méretek, ki mily hevesen támadja meg a kormányt.

Pedig az utóbbi országgyűlésre, miután amaz már biztosította az alkotmányt, nem kisebb fontosságú föladat várt: azoknak az országos munkálatoknak tárgyalása, melyeken az 1825-diki országgyűléstől kirendelt országos bizottság a nádor elnöke alatt két évig dolgozott, s melyeket már 1830-ban kellett volna tárgyalni; de ekkor az utasítások hiánya, 1831-ben a nagy cholera miatt maradt el az ügy. Mivel a nádor — akkor még föltűnő szabadelvűséggel — annyi példányban nyomatta ki az országos bizottság munkálatait, hogy magánosok is megszerzhették, azt lehetne gondolni, hogy az 1832 december 16-dikán megnyílt országgyűlés már kialakult vélemények alap-

ján s könnyen hozzáfoghatott azok tárgyalásához. De nem úgy állt a dolog. Az alkotmányvédő törekvés annyira fölemésztette a közügyi tevékenységet s kielégítette a hazafiúi becsvágyat, hogy a mellett egészen elhanyagolták a haladás munkáit. 1825-ben megtörtént az a különös eset, hogy azon reform-munkálatokat, melyeket az 1790-diki országgyűlés bizottságai alkotnak, s melyek tárgyalását a következő országgyűlések annyira óhajtották, most csak a kormány többszöri sürgetésére vették elő a rendek.

E vonakodásnak nem csupán a kormány iránti bizalmatlanság volt az oka; hanem egyfelől az általános készületlenség, másfelől bizonyos elégedett nyugalom. Az önkényes uralom alatt felnőtt nemzedék, elzáratván a külföld művelő hatásától s korlátoztatván taníttatásban és szellemi érintkezésben, nem léphetett nyomába a régibb országgyűlések törvényhozóinak, a külföld államtudományi előhaladásától meg épen messze elmaradt. A megyéken a szóvivők tudománya is alig terjedt túl a Verbőczy *Hármas könyvé*n, a többinél meg teljesen hiányzott minden államtudományi ismeret, mely reformok alkotásához szükséges lett volna. Sőt bátran mondhatjuk, hogy a reformok hiányát nem is érezték. Ha az a 20-as évekbeli nemes a megyegyűlésen egy-egy hangzatos beszédben kiöntötte hazafiúi keserveit, s egy-egy fölírás vagy protestatio alakjában biztosította a nemesi szabadságot, elégedetten ment haza, s nyugodtan szívta pipáját, itta borát, nem volt semmi gondja. Földjét minden befektetés nélkül megmunkálta, a termést learatta s behordta a jobbágy. Böven elég volt egész házanépének, a fölösleget bevermelték, hogy inséges esztendőre is jusson. Adót nem fizetett, s a mi kevés pénz néha «subsídium»-ra vagy egyébre kellett, az könnyen kített a marhatartás jövedelméből. Hogy ne lett volna hát elégedett! E helyzeten a nemesség nagyobb része — a később gúnyolva emlegetett maradiak tábora — nem akart, de nem is tudott volna változtatni. Csak kevesen voltak, kik jövődő boldogulásunkra szükségesnek tartották a reformokat, s nagyobbbrészt ezek is csak az ősi alkotmány keretében óhajtották az újításokat. A reformok útja-módja s eszközei iránt különben teljes tájékozatlanság uralkodott, s ez mind addig tart, míg Széchenyi István föl nem lép s irányt nem jelöl a haladni kívánóknak.

Széchenyi már a *Lovakról* írt szakszerű munkájában

(1828.) talál alkalmat, hogy oda-oda suhintson a minden újtás ellenzőinek «gyűlöletes» fájára. *Hitel* (1830.) című könyvében már egyenesen megtámadja a magyar feudális birtokrendszert, a nemesi szabadság kártékony kinövéseit, a robotrendszert s a közlekedési vonalak elhanyagolását; szembeszáll a félszázados közvéleménnyel, mely hátramaradásunk okát a kormány rosszindulatában, a magyar dicsőséget pedig a múltban kereste; ezzel szemben ő a jövőre utal, melynek dicsőségét kivívni egyedül tőlünk függ. Folytatta a támadást s határozottan körvonalozta eszméit a *Világban*, hol egyenesen kimondja, hogy Magyarországnak okvetetlenül át kell mennie egy «tiszítító krízisen», s ő ekkor «egy szelíd s convulsio nélküli reformatiót kíván».

E merész hangtól eleinte a haladás barátai is megijedtek; az ősi jogok féltékeny őrei pedig hallani sem akartak a régi állapotok fölforgatásáról. Az arisztokratia «fészke bemocskolójá»-nak, a köznemesség «parasztlázító»-nak nevezte Széchenyit, kit annál könnyebb volt megtámadniok, mivel ez pártot nem alakított maga körül. Általában kevesen értették át az ő politikáját; a legtöbben azt látták, hogy a régi Magyarországot le akarja rombolni. Sokkal egyszerűbb volt a Wesselényi politikája, folytatása a régi «passiva resistentia»-nak, s ezért mindenki által érthető. Ő és párthívei sem tagadták a haladás szükséges voltát, de egy-egy sérelmet mindig fontosabbnak tartottak, mint a reformokat, s a kormánynak egy-egy önkényes cselekvénye jobban foglalkoztatta, izgatta a kedélyeket, mint a hitelügy rendezése, a vámmentesség eltörlése, a törvény előtti egyenlőség stb. Őt vallották aztán vezéroknek mindazok, kik bármi érdek miatt szemben állottak a kormánnyal, s azok is, kik a reformoktól irtózva, egyedül az ősi jogok megmentésére törekedtek. Ez az ellenzék még nem volt szervezett párt, de sok hívet számlált. E közvélemény tette oly zajossá a Wesselényi népszerűségét, midőn egyre merészebben támadta meg a kormányt, s ezért vált gyanússá Széchenyi eljárása, midőn anyagi vállalatai érdekében a kormány iránt engedékeny volt, s a sérelmekkel keveset látszott törődni.

A kormány önkényes hajlamai valóban még mindig időszzerűvé tették a sérelmi politikát, mely nélkül több erővel s minden esetre nyugodtabban foghatnak vala a rendek a reformok tárgyalásához. Az 1832-diki országgyűlésen a vita egy szá-

bad országgyűlési újság követelésével kezdődött, s midőn a kormány ezt nem engedte meg, Kossuth előbb könyomatú, s ennek lefoglalása után *Országgyűlési tudósítások* cím alatt egy levélformában írott íven közölte a beszédeket, s a gyűlésen történeteket. Ez annyival kelendőbb lett, mivel se a hírlapoknak, se a hivatalos *Acta comitiorum*nak nem volt szabad a szónokok nevét közölni. Kossuthnak kitűnően szerkesztett lapja hű képet nyújtván a távollévőknek is a gyűlés folyamáról, e nyilvánosság kétségtelenül emelte a tanácskozás színvonalát, s terjesztette az ellenzéki szónokok híret s népszerűségét.

Mert hatásos szónoklatokra később is bőven volt alkalom. Az újság-kérdés után arról támadt vita, vajon melyik ügyet tárgyalják előbb. A királyi előterjesztésekben először az úrbéri, aztán a jogügyi s végre az adó- és tagosítási ügyek voltak kitűzve tárgyalásra. A rendek azonban attól tartottak, hogy ez ügyek elintézése után az országgyűlést föloszlatják, s a sok egyéb kérdés ismét elintézetlen marad. Hosszú vitatkozás után abban állapodtak meg, hogy előbb az úrbéri s aztán a kereskedelmi s tagosítási ügyeket együtt tárgyalják, s a mint készen lesz az úrbéri törvény, mindjárt fölterjesztik szentesítés végett. Míg az erre kiküldött bizottság dolgozott, addig a rendek a magyar nyelv, a vallás, Erdély s a lengyelek ügyét tárgyalták.

Míg Wesselényi a főrendeknél oly hevesen hirdeti az ellenzéki eszméket, hogy a nádor előbb megint, majd a király elé idézteti: addig a rendi táblán Kölcsey, Klauzál, Beöthy, Pálóczy, Balogh, Bezerédj tűnnek ki mint ellenzéki szónokok. Ott van még Nagy Pál is, a magyar alkotmány öregedő bajnoka, s megjelent már Deák Ferencz is, az új bajnok, ki nagy törvénytudományán kívül bámulatos értelmi erőt, erős nemzeti érzelmet, de nagy mérsekletet s mindenek fölött oly meggyőző erejű szónoki tehetséget hozott magával, hogy csakhamar mindnyájuk fölé emelkedik. — Széchenyi anyagi vállalatai miatt ritkán van jelen, Wesselényi utóbb Erdélybe megy, Kölcsey pedig megjérének új utasításai miatt távozik; de az országgyűlés ellenzéki szelleme nem változik, s midőn a szólásszabadság megsértésével előbb Wesselényit, majd Balogh Jánost s másokat idéznek perbe, egyre hevesebbé válik a tanácskozás, melyet csak Deák tekintélye mérsékel valamennyire.

Pestmegyét ez országgyűlésen Dubravitzky Simon első alispán, ezúttal másodízben, és Péchy Ferencz táblabíró képviseli.

selték. Utasításuk szerint «a magyar nyelvet, a hol csak annak legkisebb módját látják, mindenkor szemeik előtt kell viselniök». Pestmegye e tekintetben mindig buzgó volt; hogy csak legutóbbi tettét említsük, 1831. 313. sz. végzése szerint mind a közigazgatás, mind a törvénykezés ügyeiben kizárólag a magyart használta hivatalos nyelvül. — Mivel az adózó-nép ügye legfontosabb, azért a rendszeres munkálatok közül először «az urbariale, azután a contributionale, commissariaticum s úgy a commerciale operatum»-ot kívánják tárgyalatni. A papirpénzt törüljék el; a só árát szabályozzák; Jankovits gyűjteményét vegyék meg a múzeum számára stb.

Ezek vannak az első utasításokban, melyeknek szelleme ellenzéki ugyan, de mérsékelt, sőt loyális. Az utasításokat készítő bizottság azt is kitézte, hogy az országgyűlési naplóban ne csak a megye, hanem a szónok neve is kitétéssék; de a közgyűlés ezt mellőzi. Szintűgy a követek iránt való bizalomból mellőzi azon pontot, hogy ha nincs utasításuk vagy ellenkező véleményök, azonnal a megyéhez forduljanak. Amazt az országgyűlés is hiába sürgette, emitt pedig a megye nemsokára saját kárán okült.

A pótló utasításokban egyebek közt azt kívánják a megye rendei, hogy ez országgyűlés költségeit mindenesetre a nemesség fizesse, nehogy e miatt idő előtt elozlassák a gyűlést. 1833 május 13-dikán már panaszkodnak, hogy az országgyűlésen nem dolgoznak elég serényen; ezt a következő években is emlegetik, mert a késedelem miatt a törvénykezés szünetelése sok kárt okozott. A kerületi gyűlések eltörléséről hallani sem akarnak; a főrendek ellentállásaira nézve pedig azt ajánlják, hogy az országgyűlés coordináltassék. Az állandó híd, színház s egyéb közhasznú intézetek pártolását általában ajánlják.*)

Mennyi része van ez utasításokban Fáynek, nem lehet kimutatni; de ismervén eddigi működését, kételkednünk nem lehet, hogy a mennyiben nem ő indítványozta, bizonyosan pártolta mind azon ügyeket, melyek egyfelől az alkotmány s ősi jogok épségben tartására, a jobbágyok sorsának javítására, másfelől a magyar nyelv s a közművelődés ügyének előmozdí-

---

*) Mind az első, mind a későbbi utasítások hiteles másolatban Fáy hátrahagyott iratai között.

tására vonatkoztak, ha ez utóbbi talán a nemesség megterhelésével járt is. S míg ezeket a meggyőződés erejével ajánlhatta s védhette, nem kevesebb melegséggel szólhatott egy-egy korszerű újítás érdekében, melyek a megye házi életének javítására s a társadalmi jólét emelésére vonatkoztak.

Ilyen irányú működésére annál bizonyosabban következtethetünk, mert ugyanezen eszmékért küzd nemsokára az 1832—36-diki országgyűlésen is, mint Pestmegyének követe, s bár az országgyűlésnek csak végére jelenhetett meg, szereplése nem tűnt el nyomtalanul.

Fáy működésének ez a része inkább eredményeiben, mint részleteiben ismeretes, mert beszédei az *Országgyűlési Tudósítások* kézirati ívein meg az *Acta Comitiorum* hasábjain (itt névtelenül) vannak eltemetve. A részletesebb vizsgálatot azonban annyival inkább megérdemlik, mert Fáy főképp e politikai működése s az országgyűlésen föltüntetett szónoki sikerei következtében emelkedett a harminczas évek végén Pestmegye vezérférfiai közé.

Megkülönböztető volt már tüntetésszerű követté választása is, melyben nemcsak eddigi közéleti működésének elismerése, hanem főképp az utasításokat készítő bizottságban kitüntetett politikai magatartásának helyeslése is foglaltatik.

«A követnek — úgy mond Fáy egyik jegyzőkönyvében — az a kötelessége, hogy az instructiójához a sessiókban körömszakadásig harczoljon, s ha ki nem viheti azt, igtassa be ressensusát a diariumba pro sui legitimatione. Ha egyik követ hallgat s társát nem elidálja, úgy tekintetik, mint ki amabban megegyezett.»

E szavakban az utasítások természetéből folyó s a hosszú gyakorlattól megszentelt szokás van kifejezve, mely iránt a megyék annál érzékenyebbek voltak, mennél szükségesebbé vált a kormány önkényes törekvéseivel szemben az ősi alkotmány fölött való éber őrködes. Ez az oka, hogy a pótló utasításokban Pestmegye rendei többször megjegyzést tesznek követeik magatartására is; így nem helyeslik, hogy a királyi leíratot a kormány óhajta szerint válasz nélkül kívánták hagyni, hogy a Wesselényi ügyében Balogh által mondott beszédet különbözően adják elő stb. E megjegyzések éle a megye második követét, Péchy Ferenczet, illetve, ki utasításai ellenére nyíltan a kormány felé hajolt s ezzel mind az országgyűlésen, mind a me-

gyén ellenszenvet keltett maga iránt. Az 1834 január 3-diki kerületi ülésben már fölállásakor oly zajongás támad, hogy ennek erőszakos lecsendesítése után is csak annyit mondhat, mikép ő sem akar a leíratra választ. Utolsó fölszólalásában, 1835 szeptember 7-dikén, szintén a kormány érdekeit védte, midőn a többség a kisebb sérelmek orvoslását sürgeti, ő pedig szükségtelennek tartja a sürgetést. Mire azonban e nyilatkozata az *Országgyűlési Tudósítások*ban megjelent, Pestmegye már megfosztotta őt követi állásától. Működésével ugyanis végkép elvesztvén a megye bizalmát, az 1835 augusztusi közgyűlés elhatározta, hogy helyébe új követet választ, s erre szeptember 9-dikét tűzte ki.

Péchy, úgy látszik, ismerte az ellene irányuló közhangulatot, mert mentegetőző levelet küld a rendekhez, melyben tagadja, hogy eltért utasításaitól, mind a mellett lemond a követségről. A rendek elfogadták a lemondást, azzal a hozzáadással, hogy «a múlt gyűlés határozata értelmében úgy is visszahívták volna». Az elnöklő alispán most fölszólítja a jelenlevőket, hogy válaszszanak új követet. «A rendek azonban azon határtalan bizodalomtól lelkesítettvén, melylyel magát a köztanácskozásokban mindenkor kitündököltetett lelkes polgártársok, megyebeli táblabíró Fáy András úr eránt mindenkor viseltettek és most is viseltetnek, egyes (értsd: egyhangú) fölkiáltással kijelentették, hogy teljes bizodalmost csak egyedül csak most említett táblabíró úrba helyezhetik s egyedül csak őtet kívánják országgyűlési követjöknek.» Fáy — így folytatja a megyei jegyzőkönyv — «szokott szerénységével» kijelenti, hogy «jóllehet ezen közbizodalmat olyan mélyen tiszteli és ezen megbecsültetését oly érzékeny háladatossággal veszi, hogy szavakat alig találhat annak kimagyarázására», mind a mellett kéri a rendeket, hogy «gyöngye egészsége s egyéb házi körülállásaira» tekintvén, mentsék föl; de, bár többször ismétli a lemondást, a rendek megmaradnak kívánságuk mellett, s többször is kijelentik, «hogy bizodalmost épen most, a midőn a diéta vége felé járván, a dolognak legfontosabb része most fog megállapodás alá jönni, következőleg érett megfontolásra és lelkes hazafiúi állhatatosságra most leszen leginkább szükség, ezeket pedig ezúttal egyedül csak a táblabíró úrnak mindenkor tapasztalt ügyességében, a dolgokban való jártasságában és lelkes hazafűségében találják föl».

Fáy tehát engedni kénytelen. *)

Fokozta az ekként nyilatkozó közbizalom súlyát, hogy azt a megye legtekintélyesebb egyéneiből álló gyűlés mondotta ki. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ugyanis jelen voltak az egyházi rend részéről: Ocskay püspök, Wagner kanonok, a főrendek részéről: gróf Keglevich Gábor koronaőr, gróf Károlyi Lajos és György, gróf Desewffy József és Aurél, gróf Széchenyi István s többen a Ráday, Beleznay, Prónay, Podmaniczky, Szilassy, Lónyay, Jankovits, Madarassy, Patay, Halász, Bohus, Okolicsányi családokból, továbbá a megyei tisztikar, több város küldöttei s számos nemes ifjúság.

Szóba kerülván, hogy régebben s néhol most is, föl szokták a követeket eskettetni, Fáy ezt magára nézve annál inkább kéri, mivel meggyőződése szerint mindenkor meg kell a követet hiteltetni. Előkeresik tehát az 1790-diki eskü-mintát, melyet a jegyző nyomban lefordít, s Fáy leteszi az esküt, mely azzal végződik, hogy az országgyűlés befejezése után hat évig, a rendek beleegyezése nélkül semmiféle «hivatalt, tisztséget, kedvezéseket es adományokat» el nem fogad. Az első követet, Dubravitzky Simon első alispánt, «a benne helyezett határtalan bizalom s tántoríthatatlan hazafiságánál fogva» nem hiteltetik meg, de jövőre mindenkire nézve kötelezőnek mondják ki az eskü letételét.

Fáy ezek után úgy rendezi el ügyeit, hogy a tavaszig távol maradjon, mert Pozsonyból télvíz idején még akkor sem igen jöhetett volna haza, ha az országgyűlés korábban véget ér. Fölviszi magával nejét s tanuló fiát is, s pesti házában csak egy régi hű cselédjét hagyja.

Szeptember 24-dikén jelenik meg először a kerületi ülésben, hol épen arról folyt a tanácskozás, hogy a jobbágytelket megszálló nemesek minő közterheket tartozzanak viselni. Midőn belép a gyűlésterembe, a rendek «hangos éljennel» üdvözlilik az irodalmi s közügyi szerepléseiről már általánosan ismert új követet. Tovább foly a vita, a kerületi ülésben október hatodikáig, országos ülésben egész április 20-dikáig, s ekként Fáy-nak is elég alkalma volt hozzászólni a kérdéshez.

Első fölszólalása — a szeptember 28-diki kerületi ülés-

---

*) Az 1835 szeptember 9-dikén tartott közgyűlés 3759. számú végzése. Pestmegye levéltárában.

ben*) — a nemesi jogok tüzes védőjeül mutatja be. Azt mondja, hogy a rendeket vezérlő elv («az adózó fundus épségben föntartassék ugyan, de a jobbágytelket művelő nemes saját tulajdonától s külön szorgalma gyümölcsétől ne adózzék») helyes s főbb pontjaiban utasításaival is megegyezik; de mint magán ember «óhajtotta volna, hogy a nemesség adófizetésre bár ne kényszeríttessék». Ezt pedig nem «aristokratiai vakbuzgóságból» óhajtana, hanem mert aggódik a jövő miatt. «Ő» — úgymond előbb itt s utóbb a november 25-diki országos ülésen — «a nemességet ekkorig alkotmányos létünk egyedüli védbástyájának tekinti, melyet megosztásokkal gyöngíteni s mintegy közfalak vonásával egymástól elválasztani mindenkor veszedelem a hazának.» A méltányosság nevében azt indítványozza tehát, hogy «a jobbágyi viszonyokra nézve adó alá vett nemesek, kivéven a személyes kiváltságoktól elválaszthatatlan nemesi fölkelés kötelességét, minden egyéb nemesi terhektől, névszerint a subsidiumok viselésétől, fölmentessenek.» A többség azonban ezt természetesnek s külön fölemlítését mellőzhetőnek tartja, épen úgy mint a puszták megadóztatását ellenző véleményét is. Bebizonyítván ugyanis, mily hibás az 1723-diki összeírás, azt kéri, hogy ne ezt, hanem az 1764-diket vegyék a megszállás alapjául s legalább három évi időt engedjenek, de a többség ismét az eredeti szöveg mellett szavaz. — A katonatartásra kerülvén a sor, úgy a kerületi mint (a november 25-diki és április 20-diki) országos ülésekben élénk színekkel rajzolja a nyomasztó terhet, melyet a katonaelmelzés ró az adózó népre; örökös vesződés ez a törvényhatóságokra s valóságos veszedelem az országra nézve; a mi eredetileg adófizetési könnyítés czéljából volt behozva, most a legsúlyosabb materialis teherré, a legkárhuzatosabb morális metelylé vált. Utasítása értelmében tehát azt kívánja, hogy a katonatartást úgy a jobbágy mint az adózó nemesre nézve okvetetlenül szüntessék meg, vagy ha ezt el akarják halasztani, halaszszák el az egész törvényzikket, mert ha a legnagyobb

---

*) A kerületi ülésekben mondott beszédek s egyéb adatokat Kossuth *Országgyűlési Tudósításai*ból merítem, az országos ülésekben történeteket pedig a Kovachich által kiadott *Collectio Diariorum Dietalium incl. Regni Hungariae* című országgyűlési jegyzőkönyvek XII—XIV. Pozsony, 1832—36. köteteiből.

tehertől nem mentjük föl az adózókat, az egész úrbéri törvény sem fog megfelelni a nagy várakozásnak. Nagy Pál is azt mondja, hogy «napokig tudna beszélni a megváltás jótékony-ságáról», Deák s mások is meggyőzőleg beszélnek ez ügyben, de a királyi válasz az idő rövidségét adván okúl, a rendek az ügy bővebb tárgyalására országos bizottságot választanak s a tárgyat a jövő országgyűlésre halasztják.

Fáy e tanácskozások folyamán oly tüzzel védi a nemesség jogait, hogy egyszer (október 16.) Zsedényi (akkor még Pfannschmied) Ede, szepesmegyei követ, szemére veti, mikép a nemtelen jobbágyoknak engedményt adván, ezekért nem kívánt a kormánytól kedvező választ, midőn pedig a nemes jobbágyok-ról van szó, ilyent kíván kárpoztásul.

Dubravitzky és Deák sietnek Fáy védelmére. «Mikor — úgymond Deák — a földesurak hasznairól volt szó, Fáy nem kívánt semmi concessiót, mert akkor maga volt kész adni; ellenben most, mikor leginkább az adózó terheltetéséről van a kérdés, akkor a kormánytól kíván concessiót. Nemde nemesebb ösvényen jár e követ, midőn részreahlás s önhaszon-va-dászás gyanúja nélkül sürgeti annak könnyebbitését eszközöl-tetni!»

Dubravitzky azt mondja, hogy «követtársa nemcsak a nemesekre, hanem a jobbágyokra is egyaránt kívánta a deperditákat megszüntetni, következképp az adózó népen is kívánt segíteni».

Való, hogy Fáy a nemesség érdekeit mindig szíven hordta, de nem feledkezett meg soha a jobbágyok sorsáról sem, s mint igaz nemeshez illik, jóakaró pártfogójok, gyámoluk volt mindig. Midőn gombai és tetei birtokát 1819-ben feles bérletbe adá jobbágyainak, annak tartamára szerződésileg elengedte nekik a dézsmát és robotot, sőt szántás-vetéskor a saját lovait is odakölcsönözte munkára. Ismervén a nép sanyarú helyzetét, később is szívesen segített rajtok; így 1833-ban egy pontban kötelezte bérloájét, hogy a jobbágyoknak száz forint kamat nélküli kölcsönt adjon. Midőn pedig megalapította a takarékpénztárt, az 1841—43-ra eső kilenczed-jövedelmet pénzzé téve, jobbágyai számára a takarékpénztárba tette, hogy itt 1850-ig kamatozzék s aztán egyenletesen fölsoztassék közöttök. S mind- ezt akkor tette, midőn már évtizedek óta elhagyta őket, s jövedelmei magának is csak jól kiszámítva voltak elégségesek. Job-

bágyai érezték is a jötevő kéz áldását s 1847-ben a legmélyebb hódolat és hála hangján köszönik meg urok többször tapasztalt kegyességét. — Az országgyűlés folyama alatt is nyílt még alkalma kifejezni, hogy a nép sorsa szívéen fekszik. Midőn az 1836 február 27-diki kerületi s a márczius 24-diki országos ülésben az adó-megajánlásról volt szó, az adó lejobb szállítását nemcsak elvben kívánja, hogy a jog megóvassék, hanem kiemeltetni óhajtja a föliratban azon körülményeket, melyeknél fogva az adózó nép nehezen fizethet. Majd azt mondja: «ha ő saját magányos véleményét és meggyőződését követhetné, tudná pártolni, sőt pártolná is nemcsak azon elvet, hogy az adózó népnek az országgyűlésen képviselője legyen, hanem még azt is, hogy az oly sok anomaliával járó házi pénztárt és a nemes testőrző sereg főtartásának költségét is valahára már ne az adózó nép viselje». Ez mindenesetre oly nyilatkozat, mely mersekelt voltában is eléggé bizonyítja Fáy szabadelvű gondolkozását.

Hasonló buzgalommal védte a nép, különösen a protestáns nép, érdekeit a papi tized kérdésénél, mely épen oly terhes volt, mint a katonatartás. A november 27-diki országos ülésben már a törvényjavaslat fölolvása előtt heves vita keletkezik annak eltörlése mellett. Ugyanily czélból szólal föl Fáy, s úgy tudományos készültség, mint az argumentumok ereje s ezek elrendezése tekintetében kiváló beszédet mond. A tized eredetét vizsgálván, kimutatja, hogy az csak kedvezésből vagy szolgálatok fejében került a papsághoz, de különben az államhatalom szabadon rendelkezett vele s többeket föl is mentett alóla. Bebizonyítja, hogy ez a legkárosabb neme az adózásnak, mert nem a tiszta jövedelemből fizetik; s ha még a földesúrának fizetné a nép, ki neki pártfogója, bírása s szükségben segítője, de idegennek fizeti, még a protestáns is, holott a rácz, ruthén, oláh föl vannak mentve. A gyűlöletes beszédés árt az egyház tekintélyének is, s mennél kártékonyabb, annál inkább kell sietnünk eltörlésével. Filangieri szavaival végzi beszédét: Elvesztett csaták és tartományok csak ideiglenes csapások az országokra; de egy politikai vagy törvényhozási hiba gyakran századok nyomorúságának vetheti meg talpkövét. Azt ajánlja tehát, hogy végkép törüljék el, vagy legalább a protestánsokat mentsék föl alóla, a többire nézve pedig engedjék meg az örök váltságot. Utóbb a márczius 3-diki országos ülésben még

egy-két argumentum kíséretében újítja meg indítványát; de hiába volt minden ékesszólás, minden argumentum, a főrendek ellenzése útját állta az alsó tábla minden igyekezetének. Midőn az 1836 április 23-diki kerületi ülésben utolszor veszik elő az ügyet, Fáy azt tanácsolá, hogy «legalább a már egyezséget nyert 1. §-t, mely a kilenczed beszédese módjának a tizedre is alkalmaztatásáról szól, terjeszszék a fejedelem elé.» Deák azt mondja, hogy «maradjon a rossz egész meztelenségében, annál bizonyosabban hordja magában vesztének magvait», Nagy Pál is hasonlóan nyilatkozik; — a törvényt mind a mellett Fáy tanácsa értelmében szerkesztették.

Hazafias tűz és erélyes hang tünteti ki az 1835 november 2-diki kerületi, s még inkább a november 24-diki országos ülésben a magyar nyelv ügyében tartott beszédeit. Arról volt szó, hogy ezentúl a törvényeket és föliiratokat magyar nyelven szerkeszszék, mely iránt még 1833 márczius 30-dikán intéztek fölterjesztést a királyhoz, választ azonban csak 1835 október 5-dikén kaptak, mely a jogos kívánságot félrevetette. Az elkeseredés általános volt. Nyolcz országgyűlésen át — úgymond Fáy — nagy áldozatok árán bírtuk kiküzdeni a magyar nyelvnek eddigi kedvezményeit, s ha nem egyébért, legalább szájedesítőül kellene megadni most is az újabb kedvezményt, a mit «kérni s meg nem nyerni egész Európa előtt szegyenünk». Minden nemzet lerázta már a latin nyelv igáját, csak mi nem tudunk tőle szabadulni; pedig — «míg nyelvünk nem országos, addig nemzet sem vagyunk, hanem csak azon egy fejedelem s törvény alatt élő külön népcsoportok, nem díszes és állandó épület, hanem csak egy kórakás, minden összefogó cze ment nélkül, mely első rezzenésre összeomlással fenyeget». Egyenként megczáfolja aztán a fölhozható érveket, hogy a magyar nyelv nem elég művelt, hogy általánossá tételével a veszedelmes fölvilágosodás terjed, s hogy felekezeti vakbuzgóságból majd a hazában divatozó többi nyelvek rovására terjesztik. Gúnyosan feleli ez utóbbira, hogy talán a tót nyelvet tanuljuk, hogy «a napkeleti óriás nyelvével egyesülhessünk», vagy a németet, hogy a provinciává levést elősegítsük, vagy a holt rómainak, hogy csak az iskolázottak értsék törvényünket? «A ki — így folytatja — nem látja, hogy itt nemzeti függetlenségről, saját typosú nemzetiségről, az ország külön népeinek a legbiztosabb eszköz által nemzetté lehető olvasztásáról van szó, s

így a hazai nyelv pártolása nem felekezetestességnek, hanem a legtisztább hazafíúskodásnak sajátja és szüleménye, ki azt nem érzi, hogy a nyelv a nemzetnek egyik becsülete s legéde-
sebb kötő-lánca hazájához, ki ezeket nem látja és nem érzi, azt semmi okok meggyőzhetni nem fogják.» A rendek meg
levén győződve, hogy «nyelv és nemzetiség kifejlődését paranc-
soló hatalommal gátolni fejedelmi jussok közé nem is tartoz-
hatik», elhatározzák, hogy ismételni fogják a föliratot, de ezen-
túl törvényt csak magyar nyelven szerkesztenek, mert ezt tör-
vény nem tiltja. A főrendek azonban egyiket sem fogadták el s
utóbb csak nádori közbenjárásra bírták kicsikarni azt a
királyi választ, hogy «már ez országgyűlésen alkotandó tör-
vényezikkelyek magyar és latin nyelven szerkesztessenek, de a
támadható kétségek esetében az eredeti magyar szerkezet
legyen elhatározó». A rendek, nehogy a jövő fejlődésnek útját
szegjék, csak az utóbbi részt igtatják törvénybe, s kiküzdven
még, hogy a királyi tábla előtt is magyarul lehet a pereket kez-
deni és folytatni: ennyiben a hosszú küzdesnek lett mégis némi
eredménye. Semmi sem mutatja jobban, mily sanyarú állapot-
ban volt nemzeti ügyünk, mint az, hogy e csekély eredményt
is hála s diadalérzettel emlegették a hazatért követek. Mennyi
küzdelembe került, míg a törvénykezés, közigazgatás s tanítás
minden ágában kivívhatták a magyar nyelv elsőségét!

A szerencsésen fejlődő körülményeken kívül ezt leginkább
azon állhatatos buzgóságnak kell tulajdonítanunk, melyvel a
rendi tábla a nemzetiség fejlődését előmozdító minden ügy
mellett harczolt. Így e folyó országgyűlésen majdnem vala-
mennyi megye utasítása alapján nagy összegeket szavaznak meg
a nemzeti múzeum és színészet fölsegélésére, de csak az előb-
binél értek célzt. Fáy mindkettő ügyében izgat. A színészet
körüli kifejtett működését már ismertettem; itt tehát csak azt
említem meg, hogy jóformán az ő meggyőző beszédére szavaz-
nak meg a rendek a múzeum új épületére 500,000 pfrtot s
rendelik el a kimerítő katalógus készítését; mindkettő szükséges
voltát az 1836 január 30-diki kerületi ülésben bizonyítgatta.
Ugyanekkor lévén szó Horvát Istvánnak évi járulékkal való
megtiszteltéséről, Fáy nemcsak ezt pártolja, hanem ötvenezer
forintot kíván nemzeti alapúl, hogy abból állandóan fizethesse-
nek egy nemzeti történetírót. A rendek azonban csak a Horvát-
nak adandó kétezer forintnyi tiszteletdíjat szavazzák meg.

Mellőzvéen Fáynak a kisajátítási s közös haszonvételi egyarányosságról szóló törvényjavaslatok, továbbá a törvény-szerkesztő gyűlések tárgyában mondott kisebb jelentőségű föl-szólalásait, melyekben mindig a nemzeti érdekekért s a rendek kellő befolyásának érvényesítéseért küzd: nézzük azt a tárgyat, mely körül legtöbb szónoki babért szerzett. Ez a szólás- és köz-szabadság!

Fáy mindkettőt tüzzel, sőt szinte elkeseredetten védi úgy a főúri közöny mint a kormány önkénye ellen. Első beszédét (az 1835 október 12-iki országos ülésen) a békési sérelem fölött tartja. Békés megye ugyanis egy körlevelet küldött a megyékhez, melyért alkotmányellenes dolgok ürügye alatt vizsgálatot indítottak egyesek ellen is. Fáy kifejti, hogy a magyar-nak alkotmányos szabadsága törvényekben gyökerezik, de holt betűvé válik a törvény, midőn minden lépten-nyomon megsér-tetik szabadságunk. Önkény gátolja a szabadszólást, s nem tud-juk, meddig terjednek határai, így a gyáva félelem közt «lassú sorvadásban hal el a nemzeti Génius!» Fölvétetni kívánja tehát az izenetbe, hogy az ily sérelem annál nagyobb fájdalommal tölti el a rendeket, mivel csak félszázad óta is számos jelét adta a nemzet áldozatkészségének, bizalmának és hűségének a trón iránt. — Később (1835 november 23.) ismét szóba kerülven az ügy, az elnök azt mondja, hogy a fölségnek törvényben gyö-kerező joga volt Békésre biztost küldeni, annál inkább, mert a főrendek is csakugyan lázítónak mondják a körlevelet. Fáy eré-lyesen felel, hogy a főrendek válasza nemcsak Békés alkotmá-nyos állását, hanem a rendi tábla méltóságát is sérti; mert a józan logika szerint akkor lázító a panaszttévő békési közgyű-lés, s a panaszt pártoló rendi tábla is.

«Általában — úgymond — akként van szerkesztve a fő-rendi válasz, hogy igazolja Franklin véleményét, ki soha sem tudta megfogni, mi végett jó s szükséges a két kamara.» — Az elnök tiltakozik a fölfogás ellen, de a rendek, fölháborodva, he-lyeslik Fáy szavait s az izenetet változatlanul meghagyják. Lo-gikus gondolatmenet, erély és hazafias hév tüntetik ki Fáynek azt a beszédét is, melyet az 1835 október 31-diki kerületi ülésen a szólásszabadság ügyében mond, midőn a 10-dik izenetváltás történt. Ennek éle is a főrendek ellen van intézve, kik váltig ellenezték a fölterjesztést. Gyámság alatt vagyunk — úgymond — ha csak azt lehet fölterjeszteni, a mire a főrendek

reáütötték tetszésök bélyegét. Törvényhozói befolyásukat nem vonja kétségbe, bár nélkülök is hoztak már törvényeket; de ők korlátlan vetőt akarnak gyakorolni, különösen a kifárasztás systemáját követven, hogy a rendek végre is föl hagyjanak vele. De ez nem oly kérdés, hogy félre lehessen tenni, «ennek éjjel-nappal virrasztani kell, hogy alkotmányunkat védeni, hazánk boldogságát, kifejlését előmozdítani segítse. Isten óvjon, hogy alkotmányunknak e palladiuma az országgyűlés eloszlásával bizonytalanságban maradjon.» Mivel pedig a főrendekkel aligha fognak egyértelemre jutni, azért magoknak kell határozni. A rendi tábla képviseli a nemzetet, tehát a főrendeket is, s így általok maga a nemzet nyilatkozik. Szükségesnek véli tehát kijelenteni — «hogy ha a jelen országgyűlés a sérelmek orvoslása nélkül kénytelenítettnek eloszlani, a karok és rendek kénytelenek lesznek a szólásszabadság iránt időközben érkezendő kormányparancsokat törvényteleneknek tekinteni.» Újra átízennek tehát a főrendekhez a hozzájárulásra, de ismét hiába. — Időközben a közszabadság ellen elkövetett újabb sérelem is merül föl Pesten. Bod János nemes ügyvéd ugyanis valami német újságból egy cikket másol le, s drabant lakótársa föladván, pusztá gyanúra elfogják, tíz hónapig börtönben tartják, honnét elméjében megháborodva kerül ki. Az 1836 január 2-dikán tartott kerületi ülés foglalkozik az ügyvel, melyet Fáy oly élénk színezéssel ad elő, hogy az *Országgyűlési Tudósítások* szerint, «a rendek mély figyelemmel, s itt-ott eleven illetődés nyilatkozásával hallgaták az egyszerűségében borzasztó előadást». Fáy az ily eljárást a despotismus legborzasztóbb nemének mondja — «mely magát mysticismussal övezve, a szabad ország szabad polgárainak legbecsesb kincsét, szabadságát, életét, becsületét megtámadja.» Majd a kormány «gyakorta alacsony lelkű» emberei ellen fordul. «E suttogó férgek — úgy mond — kiket a hivatalvadászásnak, ön-haszoulesésnek gyáva indulata minden hazafiúi, emberi, polgári érzésből kivetkőztett, kik nemzet és fejedelem közti bizodalmatlanság magvainak szőrogatásával fitogtatják hűségöket, ott, hol ilyen hűsre sem szükség, sem alkalom, e suttogó férgek teszik nemzetünk szerencsétlenségének alapját, e kútfőből ered minden baj, s nem is szűnik meg, valameddig orozva öldöklő hatásuk s különösen a királyi fiscusnak önkénye meg nem zaboláztatik.» A rendek természetesen pártolják Fáy. Midőn január 16-dikán országos

ülés elé kerül az ügy, ismét fölszólal s párhuzamot vonván az angol és magyar nemes közt, arra a meggyőződésre jut, hogy a magyar nemesnek háza és udvara nem képez oly biztos várat és bástyát, mint az angolé. Hivatkozván még a múlt századi francia állapotok hasonló viszáságaira, határozott törvényt óhajt az elfogadás lehetőségére, különben a magyar nemes minden szép szabadsága mellett csak «lombos fán ülő madár, melyre minden órán vonva a vadász fegyvere!» A fölírást és izenetet ismét elfogadják, de hiába való volt minden fölháborodás az igaz ügy mellett, annak hullámai megtörték a főrendi ház szűkkeblűségén s hazafiatlanságán, melynél fogva nem akarván sértést látni se a közszabadság, se a szólásszabadság ellen elkövetett önkénykedésekben, meggátolták, hogy a rendes orvoslást kérő fölírat a királyi szék elé juthasson. Midőn tehát az országgyűlés utolsó napjaiban, 1836 április 20-dikán, kézhez veszik a rendek a főrendi táblának a szólásszabadsági 16-dik, s a békési sérelem 8-dik izenetét, s kerületi ülést tartanak, Fáy hazafiúi fájdalomában «a nemzet átkávalátkozza meg mindazt, ki hallgatni fog és szabadon nem emeli szavát mindig és mindenütt, hol a nemzet java, dísze, boldogsága megkívánja a szabad szót!» Erélyesebb szó, merészebb fenyegetés kevés hangzott el az országgyűlésen, mint Fáynek e szavai. Mintha csak érezte volna, hogy a valódi küzdelem még csak ezután következik, s annak megkezdése előtt elkel ily bátorító, lelket erősítő szózat!

A követi működésokról szóló jelentést, Pestmegye 1836 június 13-diki közgyűlésén, követtársa, Dubravitzky Simon, terjeszti elő, ki az országgyűlés kezdetétől fogva képviselte a megyét. A beszámolót a rendek akként fogadták — «mint újabb zálogát annak, hogy követeik mindazokat, miket a közügy előmozdítására czélirányosnak láttak, híven teljesítették». A fölolvadás után nyomban fölkel Fáy s vizsgálván a hosszú országgyűlés eredményét, míg egyrészt örvend néhány új törvény alkotásának, el nem nyomhatja hazafiúi fájdalomát azon, hogy a hazahozott csekély eredmény se a honfiak nagy várakozásának, se a hosszú tanácskozásoknak meg nem felel. Ennek okát nem akarja egyedül a kormány befolyásának s a kedvezőtlen leíratoknak tulajdonítani, hanem a törvényhozás módjában s az e körül támadt visszaélésekben keresi a fő okot. Nálunk — úgymond — «nehéz-születésű gyer-

mek a törvény» — s ezért «nagy megbecsülésre s gondos megóvásra méltó» az a kis eredmény is, a mit ki lehet vívni. Azután mintegy jós lelekkel így végzi szavait: «A lefolyt országgyűlésnek legjótékonyabb, legidvesb sikere azon erkölcsi hatás, mely a honfi-keblekből ki nem alszik többé soha, s mely gondosan ápolva, fákyaként fog meg a késő maradéknak is világitani azon ösvényre, mely sokban elmaradott nemzetünket virágzásra, erőre s méltóságra fogja vezérelhetni; a mikben a lefolyt országgyűlés sikert nem eszközölhete, azokat kifejtendi majd az idő, a század szelleme, s jövő diatáink lelkessége!»*)

Valóban a rendi táblának az országgyűlésen vívott harca csak kezdete volt a későbbi küzdelemnek, mely az országgyűlés berekesztése után azonnal megindul a megyéken. A viták jellege, a gondolatkör a harminczas évek végéig még nem változik, de e lelkes vitákban készítik elő a társadalmi, majd a politikai átalakulás talaját, melyen a következő évtized munkája épült. E küzdelemben jelentékeny része volt Fáynak is, sőt Pestmegyében egyenesen ő indítja meg a vitát, a midőn mindjárt a követi beszámoló után erélyesen emeli föl szavát a szólásszabadság ügyében, s azontúl is ő az ellenzéknek egyik legkiválóbb szónoka s legnépszerűbb embere. Mielőtt e működésére térnénk, nézzük 'először országgyűlési működése eredményét s hatását.

Bár az utasítások általában korlátozták a követek nyilatkozatait, Fáy politikai egyénisége határozottan letükröződik országgyűlési beszédeiben, mert a hol egyetértett utasításaival, a meggyőződés heve is kierzik szavaiból, a mikor pedig némi árnyalatban eltérő volt a saját véleménye, ezt sem titkolta el. Ezekből Fáy politikai hitvallása határozottan ellenzékinek tűnik föl: erélyesen küzd az ősi alkotmány föntartásáért, de befogadja a szabadelvű eszmék hatását is. Gyermek és ifjúkorát a százados hagyományok által megszentelt kiváltságok közt, ősrégi nemesi család és rokonság körében töltvén, annál kevésbbé szakíthatta ki magát e kör befolyása alól, mennél figyelmesebb szemlélője volt a közéletnek. Már az 1802-diki országgyűlésen mélyen hatnak lelkére a sérelmeket panaszló szónoklatok, s azóta évtizedeken át köz-

---

*) Fáy beszéde közölve a Kossuth *Törvényhozási Tudósítások* című kézirati lapja első számában (1836 július 1.).

vetlen tanúja lévén a kormány önkényes kísérletei ellen vívott harcznak: erős meggyőződés-kép gyökerezett meg benne is a hit, hogy az ősi alkotmány megtartásával szoros kapcsolatban áll nemzetiségünk fönmaradása, ezért annak kegyeletes óvása s másfelől erélyes védelme a nemesi becsületből folyó kötelesség. E meggyőződésből fakad hazafias heve, s általában a nemesség és ősi intézmények cultusa. — Böleseje fölött azonban már a fölvilágosodás szele is lengedezett. Elmélkedő hajlamának korán táplálékot nyújt a «változások» titokban hallott óhajtása s még ifjúkorában megismerkedik a múlt századi angol és francia philosophok eszméivel. Ezek egyfelől szabadelvű érveket szolgáltatnak neki a nemesi jogok védelmére, másfelől korán fogékonnyá teszik a reformok iránt. Midőn a főrendek egyszer — kisajátítási üzenetökben — a fölség fölügyeleti jogát vitatva, azt mondják, hogy a nemes csak a fejedelemnek van alávetve, s ő a kiváltságok kútfeje, Fáy egészen a philosophok (főkép Sidney) szellemében utasítja vissza e «veszélyes» elveket, mert — úgy mond — fejedelem és nemzet fölött áll a törvény; a jog csak a nemzet összességében található föl s a fejedelemnek csak annyi joga van, mennyit a nemzet reá ruházott. — Másrészt ismervén köz- és magánéletünk bajait, a nemesi kiváltsággal üzött visszaéléseket s társadalmi szükségünket, senki sem volt, ki megelőzte volna őt e bajok orvoslása s általában a haladás sürgetésében. Széchenyi az igazi nagyság szerénységével nem restelte egyszer Pestmegye közgyűlésén (1838.) nyilvánosan bevallani, hogy — «a honi reform teendőire az első eszmét, akaratot, önelszánást Fáy *Meséi* ébresztették föl benne.» S valóban úgy itt mint 1825-ben a megye elé terjesztett *Emlékiratában* több korszerű s életrevalóbb reformeszmét pendít meg, mint a mennyi köztanácskozásainkban eladdig fölmerült. Ő azonban a reformokat a régi alkotmány keretében óhajtotta. «A magyar alkotmány — úgy mond a *Bélteki-házban* — terepély százados tölgy, vén derek új sarjadékokkal; ám forogjon fejszéd díztelen, csonka és akadémikus ágai közt, de tisztos vén derekát ne bántsd.» Ő sem bántotta; úgy a megyén, mint az országgyűlésen és irodalmi munkáiban jórészt a társadalmi reformok ügyében izgat; politikai szabadelvűsége legföljebb annyira megy, hogy a jobbágyok terhén országosan kíván segíteni, s viszont a nemesség vállaira szívesen elvállal némi terhet. Többet tenni — nem engedte

az az ősi alkotmányára féltékeny nemesi hazafiság, mely az alkotmánynyal együtt nemzetiségünk megőrzését is magának róttá föl érdemül, s másfelől az akkori viszonyok közt Fáy előtt sem látszott czélszerűnek.

Ilyen meggyőződésben, bár rokonszenvvel üdvözölte Széchenyi nagy reformterveit, megvalósításukat egyelőre korainak tartotta; szerinte előbb a kormány önkénykedései ellen kell magunkat biztosítanunk, s azután, ha a most fölébredt lelkeség továbbra is megmarad közöttünk, lehet csak nagy átalakításokról gondolkodnunk.

Fáy tehát politikai pályájának ez első felében a Wesselényi iskolájához tartozik, az ellenzék azon árnyalatához, mely erélyesen védte ugyan a nemesi szabadságot, de korszerű reformoktól sem idegenkedett. A közvéleménytől a vezérek elveiről fölállított anyagi (Széchenyi) és szellemi (Wesselényi) különbséget illetőleg egy későbbi munkájában*) így nyilatkozik: «Én az anyagit nem teszem soha ellentétbe a szellemivel, mert tudom, hogy e kettő majd ok, majd mint okozat, kölcsönösen hat egymásra; s miután azt is tudom, hogy a szellemi szükség már természeténél fogva nem jár oly nyomasztó öntudattal mint az anyagi, mely naponként zsarolja a magáét, nem tekintek magasról lenézve az anyagiakra is. De én testestől-lelkestől szellemi alaprai fektetés mellett buzgok.»

Így buzgott már az 1832—36-diki országgyűlésen is. Mint szónokot részletesebben megyei működése határán, szónoki képességei teljes kifejlésében jellemzem, de követi működésére visszatekintvén, már itt megjegyezhetjük, hogy beszédeit általában erélyesség, hév jellemzik. Elveim kívül tehát e szónoki előadásmódban is rokon Wesselényi híveihez; néha szinte csodálkozunk, hogy a szabad szó üldözése idején oly merész őszinteséggel fejezvé ki érzelmeit, elkerülhette a felsőbbség zaklatásait.

Fáy — beszámoló beszéde végén — nem ok nélkül monddta, hogy díszes állásáért s a közbizalomért örökre hálás lesz. Valóban élete alkonyáig legkedvesebb emlékei közé sorozta az országgyűlésen töltött néhány hónapot, s legnagyobb kitüntetései közé a megválasztást, mert a követi állást úgy tekintette

---

*) *A Jelenkorban megjelent összeállítások a hon legközelebbi tvenlő körül.* Pest, 1846. 15. l.

mint a polgári erények és hazafiúi szolgálatok jutalmát. Megválasztását is, családi körülményein kívül, leginkább annál az önbizalmatlan szerénységnél fogva habozott elfogadni, mivel a követi állásról igen magas fogalmak voltak. Egy vezércikkében*) azt mondja néhány év múlva, hogy: az országgyűlési követ legyen a politikai s államtudományokban jártas, szabad-elvű haladás, elvek embere, kinek apróra kell ismernie a haza jelen körülményeit s múlt történeteit, hogy ezek alapján tudjon betekinteni nemzetünk jövőjébe; legyen józan tapintata, hogy a lehetőségek, kivihetőségek közt tudja, mi a legjobb s egyszersmind átalakulási rendszerünkbe illő; ne legyen se hiú, se önző, hajlékony és mégis szilárd; szíve és esze egy nyomon járjanak.

E követelmények közül több már a haladottabb (1843.) viszonyokra vonatkozik s Fáy nem is magáról vett mértéket az dealis követ testére, sőt úgy nyilatkozik**) a maga országgyűlési szerepléséről, hogy mindig csak «gyakorlási szak»-nak tekintette és «csak később vergődött föl némi politikai készülségre s belőle, úgy lehet csak más, következő diétán vált volna készültebb, hasznos követ».

Igaz, hogy ekkori beszédei a régi eszmekörben mozognak, s bennök mélyebb államtudományi fölfogásnak nem igen találjuk nyomát; de szerény nyilatkozata ellenére el kell ismernünk, hogy a történelem és hazai törvények, valamint az ország akkori körülményeinek alapos ismeretében alig múlta őt fölül valaki az országgyűlésen; ezenkívül a szabadelvű haladás és elvek embere volt, nem hiú, se nem önző, mérsékelt, de szilárd, kinek szíve és szája mindig együtt járt. Nem előzte meg korát, de a meggyőződés erejével, hévvel küzdött mindazért, mitől maga s kortársai is jövendő boldogulásunkat várták; s kötelességének ily buzgó teljesítésével szolgálatot tett megvéjének s hasznára vált hazájának.

E tulajdonoknál fogva Fáy már kortársai az országgyűlés legkiválóbb emberei közé sorozták. Az országgyűlésnek csak végére jutott föl, de azért jutott számára többféle országgyűlési megtiszteltetés. Nem említvén, hogy egyik kerületi

*) *Követi pálya.* Vezércikk a *Pesti Hirlap* 1843 272. számában.

**) Fáy önéletrajzi levele Székács Józsefhez. *Kisfaludy-társaság Életrajjai.* Új folyam, IX. k.

ülésben, hol a követek fölváltva szoktak elnökösködni, Bárcazyval ő is ült (1835 december 2.) az elnöki széken; hogy december 28-dikán az országos ülés izenetét a főrendekhez vivő s 1836 márcziusában a nádort nevenapján üdvözlő díszküldöttségek tagja volt, csak azt jegyezzük még föl, hogy beválasztatik a 26-dik törvényezikk által rendelt országos hídválasztmányba, s mint ilyen, utóbb másfél évi munkát vett vállaira.

Országgyűlési szereplése s egyéni tulajdonai továbbá megszerzik számára a legkitünőbb emberek barátságát, annál hamarabb, mivel ezek már előbb is tisztelték őt irodalmi s közéleti, országosan ismert, érdemei miatt. Széchenyivel s Wesselényivel már korábban megismerkedett; de itt tanulta ismerni Deák Ferenczet, ki utóbb pesti házának s főthi szüretjeinek is rendes vendége lett, s kölcsönös tiszteleten alapuló benső barátság fűzte őket össze. Pozsonyban ismerkedett meg Kossuthal is, s mint Deák és mások, úgy ő is nagyrabecsülte őt kiváló tehetségeiért. Ennek kifolyásaképp akarta később akadémiai tagságra ajánlani; e tervről Széchenyi ellenzése miatt lemondott ugyan, de Kossuth ügyét, a hol lehetett, mindig szívesen előmozdította.

Fáy népszerűségét az országgyűlésen eléggé bizonyítja az az ív is, melyet nevenapja alkalmából a kerületi gyűlés alatt köröztetett Vay, ilyen fölírással:*) «Fáy András barátunknak sokszorozott boldog névnapokat kívánunk.» Harmincznyoleczan írták alá, köztök: Beöthy Ödön, Palóczy László, Zsedényi (Pfannschmied), Marczibányi, Borsitzky István, Nagy Pál, Hertelendy Károly, Pázmándy Dénes, Deák Ferencz és mások. Őt kérték föl arra is, hogy az országgyűlés végén a jeles tollú Palóczy László jegyzőnek készített billikomra, melyet követtársai emlékül adtak át neki, egy alkalmi verset készítsen. Fáy 13 epigrammát írt,**) melyek közül ezt választották és vésették a billikomra:

«Szíved, eszed, tollad honnak vala szánva Palóczynk;
Érte barátidnak vedd ezen hála-jelét.»

---

*) Az aláírási ív maig is megvan Fáy hátrahagyott íratai között.

***) Valamennyi egy ívre írva ugyanott.

Az országgyűlésről hazatért követek meg a Kossuth *Tudósításai* elvitték Fáy hírét az ország minden részébe. Szatmármegye rendei, kiknek a Kölcsey, Wesselényi s mások erélyes szavain volt alkalmok lelkesedni, Kölcsey indítványára őt egyenesen «országgyűlési működésének javallásából» egyhangúlag táblabíráik közé sorozták.*) S a hol ezt nem tették, ott is tisztelettel említették nevét, s e tisztelet még növekszik, midőn Pestmegye gyűlésein hasonló szellemben folytatja működését. E közelismerés mindenesetre azt mutatja, hogy Fáy jól eltalálta a közérzés kifejezését.

BADICS FERENCZ.

---

*) Fáy Pest, 1837 október 10-dikén kelt levelében köszöni meg Kölcseynek baráti figyelmét, s egyúttal elküldi neki a rendekhez írt köszönő válaszát. Ő is megkísérlé Pestmegyén a Kölcsey ajánlását, de itt a nádor-főispán a kinevezést oly kizárólagos jogának tartotta, hogy senki sem merte sürgetni az ügyet. — E kiadatlan levél: *Szemere-tár* XV. k. 91. db.

GRÓF BÁNFFY DÉNES EMLÉKÍRATAI AZ 1848. ÉVI FORRADALOMRÓL.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

XIII.

PUCHNER MAGÁHOZ RAGADJA A DICTATURÁT.

A székelyek fölkelése nőttön nőtt. Rémülettel töltötte el az oláhokat, semmivé tette támadó szándékukat, és veszélyeztette az osztrák tábornokok állását is.

Ekkor bocsátá ki Puchner első hivatalos kiáltványát (október 18-dikán), ostromállapotba helyezé az országot, eltörlé a magyar hatóságokat, és saját dictaturáját hirdeté egyedül törvényes hatalomnak.

De mivel, szembetünő ellenmondással, kiáltványát Ferdinánd császár október 3-diki manifestumára alapította, melynek VII. cikke világosan föntartotta a polgári hatóságok hatáskörét, a magyarok nem vetették magokat alá dictaturájának. Nem mondtak le törvényes hatalmukról, és Puchnernek szemére vetették, hogy ő megsérti az uralkodó parancsait.

Ebből nyilvános versengés következett a katonai és polgári hatalom közt.

A magyar és székely hatóságok továbbá is a kolozsvári királyi kormánynak hódoltak. A szász tisztviselők és oláh praefectusok ellenben Puchnernek engedelmeskedtek, hogy a szebeni ágyúk védelme alatt maradjanak. Egymásnak ellenmondó parancsok következtek egymás után. Lehető volt-e e zűrzavarban fölismerni a kötelesség pontos ösvényét?

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 152. és 153. füzetében.

Még a legbölcsebbeket is elhagyta mérsékletök, és az annyi hamis rendszabály által előidézett polgárháború teljes dühében kitört.

Nem volt ez vélemények hareza, sem bűnös lázadás, mint egvebütt. A politikai meggyőződésnek alig volt ebben része. Egyszerűen a gyűlölet kitörése volt két faj közt, melyeknek egyetértése lehetetlenné vált.

XIV.

AZ OLAHOK FÖLGYÚJTJÁK GYULAFEHÉRVÁRT.

Mihelyt egyszer bilincseik lehullottak, az oláhok vak dühökben nem tettek többé különbséget a nemesség tulajdona és a fejedelmi birtok közt. Minden egyéb mellékes volt, ha csak a pusztítástól zsákmányt remélhettek.

Gyulafehérvárt, mely a vár alatt fekvő nyílt város, 10,000 oláh támadta meg, hogy kifoszsa. A magyar nemzetország és egy kis önkéntes csapat szétverte őket.

Ekkor a császári őrség égő kanócczal állott az ágyúk mellé, készen szétzúzni a várost, ha az tovább is védi magát.

Alig értek reá a magyarok kitzúzni a fehér zászlót, midőn az oláhok visszajöttek. A szerencsétlen város hiába hívta segítségül az őrséget. Az osztrák csapatok meg se mozdultak, hogy útját állják a gyújtogatásnak és mészárlásnak.

XV.

AZ OLAHOK ELROMBOLJÁK A KINCSTÁRI BÁNYÁKAT.

Zalatna és Abrudbánya, két nagy bányatelep (korona-birtokok), hasonlókép színhelyévé lőnek az oláhok vadságának.

A két város fölgújtása után a császári kohók kifosztása és fölgújtásával, a bányaeépületek és bányaművek elrombolásával bizonyították a császár iránti hűségöket. Pedig e gazdag erek évenként tizennyolcz mázsa aranyat jövedelmeztek az uralkodónak.

Zalatnán, saját ígéretök ellenére, fölkonzolták a kincs-

tári hivatalnokokat, bár előbb váltságdíjat fogadtak el e szerencsétlenektől, kik egész vagyonuk árán meg remélték válthatni életüket.

Később e gonoszságot azon ál-okkal akarták kimenteni, hogy Nemegyei administrator, jó magyar leven, ellen akart állani az oláhoknak. De hitelesen kimutatták, hogy ellenállásról nem is volt szó. A magyarok, formális capitulatio után, kivonultak a városból és kiadták fegyvereiket. Ez azonban nem tartotta vissza a támadókat a fejedelmi pénztárak kirablásától és a kész arany elvételétől. Mindazon hivatalnokokat, kik futással kikerültek a mészárlást, foglyokul hurczolták magokkal.

Több órán át kellett futniok, egy vizes réten kellett meghálniok, aztán lekaszabolták őket nejeikkal és gyermekeikkel együtt.

Az ez alkalommal fölkonczolt áldozatok száma nyolczszázra ment.

XVI.

ENYED PUSZTULÁSA.

Úgy látszott, mintha e vadakat csak a rombolás heve lelkesítene. Útjokat tűz és mészárlás jelölé, és miután száz meg száz helységet gyújtottak föl, még Brád, Körösbánya, Felvincz és Nagy-Enyed városát is megsemmisítették. Különösen ez utolsó városra, Alsó-Fehérmegye székhelyére, központosították dühöket. A császári őrség hirtelen kivonult a városból. Következő éjjel Prodán és Axinte hordái az alvó lakosságra vetik magokat, négy sarkán fölgyújtják a várost, és a lakosság fölkonczolását kezdik meg. Soha sem szállott az ég felé szívzaggatóbb lárma, soha sem volt ennél gyorsabb és teljesebb pusztítás.*) Négyezer ház közt csak 27 maradt meg. Ezerötszáz embert öltek

---

*) Laureani, az oláh bizottság tagja, később és most is a belügyminiszterium tisztviselője, egy röpiratot adott ki e czímmel: *Die Romanen*. (Bécs, 1849. Geroldnál.) Ebben a románok büneinek kimentésére igyekszik és naivül bevallja, hogy a gyilkosok élén Grazzi császári kapitány, Winkler és Novák hadnagyok vezették Enyed kifosztását.

meg a helyszínén. A kik a lángok közül kimenekültek, többnyire megfagytak vagy éhen veszttek a környéken.

Enyed városa volt a magyar protestánsok tudományos nevelésének főhelye.

Nagy collegiumához Bethlen Gábor könyvtárt és éremgyűjteményt is csatolt. E tudományos kincseket magában záró épülethez még a török sem nyúlt, többszörös betörése alkalmával.

Az oláhok keze nem hagyott ott követ kövön, és a gazdag éremgyűjtemény, mely mint aprópénz jutott forgalomba, a szász speculansok kezébe jutott, kik mindig nagy szekerekkel követték a fosztogatókat, hogy olesó áron kicsalják tőlök a mérhetetlen értékű kincseket.*)

XVII.

SZÁSZRÉGEN MÁSODIK ELPUSZTÍTÁSA A SZÉKELYEK AITAL.

Ennyi borzasztó tett hírére, s különösen a nagy tiszteletben álló enyedi collegium pusztulása miatt, nagy haragra lobbant a székelység és újabb vállalathoz fogott. E nyers boszúállók csakhamar elpusztítottak több oláh falut és Szász-Régen városára vetettek magokat, hol hosszas gyűlöletök hasonló dühvel nyilatkozott.

Semmi hagyomány nem tünteti föl hasonló rombolások példáját mindkét részről. Minden hitvány helység vagy egy élethalál-harcznak, vagy egy már befejezett katastrophának mutatta szomorító képét. Már nem harczoltak — csak öltek. A haragnak, kétségbeesésnek, rombolásnak háborúja volt ez, melyben özönnel ontottak vért és könnyeket, és a hol mindenki részt vett az általános pusztításban. A szem rémülettel fordul el a 195,000-nyi fegyveres paraszt látásától, kik a tűzvész fényénél zúgnak végig az országon, rabolva, gyilkolva és mindenféle szörnyűséget követve el.

---

*) Nem hallgathatjuk el a milánói születésű Suini György alezredes kivételesen nemes eljárását. Tövisen, hol állomásozott, magához fogadta a menekülőket, nyolcz napon át élelmezte őket, és így több száz szerencsétlent mentett meg.

A székelyek, nyomukban, üldözve őket, kamatostúl adtak vissza nekik mindent, és a magyar hazafiak, ágyúk és vezérek nélkül, végső csepp vérig verekedtek az oláhokkal és Puchner tűzérével. A császári sereg sem kímélt semmit a mi magyar, s be kell vallani, hogy hadi mozdulataik közben csak úgy kirabolták a kastélyokat és nemesi udvarházakat, mint az oláhok.

Mindenfelé kétségbeesés, segítség sehol.

Minden párt csak saját érdekében küzdött. Senki sem látta a veszélyt és a fölhalmozódó romokat.

Hónapokon át tartottak e véres orgiák, melyeknek csak Bem megjelenése vetett gátat, és a nyílt fölkelés azon katonai hatóság ellen, mely a vérontókkal egyetértett.

XVIII.

BÉCS ELFOGLALÁSA.

Míg Erdélyt oly forradalomért lakoltatták, melytől kezdetben egész idegen volt, az általános zűrzavar igazi okozói, a bécsi fölkelők, a katonai reactio elkéssett csapásai alatt hullottak el. E katonai mozgalom magából a seregből indult ki és Ausztriát Bécs bombázása és elfoglalása által hódoltatta meg az uralkodónak.

A főváros meghódoltatása után a császári fegyverek diadalmas útját Magyarország ellen akarták terelni. Nagy hadi készülétek előzték meg e fenyegető expediitót. Akkor könnyű lett volna Erdély elfoglalása, de mivel soha sem gondoltak e távoli tartományra, mint figyelemre alig méltó, szóba se jött a stratégiai tervek megállapításánál.

Fölöslegesnek tartották egy segédesapatot küldeni e fontos tartományba, melyet a természet maga citadellául alkotott. Most is, mint máskor, a véletlenre bízták sorsát.

Itt azalatt mind komolyabbá vált a helyzet. Az osztrák tábornokok szükségesnek látták a főhelyek elfoglalását, és csakhamar megszállották Vásárhelyt, Deést, Tordát stb. Kolozsvár capitulatio alapján megadta magát Wardener tábornoknak, de Puchner visszautasította a kikötött föltételeket, és a várost még azokon fölül 200,000 forintnyi hadi sarcz fizetésére kényszerítette. E szigorúság annál kevésbé volt helyén, mert akkor a viszonyok a békés közeledésnek egyengették útját.

XIX.

V. FERDINAND VISSZAVONJA PUCHNER DICTATURÁJÁT.
Ő ELMELIŐZI EZ ÍRATOT.

Bécs meghódoltatása után a régóta félbenszakított hivatalos összeköttetés Erdély és a főhatalom közt helyre volt állítva, igaz, hogy a Lembergen átvezető kerülő úton. A császár értesülve arról, hogy a kolozsvári királyi kormány folytatja működését és nem hagyta el a törvényes hűség útját, egy november 14-dikén keltezett rescriptummal megerősítette azt hatása körében. Puchner dictaturája így világosan meg volt hazudtolva. E leírát továbbá meghagyta a katonai parancsnoknak, hogy ismerje el a magyar kormány törvényességét és azzal egyetértően állítsa helyre a belső békét. De Puchner azt számba sem véve, úgy bánt a császári leirattal mint meg nem történt dologgal, és folytatta az erőszakos kényszerítés rendszerét.

A magyar hatóságok ez önkény ellenére, mely megvonta tőlök a törvényes tekintélyt, tovább is följánlották a katonai hatalomnak közbenjárásukat a fölkelők pacificatiójában. Még arra is kész volt a királyi kormány, hogy biztosaival hódolásra bírja a székelyeket, de Puchner visszavetette a kiegyezés minden módját. Ügyetlen politikája tisztán erőszakkal akarta eldönteni e kérdést.

XX.

PUCHNER LEHETETLENÉ TESZI A KIBÉKÜLÉS MINDEN
MÓDJÁT.

A háromszéki székelyek, kik nem akarták elfogadni a csíkiaknak Gedeon tábornokkal kötött fegyverszünetét, engedelmet kértek arra, hogy Bécsben követség által mutassák be hódolatukat.

E kegyelmet megtagadták tőlök.

A válasz az volt, «hogy büntetésre méltó rebellis létökre nem szabhatnak föltételeket».

Így ész nélkül elhanyagolták az engesztelés két módját, pedig hiányzott a katonai erő az oly nagy hanggal kiejtett fenyegetések valósításához. A székely, mint büszke és rátartós nemzet, nem újította meg kérését, és ha már lázadásnak vették az oláh támadás elleni jogos önvédelmet, legalább hasznára akarta azt fordítani. Seregök merészen előre nyomult Brassó bástyájáig.

E fővárosnak és a szintén veszélyben forgó Szebennek védelmére Puchner a szász földre helyezte át összes katonaságát. Így őrség nélkül maradt az éjszaki határ, melyen nem sokára be kellett törnie Bemnek.

XXI.

PUCHNER EGY HÁROMEZERNYI CSAPATNAK MAGYARORSZÁGBA KÜLDÉSÉVEL GYÖNGÍTI SEREGÉT.

A tábornok egész viselete bizonyítja tehetetlenségét, de előre nem látását még tetézte képzelt biztosságának érzete, miután néhány jelentéktelen hely, mely nem is védte magát, meghódolt előtte.

Már elmúltnak vélte a magyar támadás veszélyét és seregéből háromezer embert küldött Magyarországra, Arad városának elfoglalására.*) Pedig igen csekély esz volt szükséges annak belátásához, hogy a pártoktól dúlt nagyfejedelemségben inkább erősítésre van szüksége. Arad csakugyan meg is adta magát deczember 14-dikén, és Bécs városával külön bulletin tudatta a császári sereg e fényes tettét, de senki sem szólt arról, hogy e várnak különben is csak múló megszállása oly tartomány vesztét vonta maga után, mely nagyobb Csehországnál, nagyobb a lombard-velencei királyságnál, sőt az osztrák főhercegségnél is.***) Pedig azt hitték, hogy teljesen gondját viselték, midőn az oláhokra bízták.

*) Voltakép a vár élelmezése céljából.

***) Csehország területe	---	---	---	904	négysz.-méröld
A lombard királyság területe	---	---	---	789	“ “
A.- és F.-Ausztia együtt	---	---	---	676	“ “
Erdély területe	---	---	---	1112	“ “

XXII.

BEM MEGÉRKEZÉSE ELDÖNTI AZ ERDÉLYIEK FÖLKELESÉT.

Rendkívüli elvakulás eredményezhette csak e siralmas helyzetet. Délen Magyarországra vezették a csapatokat, éjszakon védtelenül hagyták az Erdélybe vezető utat, és mihelyt ez Bemnek értésére jutott, ki a határon szervezte seregét, nyílsebességgel áttört a határhegységen, maga előtt úzta Wardener és Urban szétszórt hadtesteit, és december 25-dikén, kardcsapás nélkül, bevonult Kolozsvárra, hol a magyarság isteni segítség gyanánt üdvözölte bevonulását.

Ott az oláh düh szomorú benyomása uralkodott. Bem, ki 8000 ember és 22 ágyú élén jött, szabadító gyanánt tünt föl. Ezernyi kifosztott és elűzött, és az összes székelység zászlója alá szegődött, jobb szeretve a halált a harcmezőn, mint a fölkonczolást vad pórseregtől. A csodásat annyira kedvelő néphit ezernyi kedvező jóslattal környezte e hadjáratot.

Mihelyt egyszer ez útra léptek, végig kellett rohanniok a lejtőn.

Meghajoltak volna a császár előtt.

A boszú fölfegyverezte őket Puchner ellen.

E pillanattól fogva nem maradhattak meg hűségben.

XXIII.

A MAGYAR FÖLKELES NYÍLTAN SZERVEZKEDIK AUSZTRIA ELLEN.

Bem alatt gyorsan ment minden. A fölkelés eleinte csak az életfontartás ösztönének volt kifolyása, de most egyre fegyelmезettebb lön és egészen más szint öltött. Még mindig a nemzeti sérelem megtorlása volt az uralkodó érzélem, de az oláhok elleni boszúhoz már a törvényes uralom elleni elégedetlenség is járult. Az első diadalok mámorában a magyarok azt merték remélni, hogy néhány múló hódítás politikai függetlenséget biztosít részökre. Pedig ennek nem lehetett tartama.

XXIV.

BEM HADJÁRATA. AZ OLÁHOK VISELKEDÉSE.

Gyorsan átsietünk e bámulatos hadjárat mesés eseményein, melyben Bem egy maroknyi fölkelővel megfékezte az oláhokat, megrémítette a szászokat, leverte a császári őrségeket és orosz segédcsapataikat.

Puchner eleinte csupa diadalról küldött hivatalos tudósítást Bécsbe és a közönség nem is hallhatott másról, mert a nemzet hírlapok visszhangja híven harsogtatta e győzelmi énekeket. De e bulletinek hirtelen befejezése csakhamar tudtára adta mindenkinek, hogy ez a diadalmas császári sereg nagy sietve hátat fordított Erdélynek s Oláhországba menekült.

A bécsiek kíváncsiságát sokáig foglalkoztatta ez a megfejthetetlen rejtvény: hogyan vezethetett ennyi diadal ily tökéletes kudarczhoz.

A megoldást a szerepvivők erkölcsi viselete adja meg.

Puchner teljesen bizonyosnak vette a győzelmet.

Számított begyakorolt, fegyelmezett seregére, rettenetes tűzérére, és az oláh tömegek tevékeny támogatására. Mind e számításában csalatkozott.

Az oláh nem nagy segítség volt, és többi hatalma sem bizonyult elégnek oly eltökélt ellenség ellen, minő Bem volt, ki egy hazafiság és boszú által lelkesített sereg élén, elszántan tört át minden akadályon.

Igaz, hogy eleinte váltakozott a győzelem a kudarczczal. De Bem nem sokat törődve kisebb veszteségekkel, azonnal ismét támadólag lépett föl. Neki ment a legveszélyesebb erősítéseknek, vakmerőségével semmivé tette ellenfeleket elavult stratégiáját, és futár gyorsaságával járva mindenfelé, elseperte maga előtt azt a parasztrajt, mely tömegével az osztrák ezredeket erősítette.

Ismételjük: 195,000 oláh parasztot fegyvereztek föl azonban bevallott szándékkal, hogy segítségére legyenek a császári ezredeknek. A legkisebb megerőltetésök is útját állhatta volna a 20—30,000-nyi fölkelő diadalmenetének. Ekkor lehetett bebizonyítani azt a hűséget, melynek köpenyébe burkolóztak,

vagy soha. Puchner csak is e remélt segítség által igazolhatta volna az általa szervezett vétkes fölfegyverzést.

Hozzá kell tennünk, hogy az oláh elem Erdélyben oly határozott többséget képez, hogy számuk a magyarokéhoz s székelyekéhez együtt úgy aránylik, mint 13 a 8-hoz, még ha nem is számítjuk szövetségeseiket, a szászokat.

Számbeli túlsúlyuk által tehát képesek lehettek volna ellenségeik elgázolására, és ha hűségök nem csalás, nem kellett volna erélyesen támogatniok a császári sereget? Szabad volt-e kerülniök az összeütközést?

Akár buzgóságnak, akár bátorságnak hiánya okozta: a tény bizonyos, hogy a római névvel büszkélkedő oláhok, folytonosan tüntetve bátorságukkal, soha sem mutatkoztak másnak, egy megbízhatatlan tartaléknál. Mindig elszaladtak, mihelyt megindult a csata, mindig előfutottak gyűjtogatni, rabolni és gyilkolni. Annyi kard közül, melyet a vérontás napjain kivontak bekés birtokosok kifosztására, egy sem hagyta el hüvelyét, hogy nyíltan szolgálja a felség ügyeit. Ennek következése volt, hogy Puchner tábornokot, a csőcselék tömege, bátor csapatai, tüzersege, hadi tapasztalata és az oroszok jelenléte ellenére, kiűzték az országból.

Nem kell döntőbb bizonyíték e kiűzésnél arra nézve: minő hűtelen volt az oláhok hűsége.

Ki kell még emelni a tömeg fölfegyverzésének igazi következéseit: a communista rablás szervezetét, mely még nem szűnt meg — a virágzó és ártatlan ország fölfegyverzését, végre a magyarság fölkelését, hogy megvédhesse magát. Fajháború s az ország megnyitása idegen előtt, végre teljes világításban való föltüntetése a magyar vitézségnek és az oláh megbízhatatlanságnak. E magokban véve kétségbe nem vonható tények bizonyítják: hogy Erdély forradalmát csak azok az öldöklések idézték elő, melyek megelőzése végett követték el. Így minden áron bajt teremtettek, a hol orvosolni akartak.

XXV.

A SZÁSZOK VISELKEDÉSE.

Vessük szemeinket az önfeláldozás mintaképeiül föltüntetett szászokra. Tetteik elsorolása teljesen meggyőző arra

nézve, hogy egészen passiv hűségök se hasznosabb, se igazabb nem volt az oláhokénál. Leglényegesebb érdemök abban állott, hogy rebellesek nem voltak.

Mint mondtuk, a szászok tollal és szóval csatáztak, és mindig saját személyes hasznuk érdekében forgatták a gyanúsítás fegyverét, hogy a magyart mentől gyűlöletesebbnek tüntessék föl. A vádak egész záporát szórták ellenök, távolról nyilaztak, de úgy, hogy nyilaik mélyen behatoljanak a testbe, és senki se lássa a nyilas kezét.

A szebeni hírlapokban mindig a trón hű bajnokai gyanánt szerepeltek az oláhok, a szászok hűségének pedig a martyrság dicsősége jutott, mielőtt csak meg is karczolták volna őket.

Az egész országban ismeretes és nevetséges volt e kendőzés, de a távolban, a hol az igazat nem láthatták, e hazugságokat elfogadták és készpénz gyanánt hozták forgalomba.

Számtalan túlzásaik közül, melyekkel megtöltötték hírlapjaikat, hogy a könnyen hívő közönséget a magyarok elleni gyűlöletre bujtogassák és magok iránt jövedelmező rokonszenvet idézzenek elő, csak a Nagy-Szeben pusztulása fölötti kétségbeesett siralmakat említjük. «Bem hordái», így szóltak, «fölgvűjtötták, kifosztották és lerombolták a várost, és a szerencsétlen lakosság, a legtűrhetlenebb kihágások elszenvedése után, koldusbotra jutott.» Özönnel jöttek a gyűjtések és a bő alamizsnával a szerencsétlenség is gazdagította a szászokat. Annál világosabb volt a meghazudtolás, midőn az osztrák és orosz seregek visszaérkeztek, és a szerencsétlen várost teljes virágzásban találták. Ötvenezer ember bizonyíthatta, hogy az egész Németországtól kicsikart könyöradománynak ürügye nem volt más — mint két véletlenül elégett külvárosi házikó.

Bem megelégedett 200,000 forintnyi hadi sarczczal, és a magyarok igazságos haragjának egyetlen áldozata Benigni volt, a *Siébenbürger Bote* szerkesztője, a ki hosszú évek óta nem szünt meg őket rágalmazni.

A szászok hívek maradtak, ez érdemöket nem vonjuk kétségbe. De legyen szabad kérdeznünk, mit tettek e hűség bebizonyítására, melyet szüntelen úgy tüntettek föl, mint a forradalom egyetlen ellensúlyát?

Idézhetnek-e ők egyetlen igazi áldozatot? egyetlen nyomós erőnkifejtést? egyetlen fényes tettet, melynek bárminő ered-

mény lett volna következése? Nem nyomott-e volna többet a história mérlegén egyetlen egy tény, mint annyi azt a hűséget kürtölő hasáb, melyet nem bizonyított semmi tett?

Nemzetőrségök számos volt és Puchner jól fölfegyverezte.

Hol tüntette ki magát???

Kitettek-e magokért saját védelmökre? Vagy tüzhelyeik oltalmára, midőn ellenséges betörés fenyegetett?

Tény, hogy majdnem 250,000-nyi népességökből csak 1253 emberből álló vadász-zászlóaljat állítottak ki, úgy hogy kétszáz lélek közül csak egy harczott, midőn a kapu előtt volt a veszély.

Nem szükséges e sovány csapatra vonni a figyelmet. A lelkesedés gyöngeségét visszatükröztető csekély contingens maga annyit mond, hogy fölösleges minden magyarázat.*)

Mihelyt a szászok közeledni látták a magyar sereget földjök felé, deputatiót küldtek Oláhországba az orosz segítségért könyörögni, és ő felségének, Miklós czárnak, serege, mely már várta a kialkudott, de még be nem vallott interventiót, megérkezett: «mint a szomszéd nyomorán segítő humanus gyámolítás».

Az oroszoknak kiadták parancsúl, hogy jelenlétökkel oltalmazzák a szászokat, de tetteleg ne avatkozzanak be. Az oroszok tehát tétlenül maradtak, míg Puchnernek egy tudós terve meg nem nyitotta Bem előtt Szebent.

XXVI.

A SEGESVÁRI TÁBOROZÁS S PUCHNER VISSZAVONULÁSA.

Soha döntő csapást és kiszámított tervet oly tökéletesen nem hiúsítottak meg, mint Segesvárnál.

---

*) Ha hinni lehet a nagyszebeni újságnak, ez a bátor phalaux maga egész sereggel ért föl, annyira rettegésbe ejtette az ellenséget. A szászok «Hurrahbataillon»-nak nevezték el, mert, mint mondták, mindig «e félelmes kiáltással rontott Bem táborának». Mégis Puchner visszavonulásakor oly gyorsan eltűnt a harcmezőről, nyom nélkül, hogy nem is hallottak felőle, midőn a császári sereg másodszer benyomult Erdélybe.

Puchner oly módon combinálta mozdulatait, hogy egyszerre körülvegye az ellenséges hadsereget, és elvágja azt a székelly földtől. Csak egy dologról feledkezett meg.

Arról, hogy megszállja a szász föld szívébe vezető főutat. Bem azonnal meghagyta a segesvári magaslatot őrző magyar tisztnek: «Vonuljon el. Földööm e várost, kényszerítenek Nagy-Szeben elfoglalására. Az országúton vonulok oda.»

A szónak megfelelt a tett.

Puchner bizonyosra vélvén ellensége megsemmisítését, kardcsapás nélkül elfoglalta Segesvárt, de ott csak a magyar őrtüzek hamuját és saját terveinek füstjét találta. A magyar sereg ezalatt, föllobogózva, dobszóval indúlt a szász főváros elfoglalására.

A szász nemzetörség a helyett, hogy megvédte volna a várost, a rémület teljes gyorsaságával tünt el, és Szkarlatin, a derék orosz tábornok, kit szövetségese cserben hagyott, s túlnyomó ellenség támadott meg, kénytelen volt csetepatékkal fedezni visszavonulását a Veres torony felé, a honnét még támogatta a szászok futását.

Puchner tábornok, kinek katonai tudománya ily siralmas kudarcot vallott, kénytelen volt egész seregével öt Oláhországba követni, 16,000 embert vezetve magával idegen földre, és Erdélyt, tűzérsegevel és raktáraival együtt, a magyarok hatalmában hagyva.

A hivatalos újságok által elhallgatott részleteket nem lehet elvonni a historia ítélőszéke elől.

XXVII

BEM EGYIDŐRE HELYREALLÍTTJA A RENDET.

Nem követhetjük lépésről lépésre Bem katonai vállalatait s későbbi tetteit.

Röviden mondhatjuk, hogy nem pusztította el az országot és nem élt vissza győzelmével. Még ellenségei sem tagadhatják, hogy dictaturáját egy ügyes kormányzó bölcseségével és egy nagy hadvezér ügyességével gyakorolta. Magaviselete minden alkalommal nemes és lovagias volt. Tiszteletben tartotta a vagyont, férjeikhez kísértette udvariasan az osztrák

tisztek nejeit, és hatalmának bitorlását megnemesítette eljárásának bölcsesége által. Egyedül ő mentette meg Erdélyt a teljes romlástól.

Az általa hirdetett amnestia és a tulajdon seregében uralkodó szigorú fegyelem, melyet a népességtől is megkövetelt, véget vetett az oláh pórlázadásnak, és ellenségeskedéseket engedelmes alávetéssé változtatta.

Vetekedve bocsátották magokat rendelkezésére és kiszolgáltatták neki a Puchnertől az ország elpusztítására szánt fegyvereket.

A szászok (a hűség e harczosai) egymást taszigálták sietőségekben, hogy hamarabb hódolhassanak neki. Kevesebb mint egy hónap alatt, megszűnt az izgatottság és helyreállott a nyugalom a nagyfejedelemségben.

Az anarchia helyébe a rend lépett. Hanem a magyarok lelkében az oláh tömegektől elszenvedett kegyetlen bánásmódot való boszú érzete mind általánosabbá tette a forradalmi szellem terjedését, és a politikai függetlenség szenvedélye egyre növekvő erővel nyilatkozott.

De erőfeszítések nem állhatta meg a sarat Oroszország és Ausztria egyesült hatalma ellen, és ezeknek seregei másodsor is előzönlötték Erdélyt.

Ismét Ausztria császára uralkodott, és Bem lemondott a reménytelenné vált küzdelemről.

XXVIII.

AUSZTRIA ISMÉT BIRTOKBA VESZI A NAGY- FEJEDELEMSÉGET.

Erdély újra törvényes uralkodójának uralma alá jutott, de az osztrákok semmit sem tettek a jó rend helyreállítására. Ismét anarchikus mozgalmak uralkodtak. Pedig Wolgemuth tábornok teljes hatalommal volt fölruházva. Igaz, hogy midőn Olaszországból, a hol kitüntette magát, ez ország kormányára hívták, saját vallomása szerint, csak geographiai fekvését ismerte Erdélynek. Nemsokára bebizonyította, minő szomorú, ha a tehetségtől elvonják természetes hatáskörét és idegen

elembe helyezik. A tábornok minden ügyessége eltűnt és helyébe a kormányzó teljes tehetetlensége lépett.*)

Az országba érkezésekor mindenütt a katonai hatalomra bízta a kormány bonyolódott ügyeit. A kor szükségessé tette ez intézkedést, és az még jótékonyná is válhatott volna, ha a legkisebb ítélet vezetési erős, de részrehajlatlan eljárását. De mindenütt erőszakot alkalmazva az esz, kényszerítést a bölcsesség helyett, a császárnak csak pénzt és katonát szereztek, és azon népszerűséget a tömegek közt, mely elősegíti a rémület rendszerével a nemesség elnyomását.

A lesben álló százszok magokhoz ragadták a sugalmazók szerepét, és régi emberök, Glanz, mint első rangú szereplő tért vissza a színpadra. Ez annyit tett, mint tűzvészt támasztani, hogy lássanak, mert ő ismét annak mutatkozott, kinek bűnös tanácsa tévútra térítette Puchnert.

Mindenek fölött méltányosságra és mérsékletre volt szüksége a szerencsétlen Erdélynek.

De ehhez nem folyamodtak.

A nemzeti gyűlés lecsillapítása helyett folyton izgattak. A már-már fékezhetetlen oláhok korlátozása helyett magok a kormány élén állók kizárólag a csőcselék támogatóiul tüntették föl magokat.

Kihirdették az országban az általános lefegyverzést, de a mily szigorúan végrehajtották az egyik féllel szemben, annyira elnézők voltak a másik rész iránt. Pedig a legelszántabb oláhoknak fölfegyverzése éppen Erdély legfélelmesebb ellenségeinek kezébe szolgáltatta a hatalmat.

Ebből következik a mostani állapot, mely türhetetlenné teszi az országban lakást a civilisált osztályokra nézve.

A mi 1848-ban a forradalom és rémület múlt következesének látszott, 1853-ban, midőn semmi ellenállás nem igazolja, szándékos elvnek látszik: a nemesség túlsúlyának megsemmisítése a felső osztályok elszegényítésével és az általános romlás befejezése a kis birtokosoknak koldúsbotra juttatásával.

Kifosztva a parasztoktól, megsarczolva a katonaságtól,

---

*) Nem részletezhetjük e szűk keretben azon számos hibát, mely teljes tudatlanságát hozta napfényre. Elég egymásnak ellenmondó rendeleteinek gyűjteményére utalni. Reá nézve ezek alkotják majd a história ítéletét.

kézpénz nélkül,*) leroskadva a nagy adó alatt, melyet nem fizethetnek, a nagybirtokosok már csak névleges értékű vagyonnal rendelkeznek. Milyen lehet még a számos szegény nemesnek sorsa, kiket kiűztek örökségökből és kiknek nem maradt hová hajtani fejöket.

Az oláhok törvénytelen jólétet mutatnak, de gyanús eredetű vagyonukat nem ellenőrzi senki, és mivel újabb fosztogatósaik is büntetlenül maradnak, szokássá vált támadásaikat nem fékezi más, mint terméketlen manifestumok.

Sürgős volna a személyes biztosság és belső rend helyreállítása, de épen az ellenkező eljárást követik, és a nemesi birtokok bitorlása oly szabadon megy végbe, mintha a hatóságok csak azért volnának hivatalban, hogy tétlenül nézzék mindezt.

A nemesség ellen irányzott gyűlölet rendszeresen, szünet nélkül nyilatkozik kisebb üldözésekben. Fölhasználják ellene a boszantás minden módját, hogy reá nehezedjék a régi ellenségeskedés súlya és hogy csonkítsák birtokjogát.

A nemesek a legkeményebb nyomás alatt nyögnek. Egy ellenséges népesség igája alá kényszerítve, melynek minden jogsértést elnéznek, megfosztva a törvényes védelemtől, elvesztették hazájokat.

Közülök a jobbmódúak Pestre vagy Bécsbe költöztek; a kiket a nyomorúság köt a szülőföldhez, gyászban és kimerült-ségben tengődnek, és panaszaik hiában hangzanak el.

Nem lehet kétségbe vonni, hogy a fékezetlen csöcseléknek való kedvezés az előkelőbb osztályok rovására, és emezeknek terrorisálása amazoknak számbeli túlsúlyával, a magyar elem bénítása céljából, meggondolatlanság és szembetünő ellenmondás.

Ily módon egy helyütt épen azon communista tan szerint járnak el, melyet másutt, mint a socialis rend ellenét, üldözik. Azt az aristokratiát, melynek hierarchikus kapcsolatát oly szí-

---

*) Magyarországon és Erdélyben a magyar kormány által kibocsátott papírpénz volt a fő forgalmi eszköz. E jegyeknek hasznát vették az osztrák tábornokok is, de a forradalom befejeztével kivonták a forgalomból, forradalmi jelvényeknek nyilvánították és minden kárpótlás nélkül lefoglalták és elégették. Így a magyarok nagy többségét, melynek ez volt a vagyona, megfosztották mindenétől, és nyomorba taszították.

gorúan tartják fönn Bécsben, a hol csak régi udvari szertartásokról van szó, a távoli részeken az elnyomásnak szolgáltatják ki, pedig ott jog forog kérdésben.

Szüükségesnek látszhatott a durva tömegnek való kedvezés, míg forrongásban volt minden. De mióta a hódolat lépett az ellenszegülés helyébe és a lefegyverzés eléggé biztosítja az engedelmességet, a méltányosság és bölcsesség egyaránt tiltják egy vitéz nemzetnek megsemmisítését, melyet az oláh barbárság apránként tesz tönkre. Ily módon az országban egy fekezhetetlen csöcselék mindenhatóságát készítik elő, mely erkölcsi és szellemi tehetség nélkül, társadalmi túlsúlyát csak a forradalom mérgének az egész államra való kiterjesztésére használhatná föl.

Fölhozhatnák ellenök, hogy az előkelő osztály lázadásáért lakol.

De azt hiszszük, hogy egy bűn méltányos megítélésénél ki kell fürkésznii annak eredetét, és mérlegelni úgy az elkövető mint az elkövettető véttségének fokát.

Ha a magyar hadat viselt, ezzel csak válaszolt az ellene, a nemzetiségek fölbújítása által kezdett harczra, és ha erőteljes ellenállásában a császár katonái ellen is küzdött, ez csak akkor volt, midőn ezek nyíltan az öldöklőknek fogták pártját.

Vajon kívánni lehetett-e tőlök, hogy tárt karokkal fogadják a parasztokat, midőn azok gyilkolni jöttek őket?

Mindenfelől megtámadva, minden felső támogatástól megfosztva, maga lett ügyének bírója, mert megtagadták tőle az igazságot.

Mihelyt egyszer e rohanó örvénybe jutott, ellenszegülését nyílt fölkeléssé változtatták a körülmények. Hanem ezt, a kormány annyi izgatásának és annyi ballépéseinek következtetésével, nem lehet egy sorba helyezni a bécsiek bűnös és nem indokolt lázadásával.

Tény, hogy a nemzetiségek harczában nem a magyar volt a támadó. Mégis csak őt ítélik el miatta.

A bíróság csak magyarok ellen jár el szigorúsággal, csak reájok nehezedik a burokratikus megtorlás, míg az oláhoktól, az ellenségeskedés nyílt megkezdőtől, még nem kérték számon:

Először: a bűnös összeköttetést a dunai fejedelemségekkel egy szabad és független királyság alapítása céljából.

Másodszor: Annyi város fölgyújtását és kifosztását.

Harmadszor: Annyi ezer nemes megölését.

Negyedszer: végre magának a fejedelemlen a bányák elrombolása- és a pénztárak kirablásával okozott mérhetetlen kárt.

Ha egy polgárháború befejezésekor ennyi bünt néznek el egyrésztől, es oly mértéktelenül üldözik a másikat, világos, hogy nem akarják a nemzetiségek kibékítését. E szembeszökő igazságtalanság növeli az oláh rablás vakmerőségét, rágalmaik sokszorozására ösztönzi a szászok kétszínűségét, a magyarokat pedig csak arra bírhatja, hogy megrögzötté váljék ellenszegülésök. A részrehajló és kemény rendszer tőrhetetlen a magyarokra nézve, a nélkül, hogy használna az osztrákoknak.

XXIX.

AZ ERDÉLYI KÖZIGAZGATÁS 1849-TŐL 1853-IG.

Még komolyabb tárgyba fogunk: a közigazgatásba, melynek rendetlenségéhez és gondatlanságához foghatót nem ismerünk.

Négy éven át tartó folytonos ingadozás után még meg sincs kezdve az új szervezés.

A régi törvényeket eltörölték, de még nem tették közzé az újakat.

Addig is a végrehajtó hatalmat egy burokratikus oligarchia gyakorolja, melyet a véletlen hozott össze a többi tartomány fölöslegéből, vagy pedig a pályázat csődített össze a monarchia minden részéből.

Idegen kalandorok tömege özönlött össze Bukovinából, Galiciából s Csehországból, és ezeknek s néhány obscurus belöldinek, kiket taláalomra választottak ki a firkáló proletariatus közül, szolgáltatják ki a nagyfejedelemséget. És ez annyi különböző elemből összetakolt, tisztviselői karnak tűzték ki hivatásul, kivetköztetni nemzetiségökből az egyes fajokat, hogy őket mind egy pseudo germán nép színébe öltöztessék.

Időközben kóbor magistratusok rendes törvényszék és törvény nélkül szolgáltatják az igazságot, a belső biztosság ez első kellékét. Soha sem engednek alapos informatiót, törvé-

nyes megvitatót vagy jogos bizonyítást, ellenben, mint biztosok vagy zsandárok, önkényök szerint látnak törvényt és mondják ki a végzést bizonyítékok nélkül. Bizalommal fogadják a parasztot, a többi panaszost a fölállítandó törvényszékhez utasítják.

A főhatalmat, mely ez önkényes végzéseket megmásíthatja, a katonai kormányzó gyakorolja, kit e munkájában több adjutans támogat. Hanem valóban még mindig (1853-ban) Glanz úr obscurus személyében központosul a hatalom, ki Puchner ideje óta föntartotta gyászos befolyását.

Még mindig ő lelke a kormány minden tényének, csalhatatlan oraculum a intézőknek, és csak is ő érezteti úgy az adminisztrálókkal, mint az alattvalókkal rejtélyes befolyásának nyomasztó súlyát.

A törvényszékek, a rend és igazság hiányához járul még a nyelvi zürzavar, mely az alsó néposztályra nézve lehetetlenné teszi a hatóság alsó közegeivel való közvetlen érintkezést.

Valami különös tévedés bírta a kormányt arra, hogy alsóbbrendű hivatalnokait kiválóan a lengyelek és csehek közül szemelje ki. Pedig Erdélyben, a hol egészen más eredetű a népesség, egy szót sem értenek szlávul.

Viszont e tisztviselők sem tudnak se magyarul, se oláhul, és a németben keresnek menekülést, mely különben is a közigazgatás nyelve. De mivel ezt meg a földművelő népesség kilencz tizede nem érti, ebből az következik, hogy a paraszt rendes érintkezésében a hatósággal, egyik nem érti meg a másikat.

Így a panaszok, a viták és magyarázatok a hivatalos tolmácsok jóhiszeműségére bízzák, kiknek a kettős fordítás homályossága tág teret enged az ügyek félremagyazására. Csak Isten tudja, mennyire összezagválnak mindent, ha a pantomima nem egészíti ki kellően az élő szót. *) Így a kormányzók teljes sötétségben tapogatódnak, vakok módjára, az ország valódi szükségletei ismeretlenek maradnak előttök, vagy pedig mint a bábeli torony munkásai, szántsándékkal végezik a megsemmisítés művét.

---

*) Wohlgemuth tábornok manifestumot bocsátott ki, melyben meghagyta, «hogy minden idegen tisztviselő köteles megtanulni a három országos nyelvet a lehető legrövidebb idő alatt». E határozott parancs talán még sem elegendő arra, hogy csodás tudást töltsön beléjük.

Úgy látszik, hogy egyetlen iránytűje az az elv: hogy a parasztnak, a nemes rovására, kedvezzen.

Nem kell mondanunk, hogy a miniszteriumhoz küldött hivatalos jelentésekben és a nyilvánosságnak szánt közlésekben a dolog lényege philantropikus köntösbe van burkolva, és minden jogtalanság úgy van föltüntetve, mint az emberiség javát célzó jótétemény.

Fölmerülhet az az ellenvetés, hogy idegen bírákhoz kell folyamodni, mivel a belföldi tehetségek nem vállalnak hivatalt.

De vállalhatnak-e a magyarok mind addig tisztséget, míg a kormány első föltétele a germanizálás lesz, azaz az országnak osztrák formába való kényszerítése?

Mindnyájan ragaszkodnak nemzetiségökhöz, anyanyelvökhöz, történelmök hagyományaihoz és annyi időn át uralkodó szokásaikhoz. Hozzájárulhatnak-e annak megsemmisítéséhez, mi szent előttök? Magokévá tehetnek-e egy egészen idegen hazafiságot? Reáparancsolhatják-e honfitársaikra, hogy ne legyenek többé magyarok?

Ausztria megkísérelheti ezt a denaturalisatiót a magyarok ellen, ha érdekei úgy követelik — de nagylelkűségök soha sem lesz képes e hitehagyásra.

Soha sem járulnak jó szerivel nemzetiségök akár lassú, akár erőszakos tönkretételéhez, s Magyarországon és Erdélyben ugyanazon érzület lelkesít minden néposztályt.

Midőn a főhatalom és a magyar nemzet egyaránt makacsúl ragaszkodnak egymással homlokegyenest ellentétes politikához, bonyolódott küzdelem származik közöttök, melyben az egyik fél támadását mindig megbénítja a másik félnek szívós passivitása.

E hallgatag oppositio a magyarok részéről nem nyilatkozik nyílt fölkelésben, hanem szellemi ellenállásban és azon belső szilárd elhatározottságban, mely inkább kiteszi magát minden viszontagságnak, semhogy a németesítés lélekvándorlásán keresztülmenjen.

A megegyezés lehetetlensége a két félt a titkos összeütközések tönkelegébe vezeti, melyből a szerencsétlenségek hosszú sora nyit csak kijárást.

Addig is, míg megvalósíthatják azt az általános reformot, melyből az egységes nagy császárságnak kell majd kikerülni, az idegen tisztviselők tönkre teszik Erdélyt.

Nem ismerve és nem is törődve az ország igazi szükségait, a végletekig viszik engesztelhetetlen politikájukat. Mindent fölforgatnak, hogy mindent újjá építhessenek.

Egy formába vetik a legellenkezőbb elemeket, népeket, osztályokat, tehetségeket, erkölcsöket és nyelveket, hogy e keverékből egységes német népet alakítsanak. Hiába való minden panasz, protestatio vagy ellenkezés ez ellen.

Ha egy bátor kérelmező Bécsbe jő segítséget és gyámolítást kérni a miniszteriumtól valami elnyomás ellen, a legtöbb esetben arra szorítkozik a segítség, hogy folyamodását ugyanazon tisztviselőkre bízták véleményadás miatt, kik ellen panaszt emelt.

Ebben a circulus vitiosusban vész el minden remény, mielőtt még megszülethetett volna. A jobbra fordulás minden módja, maga a nyilvánosság is el van zárva a szerencsétlen Erdély panaszai előtt.

Mind e bajok egyetlen gyógszere gyanánt, a hatalom ironiája nagy ígéretekkel talál föl, melyek a távol jövő kilátásába helyezik a haladó civilisatio és jólét köznapi phrasisait. Ezek pedig napról napra kétségesebbekké válnak.

A dísz-manifestumokban oly szépen hangzó philantropikus fordulatok és hivatalos szólások: a földművelés tökéletesítése, az ipar és kereskedés növelése, az iskolák és kórházak alapítása, előttünk ismeretlen, reánk váró jótétemények gyanánt hirdettetnek. Időközben töviről-hegyire fölforgatják az országot, hogy annál jobban újjá alkossák, és a jelen nemzedék tudomásúl veheti, hogy el kell pusztulnia a jövő emberöltők állítólagos érdekében. Ügyes újjáalkotóink csak egyről feledkeznek meg, arról, hogy minden létezőnek első föltétele: létének folytatása, és hogy a civilisatio jótéteményeinek biztosításához első sorban az élet és vagyon biztossága szükséges. Hogyan lehet szó a földművelés tökéletesítéséről, míg a parasztok túlkapásait nem fékezi semmi, míg elnézik az erdőkben, szőlőkben, mezőkön elkövetett fosztogatásaikat, míg a munkaerőnek, a marhának és tökének hiánya miatt inkább míveletlenül hagyják a birtokosok földjeiket, semhogy azokat nagy költséggel művelnék, mikor a túlságos adó úgy is megemésztené a hasznot.

Hogyan találjanak munkásokat, mikor semmi szabályzat nem korlátozza túlságos követeléseiket?

Hogyan egyeztethető meg a kereskedés az útonállással?
Hogyan lehet ipar, míg koldúsok a vásárlók?

Mind ez alap nélküli nagy ígéretet mystificationának tartjuk. Valónak csak egyet tartunk — a kórházakat — ezek fölállítására annál sürgősebb, mert nem sokára az ország egy nagy sínylők háza lesz.

Ez szomorú reflexio, mert Erdély jobb sorsot érdemelne. Mert mindenki, a ki képes megítélni a különböző nemzetiségeket, el kell hogy ismerje: hogy ha a magyarok téves úton jártak is, és ha bűnös volt is fölkelésök, azért az mégis vitéz, nemes és nagylelkű nemzet, mely mindig kész lesz elfeledni sérelmeit, és életét s vagyonát föláldozza királyáért, ha ez meg akarja nyerni szívét. A szászokról, mint fősvény interessátus nepről, belátja, hogy folytatják jövedelmező hűségöket, kímélve erszényöket és egészségeköt. A hitszegő oláhokból pedig soha sem lesz hű alattvaló. Szívökben van az árulás, mert reményöket a szabad Dáciába helyezik.

XXX.

BEFEJEZÉS.

Az általunk előadott tények összeségéből, melyet röviden összefoglalunk, kitűnik:

Hogy a forradalmat Erdélyben mesterségesen szították egy népszerű mozgalom elősegítésével, mely nem volt eleinte más, mint az alávetett nemzet harcza a hódító ellen. Puchner tábornok pedig, azt a hibáját, hogy ez anarchikus mozgalmat mindjárt csírájában el nem fojtotta, azzal a nagyobb hibával tetézte, hogy azt mint segédeszközt akarta fölhasználni egy lehető fölkelés álomképe ellen.

Titkon szította a parasztok gyűlöletét a nemesek ellen, elősegítette a nemesi birtokok prédálását, és a vizályt nem engedte megszűnni. Mindezt a czélból, hogy a belső zavar által kimerült magyarok ne gondolhassanak a monarchiától való elszakadásra, mindaddig míg Ausztria, Csehország és Olaszország lángban állanak.

Eleinte csak elnézést gyakorolt a rablás kedvelői irányában. Később levette az álarcot, tárt kaput nyitott a csöcselek

támadásának, szervezte a népfölkelést, vakmerően fölfegyverezett 195,000 parasztot, kiszolgált katonákat állított élökre, és mindenkép támogatta őket seregével. Mind ez megtörtént — pedig nem előzte meg fölkelés.

Kitört a szított tűzvész — rémesen.

A gyújtogatás és öldöklés tizedelték az országot, de az események menete nem felelt meg e gyűlöletes politika számításának.

Már a rablás vágya is szétszórta az oláhokat. Nem hogy megverekedtek volna az osztrákokért, inkább ravasz módon ezekre bízták a harczot, pusztító terveik keresztülvitelére.

A gatzettek hosszú sora után, melyek közül mindegyik egy-egy kihívás volt a fölkelésre, a védelemre kényszerült magyarok és székelyek fegyvert fogtak és a rosszat rosszal torolták meg.

Csakhamar öldökléssé fajult e rablőháború, melyben az oláhok egészen átengedték magokat természetes vadságuknak.

Bem megérkezése, ki sereget és tűzérseget hozott, véget vetett a pórlázadásnak.

Ő új szellemet hozott be, szervezte a magyar hadi erőt, de egyúttal a forradalom zászlója alá sorolta azt. Nem egészen három hónap alatt Puchnert seregestől kiűzte az országból.

Így, nagy erőfeszítéssel, csakugyan létesítették a fölkelést a törvényes uralom ellen, melyet meg akartak előzni.

Ez egyszerű összehasonlítás képét adja az erdélyi forradalomnak.

Senki sem kíván jobban fátyolt borítani a múltra mint mi, senki sem szeretné jobban kitörölni a szívszaggató múlt emlékét, de nem oly könnyű azt kitörölni a történelemből.

Ma, midőn a császárság békének örvend és a politikai exigenciák már nem követelik a nemzetiségi gyűlölet szomorú alkalmazását, semmi sem állja útját a méltányosságnak és annak, hogy minden nemzettel részrehajlatlanul bánjanak.

A magyarokat elkárhoztatták, még mielőtt ügyök fölött ítélték volna.

Ha a világ jobban belát azon rejtélyes chaosba, mely a forradalmat előidézte, ha értesül azok tetteiről, kik bizonyossá tették kitörését, meg tudja majd különböztetni az egyik rész balsorsát a másiknak vétkétől.

Vajha e tények ismerete, melyeket lelkiismeretes pontos-

sággal adtunk elő, megteremné gyümölcsét és szerencsétlen hazánk oly közigazgatásban részesülne, melynek böles és atyai bánásmódja orvosolná számtalan sebeit.

Nincs biztos politika az örök igazság elvei ellen.

Közi MARCZALI HENRIK.

Jegyzés. Ezen munkájáról gróf Bánffy Dénesnek a bécsi politia neszt véve, épen azon időben, midőn gróf Széchenyi István irományait Döblingben elkoboztatta, özvegy gróf Bánffy Dénesnétől is elkoboztatta ezen munkát, ki azt sokszor követelte vissza, de hasztalanúl, akkor kinyilatkoztatta, hogy az impurumot nem fogja visszaadni, mely házi doctoránál volt elrejtve. A grófné halála után én a doctorótól megvettem, és a sok helyt olvashatatlan impurumot igazán nagy munkával purisáltam s bonczhidai könyvtáramba elhelyeztem.

Elvégeztem a lemásolást Koppándon, október 25. 1869.

Gróf Bánffy Miklós.

EGY BOLDOG EMBER.

Beszély.

I.

A hajnali óra ellenére már egészen kivilágosodott, mikor a Louvre mellett álldogáló rendőrök a Szajna partján csoportulást vettek észre a Carrousel hídjá és a pont des Arts között. Július havában a nap korábban kel mint a párisiak. Rendkívüli eseménynek kellett tehát lennie, mely ily korán annyi embert összecsdített ily elhagyott helyen. A tömeg még sem látszott zavargónak, izgatottnak vagy rémültnek; messziről még látszott rajta, hogy csak a kíváncsiság tartotta ott.

A közrend előjáróinak ilyenkor az a kötelességök, hogy az esemény színhelyén megjelenjenek. Különbem sem volt most egyéb dolguk, és tudták, hogy a folyam partján előforduló bal esetek külön díjazásokat vonhatnak magok után.

Kevés fáradsággal félretolták a körül álló kíváncsi népséget és váratlan látványnak lettek tanúi.

Egy férfi feküdt a puszta földön, mozdulatlanul, behúnyt szemekkel, minden ruha nélkül.

— Talán halott? — kérdé az egyik rendőr.

— Nem a', — volt egy jelenlévő halk válasza: — alszik.

Tényleg a lehető legtermészetesebben feküdt; arcvonásain a fájdalom semmi nyoma; lélekzete is igen rendes időközben dagasztotta keblét.

— Hol vannak ruhái? — kérdé a másik rendőr, körültekintve minden felé.

— Be szép ember! — jegyzé meg minden utógondolat

nélkül egy jó asszony, ki rékliben meg hajadon fővel állott ott, épen csak hogy műérzékének adjon vele kifejezést.

Gyönyörű férfi volt valóban. Szép fejét még mindig fekete hajzat és csúcsba vágott, gondosan ápoltság környekezte; lába és keze igen előkelő, körme ragyogó mint az agát; és, a mi igen ritka jelenség a műveltebb emberek testalkatán, kifogástalan arány karjai és lábai között; végre bőre oly fehér, hogy könnyű volt észrevenni: e test nem szokott így kitéve lenni a szabad lég változásainak.

— Hé! Hallja-e! — kiáltá durva hangon az egyik rendőr, megrázva az alvó karját.

Emberünk fölébredt. Föltekintve, nem látszott meglepettnek, hogy ennyi ember állja körül, sem zavartnak ruhátlan-sága miatt. Újjaival gyöngéden végig simította szemét, elfojtott egy kelő ásítást, fölült és a világ legtermészetesebb hangján kérdezé:

— Ugyan mi baj?

— Hogy mi a baj? Úgy-e? Azt magától akarjuk megtudni. Mit keres itt?

— Aludtam.

— Itt nem szokás aludni, legkevesébbé ilyen viseletben. Hol vannak ruhái?

— Nincsenek.

— Megraborták?

— Nem vádolok senkit. Csak azt mondom, hogy nincsenek ruháim.

— Látszik. De mit tett velök?

Emberünk nem volt fecsegő természetű. Mintha úgy vélekedett volna, hogy már is sokat beszélt, egykedvűen végigtekintett a közönségen és nem törődött a hozzá intézett kérdésekkel.

— No jó! Menjünk! — mondá a rendőr. — Majd megszólal az állomáson.

Együttal lehajlott, hogy fölemelje és karon ragadja az ismeretlent, míg társa majd a túloldalról kíséri, midőn eszébe jutott, hogy ily hiányos öltözetben még sem vezetheti végig Páris utcáin. Hiszen a rakparton összesereglett nép, mely egyre szaporodott, bizonyára elkíséri őket; ha a járókelők, kikkel menet közt találkoznak, csatlakoznak, bizony megeshetett volna, hogy ezrekre menő tömeg tódul a rendőr-állomás

felé. Mily bajosan lehetne a szabad forgalmat ismét helyreállítani!

A két rendőr tanakodni kezdett. Néhány szót váltottak és egyikök elsietett a rendőr-állomásra utasításokért, míg a másik ott őrizte emberünket, nehogy megszökjék vagy botrányt okozzon. Mivel azonban egymagán volt s nem távozhatót a letartóztatott férfitől, csak hiába szólították a naplopókat, hogy oszladozzanak: parancsát nem követte senki. Épen ellenkezőleg, mind azok, kik a Louvre mellett vagy a Szajrán túl a Malaquais rakpart hosszában a pont des Arts-on vagy a Carroussel hídján haladtak, megpillantván a szokatlan tódulást, szintén lesiettek látni, hogy mi történik, és ott maradtak. Néhány pillanat alatt az egész rakpartot sűrű tömeg lepte el, és szerte-széjjel megindult a pletyka.

A kik sikeresen tolokodtak előre és a rendőr közelében meztelen alakot pillantottak meg, természetesen a basáskodó közigazgatás ez újabb áldozatának pártjára szegődtek. Volt a ki beszédbe is elegyedett vele.

Tudakolták, vajon éhes-e? Azt válaszolá, hogy az este óta nem ett, a mi, tekintve a kora reggelt, nem volt épen aggasztó körülmény. De föl volt keltve a rokonszenv és az a hír terjedt el, hogy éhségtől ájultan rogyott össze; hoztak is mindenfelől kenyeret, levest, húst, bort, egyebet. A rokonszenv ennyi nyilvánulásától a rendőr sem oltalmazhatta meg foglyát. Fölöslegesnek vélte különben is, hogy a kegyetlenség vádját vonja magára, és így történt, hogy emberünk jó étvágygyal megreggelizett, a míg néhány körülte álló könyörületes lélek kalapban koldúlgatott a javára.

— Ugyancsak veszedelmes czinkos lehet — mondá az egyik.

— Szó sincs róla — felelék mások. — Vízbe fúlt.

— Ha úgy van, akkor miért tartóztatják le?

— Mert ezen a helyen tilos a vízbe fulladni — szólt közbe egy útczagverek.

— Nem igazság, hogy lesztek a ruháját.

— Mindig ilyeneket szok' a rendőrség elkövetni.

Végre megérkezett az utasításért ment másik rendőr néhány társával és egy hordágygyal. Ebbe befektették az embert, miután megengedték neki, hogy elfogadja a részére begyűlt összeget, a melyet egyébként, nem lévén zsebe, kezében volt

kénytelen tartani. A hordágyat gondosan betakarták függönyökkel és elindultak a rendőrbiztos hivatalos helyiségeibe. És néhány óra múltán a rend ismét helyreállott, bár kisebb csoportok ott ögyelegtek a rakparton napestig azon hiszemben, hogy mivel várakoznak, valaminek történnie is kell.

A rendőrbiztos, mihelyt elővezették emberünket, kérdéseit azon kezdte, hogy mi a neve.

— Nekem nincs nevem.

— Ah! Ön nem szeretne fölismereteni. A régi rendszer! Nem szokott sikerülni. Hol lakik?

— Nincs lakásom.

— Természetes. Első válaszához következetes marad. És ha azt kérdeném, hogy honnan érkezett, azt felelné, hogy sehonnan.

— Úgy van.

— Nagyon helyes. Majd a központba szállítatom. Csak hogy ilyen állapotban el nem küldhetem. Nézzük csak. Addig is beszélgessünk egy keveset.

És intett alárendeltjeinek, hogy távozzanak. Azonban csakhamar másként határozott. Nagyon nevetséges dolognak vélte, hogy oly valakivel kezdjen társalogni, a kin egy szál ruha sincs. Lakására üzent, hogy küldjenek egy ócska nadrágot meg egy viseltes kabátot. Kivételes eljárás volt ez is, mert nyilvánvaló, hogy egy rendőrbiztos nem vállalhatja magára mind azok ruházását, kiknek arra kerekednék kedvök, hogy hasonló körülmények közt letartóztassák magokat. De úgy számított, hogy nem egyhamar ismétlődik majd ez eset s az elv sértetlen marad. Csak azon tűnődött, vajon felölti-e majd az ismeretlen azon ruhákat, melyekkel meg fogja kínálni? Szerencsére nem akadékoskodott.

— Egyébiránt — jegyzé meg a rendőrkaplár — ha biztos úr nem méltóztatott volna gúnyát kölcsönözni, saját költségén ruházhattuk volna. Pénze van.

A mint emberünk kitérte kezét, tényleg 87 és fél frank feküdt a markában. Ennyi volt a gyűjtés eredménye.

— Megtarthatja — mondá a biztos. — Dugja a pénzt a zsebébe.

Mihelyt visszavonúlt a személyzet, fölhívta emberünket, hogy foglaljon helyet, és barátságos hangon szólítá meg.

— Hát ugyan mire való ez a tréfa? Ön jóra való férfiú

benyomását teszi reám. Ön tiszta, az ön kifejezései válogatottak, modora illedelmes és megvallom, nem tesz reám oly benyomást mint egy gonosztevő; nem is szándékozom önt itt tartani. Ámde okvetetlenül szükséges, hogy némi fölvilágosítást nyújtson, a minek alapján elbocsáthatom. A mit ön elkövetett, egészen szokatlan dolog. Ön népcsödületet okozott és be fogja látni, hogy senkinek sem lehet megengedve, hogy fényes nappal Páris közepén oly állapotban mutatkozzék, milyenben önt lelték. Előnyösebb volna önre nézve, ha mindent bevallana. Elvégre nem vagyunk emberevő vadak, s az egész ügynek nem fogok a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Ámde, mi készítette önt erre? Talán fürdeni volt a Szajnában? Ez tilos ugyan, de hát . . . Csekély bírságot fizet e kihágásért s megmenekszik. Ellopták a ruháit, a míg a vízben időzött? Nem? Vagy talán fogadásból történt tréfa? Vagy víg czimborákkal vacsorált tegnap este? Talán többet ivott valamivel a rendesnél? Lássá, önmagam keresem, minő fölvilágosítást adhatna nekünk. Ám, ha még megszólalni is vonakszik . . .

— Igen lekötelez, biztos úr, azon jóindulat, melyet irányomban tanusít. Ön ruhákat kölcsönzött nekem, ön meghagyja pénzemet, ön azon nyilvánvaló igyekezettel hallgat ki, hogy a beálló kellemetlenségektől megóvjon. Biztosítom, hogy kellően kiérzem eljárásának minden gyöngédségét. Szeretném avval meghálálni, hogy megadnám mind azon magyarázatokat, melyekre, úgy látszik, súlyt fektet. Ámde, sajnálatomra, ez teljesen lehetetlen. El vagyok tökéelve, hogy nem nyilatkozom és kész vagyok magamtartása minden következményét elviselni. Ha egyáltalában megszólalok a vizsgálati eljárás folyamán, melyet minden valószínűség szerint meg fognak ellenem indítani, csak azért fog történni, hogy őszinte hálámat fejezzem ki uraságod kitünő intenciói és kifogástalan udvariasságáért.

— Sajnálom, uram. Nincs más mód benne, a törvényszékhez kell áttennem a letartóztatásáról fölvett jegyzőkönyvet, önt pedig bekísértetem a kapitánysághoz.

Huszonnégyszáz óra sem telt még el s emberünket egy rendőrségi fogalmazó is kihallgatta, de ez sem volt képes tőle egyebet kicsikarni, mint azon nyilatkozatot, hogy semminemű kérdésre nem fog felelni. Más fajta nehézségre is bukkant a fogalmazó. Hogy valakit fogva tarthassanak, a fogságot el kell rendelni és a rendelet személyre szól. Gyakran megesik, hogy

hamis nevet vall be az illető; mégis csak van név, mely alatt szerepel. Megtörténik, hogy akad valaki, teszem a vádló magánfél, a ki ismeri a vádlottat és megnevezi. A jelen esetben azonban nem volt, ki útba igazítsa a hatóságot. Minthogy a letartóztatott egyént a Port St. Nicolas mellett találták, beszéd közben csak úgy nevezték, hogy a Port Nicolas-beli ember, és mikor arra került a sor, hogy nevét bejegyezzék a letartóztatottak lajstromába, azt írták be, hogy Duport (Nicolas). És az eljárás további folyamán is következetesen e néven szerepelt.

A vád, mely ellen Duport Miklósnak védekeznie kellett, több vétségre terjedt ki. Egyazon cselekedeteért a közszemérem ellen elkövetett vétséggel, csavargással és koldulással vádoltatott.

II.

Már elütötte az éjfél a XVI. Lajos divatja szerint alabastromból készült és arannyal ékített ingóra d'Arville úrnak és nejének bordeauxi lakása kárpitokkal dúsan beaggatott hálószozájában. Az óra utolsó ütése fölriasztotta az éberálmú d'Arvillenét éjjeli nyugalmából, és csakhamar észrevette, hogy férje hiányzik oldala mellől. Fél tizenegykor feküdt volt le, a mi észszerű alku a kilencz óra meg éjfél között. Mert nem kell nagyon korán nyugalomra térni, a mint viszont a késő lefekvés sem tanácsos.

Tudta, hogy aludt, de nem tudta, hogy mennyi ideig. Talán tizenegy órát ütött. Arra gondolt, hogy fél óra múlva csak egyet ütvén az óra, még mindig tájékozatlan leszen, és nehogy egy egész hosszú óráig kelljen várnia, eltökélte, hogy fölkel.

— Félelyre! — így szólt, midőn ismét lefeküdt. — Ugyan hol időzhet? A színházban? Alig van két lépésnyire; onnan tehát rég megérkezett volna. Vagy a körben? Megígérte, hogy sohasem teszi be többé a lábát. Estélyt sem adnak ma sehol. Azt sem tehetem föl, hogy kávéházban legyen. Talán egy kis sajkán átkelt a Garonne-on és fölborúlt? Sohasem kel át sajkán. De orozva megtámadhatták. Tegnap is említett a hírlap ily éjszakai rablótámadást.

Egy órakor nem bírt már magával, világot gyújtott, felöltözött és olvasni kezdett. Majd besöngette a szobaleányt.

— Férjem nem szólt semmit távozásakor?

— Nem, asszonyom. Úgy távozott, mint rendesen.

Múlt az idő. Két óra lett, azután meg három is, a nélkül, hogy Szoszthén hazatért volna. Neje az asztalhoz ült és írni kezdett:

«Kedves Szoszthén, ugyan mit követhettem el? Jól tudod, hogy szeretlek. Tíz esztendeje vagyok hitvesed s ez idő alatt nem volt még más gondom, minthogy tetszésedre legyek. Mindig azon voltam, hogy elsimítsam azon apró nehézségeket, melyeket jellemeink néhány különböző sajátsága okozhatott. Föláldoztam mind azon szokásaimat és összeköttetéseimet, melyek nem voltak inyedre. Hogy elejét vegyem az ingerült vitáknak, arra szántam magam, hogy semmiben sem mondok ellent. Többet tettem: meghajoltam mindig akaratom előtt és ha te nem is tanusítanád, bevallhatom önmagamnak, hogy minden körülmény között teljes megadást tanusítottam akaratommal szemben. Ha csak hidegséged ellen kellene küzdenem, vigaszt nyújthatna azon tudat, hogy sok nő él hasonló helyzetben; ám te nem feledheted, hogy inkább a te magadviselete az, mely nem volt mindig kifogástalan irányomban, még pedig épen azon tekintetben, mely a hitvesre nézve a legszomorúbb. Más nő haragra gerjedt volna, hallatta volna jogos panaszát, nem tartva se a botránytól, se a házi béke megbontásától. Én hallgattam és türtem. Biztam, hogy az idő eltörli majd ennek emlékét és ismétlődésére ritkítja az alkalmat. Azért nem szüntem meg szíves lenni irányodban és kötelességeimet fölibe helyezve a bánatalomnak, érzelmeimben mint azelőtt, szerető hitvesed maradtam továbbra is, gyöngéd és engedelmes, nem kell megtoldanom avval is, hogy hú. És íme ismét elhagysz, nem törődve, hogy mily ferde helyzetbe juttat engem távozásod cselédeinkkel, családommal, barátainkkal és a világgal szemben. Térj vissza, kérlek. Ha rejlik még bennem olyas, mi kedvedre nincs, meg fogod mondani s biztosítlak, nem lesz többé panaszra okod. Szerencsétlen és nyomorútt vagyok nélküled, te pedig sokkal jobb, sem hogy gyötörni akarnál. Öllelek, szomorún, mert távolból, de mégis gyöngéden. Imádó hitvesed

Henriette.»

Könnyű dolog volt a levelet megírni, nehezebb eljuttatni rendeltetése helyére. D'Arvillené írásközben nem felejtette e

nehézséget, megírta a levelét mégis, részint, hogy enyhítse bánatát, részint, hogy elküldhesse azonnal, mihelyt ráakadnak a szökevény nyomára. Mert azon már nem kételkedett: ura ismét elhagyta. Harmadszor esett ez meg rajta. Mikor először távozott, d'Arville úr egész nyíltan csomagolta be holmiját a ház népe előtt, s mielőtt kocsira ült, rövid útjára indulandó, megcsókolta nejét, azután pedig eltűnt, nem adva semmi hírt maga felől. Szorgalmas levelezésre, sürgönyök váltására s meghitt barátjainak közbenjárására volt szükség, míg rábírták, hogy hazatérjen. Másodízban kis kézi táskával illant el, mialatt neje misét hallgatni volt, nem mondva halandó léleknek, hogy hová távozik. Több heti fáradságos kutatások árán akadtak csak rejtékére, és mivel vonakodott haza térni, neje volt kénytelen oda utazni, hogy erőszakkal visszahozhassa a hitvesi lakhelyre.

Most azonban komolyabb volt a helyzet. Egy pillantás Szoszthén dolgozószobájába és ruhatárába, meggyőzhetett mindenkit, hogy nem vitt magával semmit, még váltani való tiszta inget sem. Csupán bot volt a kezében távozásakor, mintha barátot ment volna látogatni a közelbe.

A kora reggel ellenére, nem törődve az ily hajnali séta rendellenes voltával, d'Arvillené szüleihez sietett és elmondta a történeteket.

— De hát elvégre, mi kifogása van ellenem? — fakadt ki sírva, de halkán, nehogy a cselédek érdeklődését felköltse. — Több figyelemmel és odaadással nem lehet nő ura iránt. Az anyagi jólét dolgában gondosan öröködöm, nehogy kényelmét bármi megzavarja, és dicsekvés nélkül mondhatom, nem ismerek az enyémnél jobban berendezett háztartást. A mennyire hatalmamban áll, nem hanyagolok el semmit, hogy társaságot meg ne unja. Elolvasom a kedvencz hírlapjait és folyóiratait, bár agyon untatnak, csak hogy válaszolhassak, ha rólok beszél. Mindig készen vagyok, ha sétára hí, nem unszolólok soha, ha honn szeret maradni. Öltözeteimre nézve kikérem tanácsát, ízlését. Nincsen barátom vagy barátnőm, kinek társaságán fönnakadhatna. Csak őt szeretem e világon és nem követelem szerelmem viszonzását, ha azt hinném is, hogy megillet. Szívesen fogadom minden barátját, legyenek azok kopott kabátú iskolatársai, nevetlen társai a népfölkelői tisztifolyamból vagy jött-ment új ismerősei, kikért senki sem felel. Arra is rászántam magam, hogy d'Ostracnét vendégemül

lássam, ki épen nem gyöngye a társadalomnak. Mit tehetek egyebet?

— Kedves gyermekem — mondá édes atyja — nem ezen fordul meg a dolog. Hasztalan tökéletes a neje annak, kit rossz hajlamai ragadnak el. Nem szökött meg egyedül . . .

— Oh! e tekintetben nem aggódom. Egyetlen egyszer feledkezett meg magáról meg magamról, hanem ez is csak pillanatnyi szeszélyből és már igen régen történt. Mindkét ízben, hogy elhagyott, magánosan találtuk meg és oly körülmények között, melyekhez nem fért semmi gyanú. Meg mernék esküdni, hogy most sincs senki vele. Nincs. Ki nem áll, gyűlöl engem és ez kergette el, ez a megfoghatatlan gyűlölet.

— Nagy szerencsétlenség — mondá anyja — hogy nincsen gyermekek. Nejét elhagyhatja a férj, de gyermekeit nem hagyja el.

— Bizonyára nagy szerencsétlenség — válaszolá d'Arvillené — ám én nem tehetek róla, és férjemnek távolléte — folytatá félénken — bizonyára nem változtathat e helyzeten.

Végre is oda lyukadt ki a sok tanácskozás, hogy nyomára kell akadni a szökevénynek. E czélból az egész család mozgósított. Írtak mindenfelé, tudakozódtak mind azoknál, kik láthatták valahol d'Arvillet vagy hallhattak felőle. Mire elvégezték mind e hasznos rendelkezést, kénytelen-kelletlen nyugodt várakozásra szánták magokat.

D'Arvillené pedig, mihelyt visszatért lakásába, az illem követelményei szerint rendezte be időelőtti és bizonyára ideiglenes özvegyiségének életrendjét. Férje távollétében nem szándékozván fogadni ismerőseit, bezáratta előttök ajtaját, csak szüleiért, nagynénjeért, d'Arville úr hűgáért és a kerületi plébánosért rendelvén kivételt. Nem hagyta el többé lakását, csak mikor templomba ment, s akkor is csak más személy kíséretében. Végre arról is gondoskodott, hogy minden készen legyen férje fogadására, bármily órában kerekednék kedve hazatérni.

III.

Verőfényes nap ragyogott a Sainte-Pélagie fogház sétaterére, hol a vizsgálati fogságban lévők járkáltak föl-alá. A sápadt arcú, piszkos külsejű szerencsétlenek között, kik e közön-

ség zömét képezték, első tekintetre két férfi tűnt föl, kik mintha eltévedtek volna e különös környezetbe.

Egyikök tiszta és egészen új ruhákba volt öltözve, választékos csinnal; ez Duport Miklós volt. Ha hitelt adhatunk az igtató fölvilágosításainak, siralmas állapotban került ide, divatja múlt nadrágban meg pecsétes, szurtos kabátban, mezítláb, hajadon fövel, minden fehérenemű nélkül. Csak az a nyolczvanhét s fél frankja volt, mit közhelyen gyűjtöttek számára. Eszomorú helyzete keltette föl az igazgató érdeklődését elannyira, hogy ez eset felől a foglyok ruházására alakult egyes elnöknőjét is hamarosan értesítette. Ez pedig kirendelt egy bizalmi férfit, a ki az újonnan érkezett fogolynak nemcsak roppant szegénységét constatálta, de egyúttal fölfedezte azt is, hogy jó társaság-beli ember. Duport Miklós nem szégyelte föltárni nyomorát és bevallotta, hogy élénken vágyódik tisztességes öltözetre s nevezetesen fehéreneműre, mely nélkül kegyetlenül szűkölködik. Ki is elégitették indokolt kívánságát, mihelyt minden kötődés nélkül fogadta, hogy alkalmazkodni fog mind azon szabályokhoz, melyeket a mértékletesség terjesztésére, a közjó előmozdítására s a dohányzással történő visszaélések ellen alakult egyesletek előírtak. E bőkezűség következtében külön köszönő levél kíséretében visszaküldhette a rendőrbiztosnak különben is rongyos ruháit és úriasan felöltözött.

A másik fogoly nem tarthatott igényt hasonló kedvezményhez, mivel hogy felöltözötten érkezett. Ruhái igen divatos szabásúak valának, a mi különben csak fokozta a nyomorúságos látványt, mert nincs csunyább dolog mint a piszkos divatos ing, a lyukas fénymáz-czipő vagy a toprongyos fantaisie-öltözet. Pommier Arthurnak hívták, csakhogy nem igen ismerték e néven, mert hányt-vetett élete más-más körülményei közt czélszerűbbnek vélte De Lestugières, de la Roque gróf, Caballieri vagy de Polsidoff néven szerepelni. Azt vetették szemére, hogy több ízben minden elfogadható indok nélkül tulajdonított el különféle eredetű pénzeket.

Némi jó indulatú czimboraság fűzte egymáshoz e két letartóztatott úri egyént, kiknek külseje határozott ellentétet képezett környezetökkel, ez iszákos és nyomorult tolvajokkal, a külvárosok szélén rendezett táncmulatságok hőseivel, a kik köréből a fogház rendes lakói sorakoztak. Pommier Arthur már Duport Miklós megérkezése napján annak különös öltözete elle-

nére, rögtön kiszimatolta, hogy ez oly ismerettség, melynek hasznát veendi. Viszont Duport Miklósnak sem állott érdekében a dolgok mélyére hatolni, és inkább Pommierral komázott mint másokkal.

— Nos hát, uram — így szólt Duport Miklós — miként áll ügye?

— Ma nem vagyok megelegedve. Rég elmúlt időkben kotorásznak. Oly vétségeket szednek elő, melyekről már magam is megfelelkeztem s a vádak száma folyton szaporodik. E tekintetben a büntetőjog reformra szorúl, melyet érdemes volna tanulmányozni: nem veszik ugyanis tekintetbe a védekezés nehézségeit oly imputatiók ellenében, melyek igen régi időkre vonatkoznak.

— Igaz. Idő multán sok bajjal járhat előteremteni mind a mentő tanút.

— Aztán meg makacsúl végrehajtó-segédnek czímeznek. Hat hónapig az valék, igaz, de annak már tíz éve. Az óta mindig előkelő módon éltem, mit sem téve, fürdőhelyeken, futtatásokon, klubokban, tőzsdekorokban és a vendéglők cabinet particulieriben. De az ő szemökben mindig csak végrehajtó-segéd vagyok. Hisz' ennek semmi értelme sincs.

— Valóban csodálatos dolgok történnek. Minap ön azt beszélte, hogy kételkednek, igaz nevét vallotta-e be? Lássá, rajtam az ellenkezőt követik el; én nem vállalok semmi nevet s ők reám erőszakolnak egyet. Eljárásukban semmi rendszer.

És hirtelen más gondolatra térve át, így folytatta, arcán a legmerőbb boldogság kifejezésével:

— Mily gyönyörű idő!

— Igaz — felelé Pommier Arthur, de kevesebb lelkesedéssel — nagyon szép idő lehet . . . kívül.

— Becsületemre, igen jól érzem magam idebenn.

— Nincs asszony és annak hiját érzem.

— Oh dehogy!

— Hát ugyan hol lát itt asszonyt?

— Nem látok, hála az égnek! Hogy ne is lássak, azért zárattam magam a börtönbe.

— A világért sem szeretnék indiscret embernek tűnui föl, uram, de mivel nem jól értettem . . .

— Oh, hiszen önnek elmondhatom rövidke történetemet. Önnek úgy sem állhat érdekében, hogy eláruljon. Csak arra

kérem mégis, ügyeljen, nehogy akaratlan ártson nekem, ha valamikor rólam beszélgetni találna. Ön becsületes férfi lévén . .

— Azon vendégszerető ház, melyben találkozunk, kezsekedik érettem — válaszolá Pommier Arthur, cynikus mosolyal hajtva meg fejét.

— Boldog voltam, uram. Nem tudom mi bántott, hogy még boldogabb akartam lenni. Azt ajánlották, nősüljek meg és én követtem e gyászos végű tanácsokat, bár azért is gyanakodónak kellett volna lennem, mert e tanácsok legjobb barátaimtól eredtek. Ne higye, hogy bírálat tárgyává teszem a házasságot önmagában. Láthatni benne a legnagyobb üdvöt, láthatni benne szükséges bajt, mindenestre oly intézmény az, melynek megvan a maga jogosultsága. Csakhogy óvatos legyen az, ki rászánta magát. Én már annak idején is így vélekedtem s gondosan kerestem minden elképzelhető biztosítékot, hogy választásom szerencsétlen ne legyen. Volt némi vagyonom, családom neve jóhangzású, olyan külsőm, melynek nyomait látja, következőkép elég tág körben válogathattam. Visszautasítottam néhány igen megtisztelő ajánlatot, mert mindig fedeztem föl hiányokat. Barátaim figyelmeztettek, hogy eljárásom helytelen, hogy nem kell túlságosan követelőnek lenni, hogy a boldogság nem függ egy pár hibától vagy tökélytől. Nem akartam elhinni. Minden tekintetben kifogástalan feleséget kívántam.

— Ah! föllelegzem. Ön legény maradt.

— Ellenkezőleg, megnősültem.

— No akkor szépecskén engedett követelményeiből.

— Épen semmit. Egy tökélyt vettem nőül.

— Értem már: tökély volt, mikoron elvette, de azóta . . .

— Bizony nem. Rosszúl találgat. Még mindig tökély és ez az, a mi elkésértette éltemet. Minden megfelelt: elegendő vagyon, épen a kellő arányban. Kifogástalan család. A leány angyal! Jól nevelt, minden szenvelgés híjával. Művelt, de nem pedansul oktató. Ért a zenéhez, de nem játszik. Nem oly vakító szépség, mely a büszkeség forrása a nőnél és a kínoké férjénél, hanem szabályos arcz és tetszetős termet. Mikor elvettem, szerény volt, a mint az fiatal leányokhoz illik; utóbb biztosabb föllépéshez szokott, a minő a férjes nőket megilleti, a nélkül azonban, hogy nemének sajátos tartózkodásából bármit veszített volna. Nem tanusított ellenszenvet irányomban, mi-

dön megkértem kezét; de nem is árult el túlságos készséget, mi nem felelt volna meg állása méltóságának. Szülei által adatta magát férjhez, azon helyes meggyőződésben, hogy ha férjhez adják, az csak boldogsága végett történik. Az esküvő előtti nap aggasztó kételyek szorongattak. Tudakozódásaim sokoldalúak és alaposak voltak, a legapróbb részletekbe menők s nem találtam semmit, még a legkisebb hibácskát sem. Ez az, a mi nyugtalanított. Így okoskodtam: «hogy mind ilyen tökéletesen jó és szép legyen, az lehetetlen. E föltétlen és korlátlan tökély külseje alatt óriás hibának kell lappangnia.» De már elkéstem; nem léphettem vissza, és házasságunk megkötetett. Az első heteket remegésben töltöttem. Mindig csak lestem, mikor jövök már a titok nyomára. De nem úgy lön. Az idő múlt és én nem akadtam semmire, mert nem volt mire akadnom. Nőm tényleg abszolút tökély volt és most is az. Ah! uram, mennyit szenvedtem e miatt! Egy nő, ki mindig pontosan azt teljesíti, a mit teljesítenie kell, sem kevesebbet, sem többet: csak a ki átélte érti, mit tesz az. Egy szemernyt nem vethettem a szemére; nem nyújtott soha arra alkalmat, hogy valamit kifogásolhattam volna. Eleinte ezt észre sem vettem. Az első napokban, a mi érthető, ama gyönyör tartott fogva, melyet a fiatal asszonyka járása-kelése keltett; az apró fölfedezések öröme foglalt el, és inkább azt figyeltem, hogy mit sugdos szívem, minthogy nőm eszejárását vizsgáltam volna. Lassanként azonban lecsillapultam s mire elmúlt az újság okozta láz, jobban ráértem boldogságommal törődni. Csak ekkor kezdtem d'Arvillenét megfigyelni... Ah! megneveztem magamat. Kérem, felejtse el nevemet... És csakhamar észrevettem nőmnek eltökélt szándékát, hogy mindent jól végezzen, a mihez hozzá nyúl. Nem lát-szott közönyösnek irányomban; sőt talán azt is mondhatnám — önteltség nélkül — hogy szeretett hitvesi szerelemmel. De azt mindig kiéreztem, hogy hitvesi szerelemmel. Nem róhatom föl hibául: hisz' ez volt azon szerelem, melyet fogadott, ez volt az, melyet követelni jogosult valék; sőt megvallom, az riasztott volna föl, ha kedélyállapotának más tüneteivel találkozom. Nem szűnt meg viszonyunkban soha némi közelebről meg nem határozható törvényesség, és ez az, mi kikezdte boldogságomat. Más nőknél elő szoktak fordulni az unottság órái, melyekben visszautasítják vagy kedvetlenül fogadják azon érzelmek nyilvánulásait, melyeket ebresztenek és viszont megtörté-

nik az is, hogy reánk nézve kelletlen időben ragadtatják el magokat szenvedélyeik heve által: nőm engem soha sem üldözött és mindig szívesen fogadott. Kötelességének vélte elégedettségét fejezni ki, valahányszor gyöngédségemnek adtam jelét, sőt megesett, hogy ezeket provokálta is, mikor azt vélte: tartózkodom, nehogy terhére legyek. Kiéreztem, hogy nőm az élet minden körülménye között kötelességét teljesítette, oly híven, a mint csak akkor szoktuk, ha tudjuk, hogy kötelességünk. A köznapi élet aprólékos gondjaiban sem hibázott soha. Viselete előkelő volt, a mint állásunknak megfelelt, de soha föl nem tűnő; a konyha ízletes, a bútor jó karban, a cselédség tiszta, a kiadások arányosak az élet különféle szükségei szerint. Jól tudom, hogy tulajdonképen így kellene lennie! Ám ettől soha a legcsekélyebb eltérés, soha egy kis szeszélyke, semmi de semmi, a mi nem lett volna czélszerű és teljesen indokolt! Még a kedvtelések is értelmes terv szerint állapítottak meg; koronként el kellett mennünk a színházba, a hangversenybe, táncmulatságokra, elégszer, de nem sűrűn. És a mily kifogástalanul viselkedett otthon, épen olyannak találtam másokkal szemben is. Kegyelettel csüngött szülein, tisztelettel rendelte magát alá egyéb rokonainak, gyöngéd volt barátnői iránt, tapintattal, a mint oly nőhöz illik, ki tudja, hogy első sorban férjeé; óvatos volt új ismerősökkel szemben; könyörületes a szerencsétlenek iránt, de álszegények által ki nem fosztatta magát; jó indulatú a cselédséggel, de tekintélyére tartó. Idővel mind ez elviselhetetlenné vált. Jobb tetszett volna nekem hibákkal megterhelten, jobb szerettem volna védekezni, mintsem szünet nélkül e könyörtelen tökélybe ütközödni, mi lefegyverzett. Évek során keresztül küzdöttem magammal, várva egy kis megtántorodást, melyért hálásan borúltam volna lábai elé. Reményeltem, hogy majd csak elkövet valamit, a mit boldogan megbocsáthattam volna. Nem úgy lett! Egyetlen egyszer sem tért el a legteljesebb tökélytől. Féltem, hogy megőrülök.

— Kedves uram — mondá Pommier Arthur, őszintén meghatva s szeretettel ragadva meg börtöntársának kezét. — Meg kellett volna neki mondani! Ki annyira alárendeli magát urának, megváltoztatta volna természetét, hogy kedvére legyen.

— Megtette. Csakhogy nem mondhattam neki komolyan: ön kétségbe ejt s elkeserít, mert hibátlan, tökéletes lény. Jeleznem kellett volna, hogy mi nem tetszett és azt nem tehettem,

mert bármit végzett, azt helyesen végezte. Kísérletkép boszantottam, hogy más tétessen vele, mint a mit saját akaratából tett volna. Kérdőre vontam például, hogy miért nem tánczol: rögtön táncolni kezdett és nekem kellett öt nyugalomra intennem, mikor fáradtnak láttam. És mikor kérdeztem, hogy miért tánczolt annyit, azt válaszolá, hogy az én kedvemért. Ugyan mit tehettem volna? Meg nem verhetem.

— Úgy látszik ön igen szomorúan fogta föl a helyzetet. Miért nem engedte, hogy neje folyvást tovább tökéletesbüljön? Ön az alatt járt volna a maga útján és új életmódot teremtett volna magának.

— Megtettem. Sőt nagyon csunyaúl viselkedtem s ezt megbántam. Mentségem, hogy nem történt józan észszel: meg voltam örülve. A világért se higye, hogy talán multságomra tettem; épen ellenkezőleg, gyötrelmemre. Ismeretséget kötöttem a bordeaux-i színház egyik naivájával, de valahányszor elhagytam lakásomat, hogy fölkeressem, határozottan undort kellett visszafojtanom. De hát egy házban két tökély el nem fér; minthogy nőm konokúl ragaszkodott erényeihez, magamnak kellett ezektől eltérnem. Neszét vette csapongásaimnak.

— Ah, be szép jelenete lehetett önnek az nap!

— Épen nem. Csupán csak azt mondta, hogy nagy bánatot okoztam neki és sírt. Mert ha nem sírt volna, nem volna szíve, ha pedig szívtelen, nem volna tökély. Könnyei, bár ritkán s csak a pillanat szükségéhez mérten hullottak, megindítottak s bevallottam vétkemet, melyet különben is mélyen megbántam. Nőm megbocsátott, és az a bús mosoly, melylyel tette, kifejezte mind azt, mit a nőnek hasonló esetben éreznie kell. Mikor mondom, hogy angyali teremtés!

— Olyat nem akarnék koczkáztatni — szolt a kétkedő Pommier — mi érzelmeit megbántaná; de kérdem, biztos-e ön abban, hogy nem valamely nagy hiba palástolására szolgál e tökély? . . .

— Nőmet érti? Bár úgy rendelte volna az ég! Hiszen, ha csak a legcsekélyebb dolgot vethetem szemére, meg lettem volna mentve. Hanem hát látni való, hogy nem ismeri. Nyílt könyv az egész élete; nem múlik el egy percz, melyről számot nem adhatna, hivatkozással tanúkra s egyéb hiteles bizonyítékokra. Különben is, hol találna ön olyan férfit, ki önszántából, kényszer nélkül merné keresni az ily tökéletes lény társaságát?

— Mit tett tehát?

— Változás kedvéért utazni kezdtünk. Nőm nem szeret utazgatni, mégis elkísért mindenhová, a merre menni akartam, engedékenységet meg nem unva egy perczre sem, anyagi türelmet helyezve folytonos zaklatásaim ellenébe. Haza vittem, ne hogy megöljem! Erre egyedül utaztam el. Nőm kerestetett, de kerülte a botránnyt és még csak nem is panaszkodott. Ismét elúztam, meg nem mondvá hová; nőm elindult, nyomomra rátalált; fölkeresett s könyörgött, mondjam meg, mit kívánok tőle, ő minden áldozatra kész. Nagyon természetesen! Így még egy érdemmel többet szerezhetett. Most azonban nem fog megtalálni. A leggondosabb elővigyázattal jártam el. Ruháimról fölismerhettek volna; azok a víz fenekén fekszenek nagy köhöz kötöttek. Ha kínzó eszközökkel vallatnak is, nem árulom el nevemet. Az a pár kihágás, melyért felelni tartozom, nem súlyos természetű s néhány havi elzárás árán megszabadulok. Fogságomat végig fogom élvezni és föl fogom használni némi mesterség megtanulására, mely után megélhetek. Majd csak találók a megélhetésre módot, nem bánom bármily szegénységet, csak nőmet ne lássam többé soha.

— Hiszen találkozunk majd — mondá Pommier Arthur, a megindulás meleg hangján. — Számíthat reám.

IV.

— Önt Duport Miklósnak hívják? — kérdé a vizsgáló bíró.

— Nem, uram, legkevésbé sem.

— A bűnvádi eljárás eddigi folyamán így van megnevezve.

— E hamisításban semmi részem.

— Hát hogyan hívják?

— Nincsen sem nevem, sem állapotom.

— Az minden embernek van. Ön szükségképen született valahol, önnek szükségképen van életkora, ön okvetetlen nőtlen vagy nős, ha csak nem özvegy.

— Mind ebből nem vagyok én semmi sem. Én nem létezem.

— Akkor mutassa elő halálozási bizonyítványát.

E szigorú következtetés azonban még a vizsgálóbíró is megneveltette és nem maradt komoly az arcza, midőn így folytató:

— Ha mindenki úgy válaszolna mint ön, hogyan lehetne a statisztikai rovatokat kitölteni?

-- E nehézségre még nem gondoltam -- viszonzá a vádlott, minden zavar nélkül.

— Hagyjuk ezt. Ön koldulással, csavargással és közszemérem elleni vétséggel van vádolva. Kijelentem azonban, hogy a mi a koldulást illeti, nem lett kellően bebizonyítva, hogy ön e kihágást tényleg elkövette. Igaz ugyan, hogy a közönség könnyőreletessége útján jutott ön élelmi szerekhez és pénzhez, hanem a rendőrök jelentése hallgat az iránt, vajon ön szorgalmazta-e e segélyt? Az adakozás önkéntes lehetett. Azon pusztán tényt ugyan, hogy ön mindentől megfosztva feküdt a Szajna partján, a nyilvános könnyőrelet kizsákmányolására irányított tetteknek lehetne minősíteni, de hát nem forog fönn ok, hogy túlságos szigorral járjunk el.

— Valóban nem kértem segélyt.

— Oh! a koldulásnak sok módja van. Lehet az néma is. De bár mint legyen, a koldulás vádját elejtendőnek vélem. A mi pedig a csavargást illeti, mit hozhat föl mentségül?

— Megdönthetetlen tény, hogy csavarogtam. Már nem emlékszem jól büntetőjogi tanulmányaimra, nevezetesen a törvény szövegét elfelejtettem . . .

— Föl fogom olvasni: «270. czikk. Csavargóknak vagy foglalkozás nélküli egyéneknek tekintendők mind azok, kiknek nincsen rendes lakhelyök, nincsen rendes keresetforrásuk és kik nem űznek iparszerűleg bizonyos mesterséget.»

— E meghatározás tökéletesen reám illik.

— A büntetés háromtól hat hónapig terjedhető fogház.

— Körülbelül ennyire becsültem magam is.

— De kérdés, vajon tényleg csavargó-e?

— Kétségtelenül, minthogy nincs se lakásom, se foglalkozásom, se jövedelemem.

— Ezt be kell bizonyítania. Vagy azt hiszi, hogy tetszése szerint tett nyilatkozatok alapján el fogjuk ítélni? A vizsgálat az ön állításait bebizonyítani tartozik. Ám én épenséggel nem vagyok meggyőződve, hogy önnek nincsen lakása. Sőt meg vagyok győződve, hogy van és hogy elöttünk titkolja.

— A szabad ég alatt háltam. Az nem lakás.

— Ön a lakásán kívül tartózkodott; ez nem bizonyítja, hogy önnek nincs lakása. És a mi a föntartására szükséges jövedelmet illeti, bizonyos, hogy oly időpontig, mely letartóztatásához igen közel feküdt, még rendelkezésére állott, minthogy önt jó egészségben találták és meglátszott, hogy még nem rég oly anyagi gondokban részesült, melyek rendes, mondhatom úri életmód jelei.

— Mindazonáltal . . .

— Kérem, ne erőszakoljon reám semmit. Ön nem csavargó!

— De minthogy e miatt állok itt, vád alatt . . .

— Ön csak vád alatt áll. Az én föladatom az ügyet megvizsgálni. Ha a vizsgálat azt derítené ki, hogy a vád alaptalan, önt szabad lábra bocsátom.

E fenyegetés hallatára d'Arville hajszálai az égnek meredtek. Számítása azon alapúlt, hogy pár hónapot fogházban fog tölteni; ha azonban kiteszik az útczára, nem tudna mihez fogni és annak a veszélynek is ki volna téve, hogy találkozik nejével vagy azon barátokkal, kikkel neje bizonyára nyomoztatja. Rettetése azonban csak pillanatnyi volt, a vizsgáló bíró így folytatván:

— A harmadik vád szabatosan van megállapítva, ez a közszemérem ellen elkövetett vétség.

— Ah, ezt már nem lehet eltagadni — kiáltá d'Arville.

— Hozhat föl valamit védelmére?

— Épenséggel semmit.

— Jól van — szólt a bíró — vezessék vissza.

A legelső pillanatra észrevette a vizsgáló bíró, hogy nem közönséges bűnös állott előtte. Nyilván való volt, hogy az, kit kénytelenségből Duport Miklósnak hívtak, jogilag nem volt koldús és tényleg nem volt csavargó. Inkább az volt föltehető, hogy főbenjáró büntettet követett el és most személyazonosságára iránt a hatóságot tévútra akarja vezetni. A kihallgatás azonban eloszlatta a bíró minden gyanúját, sőt azon kedvező benyomást nyerte, hogy Duport Miklós a legbecsületesebb ember a föld kerekiségén. Azonban minden vizsgáló bírónak meg van az a bogara, hogy kérdéseire megköveteli a választ; rendes foglalkozása szoktatja őt erre és nem bírja fölérni észszel, hogy valakinek jól fölfogott érdeke tiltja a fecsegést; ők makacsul

ragaszkodnak ahhoz, hogy megszólaltassák az embert. Ez a mi vizsgáló bírónk is minden áron nyitjára akart jönni a vádlott titkának, bár belátta, hogy ez rendkívül nehéz oly valakinél, ki korántsem rettegi a büntetést, épen ellenkezőleg, mindent elkövet, hogy el ne kerülje.

A koldulás vádját elejtette; a csavargását okkal-móddal föntarhatta. A közszemérem ellen elkövetett vétség azonban nyilván való volt. Mielőtt folytatná az eljárást, a bíró azt hánytá-vetette fejében, miképen kényszeríthetné Duport Miklóst neve bevallására. Végre egy leleményes módot vélt találni, mely megszabadíthatná e kényelmetlen vendégétől, a nélkül, hogy szabad lábra kellene bocsátania.

Elkérette Duport Miklóstól hadszolgálati végelbocsátási levelét. Minthogy ezt föl nem mutathatta, katonaszökevénynek volt tekintendő. A törvény értelmében pedig minden egyén, ki a tényleges hadi szolgálat törvényszerű idejét le nem töltötte, a lakhelyén illetékes katonai hatóságnak rendelkezésére állítandó.

Ám Duport Miklósnak ismeretlen volt lakhelye és nem is lehetett olyat vélelmezni, mivel hogy épen a csavargás vádját emelték ellene. Ha egyszer törvényes ítélet erejénél fogva elzárhatnák, a fogház helyén volna illetékes; azonban illetékességi helyet tulajdonítani neki, a míg csak vád alatt áll, annyi lett volna, mint ellenkezésbe jönni a vádhatározattal, mely épen a lakhely hiányát vetette szemére. Más részről lehetetlen megengedni, hogy valaki oly könnyű szerrel bujjék ki a hadkötelezettség alól, hogy egyszerűen megtagad minden fölvilágosítást személye felől. Bezzeg könnyű volna.

Kis idő múltán a vizsgáló bírónak ez ügyben az újonczási bizottság parancsnokával nyílt alkalma értekezni, kivel egy közös barátinjök ebédjén találkozott.

— Ha tehát büntetését végig szenvedte, ön megszabadít tőle?

— Nagyon szívesen. Francia születés?

— Annak gondolom.

— Oh, az nem elegendő. Idegeneket be nem sorozhatunk a francia hadseregbe. Be kell bizonyítani, hogy francia polgár.

— De nincs meg a keresztlevele.

— Ez nagy akadály. És kora?

— Harminczöt vagy negyven esztendőre becsülöm.

— Korát pontosan kell tudnom. Mert teszem, ha nem töltötte még be élete tizennyolczadik évét, be nem sorozhatjuk.

— Oh, már rég elmúlt tizennyolcz éves.

— Ugyan honnan tudja? Az ember korát nem lehet fogai megtekintéséből megállapítani.

— De hiszen nagy szakála van.

— Tizenhét esztendő korában is lehet az embernek szakála. És mi igazolja, hogy még nincsen hatvan esztendő?

— Oh, szó sincs róla, egyetlen fehér hajszála sincs.

— Nekem sincs. Okírat kell mind erre.

— Épen ez az, mije nincs. Egyetlen egy okírata sincs.

— Az ön kedvéért megteszek minden lehetőt, de igazán nem tudom, miképen sorozhatunk be valakit, kinek se nemzetisége, se kora, se neve. Hiszen nincs semmije az ön emberének!

A vizsgáló bírónak be kellett látnia, hogy az ügy ez oldalról sem nyerhet megoldást és azért azt kenytelen-kelletlen a fenytőszékhez tette át. Nehogy azonban kudarcot valljon s némileg e szelíd modorú és védtelen férfi iránt fölébredt természetes jó indulatból, a csavargás vétségét is elejtette azon ürügy alatt, hogy nem bizonyos, van-e a vádlottnak rendes lakhelye, foglalkozása és keresetforrása. Végrelegesen tehát csak a közszemérem elleni vétség vádját tartotta fenn.

E határozatról értesülvén, nagyot lélekzett d'Arville úr és eleve örült, mily nyugodtan fogja élvezni az édes magányt addig is, míg a törvényszék ítélni fog fölötte. Mióta Pommier Arthurt a bírák elé állították és az onnan többé vissza nem került, a magánzár kedvezményeért folyamodott és menten társainak kellemetlen érintkezésétől, tétlenül töltötte el a hosszú napokat, gyönyörködve, hogy kedélye, melyet testének fogsága meg nem zavart, szabad.

Oly sok évet töltött volt lázas ingerültség közepett, hogy kéjesen élvezte az egyedüllétet, nehéz vasrácsot, vastag falak és számtalan záruk által kellően megoltalmazva páratlan hitvese mennyei tökélyének üldözései elől. Nem környezték többé gondos figyelemmel, nem lesték arcán vágyait, hogy azonnal kielégítsék; nem várta többé mindennap terített asztal, jól megvetett ágy, a béke és boldogság légköre, a szeplőtlen élet

látványa s minden női erénynek fényes példaképe. Nem volt többé kénytelen megjegyzés nélkül helyeselni mindent, a mit látott, a mint azt annak idején szíve sugallata ellenére a szűkség erőszakolta ki belőle. Végre panaszkozhatott, volt rá joga és alkalmja. S mily jól érezte magát reggelenként, ha a csöndes éj után föltárva szemét, fehér falat és változó eget pillantott meg azon örökké azonos ábrázat helyett, a mely szemében a végzett kötelességet, a kényelmes életmódot és a megengedett vágyak teljes kielégíttetését képviselte.

Néha fölriasztotta álmodozásából a gond, vajon mi várakozik reá, ha majd kitarul börtöne ajtaja? Tudta, hogy az életért majd küzdenie kell, sokkal több tisztesség rejlett ugyanis benne, sem hogy továbbra is polgártársai terhén akart volna elősködni. Mióta elhagyta lakhelyét, embertársai könyörületének köszönte az első pár falatot és azon nyolczvanhét s fél frankot, melyen szabadsága első napjaiban élni fog, első ruháit egy magán ember jó indulatának köszönte, jótékony egyleteknek pedig azt, mit most viselt. A fogházban is az adózók filléreit fogyasztotta.

Ez nem tarthatott mindig így. Nem akart börtönökben tengődni, mint valamely javíthatatlan, megrögzött lator, de a járó-kelők könyöradományaiából sem, mint valamely szerencsétlen nyomorék. Meg akarta keresni a maga kenyerét, bár jól tudta, hogy ez nem könnyű dolog. Szilárdan el volt szánva, hogy rab többé nem leszen. Mindezzel rég tisztában volt. Hiszen nem elővigyázatlanságból történt, hogy pénz nélkül távozott. Igen helyesen okoskodott, hogy ha már megfosztja magát mindentől kivoltát eltitkolva, nem tarthatott arany- vagy papírpénzt magánál. Bankárjától sem kérhetett hitelt, mert a pénztár rácsozata mögött neje leshetett reá. Dolgoznia kellett tehát, hogy megkeresse mindennapi kenyerét. De miféle munkába kapjon?

Még mindig e rejtélyyel foglalkozott, mikor a törvényszék elé idézték, számot adni vétségül fölrótt magaviseletéről. De bármily szilárd volt elhatározása, neve szólításakor d'Arville-on némi indulat vett erőt: a vétség megnevezése feléje irányította ugyanis a jelenlévők figyelmét, és e kíváncsi és gúnyos pillantásokból megértette, hogy a közönség oly tárgyalásra készül, minőkre a fiatal ügyvédek és a magánzó vén tőkepénzesek egyaránt vágyakoznak. Nem szívesen szolgált a botrány-

krónika prédájául és azon ötlete támadt, hogy védekezni fog. De csak egy pillanatra. Elúzva az emberi méltóság sugalmazásait, az előre megállapított modorát vette föl, eltökélve, hogy nem feledkezik meg se azon tiszteletről, melylyel hazája törvénykezési hatóságának tartozik, se önérdékéről, mely hallgatást javasolt.

— Még mindig vonakodik bevallani nevét és polgári állását? — kezdé a törvényszék előlülője.

— Nem mondom meg, elnök úr.

— Hihetetlen, hogy egy férfi, kin meglátszik, hogy a társadalom magasabb osztályaihoz tartozik, megfélemlíthessék, mint ön, az illem legkezdetlegesebb szabályairól. Megfoghatóan az ilyenmű cselekedet indoka. Volt-e családjában tébolyra eset?

— Tudtomra nem.

— Iszik-e absynthot?

— Ittam kétszer vagy háromszor.

— Mi volt tettének célja?

— Meguntam az életemet. Öngyilkosságot nem akartam elkövetni, mert ez nem megoldás. Arra tökélttem magam, hogy szakítva a régivel, új élethez fogok. Tudni óhajtom, vajon boldogulok-e egymagam, szülők, rokonok, barátok segédkezése nélkül. Elhatároztam megkísérteni, tudok-e megélni minden anyagi és minden erkölcsi töke híján. Ha megnevezem magam, könnyen reám ismernek és akadhat valaki, ki visszakövetel vagy egyébként érdeklődnék irántam és így nem végezhetném a kísérletet a mondott föltételek mellett. A mi ruháimat illeti, azokat megsemmisítettem, hogy elmondhassam, mi szerint minden nélkül léptem ez élet küszöbére. Meg lehet, hogy elbukom e kísérlet közben, de a sikerre is meg volt a lehetőség. Ha mégis elérem, meg lesz azon elégtetelem, hogy egyedül állva e földön, meztelenül, fönn tudtam tartani magam, sőt talán ennél többet is érhetek el, függetlenséget és vagyont.

— Legyen szabad megjegyeznem, hogy ön rosszul kezdte kísérletét. Még ön a Szajna partján feküdt, mikor a közönség könyörületesen élelmi szerekkel látta el; utóbb, ne felejtse, ingyen részesült öltözékben és lakásban; ily módon már most is oly új töke birtokában van, melyet nem köszön se munkájának, se leleményességének. Ha tudni óhajtotta, hogy mire képes, a vadak földjén kellett volna kísérleteznie. Különben

sem lép ez új életbe minden nélkül, mert mihelyt elhagyja a fogházat, a rovott előéletéről vezetett iratcsomó lesz első szerzeménye.

— A körülmények ily sajátságos összejátszása fogja épen az egyensúlyt helyreállítani. Ha adósa vagyok a társadalomnak azon jókért, mikben részesített, viszont neki kell tulajdonítanom a boldogulás első akadályait. Vad néptörzsek nem segíthettek volna rajtam, de el sem ítélték volna. Minthogy művelt társadalom közepett próbálkozom meg e föladdal, el kell fogadnom a helyzet előnyét és hátrányát egyaránt.

— Ön azonban más rendű ellenvetésekre sem gondolt. Bármily elővigyázattal semmisítette ön meg ruházatát és egyéb tulajdonát, ön nem foszthatta meg magát azon öröklött tulajdonoktól, melyeket szüleinek köszön, sem azon műveltségtől, melyet a múltban szerzett, az eszméknek és a jó modornak egy oly nemű tőkétől, mely önt az emberek nagy tömegével szemben kivételes állásba helyezi.

— Ez előnyöket igen csekély értékűeknek képzelem azon küzdelmekre, melyek reám várnak. Legalább is ki vannak egyenlítve a munka szokásának hiánya, az élettapasztalatlan-ság és végre az izmok atrophíája által is, mely az agyvelő kiművelésével karöltve jár.

— Van még egyéb mondani valója? — Leülhet.

Az elnök néhány szót váltva a bírakkal, kijelenté:

— Az ítélet nyolcz nap múlva fog kihirdettetni.

Az ítélet elhalasztása némileg nyugtalanította d'Arville urat, ki már attól tartott, hogy többet fecsegett kellenénél s észrevétlenül olyast közlött, mi vesztére lesz. De csalódott. A nyolcz nap leforgásával teljes ülés elé idézték az ítélet meghallgatására, mely következőkép volt fogalmazva:

«A törvényszék:

tekintve, hogy a Duport Miklós néven jelölt vádlott a Szajna partján teljesen meztelen állapotban találtatott, hogy ez fényes nappal oly helyen történt, mely a közforgalomnak szolgál, és hogy tényleg sok ember látta őt; hogy következőkép azon cselekvény, mely a vád tárgyát képezi, magában foglalja a közszemérem elleni vétség valamennyi lényeges alkotó föltételét;

tekintve, hogy a büntető törvénykönyv 330. szakasza azt rendeli: ki a közszemérem ellen vétséget követ el, három hótól

egy esztendeig terjedhető fogházzal és tizenhat franktól kétszáz frankig terjedhető pénzbírsággal büntetendő;

viszont tekintve azt, mi szerint a vétkes szándék elengedhetetlen eleme a vétséges cselekedetnek, hogy vétkes szándék nélkül vétség el nem követhető, hogy ez esetben pedig a rendőrközegek által fölvetett jegyzőkönyvekből, a tanúk vallomásaiból és a vádlott által a tárgyalás alkalmával nyújtott fölvilágosításokból az tűnik ki, hogy a legtávolabbról sem forgott fönn szándék a közszemérem megsértésére;

tekintve, hogy azon cselekmény, mely miatt vádoltatik, nyilván elmezavarnak következménye; hogy csak a közigazgatási hatóságoknak föladata oly módokat alkalmazni, melyeket czélszerűeknek vél ily közrend-ellenes cselekedetek meggátlására, a törvényszék azonban nem szabhat ki büntetést oly egyénre, ki elmezavaránál fogva tetteiért felelősségre nem vonható: Vádlottat fölmenti.»

D'Arville úr a fölmentés okozta meglepetésből még nem ocsúdott föl, mikor elhagyva a törvényszék termét, őt a tébolyodottak menházának hivatalos közegei átvették.

V.

E menház minden tekintetben elbájolta. Akár a gyönyörű park lombos ösvényein sétált végig, akár azon tágas folyosókon, melyek a csöndnek és üdeségnek kéjes érzetét ébresztik, azon tűnődött d'Arville úr, hogy jó az élet. Szerencsének tekintette, hogy a kedvező sors oly makacsúl üldözte, mióta nejét elhagyta. Oly kárpótlásnak vélte ezt, melyet végzete részéről derekasán megérdemelt és mely annál kellemesebben lepte meg, hogy váratlan nehézségekre készült, hogy azt hitte, éhezni fog, a bírák szigorát, a porkolábok durvaságait kell majd eltűrnie. Mind ennek ellenére rokonszenvre akadt és mindenütt szeretettel viselték gondját.

Koldúsmódl bánhattak volna vele, nem akarták; üldözhettek volna csavargás miatt, lemondtak róla; a hadsereg fegyelme alá sorozhatták volna, nem tehettek; szabadságától és becsületétől foszthatták volna meg, fölmentették.

Hiába daczolt és hallgatta el nevét, szívesen bántak vele; nem lett volna jobb módja, ha ismerik vala és már azt kérdezte magától, vajon egyáltalában lehet-e megtagadni azon állást, melyet a világban elfoglalunk, vajon nem létezik-e a szerencsében is oly végzetszerűség, minőt a szerencsétlenség közepett tapasztaltak annyian.

Ily boldog volt lelki állapota, midőn megjelent az orvos előtt, ki elmebaját volt megvizsgálandó.

— Legyen szíves uram — így kezdé az orvos — beszélje el nekem, hogy mi érez?

— Örült vagyok, doktor.

— Örült! — kiáltá az orvos rémulten. — Először hallom e szót e menház lakóitól. És mi okból következteti ön, hogy örült?

— Ha nem volnék az, nem küldtek volna ide.

— De hiszen tévedhettek is. Önt a hatóság küldte ide, de az orvosi tudomány még nem nyilatkozott.

— Az orvosok is sietve fogják elismerni, ha elmondom történetemet. Nemes születésű és gazdag valék, általában becsültek, a közelállók szerettek is; volt nőm, ki mint valamennyi erénynek mintaképe, kizárólag csak avval törődik, hogy jót tegyen. Csak azért, hogy e tőkély kínzásaitól szabaduljak, mondtam le mind amaz előnyről, melyeket életem nyújtott. Lehet az ember örültebb?

— A körülményektől függ. Esetleg iszonyúan bántó s boszantó dolog lehet egy oly személy közelében élni, kinek nincs sajátos léte, ki minden tettét alárendeli társa véleményének. Ily kifogástalan életmód ezen fölül folytonos gáncsolást is foglal magában, szemrehányást mások irányában, és értem, hogy ön nem tűrhette az üldöztetés e nemét.

— Úgy van. De tudja-e ön mily módon menekültem?

— Tudom. Hiszen nem igen válogathatott az eszközökben.

— És ön mégis úgy vélekedik, hogy nem vagyok örült?

— Még nem állítok semmit. Ön örült is lehet. Majd elvállik. A mit ön elbeszélte és a mit ön tett, igen észszerű volt. De sokat érintkeztem már elmebetegekkel és a külszín által tévútra nem vezettem magam. A nagy közönség nem is képzei, mily ravaszásra képesek az örültek: bámulásra méltó akarat-

erőt tudnak kifejteni, hogy a legértelmesebb módon válaszoljanak a hozzájuk intézett kérdésekre. Olyannal azonban még nem találkoztam, ki önmagát tébolyodottnak vallotta, hogy megmeneküljön a vizsgálat veszélyeitől. Az ön állítása inkább azt hitelné el velem, hogy teljesen józan, hanem figyelmeztetem, egy könnyen nem fog rászedni. Egyelőre meg fogom figyeltetni.

— Ám legyen! És ha azt találnák megállapítani, hogy ép eszű vagyok?

— Majd meglátjuk. Nem oly könnyű örültnek lenni.

És az orvos még az nap oly szerhez folyamodott, melylyel rendszerint sikert érni el: a zuhany alá állította d'Arville urat. A vizsgálati fogságban töltött hosszú idő alatt d'Arville úr csak futólag és fölületes módon érintkezhetett a vízzel: képzelhetni, mennyire megörült az alapos fürdőzésnek, melyet hetek óta nélkülözött. Nem rettegett a zuhanytól, gyönyöre telt, ha soká élvezhette. Több napig alkalmazták, a nélkül, hogy köszönetnél egyebet csikarhattak volna ki belőle. Egy szép napon megfeledeztek róla.

— Talán nem marad el a zuhany? — kérdezé.

Azonnal értesítették az orvost, hogy egyik beteg sürgeti a hideg zuhanyt.

— Az az ember nem örült — kiáltá az orvos.

Fölkereste d'Arville urat és értelmesen kezdett vele társalogni. A beszélgetés fonala persze csakhamar fönnakadt, mert ha egy örült azt igyekszik bizonyítani, hogy eszénél van, könnyű ellentmondani, de ha ép értelmű ember azt állítja, hogy örült, erre nincs mit válaszolni. Az orvos türelmét veszté es e szavakkal távozott:

— Uram, majd értesítem önt a továbbiakról.

Tényleg néhány nap múltán d'Arville urat behívatta az gazgató a szobájába, átadott neki nyolczvanhét s fel frankot és kivezettette a menház kapuja elé.

Szabad volt. De mihez fogjon most? Az ég derült volt és a virágzó kertek felől érkező illatos fuvalom mérsékelte a verőfényes nyári nap hevét. Mintha az egész természet ünnepet űlne és boldogságát élvezné. D'Arville úr a szép idő hatása alatt úgy vélekedett, hogy ráér még a jövővel törödni; pénze lévén, a legbölcsebb dolog, a mit tehetett, Párisba hajtatni,

hogy ott megreggelizzen. Egy bérkocsi épen ott ögyelgett a menház kapujának közelében.

— Kocsis, nincs fuvarja?

— E pillanatban kinyílt a kocsi ajtaja és egy ugrással künn termett egy nő.

— Szoszthén! — kiáltá, d'Arville nyakába borúlva.

Neje volt. Beültette a kocsiba, visszahajtatott a városba és így szólott:

— Megbocsátok. A mit elkövettél, az igen csunya, de nem felejttem, hogy egymáshoz vagyunk fűzve egész életünkre. Férj és feleség nézzék el egymás hibáit inkább, mintsem hogy megzavarják azon összhangot, melynek házaselek közt uralkodnia kell. Légy nyugodt: nem foglak szemrehányásokkal illetni, és békésen fogjuk folytatni életünket, mintha nem történt volna semmi sem. Te is meg fogod nekem bocsátani azon hibákat, melyeket elkövethettem, mert bizonyára hibás valék különben nem hagytál volna el. Ígérem, hogy majd megjavulok és azon leszek, hogy ne legyen semmi panaszra okod. Nem tehetek róla, ha nem vagyok egészen tökéletes, de igyekezni fogok azzá válni. Különben nincsen semmi akadály és úgy rendeztem, hogy hazatérve nem kell senkinek fölvilágosításokat adnod. Szüleim nem fogják távollétedet fölemlíteni, barátaink pedig nem tudnak róla. Egy magamé volt mind a bánat és aggodalom. Mert sokat aggódtam. Félttem, hogy szerencsétlenség ért és nem tudom mivé lettem volna szenvedéseimben, ha azok tovább gyötörnek. Egy napon egy idegen férfi érkezett, kit Pommier Arthurnak hívnak; azt vallotta, hogy igazságtalanul üldöztetve, veled együtt ült vizsgálati fogságban, hogy szerencsére kiderült ártatlansága, s alig hogy kiszabadult, sietett hírt hozni felőled. Csakhogy háromezer frankot kért, mielőtt elmondaná, hol időzöl. Kétezeret kínáltam, mert hát kár a pénzt az ablakon kihajítani. Megalkudtunk harmadfél ezerben. Mily boldog vagyok, hogy viszont látlak. Hát te?

— Én is — felelé d'Arville.

A végzet ez utolsó csapása tönkre silányította; nem volt többé ereje ellent állani. Visszavitette magát Bordeauxba és a sors igája alá hajtotta fejét. A mi a nyolczvanhét s fél frankot illeti, azokat a szegények közt volt kénytelen elosztani: a társadalom oly jól van szervezve, hogy távolléte egész ideje alatt mit sem tudott költeni.

Bizonyos idő múltán, Párisba utazva, Pommier Arthurral találkozott. E hamis barát ki akarta kerülni, de d'Arville feléje lépett és megszólítja:

— Nem haragszom önre. Ön elárult, ám ha nem ez úton értesültek volna otthon, megtörtént volna más módon. Látja, kedves uram, a ki boldognak született, szánja rá magát: nem lehet többé nem az.

BERGERET GASTON *után, francziából*

LŐRINCZ BÉLA.

KERESZT A SZIKLÁN.

(A diósgyöri hámorok közt.)

Szúk völgyben alatt zúg bérczi patak,
Rajta szünetlen zúg a malom ;
Oldalt meredek kőszikla-falak,
Fenn kis fakereszt a sziklafalon.

* * *

Vén gazdag molnár özvegye szép,
Szép volt, de kaczer, de kevély.
Jó módu, sőt úr is, kérte kezét —
De tartja magát s még többre remél.

Csinos ifju legény a malomban,
Űrnőjét szinte szerette,
Mindannyia közt tán ő legjobban,
De az asszony csak hitegette.

Mint macska szokott, egeret ha fogott,
Hogy el-elereszti s elkapja megént :
Jó szót ha adott, kikaczagta legott,
Halálra gyötörte szegényt.

Egész heten át hajszolja magát,
Dolgozva nap-éjt a malomban.
Nincs álma, sem éte, se hall, se lát,
Eszében a szép asszony van.

Szól a harang vasárnap reggel;
 Templomba siet a hámosi nép.
 Molnárlegény nem a többiekkel,
 De a kis kamrába belép.

«Ma el kell dölnie végzetemnek,
 Ma végre tudni akarom:
 Szeretsz-e a hogy én szeretlek,
 Elfogadod-e szívem', karom'?

Mely lábaddnál hever — e szívet,
 Mely malmód' vezérli — e kart?
 Tied mind kettő, örökre híved —
 Tied életem is, csak akard!»

Asszonyinak a vér tódul szívére,
 Kétszerte megint arczába ront.
 Gúnyos hahotába fakad ki végre:
 «Cselédből uram te! -- Bolond!»

Megszédül az ifju, tántorgva kimegy,
 Mint nyíllal a sebben a vad;
 Előtte a rét, a sűrű, a hegy,
 A szikla — csak arra szalad.

Fönn már a tetőn, hol fal-egyenest
 Égnek mered a meredek,
 Áll a fiu — gondol rettenetést,
 S mond: «Meghalok érte, a kit szeretek!

Megbánja talán s ejt egy könyvet értem,
 Itt vérbe ha — fagyva ha lát!»
 — Egy perczig imádkozik ott még térden
 S a mélybe ledobja magát.

* * *

— Asszonya állata oda keresztet,
 Bűnbánata néma jelét.
 De magához egy lelket sem eresztett,
 Mig egy napon aztán halva lelék.

SZÁSZ KÁROLY.

A FÜLMILE PANASZA.

Egész éltemnek vágya volt, hogy bírhatnék egy kertet,
 Míg aztán egyre szert tevék s körülfogám sövénynyel.
 Van benne sok szép almafa, izes gyümölcsöt termő,
 S a kerten át sok kis patak halad csevegve vígan ;
 Tanyát vert benne sok madár, betöltve kertem dallal,
 Köztök van egy kis fűlmile, csattogva ül egy ágon.
 Jött a kicsiny s fészket rakott egy kis patakcsa partján,
 De fészket lyányok földulák, midőn vizért menének.
 Panaszdalt zengve szállt odább fájdalmában szegényke,
 S a tenger partján rakta föl kicsiny fészket magának,
 De ezt is újra földulák vizért menő hajósok,
 S türelmesen egy mást rakott hajónak arboczára ;
 Ám jött egy szörnyű szélvihar s a fészket elsöpörte.
 A kis madár leszálla most zokogva egy bokorra,
 Ott zengi dalban, hogy fakad s nő szerelemnek árja ;
 Szemben fakad forrása föl, onnan leszáll az ajkra,
 Az ajkról száll a szívbe le s a szív magába zárja.
 Király leánya hallja ezt várának ablakából.
 «Oh bírhatnám, szól, hangodat, oh volnék csak madárka !»
 «Miért irigyled hangomat, királyi lak szülötte ?
 Hiszen dús asztal vár te rád, én meg csak füvel élek,
 Nektárt iszol te, én pedig a tóra járok inni.
 Neked lágý vánkos fekhelyed s aranynyal hímes lepled,
 Én csak zöld ágon fekhetem, kietlen pusztá szírten.
 Te várod kedves ifjadat, hogy csókkal boldogtson,
 Én zord vadásztól rettegek, nehogy hálóba ejtsen.»

Új-görög népköltési gyűjteményből

ERŐDI BÉLA.

NÉPSZÁMLÁLÁSUNK ÉS A TELEPÍTÉSEK.

Nincs statisztikai adatgyűjtés, mely annyira felköltené az általános érdeklődést, mint a népszámlálás. Régi igazság, hogy minden állam legbecesebb tulajdonát, valódi alaperejét a népesség teszi s ismerni ennek nemcsak pusztá számát, hanem megoszlását különböző természeti, műveltségi, gazdasági és társadalmi sajátságai és viszonyai szerint, elméleti és gyakorlati, állami és társadalmi szempontból, egyaránt nélkülözhetetlen.

Csak egy év választ már el bennünket az új népszámlálástól; nem csoda, ha méltó kíváncsisággal várjuk az eredményt, s türelmetlenül találgatjuk, hogy vajon igazolni fogja-e azt a szép szaporodást, melyet az évenként gyűjtött népmozgalmi adatok 1881 óta mutatnak. Találgatjuk, hogy mily előhaladást tett az általános műveltség, mily átalakuláson ment át népünk foglalkozása, javultak-e a korviszonyok, nem változott-e a családi állapot s mindenek fölött, hogy mennyivel gyarapodott a magyar nemzetiség számereje s a belső szaporodás, valamint a magyar kultúra által magunkhoz ölelt más nemzetiségek beolvadása mennyire segítette elő a nemzeti consolidálódás nagy munkáját? — Mind e kérdésekre, melyek önkénytelenül fölmerülnek, csak pusztá hozzávetéssel, többé-kevésbbé jogosult találgatással felelhetünk; nagyobb gyakorlati haszna van, ha arra gondolunk, hogy a jövő népszámlálást mely irányban kellene tökéletesíteni s mi módon lehetne még tanulságosabbá tenni, mint a minő a legutóbbi volt.

Az 1880-diki népszámlálás az 1870-dikivel szemben nagy haladást mutat; az áttérés a lajstromos kimutatásokról a könnyen kezelhető számláló lapokra s ezzel együtt az egységes

központi földolgozásra, oly nevezetes újítás, hogy ahhoz fogható aligha fordulhat elő többé a népszámlálások történetében. Az egyéni számláló lapok rendszerét, elméletileg rég bebizonyított előnye daczára, eddig még a magas műveltségű nyugateurópai államok sem merték mindnyájan alkalmazni, bár kétségtelen, hogy a sikeres példák után előbb-utóbb valamennyien rá fognak térni. Nem kis dicsőség hazánkra nézve, hogy az elsők sorába állt s nem véve számba a félénkek aggodalmas kifogásait, kik a rendszert csak igen magas átlagos műveltségű nép mellett hitték megvalósíthatónak, s nem rettenve vissza a rengeteg munkától, melylyel az óriási ösanyag központi földolgozása járt: már 1880-diki népszámlálását a szerint hajtotta végre. Ausztria akkor még nem mert az új ösvenyre lépni, de sikerünkön fölbuzdúlva, már elhatározta, hogy jövő népszámlálását a számláló lapok rendszerére fekteti.

Az egyéni laprendszer alkalmazásán kívül, mely az ösanyagnak teljes kihasználását s a különböző viszonyoknak számtalan combinatióját tette lehetővé, az 1880-ki népszámlálást még az tette különösen becselessé, hogy végre megbízható adatokat nyújtott a nemzetiségi viszonyokról, sőt még arra is megfelelt, hogy az állam nyelvét, a magyar nyelvet, hányan beszélnek hazánkban a különböző nemzetiségű idegen ajkúak közül.

Ily gazdag örökségbe lépven a jövő népszámlálás, szinte hajlandók vagyunk azt mondani, hogy tökéletesen elég, ha ugyanazon alapon, ugyanazt az anyagot ugyanolyan szerencsével dolgozza föl. S valóban úgy vagyunk meggyőződve, hogy nagyobb újításra nem igen nyílik alkalom se a módszer, se az anyag gazdagsága tekintetében. Ez azonban nem zárja ki, hogy egy és más irányban ne tökéletesítsük s egy vagy más speciális kérdés javára még jobban ki ne aknázzuk. Ilyen kiterjesztés például — bár csak mellék-művelete a népszámlálásnak — az épületeknek anyaguk és tetőzetök szerint részletezett összeírása, mely megbecsülhetetlen segédeszköze leend a tüzkár-biztosításnak. Kívánatos továbbá, hogy úgy, mint a külföld több államában, az egyes kereseti ágak szerint ne csak azok mutattassanak ki, kik azt cselekvőleg űzik, hanem azok is, kik ezek kereseményéből vagyis az illető kereseti ág terhére élnek (gyermekek, házi cselédek stb.) Hasonlóképen helyes újítás volna, ha a háztartások föltüntetésénél a legutóbbi francia népszámlálás példáját követnők s a háztartásokat nem egy

összegben mutatnók ki, hanem külön-külön csoportba foglalva a magánosan élő egyének, a családok és az intézetek (lakatnyák, börtönök, kórházak stb.) háztartását, hogy megtudjuk — a mi nálunk sem közönbös — a családok átlagos népességét, melyet eddigi adataink alapján kiszámítani nem lehetett.

Mindezeket azonban csak mellékesen említem, ezúttal a népszámlálással csak annyiban kívánok foglalkozni, a mennyiben a népszámlálás nyújtotta adatokat a telepítéseknél s a pusztáknak új községekké alakulásánál segédeszközül lehet használni.

A magyar Alföldnek gazdasági tekintetben nagy baja, hogy a népesség kevés számú túlságos nagy községben tömörül össze, s ehhez az alvidéken — már nem gazdasági, hanem nemzetiségi szempontból — egy másik, még nagyobb baj járul, hogy a magyar nemzetiség nem bír túlsúlylyal, sőt sok felé, az idegen ajkúakkal szemben, elenyésző kisebbséget képez. Egyik sem természetes fejlemény, mindkettő egy erőszakos katasztróphának, a török foglalásnak, szomorú következménye. Történeti okiratok bizonyítják, sőt egyes elpusztult templomhelyek ma is tanúságot tesznek róla, hogy a magyar Alföldet a török pusztítások előtt sűrűn borították a községek s az okiratokból azt is tudjuk, hogy e községek népe magyar volt, a mint Arany János — Nagy Lajos korát jelenné téve — dalgolja a magyar síkságról:

«Falu rajta sűrű, mint égen a csillag,
Magyaros a neve, magyar a ki lakja,
Nem irtotta még ki az Isten haragja.»

Meddő dolog volna azon vitatkozni, hogy mily arcot öltött volna Magyarország, ha a törökök kiűzetése után a telepítés nem a magyar nemzet és a protestantismus iránt ellenséges kormány alatt s részben általa hajtatik végre, s hogy egyáltalában a rendelkezésre állott magyar népanyaggal be lehetett volna-e népesíteni az elpusztult vidékeket? A hibákat és mulasztásokat — miket meg nem történtté nem tehetünk — az idő csak kis mértékben enyhítette, a seb még mindig orvoslásra vár s hervadhatatlan dicsőség s a nemzet részéről örök hála illeti meg az államferfit, ki a telepítések kérdését gazdasági, de különösen magyar nemzeti szempontból szerencsésen megoldja.

A hetvenes évek második felében a magyar tudományos

akadémia nemzetgazdasági bizottságában élénk irodalmi mozgalom indult meg a telepítések érdekében, de csakhamar elhangzott, a nélkül, hogy gyakorlati eredménye lett volna. Majd megindult nagy zajjal a csángók visszatelepítése, de a lelkesedés lángja hamar ellobbant s maradt utána jó sok korom, és ma, a sok ellentmondó hírlapi tudósítás után — a megbízható adatoknak jóformán teljes hiányában — megközelítőleg sem tudunk helyes ítéletet alkotni a telepítés sikeréről. Úgy látszik, a jövő népszámlálást kell bevárunk, hogy ez irányban is némi tájékozást szerezzünk. A csángók bevándorlásán kívül történtek még apróbb települések, község-alakulások. Az alvidéken, Arad-, Torontál-, Temesmegyében, az utóbbi évek alatt több telepítvény alakult községgé s láttunk másfelé is pusztákat elválni az anyaközségtől s önálló községi szervezettel kezdeni új életet; nagyobb arányú telepítésről azonban még akkor sem szólhatunk, ha tekinteten kívül hagyjuk is, hogy az újonnan alakult községek közül több nem életképes, sőt néhány tényleg már meg is szűnt.

Jelenleg azonban, ha a jelek nem csalnak, nagyobb mérvű telepítések előtt állunk. Jövő évvel az állami jószágok a földművelési miniszterium hatáskörébe mennek át s már is híre jár, hogy a nevezett miniszterium ismét kezébe veszi a telepítések elhanyagolt ügyét. Szeretjük hinni, hogy a mozgalom háttározott nemzeti irányban fog haladni. Az állami jószágok eladásánál elég soká voltak a pénzügyi szempontok irányadók, pedig ha valahol, itt nem szabad csak arra nézni, hogy ki ad többet érte. Ha a több százados elmaradás után hazánk a haladást súlyos terhek árán volt is kénytelen megvásárolni s míg a modern állam alapját leraktuk, az államadósságok milliói szédítő magasra nőttek, az még nem ok a csüggedésre. Tisztán anyagi terhek egy életképes nemzetet sem tettek még tönkre, szorgalom, takarékoság s az előbb-utóbb gyümölcsözővé váló hasznos beruházások előkészítik s megteremtik a jobb jövőt; — de mikor a magyar földbirtok ott, hol a magyar elem különben is gyöngé, idegen kézbe, vagy, a mi még rosszabb, idegen kezekbe kerül, az oly szerencsétlenség, melyet valószínűleg soha sem lehet jóvá tenni.

A magyar állami jószágok olyanok, mint a sybilla-könyvek, annál becsesebbek, minél kevesebb maradt meg belőlök. Nagyon is itt az ideje, hogy az alvidéken az a földbirtok, a mi

még az állam kezén van, telepítés által, a magyarság megerősítésére használtassék föl. Áldozat nélkül ez nem fog menni, bár a hitelnek rendelkezésre álló gazdag forrása nagyon megkönnyíti az olcsó pénz közvetítését a telepesek számára. De ha veszszük, hogy Mária Terézia és II. József alatt jóformán csak a bánási telepítésekre hét millió forintot — akkor rémítő nagy összeget — áldoztak, nem áldozhat-e a nemzeti hivatásunk tudatától áthatott modern magyar állam szintén milliókat a telepítések vagy, a mi ezzel fölfogásunk szerint egy értelmű, a magyarság ügyének?

Torontálmegye hazafias közönsége, mely szemei előtt látja hazánk sebható részét, 1884-ben a magyar nemzetiség megerősítése érdekében fölterjesztést intézett a képviselőházhoz és a kormányhoz, részletesen megjelölve a telepítésre alkalmas kincstári birtokokat. Kérése azonban siket fülekre talált, a megjelölt birtokok — a mint a megye alispánja utóbb kimutatta, téves adatok alapján — telepítésre alkalmatlannak ítéltettek. Nem vizsgáljuk, hogy a temesvári jószágigazgatóság helyesen vagy helytelenül becsülte-e meg a kérdéses jószágok értékét; ez a dolog érdemén nem sokat változtat; mert az állam még akkor is jó üzletet csinálna, ha ingyen engedné is át a szükséges területet jóra való magyar telepeseknek. A jelenlegi tiszta jövedelem tekintélyes része visszafordúlna egyenes és közvetett adók alakjában s a fedezetlen rész fejében a magyar faj s ezzel együtt államiságunk megszilárdulását nyernék az alvidéken. Az állami jószágok ingyenes kiosztására azonban nincs szükség, mérsékelt telekért, alacsony kamatú s hosszú lejáratú törlesztéses kölcsön mellett, a szorgalmas telepes könnyen elbírhathna, kivált ha a birtok fölszerelésére szükséges összeget szintén az állam közvetítené, előnyös föltételek mellett.

Kívánatos, hogy a telepítés ne csak az állami birtokokra szorítkozzék, hanem, ha nemzetiségi vidékeken nagyobb birtoktest kerül eladásra, az állam vagy az állam felügyelete alatt álló magán telepítési vállalkozás vegye meg, parcellázva ossza ki magyar telepesek között s alapítson rajta községeket. A ki a birtokváltozásokat az utóbbi évek alatt figyelemmel kísérte, tapasztalhatta, hogy a nagy birtokok mily aránytalanul olcsón kelnek s így a telepesek, helyes közvetítés mellett, igen kedvező föltételek mellett juthatnának földbirtokhoz.

Nagybirtokosaink is létesíthetnének telepítvényeket. Rá-

jok nézve is előnyös volna, ha latifundiumaik egy részén községekét alkotnának s a befolyt vételárból vagy megmaradt birtokaikon tennék belterjesebbé a gazdálkodást, vagy pedig adósságaikat törlesztenék. Fölteszszük hazafiságukról, hogy a telepítés alkalmával a magyar nemzeti ügyet sem tévesztik szem elől. Nem járna ez anyagi hátrányukkal; Istennek hála, van elég vagyonos és terjeszkedésre képes magyar községünk, melyből bőven kitelnék a gyarmatosítás.

Nagyon czélszerű formája még a telepítéseknek az — s itt fényes példák állnak előttünk — midőn a pusztai birtokok a népes anyaközségből birtokaikra költöznek ki s új gyarmatosokat vonva magokhoz, a pusztából önálló községet alkotnak.

Az a természeti törvény, hogy az egészséges, fiatal organismus rendkívül gyorsan fejlődik, a telepítéseknel is érvényesül. Ha figyelemmel vizsgáljuk a múlt századi telepítések történetét, s tudjuk, hogy hány család, hány lélek szállta meg az egyes elpusztult községeket, bámulva látjuk, hogy egy-egy új telepítésű bács- vagy torontálmegyei község mily óriási fejlődést mutat föl egyetlen század leforgása alatt. De még meglepőbb a fejlődés, melyet néhány egészen új telep napjainkban ért el. Pestmegyében a két utolsó népszámlálás között, vagyis 1869-től 1880-ig, Kocsér népessége 67·52 százalékkal, Lajos-Mizsée 71·00 százalékkal, Jász-Kara-Jenőé pedig 94·45 százalékkal szaporodott, mikor ugyanazon idő alatt a szorosabb értelemben vett Magyarország népessége csak 1·23 százalékkal növekedett. A telepítések kettős irányban is gyorsítják a népszaporodást. A rajokat bocsátó anyaközség a hiányt igyekszik gyorsan helyreépíteni, az új községben pedig a terjeszkedésre törő fiatal életerő gyorsítja a népszaporodás folyamatát.

A telepítések kérdésénél a hetvenes években a belső áttelepítésen és a magyar honosok visszatelepítésén kívül még a külföldi gyarmatosok betelepítése is szóba került. A kolera pusztítása s még a járvány megszűnte után is az igen gyöngye szaporodás mind általánosabbá tették a meggyőződést, hogy Magyarország, saját belső szaporodása által nem képes elérni azt a népsűrűséget, mely múlhatatlan előfeltetele közgazdasági viszonyaink fejlődésének és fölvirágzásának. Nem esoda tehát, ha még azok is, kik a magyarság eszméjének testestől-lelkestől hívei valának, szót emeltek a külföldi gyarmatosok betelepítése

mellett. Az 1880-diki népszámlálás szomorú eredménye igazat látszott nekik adni; azóta azonban sokat változtak a viszonyok. Népmozgalmi adataink szerint 1881-től 1887-ig összesen 1·13 millió lélekkel, vagyis 8·24 százalékkal szaporodott a szorosabb értelemben vett Magyarország népessége, tehát évi 1·18 százalék átlagos szaporodás áll a korábbi évtized 0·11 százalékos szaporodásával szemben. Lehet, hogy jövő népszámlálásunk némileg kedvezőtlenebbnek fogja föltüntetni az eredményt, mint a népmozgalmi adatok; mert kétségtelen, hogy a szaporodás egy része kifolyt az országból, részint Ausztriába, részint a külföld más államaiba (különösen Amerikába); azonban legnagyobb része kétségtelenül a belső szaporodás javára esik s különben már az is megnyugtató, ha tudjuk, hogy nem kivész, hanem szaporodásra, terjeszkedésre képes faj és nemzet vagyunk; a kivándorlás egygyel több ok a telepítések mellett.

Az utóbbi évek kedvező népszaporodását nem tekinthetjük többé esetlegnek, állandósága azt bizonyítja, hogy nagy része van benne a helyesebb közegészségügyi szervezetnek s a nagyobb gondnak, melyet újabban a közegészségügyi viszonyokra fordítanak. Legjobb bizonyosság erre az 1886. évi kolera. A járvány itt volt köztünk, keresztülment az ország tetemes részén, de nem tudott úrrá lenni fölöttünk, lefolyt csekély áldozattal, mint Nyugat-Európa művelt nemzetei közt szokott s még ugyanazt az évet 1·33 százalék népszaporodással zártuk le. Ily körülmények közt bátran kimondhatjuk, hogy hazánkban a telepítéseket saját erőnkéből, saját népfölöslegünkéből lehet és kell keresztülvinni. A külföldiek betelepítésének talán egy esetben volna értelme és jogosultsága, akkor, ha új iparágak meghonosítását, vagy a kevésbé kifejtett fontosabb iparok kiterjesztését akarók vele elérni. De még ebben az esetben is nagyon megfontolandó, hogy az iparfejlesztés terén elért haszon föler-e azzal a kárral, melyet a mindenféle socialisticus és communisticus eszmékkel szaturált külföldi gyári munkások betelepítése a társadalom békéjére gyakorolna.

Az ipari munkások telepítése különben is csak kis mérvű ahhoz a mezőgazdasági alapon nyugvó telepítéshez képest, mely hivatva volna pusztáinkból községeket alkotni s megerősíteni a magyar nemzetiséget ott is, hol ma csak szigeteket képez az idegen népelemek tengerében. A két cél természetesen nem mindig jár karöltve egymással; telepítésre tiszta ma-

gyar ajkú vidéken is szükség van, a hol a községnek, pusztáival együtt, oly nagy határa van, hogy a gazdálkodást magából a községből a távolság miatt nem lehet okszerűen folytatni. Ily esetben legkívánatosabb, ha a pusztákból önálló községek keletkeznek. Előnyére válik ez mind az anyavárosnak, mind a pusztáknak; a pusztákban ez által okszerűbbé, belterjesebbé válik a mezőgazdaság, a város pedig, körülvéve virágzó falvaktól, melyeknek forgalmi és ipari középpontját képezné, lassanként levetközné falusias jellegét s átalakúlna az ipar és kereskedés székhelyévé, szóval igazi várossá.

Törvényhozásunk már rég szem előtt tartja ezt az átalakulási processust s igyekszik legalább a jogi lehetőséget megadni hozzá. Az 1871. XVIII. törvényezik a pusztáknak községekké alakulásánál csak azt a föltételt köti ki, hogy az átalakulást a pusztai birtokosok azon része óhajtsa, mely együtt véve a puszta egyenes adójának több mint felét fizeti, és hogy az átalakulás következtében reájok nehezedő kötelezettségek pontos teljesítésére elégséges anyagi és szellemi erővel rendelkezzenek. Az 1876. V. törvényezik ugyanezt az álláspontot foglalja el, csak hogy a második föltételt, melyet az 1871-diki törvény csak egész általánosságban mondott ki, jobban körülírja, hogy meggátolja a puszták könnyelmű elszakadását az anyaközségektől s az életképtelen községek alakulását, melyek se községi terheiknek, se a kulturális föladatoknak nem tudnak megfelelni. A törvény továbbá tekintettel van az anyaközségre is, s nem engedi meg, hogy pusztája elszakadása következtében annyira elgyöngüljön, hogy közigazgatási és közművelődési kötelezettségeit se legyen képes teljesíteni. Az 1876. V. törvényezik azonban más irányban még tovább megy, mint az előbb említett törvény, s nemcsak egyes pusztáknak engedi meg a községgé alakulást, hanem azt is kimondja, hogy a területileg kapcsolatban álló több puszta is alkothat községet; sőt nemcsak puszták, hanem egy vagy több község határához tartozó s egymással területileg kapcsolatban álló birtokok összesítése, vagy valamely pusztához csatolása által is lehet önálló községet alkotni.

Törvényünk különös súlyt fektet a községgé alakulandó puszták törzslakosságára. Bár erőteljes községet tisztán a ben-szülött pusztai lakosokkal ritkán lehet alakítani s rendszeren csak új telkek, különösen beltelkek kiosztása s új telepések be-

édesgetése által lehet csak a nagyobb fejlődés és virágzás alapját megvetni; az alakuló községek magvát mégis a régi törzslakosság képezi, s ismerni ennek számát és egyéb viszonyait, nagyon is fontos dolog a telepítések megindítása- és végrehajtásánál.

Az 1880-diki népszámlálás ez irányban nem nyújtott semmi támpontot, semmi útbaigazítást. Bár az őanyag a községek és városok különböző elnevezésű bel- és külterületei szerint megjelölve érkezett be, a feldolgozás minden megkülönböztetés nélkül történt s a 150,000 holdnyi területtel s népes pusztákkal bíró Kecskemét népessége épen úgy csak egyetlen összegben mutattatott ki, mint a néhány száz holdnyi határon egy pár száz lakost számláló kis vas- vagy zalamegyei községeké. Talán indokolta ez eljárást a számláló lapok roppant anyagának földolgozásával járó nehézség, mely először tette próbára a statisztikai hivatal erejét és munkaképességét. Bölcs mérséklettel kerülni kellett mindent, a mi az ügy is alig legyőzhetőnek látszott földadatot még inkább megnehezítette volna s a ki közlő látta a népszámlálási anyag földolgozásának nagy munkáját, tudja, hogy a puszták külön specifikálása mennyivel megszorította volna a földolgozás és összeállítás nehézségét.

A jövő népszámláláskor azonban már nem szabad meg hátrálnunk a nehézség előtt. Még akkor sem volna egészen indokolt a községek, kivált nagy határral bíró községek népességének egy összegben való kimutatása, ha nem tekintenők is a telepítések kérdését. A francia és olasz népszámlálás határozottan megkülönbözteti a községekben tömörült s a községek külterületén szétszórt népességet. Mennyivel szükségesebb volna ez nálunk, hol nagy alföldi városaink népességének jelentékeny része kint a pusztákon, tanyákon, majorokban szétszórvva él; s ha a városi jelleget csak alig viseli magán sok alföldi városunk, mily joggal sorozhatjuk a tanyai lakosokat a városi népelem közé, kik evenként alig fordulnak meg egyszer-kétszer a városban s nagy részben híjával vannak minden kultur-hatásnak. Pedig az eddigi statisztikai gyakorlat szerint, midőn a városi népességet szembe állítottuk a vidéki népességgel, az előbbiben mindig ott szerepelt a városokhoz tartozó pusztai népesség is, pedig nem csekély számmal. Népszámlálásunknak tehát a községekben és a községeken kívül lakó népesség közt

okvetetlen különbséget kell tenni. A gyakorlati keresztülvitel semmi nehézséggel sem fog járni; a népszámlálás oly időpontra esik, midőn kinn a pusztákon csak az tartózkodik, a kinek az rendes lakhelye, vagyis a valódi tanyai lakos. A gazda, ha az új évi cseléd-változáskor a jószágnak, szerszámnak átvétele és átadása végett kimegy is a pusztára, csak új év reggelén teszi, az év utolsó estéjét — mely az összeírás helyét megállapítja — benn a városban vagy községben, családjá vagy ismerősei körében tölti. Csaknem egész biztossággal föltehetjük tehát, hogy a ki benn a községben vétetik számba, az a tömörült, a ki pedig a község külterületén, a szétszórt népességhez tartozik. A tömörült és a szétszórt népesség egyszerű számbavétele azonban még nem elég a telepítések, illetőleg az új községek alakulásának céljaira. Ismernünk kell külön-külön az egyes puszták, telepek vagy egyéb névvel nevezett lakott határrészek népességét nemcsak szám szerint, hanem a főbb viszonyok, különösen a nemzetiség, hitfelekezet és írni-olvasni tudás szerint, mert az új telepések megválasztásánál, a község s az egyház szervezésénél mind e tényezők nagyon is fontos szerepet játszanak.

De ismét fölmerül a kérdés, hogy lehetséges-e, vagy csak óriás munkával a kívánt adatoknak valamennyi pusztá-, telep-, major stb. szerinti kimutatása? A statisztikai nyilvántartás a huszonöt szabad királyi és törvényhatósági joggal bíró, a 114 rendezett tanácsú városos, az 1886 nagy és 10,780 kis községen kívül 7456 pusztát és telepet mutat ki, ha az utóbbiakat külön feldolgoznók, több mint félmennyivel szaporodnék a külön kezelt helységek száma, a mi természetesen a feldolgozást s még inkább a megyei és országos összeállítását végtelenül megnehezítené. Az idézett szám azonban távolról sem meríti ki a községek külterületén elszórt összes lakhelyeket, tanyákat, majorokat, szőlőhegyeket stb., melyek szintén önálló névvel s kisebb-nagyobb saját népességgel bírnak. Mindazon határrészek számláló lapjainak külön földolgozása, melyek a házi gyűjtő lajstromokon saját névvel neveztetnek meg, a munkának oly végtelen szaporításával járna, hogy aligha fizetné ki a ráfordított költséget és fáradságot. Nagyon fontos tehát eleve tisztába jönni, hogy a községeken kívül, mely lakhelyekre terjedjen ki a külön feldolgozás?

Látszólag, leghelyesebb volna, ha a községeken kívül még

a pusztákat dolgoznók föl, mint külön álló egységeket, mert a némi különállósággal bíró területek rendszerint *puszta* névvel jelöltetnek meg. Kérdés azonban, tisztán a nyelvszokásra legyünk-e tekintettel, s minden oly területet vagy határrészt, melyet pusztának neveznek, külön fölvegyünk, vagy csak a tulajdonképeni pusztákra szorítkozzunk, melyek a községtől külön álló saját területtel bírnak. Azon végtelen fogalomzavar és ellenmondás közepett, mely országszerte a pusztákra és a puszták jellegére nézve uralkodik, bajos a felelet. A puszta tulajdonképen oly terület, mely minden úrbéri viszonytól ment *prædialis* nemesi birtok gyanánt adományoztatott, külön határjelekkel bír s a községhez csak közigazgatásilag van csatolva. A puszta jellegének annyiban gyakorlati fontossága is van, hogy birtokosai a községi közigazgatási költségekhez nem oly arányban járúlnak, mint a községi lakosok, hanem ama költségek kivetésének alapjául egyenes adójuknak csak fele része vétetik. E kedvezmény erős csábúl szolgál s sok birtokos tényleg ki is vitte, hogy birtoka pusztai birtoknak ismertessék el. Ily körülmények közt előfordúl, hogy kisebb határu községeknél is találkozzunk jogilag pusztának nevezett területtel s viszont igen nagy kiterjedésű puszták vannak, például Hódmező-Vásárhely s más alföldi városok pusztái, melyek jogilag nem külön területtel bíró valódi puszták ugyan, de a telepítés szempontjából nagyon is számot tesznek.

Ily körülmények közt jogi definitiókkal nem sokra megyünk, leghelyesebb, ha szemünk előtt tartva az elérendő célt, a gyakorlati czélszerűség szempontjából indulunk ki. Telepítésekre csak nagyobb kiterjedésű határ mellett van szükség, kis határu községből új községet alapítani se nem szükséges, se nem czélszerű, ily községek határában előforduló puszták népességét tehát külön feldolgozni fölösleges s bizonyos terület minimumot, például öt ezer kat. holdat, kellene megállapítani, mely a földolgozás túlságos elaprózásának határt szabna. De még itt sem állapodhatunk meg. A telepítéseknek nálunk, a mint már imént hangsúlyoztuk, mezőgazdasági jelleggel kell bírnok, de a mezőgazdaság sikeres folytatásához, alkalmas terület szükséges, s bármily nagy kiterjedésű legyen is valamely község, ha erdős hegyek vagy havasok képezik határának legnagyobb részét, telepítésre nem alkalmas, külön feldolgozásra tehát tulajdonképen csak az alföldi síkság és a dombos

vidék nagy határú községeinek pusztái tarthatnának igényt. E megszorítást fogadva el zsinórmértékül, a népszámlálási anyag feldolgozása aligha járna valami nagy munkatöbblettel, a czélt pedig, melyet kitűztünk, így is tökéletesen elérnök. Az összes lélekszámot azonban — vagy esetleg a férfi és női népességet megkülönböztetve — nézetünk szerint czélszerű volna valamennyi pusztáról és telepről közölni, ehhez nem kellene külön feldolgozás; már a népesség előleges megállapítása alkalmával, a házi gyűjtő-lajstromokból megállapíthatnók a puszták, telepek stb. népességét. Csak külön-külön csoportokba foglalva kellene összeadni az illető puszták és telepek házi gyűjtő-lajstromaiban foglalt férfiak és nők számát. Ez adatokat természetesen kár volna kéziratban temetni el; a nagy közönség számára is hozzáférhetővé kellene tenni s czélszerű berendezéssel lexikon alakban, nagyobb költség nélkül is, közzé lehetne tenni. Általában helyesnek tartanók, ha a feldolgozott népszámlálási anyag lehetőleg egész teljességében tétetnék közzé, a feldolgozás költsége mellett, a közzététel költsége nem mondható jelentékenynek, s ha az előbbi elkerülhetetlen, az utóbbinál már nem szabad némi kis megtakarításra nézni.

Eddigi fejtegetésünkben a szokásos mezőgazdasági telepítést tartottuk szem előtt; volna azonban a telepítéseknek egy neme, melynek czélja első sorban nem abban állna, hogy új községek alapítása által népünk eloszlásán javítsunk, szaporodását pedig hatványozzuk, hanem abban, hogy a már létező népességet megóvjuk a pusztulástól, elzülléstől. A telepítéseknek e neme, a melyre czélzunk, egészen új, valamint új maga az ok is, mely szükségessé teszi. Tudjuk, hogy vannak egész faluk, a hol a nép fő foglalkozását a szőlőművelés teszi, de fájdalom az is mindinkább bizonyosabbá kezd válni, hogy szőlőterületünk pusztulását — a homoki szőlők kivételével — semmi sem képes megakadályozni s a phyloxera-vész a mily rohamosan terjed, talán már egy évtized múlva teljesen tönkre teszi hegyi borvidékeink szőlőterületeit.

A hol a talaj minősége megengedi az áttérést más művelési ágra, át fognak térni; hány oly vidék van azonban, a hol a föltétlen szőlőtalaj semmi más gazdasági ágra nem alkalmas. De ha még alkalmas volna is, a legtöbb emberi munkát igénylő szőlőművelés megszűnte után, hol lel foglalkozást valamennyi munkás kéz? hiszen a tulajdonos a parányi par-

cellából, mely régen talán meglehetősen jólétet biztosított neki és családjának, még élelmét sem tudja kicsikarni, a más szőlőjében dolgozó munkás pedig teljesen kereset nélkül marad!

Ha a község határában, vagy közel a vidéken homokterületek vannak, a válság enyhén, minden nagyobb rázkódás nélkül folyik le. Az önfentartás ösztöne hamar ráviszi az embereket, hogy a homokot ültessék be szőlővel, s a munkás kéz ismét nem marad dolog s a száj betevő falat nélkül. De nem minden község, nem minden vidék ily szerencsés; nagyon sok felé nem adta meg a természet a lehetőséget a szőlőterület e helyváltoztatására, ott azután a válság teljes erejével, egész pusztító hatalmával ki fog törni. A nép megszűnik szaporodni, szegényül, fölemészti kis vagyonát, míg végre koldúsbotra jut, elzüllik s vagy mint napszámos kóborol a hazában, vagy kivándorol.

Rövid idő alatt éreztetni fogja ez kedvezőtlen hatását csak alig hogy javúlni kezdő népesedési viszonyainkban, s ezen kívül mily megbecsülhetetlen kár lesz, hogy ezereken és ezereken, a kik századok óta apáról fiúra örökölték és sajátították el a szőlőmunkában való ügyességet, más foglalkozásra kénytelenek áttérni, hol többé semmi hasznát sem vehetik előbbi ismereteiknek. Mennyi képesség, nemzedékről nemzedékre fölhalmozódott mennyi becses tőke megy így veszendőbe!

Bármily áldozatba kerüljön, nem szabad eltérni, hogy ez történjék. A Duna-Tisza között, a Nyírségen s lenn Torontál- és Temesmegyében óriási homokterületek húzódnak el, melyek itt-ott kisebb-nagyobb erdőtől megszagatva, többnyire mint sovány legelő, alig hoznak némi jövedelmet s alig bírnak némi kis értékkel. E területek önkényt kínálkoznak a hontalanná vált szőlőművelők befogadására. Állami közvetítéssel már most meg lehetne indítani a telepítést s a szélhordta homoksivatagok egy évtized múlva gazdag szőlőkkel és gyümölcsösökkel bővelkedő vagyonos községek lennének. A helyi érdekű vasutak tovább építése (például a lajosmizsei vasút kiépítése Majsaig) egyik múlhatatlan föltétele volna e telepek fölvirágzásának.

A szorosabb értelemben vett Magyarországnak 357,745 hektárnyi szőlőterületéből — egy, a hetvenes évek közepén eszközölt hivatalos adatgyűjtés szerint — csak 99,797 hektár, vagyis 27.96 százalék esett a homokos talajra, 257,948 hektár

ellenben agyagos, kavicsos, fekete humusztartalmú, meszes és szikes talajon feküdt, vagyis olyanon, mely nem tud ellenállni a phyloxerának s azon kisebb területek kivételével, melyek szénkénnel, vagy amerikai vesszők ültetésével föntartatnak, előbb-utóbb kipusztúl. Ily roppant terület homoki szőlőnek kiültetésére van szükség, ha szőlőművelésünket a — minőségről nem szólva — eddigi terjedelmében fönn akarjuk tartani, s ugyanannyi munkás kéznek akarunk kereseti forrást biztosítani, a mennyi eddig élt a szőlőművelés után. Kétségtelen, hogy az utóbbi 10—15 év alatt a homoki szőlők egyre szaporodtak, s így az imént idézett szám jelenleg már nem egészen felel meg a valóságnak; az szintén bizonyos, hogy a szaporodás ezután még rohamosabb lesz, de az is kétségtelen, hogy a dolgokat rendes folyásukra hagyva, ama roppant hiányt nagyon soká fogjuk helyreütni s még bizonyosabb, hogy az új ültetések csak kis mértékben fognak azoknak javára szolgálni, kiket a csapás legérzékenyebben sújtott, a kik fő keresetforrásukat veszítették el miatta.

Az bizonyos, hogy a bortermelő községek telepítése roppant nehézséggel járna, sokkal nagyobb, mint a mezőgazdasági községeké. A szántóvető, ha ősszel elveti a magot, a következő nyáron már arat, ellenben a szőlő csak 4—5 év múlva válik termővé, s mi több, addig is folytonos munkát, szakadatlan gondviselést kíván. Miből éljenek addig a telepések? Nehéz kérdés ez, s bár ügyességgel és tapintattal sok nehéz kérdést megoldottak már, azt hisszük, nem csalódunk, ha azt állítjuk, hogy tisztán szőlőművelő községeket telepíteni nem lehet, a telepéseket részesíteni kellene némi mezőgazdasági földbirtokban is, hogy legalább élelmöket tudják kiteremteni. Talán a kertészet, mely úgy is édes testvére a szőlőművelésnek, szintén nyújtana némileg megélhetési módot.

De mennyiben nyújt ez irányban útmutatást a statisztika, merül fel önkénytelenül a kérdés? Ha az 1880-ik évi népszámlálás külön kimutatta volna azok számát, kik a szőlőművelést, mint főfoglalkozást űzik, nagy becsű összehasonlító adatoknak volnánk birtokában. De akkor, a phyloxera-vész kezdetén, nem látszott szükségesnek a szőlőműveléssel foglalkozókat külön választani a mezőgazdasági népesség többi osztályától. Ha jövő népszámlálásunk külön számba veszi is azokat, kik a szőlőművelést tekintik fő keresetforrásuknak, az említett össze-

hasonlító adatok híján már korántsem nyújt czélunkra elég tájékoztatást. A phyloxera már 1887. év végéig 132,000 katasztrális hold szőlőt lepett meg, vagyis összes szőlőterületünknek 18·11 százalékát s 55,000 holdat, vagyis az összes terület 7·61 százalékát már teljesen ki is pusztította. Azóta két nyár telt el s a népszámlálásig ismét egy fog eltelni, akkorára legalább egy ötöde elpusztúl szőlőinknek s a szőlőművesek jelentékeny része nem mint ilyen íratik össze, hanem mint napszámos vagy egyéb foglalkozású. Szükséges volna tehát a számláló lapon még egy kérdő pontot venni föl, tudniillik, hogy mi volt korábban fő foglalkozása. Így nemcsak azok számát tudnók meg, a kik még tényleg szőlőműveléssel foglalkoznak, hanem azokét is, kiket a végzetes csapás más foglalkozás keresésére kényszerített.

A telepítések érdekében tehát az új népszámlálásnál mindössze csak a pusztákat és telepeket kellene — a kifejtett megszorításokkal — földolgozni s azonkívül még a népesség korábbi foglalkozását kellene tudakolnunk. A népszámlálás nyújtotta statisztikai anyag azonban még sok tekintetben irányadóul, útmutatásul szolgál a telepítések végrehajtásánál.

Távrolról sem akarjuk azt állítani, hogy bármily részletes és pontos statisztikai munka magában elégséges volna a telepítések helyes keresztülvitelére. Ily gyakorlati kérdés megoldásánál első sorban mindig a közvetlen helyszíni kutatások- és tapasztalatokhoz kell tanácsért fordulni, de ama helyszíni kutatásoknak épen a statisztika van hivatva irányt adni, s a statisztika az, melynek alapján az egész nagy művelet általános körvonalait, egységes conceptióját meg lehet alkotni.

A népesség sűrűsége és tömörülése, nemzetisége, vallása, foglalkozása, műveltsége az ország különböző részeiben, mind igen fontos tudnivalók a telepítések szempontjából. A népsűrűsége nézve Keleti már a hetvenes években hangsúlyozta, hogy nem elég a népesség számát pusztán a terület nagyságához viszonyítani. Oly megyékben, hol a terület jelentékeny része terméketlen vagy erdőborította rengeteg, ha csak az ipar nincs nagyobb mértékben kifejlődve, ugyanaz a terület sokkal kevesebb embernek ad munkát és megélhetést, mint oly megyékben, hol a szántóföld s az emberi munkát kellőleg hasznosító egyéb művelési ág a túlnyomó. Minthogy meggyőződésünk szerint hazánkban a mezőgazdasági telepítéseknek volna leg-

nagyobb sikere és haszna, a népsűrűség meghatározásánál a telepítésekre való tekintettel még további megszorítást tartanánk szükségesnek, tudniillik, hogy az összehasonlítás alapjául csakis a szántóföld, kert és szőlő vétessék, e három művelési ág, mely folytonos munkát, tehát legtöbb emberi kezet igényel; de viszont ne az összes népesség hasonlítottassék hozzá, hanem csak a földműveléssel foglalkozó és pedig, ha jövő népszámlálásunk a foglalkozások kimutatásánál egy lépéssel tovább menne, ne csak a földműveléssel tényleg foglalkozó népesség, hanem az is, mely ennek keresményéből él, vagyis a földművelő családok összes lélekszáma.

Még a statisztikai adatok használatára kell egyetmást elmondanunk. A statisztikai adatok becstét kétségtelenül nagy mértékben emeli a kellő részletezés s gyakran kellő részletezés hiányában, mint föntebb a puszták népességénél kimutattuk, nem is használhatók. Ha azonban szélesebb körű áttekintést akarunk nyerni, nem szállunk le a legkisebb részek apró számaihoz, hanem nagyobb csoportok viszonyait tekintjük s mikor már az általános eredménnyel tisztában vagyunk, csak akkor térünk át a részletes adatok vizsgálatához.

Ily nagyobb területegység, melyből a statisztikai kutatások alkalmával ki szoktunk indulni, a megye. Az 1880-diki népszámlálás — néhány igen fontos viszonyt, a nemzetiséget, hitfelekezetet és írni-olvasni tudást kivéve — a népesség különböző viszonyait csak megyék, illetőleg törvényhatóságok szerint közölte. Ily egységnek azonban a megye már igen nagy; nemcsak azért, mert egy megye területén a népességi viszonyoknak a legnagyobb különfélesége fordulhat elő — a mely különben kisebb területen, ugyanegy községben is előfordulhat — hanem inkább azért, mert a földalakulati, talaj-, hőmérséki és csapadék-viszonyok egy nagyobb megye határán belül annyira eltérők, hogy ha a népességet az ezektől függő s részben ezeken nyugvó gazdasági és termelési viszonyokkal akarjuk összehasonlítani, a legellentétebb adatokból alakult semmit mondó átlagot kapunk. Szükséges volna tehát a megyék helyett kisebb alapegységet venni föl s erre leginkább a járások volnának alkalmasok, akkor 25 törvényhatósági joggal bíró város. 408 járás és 114 rendezett tanácsú város, összesen tehát 547 területegység szerint részleteztetnék a földolgozott összes népszámlálási anyag, a mi mellett természetesen a fon-

tosabb viszonyok községek és puszták szerint is kimutattnának.

Ha a kataszteri fölmérések alapján ugyan így állíthatnánk össze a különböző művelési ágak kimutatása, a telepítések kérdésére nézve már e két rendbeli adat igen becses összehasonlító anyagul szolgálna. Hogy azonban a népszámlálási adatok járások szerinti csoportosítása valóban becses legyen, arra mulhatatlanul szükséges volna, hogy a járások területe ne változék folyvást máról holnapra, örökösen. Mily boldogok e tekintetben a francia statisztikusok, ott a departement-ok, sőt az arrondissement-ok egy század óta alig mentek át némi változáson, úgy hogy az 1801-diki népszámlálás adatai még megyék és kerületek szerint is összehasonlíthatók az 1886-diki népszámlálás adataival. Nálunk a megye területében még az újabb kikerekítés óta sincs állandóság, községek, néha egész csomó, még mindig csatoltatnak más megyékhez. Ily körülmények közt nagyon kevés értékök van a járási adatoknak.

Közmegegyződés szerint, melyet az illetékes államférfiak nyilatkozatai is támogatnak, a közigazgatás államosítása már a közel jövőben meg fog történni. Soha sem volt jobb alkalom, mint most, hogy ezzel egyidejűleg a megyék és járások területi rendezése is keresztülvitessék. Az 1876. évi területrendezés megszüntette ugyan a legkiáltóbb visszásságokat, gyökeres változást azonban csak a Királyhágón túl látunk, s még itt sem történt meg mind az, a minek meg kellett volna történnie; az egész országban pedig nemcsak apróbb határigazításokra van szükség, hanem több megye összeolvasztására is. Eddig se hitük, hogy egészen apró megyéinknek létjogosultsága volna, az állami közigazgatás behozatala után még kevésbbé ismerjük el, ellenben csaknem kétségtelen, hogy az a makacs ellenállás, melyet eddig a kisebb megyék a beolvasztás ellen kifejtettek, jövőre meg fog szünni, vagy legalább nagy mértékben meglanyhul. Az ellenállás legfőbb forrását tévedés volna a megyei közönség azon kegyeletes s kétségtelenül tiszteletreméltó érzelmében keresnünk, melylyel megyéje múltja s a történelmi emlékek iránt viseltetik; sokkal önzőbb indokok képezik a megyei érdekeltek cselekvésének rugóját, melyet a hazafias phrasisok csak rosszul palástolnak. Tiltakoztak a beolvasztás ellen, mert féltették hatalmokat, befolyásukat, s minthogy a hatalom és befolyás főleg a tisztújítások útján s a választott tisztviselők

által érvényesült, a mint megszűnnek a választások, az ellenzés legfőbb oka is önkényt alábbhagy.

Más részről az alkotmányos korszak huszonkét éve alatt tett tapasztalatok bőven elégségesek arra, hogy valamennyi fontos körülmény lelkiismeretes mérlegelésével a megyék és járások területe végre valahára véglegesen megállapíttassék. Hadügyi igazgatásunk, törvénykezésünk, pénzügyi adminisztrációnk szervezve van, vagy közel áll szervezésének befejezéséhez; közlekedésünk fő vonalai kiépítvék, a helyi érdekű vasútaknak egész hálózata ágazik szerteszét, szóval ismerjük mind azon tényezőket, melyek a közigazgatási beosztásnál tekintetbe jöhetnek. E szempontból nincs tehát ok a területi szervezés végleges keresztülvitelének halogatására, s a statisztika igen nagy hasznát venné, ha a jövő népszámlálás adatait már az új szervezés alapján dolgozhatná föl.

A telepítések szempontjából szükséges volna még jó térképekre is. A részletes kivitelnél természetesen a községi kataszteri képeket lehetne és kellene használni; de előlegesen a telepítések irányának általános megállapításához szükségesek volnának oly áttekinthető speciális térképek, melyek a klimatikus, csapadék- és talaj-viszonyokat s a művelési ágakat is föltüntetnék. A két előbbire volnának, ha nem is minden tekintetben megfelelők, a két utóbbira azonban egyáltalában nincsenek. Sajnos, hogy a gazdasági viszonyokat megvilágító ily specialis térképeknek nagy szűkében vagyunk, alig tudnánk többet idézni, mint a Bedő Albert nagy munkájához készült erdészeti térképet, mely Magyarország egész erdőterületét föltünteti. Legalább is oly terjedelemben volna szükség kimutatni a talajviszonyokat, világos föltüntetésével a főbb talajnemeknek, továbbá az egyes művelési ágakat s ha lehetséges volna, a községi kataszteri térképek alapján, nagyjából a birtokviszonyokat.

A telepítések végrehajtása nagy föladat, sok lelkesedés, kitartás, államférfíúi éleslátás és tapintat, közigazdasági ismeret és tapasztalat kell hozzá. Lelkiismeretes előkészület és komoly tanulmány nélkül nem oldható meg szerencsésen, ezért nagyon kívánatos, hogy a tudomány nyújtotta segédeszközök minél bővebben álljanak rendelkezésre, s a rendelkezésre állókat minél jobban fölhasználjuk.

VARGHA GYULA.

PARLAMENTI VITÁINK SZABÁLYOZÁSA ÉRDEKÉBEN.

A magyar képviselőház az idén a folyó évi költségvetés tárgyalását június havában fejezte be, a midőn a kormány a költségvetésben megszavazott hitel nagy, sőt legnagyobb részét tényleg már elköltötte volt.

A költségvetéssel együtt a honvédelmi, pénzügyi és az új kereskedelmi miniszter tárczájának ügykörébe tartozó néhány nagy fontosságú törvényjavaslat is lekéselt néhány hónappal a napirendről.

Hogy az évi költségvetésnek az év középső szakában való tárgyalása nem egyezik meg az igazi alkotmányossággal és hogy az említett törvényjavaslatok hosszas késlekedése fontos állami és magán érdekekre sérelemmel járt — azt hisszük — épen oly kevésbé igényel fejtegetést, mint azon körülmény, hogy mind e késlekedések tulajdonképi oka a véderőről szóló törvényjavaslat fölött való vitának mód nélküli elhuzódásában állott.

A nemzet zömè és abban hihetőleg azok nagy része is, a kik e vita elhuzódásának közvetlen okozói voltak, bizonyára érezték a késleltetés hátrányait és bizonyára köztök is voltak többen, a kiknek igaz hazafiúi lelkében meg-megvillant az eszme, hogy, legalább a jövőre nézve, jó volna módot találni, a mely mellett — a kisebbség alkotmányos jogainak és általában a parlamentarismus valódi jellegének csonkítása nélkül — elejét lehetne venni annak, hogy a törvényhozás menete más alkalmakkor is hason fönnakadást szenvedjen.

Ily módok föltalálásának szükségét különböző időkben

más parlamentekben is érezték s e szükségnek többnyire első sorban is az által igyekeztek eleget tenni, hogy megszorították az évi ülések számát és a napi ülések óratartamát, majd pedig egyes kevésbé fontos és nem szorosan törvényhozói jellegű teendőket a parlament ügyköréből a kormány ügykörébe utaltak. Mikor aztán mind ez nem bizonyult elegendőnek, mint egyetlen célirányos és hatályos eszközhöz, a házszabályok módosításához, és végső sorban a *clôture* alkalmazásához folyamodtak.

Az ülések számának és tartamának meghosszabbításában álló módot — a mely mellett a legtöbb képviselő vagy a házban, vagy a házban kívül lesz hanyag hivatásának teljesítésében — már is alkalmazásba kezdtük venni. E mód csak palliatív gyógyszert képez, és csak utólagosan, fölülte korlátolt mérvben, és kis időközön át alkalmazható.

A másik módra, a mely a képviselőház ügykörének apasztásában áll, mi nálunk — a hol ez ügykör más alkotmányos államok parlamentjének ügyköréhez viszonyítva, úgy is csaknem oly szűk, a milyen csak octroyált alkotmányokban szokott lenni — gondolni sem lehet.

Marad a harmadik mód: a házszabályok módosítása, esetleg a *clôture* alkalmazása.

De vajon az egyes viták és esetleg az egyes szónokok föl szólalásának időbeli korlátozása — mert az elnöki hatalom esetleges növelésén és hatályossá tételén kívül szükségszerűleg ebben állna, a módosítás lényege — összhangba hozható-e az alkotmányossággal, a parlamentarizmussal, a liberalizmussal, a demokratiával, szóval mind azon eszmékkel, a melyeket a parlamenti működés vezéreszméiül szeretünk és akarunk tekinteni, és a melyek részére történt minden térfoglalást méltán egyértelműnek tartunk az emberiség haladásával?

Célunk, e sorokban ismertté tenni azt, hogy Angliában és különösen az éjszakamerikai Unióban — mely államokat mindezen eszmék elő megtestesítőiként szoktunk tartani — e szabályok a képviselőház ügyrendjének fontos részét képezik, s hogy ott azokat a közfelfogás, a gyakorlati tapasztalat alapján, célirányosnak tartja.

Ezeknek válaszolásával kitűzött föladatunkat befejezettnek fogjuk tekinteni. Concret javaslatot arra nézve, hogy miben álljon mi nálunk a házszabályok ily irányú módosítása — nem

fogunk tenni. — E concret javaslatoknak — hogy igazán célirányosak legyenek — úgy vagyunk meggyőződve — a parlament légkörében kell megfogamzaniok és ott kell megérlelődniök. Az irodalom föladata csupán csak e fogamzás és érlelés elősegítése lehet.

Az angol parlamentben a clöture intézményét a liberalis, sőt demokratikus programm szerint haladó Gladstone mint kormányelnök kezdeményezte és juttatta érvényre 1882-ben.

Mai szigorított alakját a clöture Angliában az 1887-ben és 1888-ban eszközölt módosítások alapján nyerte.

Mielőtt azonban a clöturret — a korlátoló házszabályok legtökéletesebb fejlődményét — ismertetnők, a fejlődésnek föltüntetése és a később mondandóknak kellő megértése céljából, úgy hiszszük, célirányos és helyén való lesz, ha előbb az angol parlament önmagában is érdekes ügyrendjének tárgyunkra vonatkozóssal levő jellemző részeire vetünk egy futó tekintetet.

Az ülés kezdete délután négy órakor van.

A ház káplánja három imát mond: egyet a királynőért, egyet a királyi családért és egyet a képviselőkért, hogy azok «előítélet, kedvezés és pártszenvedély nélkül tárgyalják az ügyeket». Ez mindössze tíz perczig tart.

Ekkor az elnök megnyitja az ülést és kezdetét veszi a *private business* vagyis a vasúti, gáz- és vízvezetéki társulatokat, továbbá a városokat és egyes vállalkozókat illető azon szabályzatok tárgyalása, melyek a continensen mindenütt a kormány ügykörébe, Angliában azonban — a parlament kormányzói hatalmának megfelelően, a viszonyok történeti alakulásából folyólag — legalább ez idő szerint még, a parlament jogkörébe tartoznak.

Ez úgynevezett magántörvények — *private bill* — tárgyalása elvileg ugyanazon szabályok szerint megy végbe, mint a köztörvényeké.

A reájok vonatkozó javaslatokat is bizonyos meghatározott időközökben három ízben kell fölolvasni. Az első két fölolvasás azonban ezeknél tényleg mindig csak abból áll, hogy a ház kijelenti, miszerint a javaslatot fölolvasottnak tekinti; — a mely kijelentéshez, a második fölolvasás alkalmával, azon mindenkor vita nélkül hozott határozat járul, hogy a javaslat tárgyalás és jelentéstétel végett kiadatik az illető szakbizottságnak.

A szakbizottság pontról pontra végig tárgyalja a javaslatot, meghallgatja az illető feleket, sőt ha jónak látja, szakértőket is, és az e tárgyalás alapján készített jelentésében indítványt tesz a háznak, mely szerint az illető private bill eredeti szövegében vagy bizonyos módosítással elfogadandó vagy visszautasítandó volna.

A ház azután, a tényleg ismét nem foganatosított harmadszori fölolvadás alkalmával, az állandó szokásnak megfelelően, úgy szólva mindenkor a jelentés értelmében és vita nélkül hozza meg határozatát.

Különben vitára e magántörvényeknél nem is igen volna idő, mert e magántörvények száma, Anglia gazdasági életviszonyainak magas és folyton emelkedő fejlettsége következtében, rendkívül nagy — a tárgyalásukra engedett idő pedig rendkívül csekély.

A háznak ugyanis, a házszabályok áthághatlan rendelkezése szerint, pontban fél öt óraker vagyis húsz percczel az ima befejezése után már a *public business*hez vagyis tulajdonképi törvényhozói teendőihez kell fognia.

E teendők sorában mindenek előtt a kérvények állanak.

A kérvények tárgyalása szükségszerűen szintén csak rövid ideig tarthat, és rendszerint tényleg alig vesz egy-két percet igénybe, mert az egész tárgyalás legtöbbször csak abból áll, hogy a kérvényt benyújtó képviselők — a kiket előzetes jelentkezés alapján az elnök hív föl — a nélkül, hogy tényleg egy szót is szólnának, a kérvényezők nevének és a kérvény tárgyának megjelölését tartalmazó papírszeletet küldenek a hírlapírók karzatára, s a kérvényt az elnöki emelvényről lefüggő börtáskába helyezik.

Az ekkép benyújtott kérvények néhány napig az esetleg betekinteni akaró képviselők rendelkezésére állanak — azután pedig a kérvényi bizottság elé kerülnek, a mely bizottság a fontosabbakat egész terjedelmökben, a kevésbé fontosakat pedig kivonatosan kinyomatja, s e nyomtatványokat rövid alak szerű jelentésével a ház tagjai közt hetenként kétszer szétosztja.

E jelentések szétosztásával a kérvények tárgyalása teljesen be van fejezve, s a kérvények végleg el vannak intézve, mert fölolvadásuk szóbeli tárgyalásuk és az e tárgyalás alapján

való határozat hozatalának már 1842 óta csak a ház kivételes engedélye alapján lehet helye.

1842-ig a kérvények az angol parlamentben is körülbelül úgy tárgyaltak, mint ma mi nálunk. Az ilykép való tárgyalás azonban fölülte gyakran aránytalan sok időt vett igénybe, a mi aztán a házat a vázolt és egyéb, a clóture-re kevésbé vonatkozó, szigorító szabályok megalkotására indította.

Ez utóbb említett korlátoló szabályok közül megemlítjük, hogy minden kérvénynek a benyújtó és a kérvény tartalmáért felelős képviselő ellenjegyzésével kell ellátva lennie, továbbá, hogy oly kérvények, a melyek, bár közvetve, a kincstár megterhelését kívánják, csak akkor fogadhatók el, ha a korona által ajánlottak.

Érdekes, hogy e szabályozás ideje óta a kérvényezési jog jelentősége és gyakorlati értéke Angliában nemcsak, hogy nem apadt, hanem — a mint ezt az angol parlamenti és társadalmi életnek a lefolyt felszázadon át való történetére vetett egy futó pillantás nyilvánvalóvá teszi — kétségtelenül rohamos módon növekedett.

A közfigyelmet — a minek felköltésén túl a kérvény közvetlen helyes célja a parlamenttel szemben nem mehet — a tapasztalás szerint a kívánt mértékben fölkelte a népképviselői parlamentek működésének kiegészítésére hivatott sajtó, a melynek a képviselőivel a kérvény, a mondottak szerint, mindig közöltetik.

Ekként a parlamentnek — a mely nem keletkező eszmék és törekvések érlelésére, hanem már megérett és törvényjavaslat alakjába öltöztetett eszmék és törekvések szentesítésére van hivatva — e révén is sok becses ideje van megmentve arra, hogy tulajdonképeni teendőjét, a köztörvényhozást, alapsabban végezhesse.

A kérvények letárgyalása után, tehát kevéssel fél öt után, következik *notices of motion*, vagyis az interpellatiók, a határozati- és törvényjavaslatok bejelentése.

A magán iniciatívából eredő ily bejelentésekre vonatkozólag, már régi időtől fogva, kettős korlát is áll fenn az ellen, hogy az ügymenet, a bejelentések özőnével szemben is, biztosítva legyen.

Az egyik korlát abban áll, hogy a hétfői és csütörtöki napok kizárólag a kormány által készített törvényjavaslatok be-

jelentésének és tárgyalásának vannak föntartva, és hogy interpellatiók szintén csak e két napon tehetők.

A másik korlátot a következő eljárási szabály képezi.

Minden képviselő, a ki határozati- vagy törvényjavaslatot akar benyújtani — a mi Angliában tudvalevőleg nagyon mindennapi jelenség — nevét egy e célra szolgáló, oldalt számokkal ellátott, ívre köteles följegyezni.

Az e névjegyzések által eszközölt előjegyzések megtörténetével a ház egyik jegyzője egy ládikát vesz elő, s abba ugyan olyan jegyű sorszámokat tesz be, mint a milyenek mellett az előjegyzésre szolgált íven névalírások vannak, azután pedig a ládikából a betett összes sorszámokat egyenként kihúzza.

A jelentkezett képviselők a sorszámok kihúzásának sorrendjében nyernek jogot, hogy az arra rendelt napokon, egy hó folyamán belül, határozati- vagy törvényjavaslatukat benyújtsák. Az egy hó leforgása után a képviselőknek a sorshúzás által megállapított kezdeményezési joga elenyészik, és így, a kire egy hónap alatt nem jött a sor, hogy javaslatát benyújtsa, azt a vázolt módon ismét bejelenteni kénytelen.

A sorshúzás és eredményének az elnök által való kihirdetése után, az arra rendelt napokon, az interpellatiók — *questions* — tárgyalása következik.

Minden interpellatiót előzetesen be kell mutatni az elnöknek, a ki megvizsgálja, hogy vajon a tenni szándékolt kérdés megfelel-e és nem terjed-e túl az interpellatió alapjául fölhozott állítólagos tényeknél?

Ennek megvizsgálása után az elnök azon interpellatiókat, a melyek e szempontból kifogás alá nem estek, mindenek előtt közli az illető miniszterekkel, azután pedig, nyomtatásban szétosztja azokat a ház egyes tagjai közt, és a szétosztást követő legközelebbi hétfői vagy csütörtöki napon, a nyomtatvány alapján, sor szerint fölhívja az egyes interpellálni szándékozó képviselőket. A fölhívottak egész beszéde mindig csak egy mondatból áll, hogy «kérlek az illető minisztert válaszoljon . . . szám alatt tett interpellációjokra» — s a miniszter rögtön érdemileg válaszol.

Az interpellatiók tartalmának szóbeli előadása és szóbeli indokolása, időtakarítás céljából, már rég óta nem divik.

Ha az interpelláló a válaszzsal meg van elégedve, megemeli kalapját (az angol képviselőház tagjai föltett kalappal

tanácskoznak), ha pedig nincs megelekedve, röviden kijelenti, hogy e tárgyra föl fogja hívni a ház figyelmét (to call attention).

Ezt 1882 előtt közvetlen az interpellatiók tárgyalása után, tehát a napi rend tulajdonképeni tárgyára való áttérés előtt, mindenkor meg lehetett tenni. 1882-ben azonban a képviselők e joga megszűnt, vagy legalább korlátozott, mert a házszabályoknak ekkor eszközölt átvizsgálása alkalmával kimondatott az is, hogy a napirendre való áttérés meggátolásával járó ily nemű indítványoknak csakis a többség kifejezett engedelmével lehet helye.

Ugyanez alkalommal korlátozott a képviselőknek 1882-ig főnállott azon hason jellegű joga, a melynél fogva a köztörvények tárgyalása előtt bármely napon indítványt tehetek arra nézve, hogy mindenek előtt valamely közérdekű és sürgős kérdés tárgyalassék.

Ily indítvány 1882 óta csak az esetben tehető, ha ahhoz negyven képviselő előzetesen írásban hozzájárul.

Ha a házszabályok által kívánt e követelményeknek megfelelő indítvány nem tétetett: kezdetét veszi a napirendre tűzött köztörvények tárgyalása.

E tárgyalásra vonatkozólag, a magántörvényeknél mondtak kiegészítésére, fölemlítjük, miszerint a háromszori fölolvastatást itt is annak kijelentése szokta pótolni, hogy a javaslat fölolvastattnak tekintetik.

Az első fölolvastatás nem egyéb, mint a javaslat bejelentése és céljának ismertetése. Ezt soha nem szokta vita követni.

Az, a mit mi általános vitának nevezünk, a második fölolvastatás alkalmával megy végbe.

A harmadik fölolvastatás ismét nem szokott nagy vitával lefolyni, mert itt rendszerint már csupán csak szöveg-módosítások tehetők.

A tulajdonképeni részletes tárgyalást Angliában a bizottságok végzik.

Ezek vagy meghatározott számú tagokból álló szakbizottságot (select committee) képeznek, vagy pedig a ház valamennyi tagját magokban foglalják (committee of the whole house).

Ez utóbbi bizottság elé különösen a pénzügyi vonatkozású törvények kerülnek, a melyeknél egyébiránt alkotmány-

jogi kelléket is képez, hogy előzetesen e bizottság által tárgyalattak legyen.

Ezen, a ház valamennyi tagját magában foglaló, bizottság ülése különben lényegileg azonos a ház rendes üléseivel. Különbség közöttök csakis abban van, hogy az ily bizottsági ülésben a ház rendes elnökének, a *speaker*nek, helyét a *chairman* foglalja el*) és hogy a vitatkozás kevésbé kötött szabályok szerint történik.

Sokszor megesett, hogy azt az indítványt, a mely a szokáshoz híven, a háznak ily bizottsággá való alakulása czéljából tétetett, az egyes pártok alkalmúl használták föl hosszas meddő viták támasztására.

Ennek elejét veendő, 1882-ben kimondatott, hogy hétfői és csütörtöki napokon az interpellatiók és az esetleges tárgyalás alá került sürgős közérdekű tárgyakra vonatkozó javaslatok letárgyalása után, a *speaker* a nélkül, hogy a ház a bizottsággá való átalakulást határozatilag kimondaná, székét köteles átadni a *chairmannak* — a minek következtében aztán a ház eo ipso bizottsággá alakult.

A *clôture* vázolója előtt végül megemlítjük még azon régi időktől fogva fönnálló, némileg *clôture*-jellegű szabályt, a mely szerint szerdai napokon, a magán képviselők által benyújtott határozati és törvényjavaslatok tárgyalása csak három-negyed hatig tarthat.

Az 1882-ben meghonosított *clôture* lényege az elnöknek adott azon fölhatalmazásban áll, a melynek alapján jogában van a vita berekesztését, a tárgyalás bármely szakában, indítványozni. E szabályok szerint arra, hogy az elnöknek ily czélzatú indítványa határozattá váljék — ha az indítvány ellen szavazó képviselők száma negyvennél többre nem rúgott, 101 — különben és rendszerint pedig 200 képviselőnek pártoló szavazatára volt szükség.

---

*) E bizottsággá alakulás csodálatos *conservatismussal* megőrzött maradványa a Tudorok- és Stuartok idejében dívott azon szokásnak, a mely szerint a ház tagjai azon czélból, hogy az elnökség vitelével megbízott és rendszerint kémkedéssel gyanúsított királyi biztos jelenlététől meneküljenek, alakszerűleg berekesztették az ülést, de azért tényleg mindannyian együtt maradtak, hogy tovább tanácskozzanak (*exclusion of the kings emissary and spy*).

E szabály 1887-ben módosulást szenvedett, helyesebben, kiterjesztést nyert, kimondatván ekkor, hogy az ily indítvány tételére az elnökön kívül a ház valamennyi tagja föl van jogsítva. Egyszermind ez alkalommal az elnök részére veto-jog állapított meg, a minek alapján az ily indítványnak szavazásra bocsátását teljhatalmúlag bármikor meggátolhatja, ha azt találja, hogy annak határozattá emelése sértené «a ház fönnálló tárgyalási szabályainak szellemét, vagy pedig a kisebbségnek alkotmányos jogait».

1888-ban kimondatott, hogy százegy képviselőnek pártoló szavazata, tekintet nélkül a jelenlevők számára, föltétlenül elegendő arra, hogy a vita berekesztésére irányuló indítvány határozattá váljék.

Ez a clóture intézményének mai állása Angliában.

Ezt az intézményt a reactio hozta létre, mondják bizonyosan sokan szíves olvasóink közül, a kik e dolgotunkat e helyig figyelmökre méltatták.

Igenis a reactio. Reactio az egyes ellenzéki pártoknak és főleg az ir-pártnak a törvényhozás ügymenetét veszélyeztető taktikai ellenében, és reactio egyes bőbeszédű, mindenben dilettans, legtöbbször csak személyeskedésre, vagy mindenkitől ismert vesszőparipáik kinyargaltatására leső képviselőknél azon végzetes szereplése ellen, a mely a hivatásuk magaslatán álló szakértő elemeket elkedvetleníti a szólástól, és legfőbb okozója annak, hogy nagy fontosságú törvényjavaslatok — a nemzet közvetlen érdekelt osztályainak kárára és a parlament súlyának tetemes rovására — épen legalaposabb tárgyalást igénylő részeikben, megbotránkoztató frivol könnyelműséggel tárgyalatnak.

Hogy azonban e reactio Angliában a clótureben nem oly intézményt hozott létre, a melyet e szó politikai értelmében reactionarius intézménynek lehetne nevezni, mutatja az, hogy ez intézmény közel egyidejűleg létesült a választói jogsúltság messze menő kiterjesztését elrendelő törvényvel, és hogy az is, épen úgy mint e törvény, ugyanegy programmból került ki, sőt ugyanegy embertől, a liberalis Gladstone-tól, eredt.

Elismerjük, hogy mindez inkább csak alaki érv, de van nézetünk helyessége mellett másféle érvünk is, és ez azon tapasztalati tényben áll, hogy a mai liberalis, sőt demokrati-

kus irányban haladó angol társadalom ez intézménynek rövid időközben immár harmadszor eszközölt szigorítását általában véve nemcsak nem fogadta visszatetszéssel, hanem — legalább, ha az e tárgyban megjelenő számos újabbi hírlapi föl-szólalásokból következtetni szabad — Anglia ez időszerint ismét nem idegenkednék e szabályok tovább menő szigorításától sem.

Csak nem rég olvastunk a *Times*ben, egy e lap szerkesztőjéhez e tárgyban intézett hosszabb levelet, a melyben egy angol alsóházi tag egyebek közt azt írja, hogy a civilisatio eszközei a parlamenti ügymenet megakasztásával járó sokbeszédűséggel szemben még távolról sincsenek kimerítve, és javaslatba hozza, hogy kísérelje meg az angol parlament a beszédek számának és tartamának rendszeres korlátolásában álló azon erős gyógyszereket (heroic remedies) meghonosítani, a melyek az amerikai unio congressusának képviselőházában állnak hosszú idő óta érvényben, s a melyek hihetőleg Angliában is üd-vös szolgálatot tennének.

Lényegileg ugyanezt mondja Sir G. Baden-Powel báró alsóházi tag is a *Fortnightly Review* folyó évi márczius havi számában *Obstruction and its cure* cím alatt megjelent dolgozatában, a melyben az Unio képviselőházának clótüre-jellegű szigorú szabályait, személyes észleletei alapján, kimerítő részletességgel, azon czélzattal ismerteti, hogy azok nagy része mint hosszú tapasztalat bizonyossága szerint czélirányos szabályok, az angol parlament házszabályaiba vétessenek át.

E dolgozat olvasása támasztotta bennünk az eszmét, jelen sorok megírására.

Az éjszakamerikai Unio alkotmánya az angol alkotmányból fejlődött ki, s a lefolyt, több mint egy évszázadot tevő, idő alatt kölcsönös hatással voltak egymásra. És így nincs csodálkozni való azon, ha a minden utánzástól különben fölötte idegenkedő angol parlamentnek egy előkelő tagja, egyik legelőkelőbb angol folyóiratban, e szabályokat a meghonosítás czélzattal ismerteti.

Mi — a kikhél ily szigorú szabályokra semmi esetre sem lehet ez idő szerint szükség, és a kikhél a parlamenti viszonyok az Unióéval egyáltalában nem hasonzerűek — természetesen távol állunk attól, hogy e sorokban ez angol dolgozat czélzattát is magunkévá tegyük, de azért nagyon czélirányosnak

tartjuk, hogy annak tartalmát dióhéjban megismertessük, mert a clóture és az azzal rokon intézkedések alapja és lényege nálunk általában véve ismeretlen — vagy helyesebben mondva — félre van ismerve, és mert kétségtelen, hogy valamennyi parlament közt a demokratikus és liberális Unio congressusának képviselőházában vannak e szabályok a legrégebb idő óta és a legtöbbször kifejezve.

Éjszak-Amerikában — épen úgy mint Angliában is — a parlamenti működést «business», vagyis ugyanazon szóval jelölik, a melyet a gazdasági és az üzleti tevékenység megjelölésére használnak.

E «business» kifejezés az Unio congressusa képviselőházának tevékenységére annal is inkább rá illik, mert a képviselőház ott működésének minden részében — csaknem úgy, miként egy gyár vagy bankház — előre meghatározott, hogy úgy mondjuk, üzleti órák szerint kénytelen igazodni.

Ez idő-megszabás — *time rule* — az, a mi Éjszak-Amerikában a képviselőház szabályait legfőképpen jellemzi, s a mire leginkább akartuk szívés olvasóink figyelmét e szerény dolgozatunkkal fölhívni.

Az interpellatiót a continens minden alkotmányos országában, mint a miniszteri felelősség egyik leggyakorlatibb biztosítékát és mint a hatóságok által elkövetett mulasztások és visszaélések egyik leghathatósabb gyógyszerét ismerik, és a legtöbb helyen ez alapon szívesen eltűrik, ha az interpellatiók révén a háznak néha tisztán egyéni a vagy csak nagyon korlátoltan közérdekű ügyekkel kell hosszabb időn át foglalkoznia.

Kérdés azonban, ha az interpellatiók özöne — a mint ez az utóbbi években mind fokozódó mérvben a francia kamarában történik — nem órákig, de sokszor napokig tartó vitákat idéz elő, akkor is helyes-e ezen, a közügyek érdekeinek rovására eső, türelem?

Az Unióban érvényre jutott fölfogás erre azt mondja, hogy nem. Ott különben ez a lehetőség a házszabályok, sőt az alkotmány rendelkezései következtében teljesen ki van zárva.

Az Unio congressusának képviselőházában ugyanis az interpellatiók helyét pótló questionnél közvetlenül nem is a miniszter, hanem a ház illető bizottsága áll a kérdést tevővel szemben, a mi egymagában is elég biztosítékul szolgál arra,

hogy az egész interpellatio szükségszerűleg és kizárólag a tárgy körül forogjon; vagy legalább hogy banalis következtetéseket tenni és minisztereket leczkézteni e révén ne lehessen. Az illető bizottság az interpellatiót mindenkor a háznak azon utasításával veszi át, hogy arra vonatkozó jelentését — a mi természetesen mindig az illető miniszternek a bizottsághoz intézett szóbeli vagy írásbeli fölvilágosításán alapszik — meghatározott záros határidő alatt köteles benyújtani.

Ez interpellatiók, úgy szintén az azokra vonatkozó, választ tartalmazó, bizottsági jelentések megtételére hetenként csak egy óra: a hétfői ülés első órája szolgál.

Több idő igénybe vételét a ház ügyrendje nem engedi meg. De nincs is rá szükség, mert tapasztalati tény, hogy a vázolt eljárás mellett a rengeteg népességű Uniónak ez egy óra minden ily ügyeinek elintézésére bőségesen elegendő.

Angliában, a mint említettük, azon czímen, hogy a szóba hozni kívánt tárgy nagyon sürgős és közérdekű, negyven képviselőnek, még a mai szigorított házszabályok mellett is, módjában áll ez ügyrendet, a többség akarata ellenére, megzavarni.

Ez eshetőségnek az Unióban legalább azon ügyekre nézve, a melyek leginkább szoktak az ügymenet megakasztásával járó viták fölidézésére alkalmúl fölhasználtatni, föltétlenül elejét veszi a házszabályok azon rendelkezése, a mely szerint, már tárgyalt ügyekre vonatkozólag, egyes képviselők a folyamatban lévő ülészak tartama alatt, semmi esetben sem tehetnek indítványt.

De lássuk a *time-rule* tulajdonképeni szabályait.

Az egyik ily szabály az, a mely szigorúan megállapítja, hogy az ülés tartamának minden egyes órája milyen jellegű ügyekre fordítandó.

Az első óra — kivéve a már említett hétfői napot — olyféle ügyeknek van szánva, a melyeneket az angol parlament ügyrendjének vázolásánál *private business* névvel jelöltünk.

A második óra folyása alatt az óriási szerepet vivő bizottságoknak jelentései tárgyaltnak.

Az e második óra leteltével le nem tárgyalt jelentések elintézése más napra van halasztva, mert a harmadik óra kez-

detével a háznak — úgy mint ezt az angol parlament vázolásánál is láttuk — bizottsággá kell alakúlnia.

A negyedik és az esetleg ezután következő órában a ház tetszésétől függ, hogy mint valamennyi tagját magában foglaló ily bizottság, vagy pedig mint rendes ülés akar-e működni.

Úgy a rendes, mint a bizottsági ülésekre nézve szabályt képez, hogy azokban, a ház különös engedélye nélkül, senkinek sem szabad egy óránál tovább beszélnie, és hogy minden föl-szólaló, elkerülvén minden személyeskedést, szigorúan a tárgyhoz köteles ragaszkodni.

Az elnök kiterjedt hatalmában úgy ezen, mint a legtöbb egyéb házszabály teljes biztosítékkal bír arra nézve, hogy minden esetben és körülmények között, érvényesülni fog.

Különösen nagy jelentőségűnek tünt föl előttünk az úgynevezett *five minutes rule*, vagyis azon szabály, a mely megtiltja, hogy valamely szövegmódosításra irányuló indítványnak indokolása öt percznél tovább tartson. Ugyancsak öt percz van megállapítva az ez indítvány ellen, az eredeti szöveg érdekében, esetleg mondott válaszra. E tíz percznyi vitát szavazás követi, a mely szavazás alapján megállapított szövegre nézve, ugyanez idő-korlátolás mellett, további módosítások indítványozásának van ugyan helye, de bizonyára csak nagyon ritka esetben fog akadni ellenzék, a mely a vitát ily fásasztó módon sokáig elhúzni törekedjék, és tényleg sokáig el is húzza.

E szabálylyal hasonszerű jellege van a *limited debatera* vonatkozó szabálynak, a mely szerint a ház concret esetekben elhatározhatja, hogy bizonyos indítvány csak meghatározott — a mellette és ellene beszélők számára egyenlő két félre osztott — időn, például 20—20 perczen át vitatható.

Az ügyek elintézésének a bizottsági ülések szándékos elhúzása útján való késleltetése ellen is hathatós biztosíték van azon szabályban, a mely szerint a ház az egyes bizottságokat utasíthatja és rendszerint utasítja is, hogy jelentésöket záros határidő alatt tegyék meg. E szabály nem csupán a szakbizottságokra, hanem a ház valamennyi tagját magában foglaló bizottságra is vonatkozik.

Mind e szabályokat betetőzi azon leghatályosabb szabály, a mely szerint, a ház bármely képviselő indítványára, minden törvényjavaslatnál — és pedig a tárgyalás minden szakában — előre megállapíthatja, hogy az általános vagy részletes vitának

meddig szabad tartania. A mint a kitűzött időpont elérkezik, az elnök — habár a szakaszok nagy részére a sor még egyáltalában nem került volna is — szavazás alá bocsátja a javaslatot.

A vitatkozási idő rendszeres szabályozására vonatkozó ez intézkedések vázolásával befejeztük a magunk elé tűzött földadatot, mert — a mint előre is jeleztük — a hazai viszonyokra vonatkozólag e helyen konkrét javaslatokat tenni nem akartunk.

CSORBA FERENCZ.

COMENIUS ÉS A RÁKÓCZYAK.

I.

Rákóczy György és halála után özvegye, Lorántfi Zsuzsanna, és fia, Zsigmond, többször hívták volt Comeniust, hogy iskoláikat reformálja. Különösen a harminczéves háború befejezése után említi ez utóbbi többször, hogy a fejedelemné meghívásai sűrűn követték egymást.*) Azonban Comenius, ki tudvalevőleg a cseh-morva testvérek felekezetének püspöke volt, egészen az osnabrücker béke kihirdetéséig, a mi 1650-ben történt, a meghívást nem fogadta el, azt remélvén, hogy munkaerejét még hazájának s egyházának fogja szentelhetni.

Ki annyi csalódáson ment már keresztül életében, ezúttal újjal gyarapítá szenvedéseit. Az osnabrücker béke a cseh-morva testvéreket, kiknek cseh része Lengyelországba, morva része pedig Magyarországra menekült volt már húsz év előtt, örökre hontalanná tette. Hogy mint felekezet léteztek s összetartottak, azt a közös eljáróság s koronkénti zsinatok eszközlik vala, melyek az egymástól elszakadt száműzötteket, bár nem igen gyakran s nem mindig veszély nélkül, összehozták.

Az osnabrücker békekötés kihirdetése is egy zsinat megtartását tette szükségessé. Véglegesen kizáratva hazájokból, közös megállapodásra akartak jutni arra nézve, mit tegyenek most. A Magyarországon élő testvérek azt kívánták, hogy a megbeszélés ezúttal Magyarországon történjék, s kifejezték

*) Comenius : *Opera didactica*. II. 461. 1.

egyenesen az óhajtást, hogy a lengyelországiak Comenium, ki Lissza városában lakott, küldjék képviselőjöknek e megbeszélésekre. E kívánság többféleképp volt indokolva. Comenius tudvalevőleg morva születésű volt, s hittestvérei, kik voltaképp földijeik voltak, mióta hazulról menekültek, tehát majdnem egy negyedszázad óta, nem látták, ellenére annak, hogy annál többet, s annál örvendetesebbet volt módjuk hallani felőle. Iskolai könyvei rövid időn meghódították a világot. Az evangélikus államok és fejedelmek egymásután hívták iskoláik újjáalkotására. Theologiai és pansophiai művei a hontalant az egész művelt világ polgárává tették. Csoda-e, ha hitsorsosai, kiknek körében növekedett, épen őt kívánták látni a magok körében, hogy hírének, nevének fénye legalább enyhítse kétségbeesett állapotuk sötétségét.

Mikor már a lengyelországi testvérek megadták az engedélyt és megbízást az útra, ismét kapott Comenius egy levelet Rákóczy Zsigmondtól, s azt híveinek előterjesztette. Azt az utasítást nyerte tőlök, hogy e meghívást is, egész külön, beszélje meg a magyarországi testvérekkel. 1650. év tavaszán útnak indult Lisszából, s húsvét első napján Szokolczára ért, hol az általános megbeszélés eredménye az volt, hogy elhagyatva az emberektől, csak annál jobban fognak ragaszkodni Istenhez. Nyolcz nap múlva hasonló gyűlés volt Puchón, mely Rákóczy György özvegyének birtoka volt, hol is a tanácskozások hat napig tartottak. Végeztökkel Comenius előadta még, hogy bár szándéka volt még Sárospatakra menni, hová az ifjú herceg meghívta, az út hosszadalmassága miatt ezúttal oda nem megy, s az ügyet hazulról (Lisszából) levélileg fogja elintézni. A hitsorsosok ezzel nem értettek egyet, s igen kérték, hogy vegye tekintetbe a kegyet, melyben ők az özvegy fejedelménél részesülnek, s menjen személyesen oda, mire Comenius ígérte, hogy még meggondolja a dolgot, s körükből távozott.

S íme a testvérek egyike kísérőjéül szegődik. Drábik Miklós volt neve, régi iskolatársa s ifjúkori barátja Comeniusnak. Már néhány év előtt fordult volt Comeniushoz, megküldve neki látományait, melyekben Isten tudtára adta neki hogy Rákóczy György magyar király lesz. — Most a rokonokhoz menő Comenium avval a kéréssel kezdte ostromolni, hogy Rákóczy György meghívását fogadja el. Comenius meglepetve kérdi, miért áll az épen neki különös érdekében, mire Drábik Rákóczy Zsigmond

jóindulatának nagy értékére utalt, mert Rákóczy Zsigmond király lesz. Comenius megemlékezett Drábik előbbi jóslatairól s figyelmeztette őt a következetlenségre, hogy előbb az atyának, s miután az képtelenséggé vált, most a fiúnak ígéri a koronát, mire Drábik sírva fakadt. Comenius résztvevőleg kérdi, vajon még mindig van-e baja látományokkal, s azt a választ kapta, hogy az utolsó időben nem, de Drábik bizonyosan tudja, hogy folytatódni fognak, mivel pár év előtt megjósoltatott, hogy midőn Comenius e földre jó, segítségére lesz Isten kijelentéseinek, s a kijelentőnek. Íme egy jóslat, mely már félig teljesült, s melynek teljes betöltése tőle függ! Comenius mehökkent, Drábik jóslatait elkérte, átnézegette, s Istenhez könyörgött, hogy világosítsa meg teendője felől. A könyörgés megváltoztatta szándékát, s a testvérekkel közölte elhatározását, hogy a herczeg meghívását elfogadta.*)

Szándékosan részleteztük ily terjedelmesen e találkozást, mert mint látni fogjuk, fontos lett Comeniusnak nemcsak magyarországi tartózkodására, de egész hátralevő életére, sőt, ha adatainkban megbízhatunk, más, sokkal fontosabb eseményekre nézve is.

Útnak indúlt hát Puchóról s tíz napi útazás után május havában Sárospatakra érkezett; onnan pedig a fejedelemekkel Tokajra rándultak. Nyolcz napig volt velök; a fejedlemné, az ifjú herczeg, theologusok és más tudósok nagy kitüntetésben részesítették. Megbeszélve vele az iskolai dolgokat, megkérték, hogy írásban nyújtsa be véleményét, mi módon lehetne a sárospataki iskolát a pansophia törvényei szerint átalakítani, mire ő egy rövid íratkában, melynek czíme *Illustris Patakinæ scholæ idea*, megfelelt. Most minden módon azon voltak, hogy őt marasztalják, a mi természetesen nem sikerülhetett, mert le volt kötelezve egy svéd főúrnak, de Geer Lajosnak. E főúr elbocsátását s hitsorsosainak beleegyezését állította oda föltételnek, mely alatt lehetséges, hogy ősszel visszatérjen.**)

Kívánsága szerint történt. Őt magát, hazatérőt, elláták oly tartalmú levelekkel, s futárok által is sürgették jövetelét. Ősszel beállított, s mindjárt dologhoz fogott. Az udvar Erdélybe készült telni, fölszólították tehát, írja le tervét kime-

*) *Lux e tenebris*. 48. s köv. l.

***) Comenius: *Opera didactica*. II. 3—5. l.

rítöbben, hadd lássák, mit akar az ő pansophikus iskolája.*) E végből megírta s Zsigmond hercegnek ajánlotta igen nevezetes művét, a *Schola pansophica, hoc est**)* stb. Az ajánlás magasztalással szól Zsigmond herceg bölcseségéről, kinek fénye Európa első csillagai közé kezd fölemelkedni. Végén pedig homályos fölszólítással fordul hozzá, idézvén Jósua 2. 2., mely szavak közvetlenül ugyan iskolai czélokra való áldozatokra, közvetve azonban támadásra serkentik az ifjú herceget, a nélkül azonban, hogy meg volna mondva, ki ellen.***)

Hogy ezt jól érthessük, vissza kell térnünk előbbi fejleményekre. Drábiknak Comeniustól való elbúcsuzása után, mint előre megmondotta vala, megjöttek látományai. Vetterin, puchói lelkésztől, ki júliusban Sárospatakon volt, megtudta ugyanis Drábik, hogy Comenius a meghívást elfogadta: íme Isten megtartá szavát és a pár év előtt ígért segítséget a nagy tudós személyében valóban megküldte és pedig épen azon férfiú udvarához, a ki nagy dolgokra van hivatva.†) Következő látományban Isten közölte vele, hogy a «bestia» (osztrák ház) ellen négy felől fog ellenség jönni: keletről Rákóczy fiai, ők Isten legkedvesebb eszközei, délről görögök és rácok, éjszokról lengyelek, lithvánok, oroszok, tatárok és törökök, nyugatról pedig helvétek. November 19-diki látománya szerint Istent nagyon is megghatotta már üldözött szolgáinak panasza, fölszólítja tehát Drábikot, hogy nyissa meg száját, s «avval, kit segítségül küldött neki» (Comeniussal) serkentse harcra övéit.††) — E megvilágítás mellett a *Schola Pansophica* ajánlásának végszavai, melyek 1651-dikén keltek, érthetőkké válnak.

Még 1650 decemberében meghagyta Isten Drábiknak, hogy szavainak nagyobb súlyt adandó, menjen személyesen a fejedelemhez s közölje vele Isten akaratát. Drábik közölte e szándékát Comeniussal, ki is, hogy a dolognak simább menete legyen, Klobusiczky Andrástól, a herceg pataki helytartójától, kért tanácsot. Klobusiczky nem ellenezte az utat, de azt javasolta, hogy Drábik álnév alatt jöjjön, mintha fiát hozná isko-

*) *Op. didact.* 5. l.

***) U. o., III. 5—61. l.

****) U. o., III. 10. l.

†) *Lux e tenebris*, III. revel. 45.

††) U. o., III. revel. 46., 47.

lába, ő maga írni fog ezalatt a herczegnek, ki Erdélyben telet, s megismeri nézetét e dologról.

Drábik 1651 január 5-dikén útra kelt és 15-dikén Paktakra érkezett. Klobusiczky, a ki már régebből ismerte, barátságosan üdvözölte a jövevényt, s azt javasolta, hogy oly hosszú út után előbb pihenje ki magát; további útjára nézve (Drábik tudniillik Fogarasra akart menni a herczeghez) óvatosságot ajánlott, mint a ki már előzőleg közölte volt a herczeggel Drábik eljövetelét, s most már tudatni fogja avval ittlétét is. — Nem csekély feszültséggel várták a herczeg válaszát, de az nem volt kedvező. A herczeg azt kívánta, hogy küldjék meg neki a jóslatok szószerinti latin fordítását, hogy, ha majd az egészet pontosan megtudta, elmélkedhessék rajta, mit Comenius félelem és vonakodás jelének vett. — Most már mitévők legyenek? Drábikot ugyan vigasztalta Isten azzal, hogy Rákóczy Zsigmond hinni kezd neki, mint Comenius mondja, az igaz is volt, mert Tolnai János előtt úgy nyilatkozott a jóslatok felől: «Mint a megmért dolog a maga mértékével — úgy egyez e jóslattal minden», de a további útra nem serkentette, ellenkezőleg visszatérésre intette, Klobusiczky is a visszatérést ajánlotta, s 1651 januárius utolsó napján Drábik, a nélkül, hogy a fejedelemmel szólott volna, visszatért lakóhelyére, Lednicz községbe, Puchó mellett. — E tizenhat napi együttlét alatt Comenius Drábikot, kinek korábbi élete pedig rovott volt, jó oldaláról ismerte meg, a mi a jóslataiba vetett hitet csak táplálhatta.*)

Bár lelke más dolgokkal is volt elfoglalva.

Ez időben a magyarországi református egyházat egyház-kormányzati viták foglalkoztatták. A harc már Comenius megjövetele előtt megindult volt, s azon tekintélyhez képest, melyel Comenius mint theologus is bírt, őt is fölkérték véleményadásra. Szilágyi azt hiszi, hogy talán Tolnaival való összetűzése burta Comeniust arra, hogy a presbyteriánusok ellen állást foglaljon, s ide vágó kis művét *Ad fratres persbyterianos* cím alatt említi,**) Medgyesynek egy levelére támaszkodva, melyben azonban Medgyesy hallgatagúl elismeri, hogy a könyvet nem látta, midőn azt mondja: «Ha kezembe akad a könyve, az én vékony tehetségemből Isten segítsége által igyekszem rá

*) *Lux e tenebris*, 58., 59., 60. l.

***) Szilágyi Sándor: *Rajzok és tanulmányok*, I. 337. l.

felelni.)*) Comenius oly című művéről nekünk nincs tudomásunk; műveinek Montanus könyvkereskedőhöz intézett katalógusában**) nyoma sincs, a miért is mi valószínűnek tartjuk, hogy e mű Comenius egy más művével azonos, melynek címe *Independencia aeternarum confusionum origo*. E művében Comenius igen is küzd az independensek ellen. A művet ugyanis Comenius már 1648-ban írta s megküldötte az angol nemzeti zsinatnak; 1650-ben «a magyar testvérek kértére es kedvéért Lisszában kinyomatta», mivel «a magyar egyházakat néhányan, kik Angliából visszajöttek, zavarták, s a behozott rend kötelekeit fölöldva independentismust kezdtek hirdetni.***) Evvel már ki van zárva az eset, hogy Comeniust Tolnai magatartása bírhatta volna rá, hogy a presbyterianismus ellen állást foglaljon,†) de a műnek elolvasása arról győz meg, hogy abban az állítás, melyet Medgyesy annyira zokon vett, nincs meg, sőt miután annak épen ellenkezőjét mondja, a kifakadást Medgyesy pártbuzgalmának tulajdoníthatjuk. A művecske, mely mindössze 64 lapra terjed, későbbi (1661.) kiadásában, a függésnek szükségszerűségéből indul ki, mely függés ott van a természeti, művészeti, erkölcsi és politikai világban; ez alárendeltség az egyházkormányzatban isteni intézmény, ezt a szentírás bizonyítja; viszont az egyháztörténet tanúskodik róla, hogy valahányszor nagy függetlenségi hajlam ütötte föl fejét az egyházban, mindannyiszor zűrzavar volt kísérője. Ezután egyes intéseket intéz az independens, a presbyteriális és az episkopalis egyházkormányzás híveihez, melyben őket túlzásoktól és visszaélésektől óvja. E fejezetek címei: *Ad fratres qui independentiam . . . urgent*; — *Quibus presbyteriale regimen placet*; — *Quibus episcopale regimen cordi est admonitio*, okozhatták, hogy Medgyesy a művet ily cím alatt ismerte. De, hogy a presbyterianismust el nem ítélte, kitetszik a művecske 55. lapján, a hol mind a három kormányformát, a monarchikust, az aristokratikust és a demokratikusát, az egyházkormányzásra egyaránt alkalmasnak mondja; mind a három-

*) Szilágyi Sándor: *Rákóczy Zsigmond életrajza*, 141. l.

**) *Comenius Epistola ad Montanum*. 1661.

***) Comenius: *Independencia aeternarum confusionum origo*. Amsterdam, 1667. Előszó 1. l.

†) Szilágyi S.: *Rákóczy Zsigmond élete*, 140. l.

ban nagyok a visszaélések, legjobb volna a háromnak egyben való kiegyeztetése, de ha ez nem sikerül, szeretettel és türelemmel kell élni egymás iránt. Egy kis fohász zárja be az érdekes művecskét. *) Hogy a presbyterianusok körében szerzőjének nagy ellenségeket szerzett, abban leli magyarázatát, hogy ez egyház-kormányzatban is visszaéléseket mutatott föl, s hogy ellenségei nevelési működésében zavarták, annak többszörös nyoma van.

Valószínű, hogy ez adta meg az első okot arra, hogy közte és Tolnai közt a jó viszony nem maradt meg eredeti tisztaságában. **) Mert az iskolai működésnél köztök aligha nyilvánult ellentét; Comenius itt minden pártoskodást ki akart kerülni, s Szilágyi állítását, hogy Tolnai ellenszegült volna Comenius reformjainak, ***) Comenius egy helyen sem igazolja. A hol a pataki reformok akadályairól szól, †) ott csak általánosságban említi a régihez való ragaszkodást, mint a mely szintén hátráltatta terveit, de hogy e vád Tolnait nem éri, elég világos. Főleg, ha megvilágítjuk e kérdést Comenius búcsúbeszédjével, melyen a búcsúzó harmadik helyen említi Tolnait, mindjárt az özvegy fejedelemasszony és a herczeg után, még a helytartó előtt, s olyanúl ecseteli, mint a ki meghívásának javaslója, s a munkálatok folyamán pedig folytonos ösztönzője, ἐργοδοωκτες-e, volt. ††)

Az ellentét, mely az egyházkormányzati kérdéstről közte és Tolnai közt támadt, különösen a Drábik jelenéseinek meg-bírálásánál érvényesült, a mint ez Comenius egyes megjegyzéseiből kiderül. — Comenius ugyanis mindjárt Sárospatakra való megérkezése után beavatta a fő embereket, köztök Tolnait is, a tervekbe, miket Drábik szerint, Isten Zsigmond herczeggel meg akar valósítani. Bár megjegyezhetjük, hogy az ellentétet elkeseredettnek mondanunk, semmi ok sem forog fönn.

Drábik pár nap alatt visszatért Ledniczbe, hol társai nem igen jó szemmel nézték szereplését. Kitünt ugyanis, hogy jós-

---

*) A művecskének, melyet Comenius életírója, Zoubek, Upszálában és egész Németországon hiába keresett, valószínűleg egyetlen példánya a pozsonyi ev. egyház theologiai könyvtárában van meg.

**) Szilágyi: *Rákóczy Zs. élete*, 140. l.

**) U. o. 140. l.

†) Com.: *Op. did.*, III. 734., 735. l.

††) U. o. 1015. l.

latai katolikusok kezébe is jutottak, úgy hogy a száműzötteknek félniök kellett, hogy ha ama jóslatokban foglalt káromlások köztudomásra jutnak, újból kénytelenek lesznek bujdosni s elhagyni eléggé nyugalmas és kedvező menedékhelyöket. Levélben is fordúltak Comeniushoz, mint előljáróhoz, hogy Drábikot a testvérek gyülekezetéből zárja ki; lépések eredménytelen maradt.*)

A jóslatok pedig ismétlődtek és folytatódtak; nem sokára azt hagyta meg Isten Comeniusnak, hogy az éjszakiakkal is közölje őket, mit Comenius nem sokára meg is tett.***) Tagadhatatlan, hogy e jóslatok közt olyanok is vannak, melyektől nemesebb erkölcsi czélzatot eltagadni nem lehet; így például az 55-dik, melyben az ismeretes «lészen egy akol és egy pásztor» gondolatot bőven kifesti: de ez eszmény, melyet különben, mint más gondolatait is, igen sokszor megismétel, csak nagy harc árán valósúlhat meg, s e harcok kezdeményezését Isten a Rákóczyaktól várja.

Zsigmond herczeg, a kivel Comenius folytonosan közölt a jóslatokat, nem sokat törődött e neki szánt föladattal: házassági tervek foglalták el elméjét. Comenius panaszkodva említi, hogy közleményeinek nem volt eredménye. Pedig — úgy mond — a kozákok valóban jelentkeztek, segítséget kérve a Rákóczyaktól a lengyelek ellen — Comenius maga fordította kérelmököt latinra — hiába!

Zsigmond, bár tudhatta, hogy a kozákok is Isten művének harczosai, nemcsak, hogy maga nem nyújtott segílyt, de még György bátyját is lebeszélte róla.***)

Júniusban megjött Zsigmond menyasszonya, azonban együttélésök nem tartott soká. Drábik már augusztus közepén igen megfenyegette Zsigmondot Isten rendeletéből, de csak általánosságban. Zsigmond gyanakodott, hogy Drábik már tud valami beálló csapásról s megkérdeztette, hogy mi lesz az, de Drábik azt válaszolta, hogy nem tudja. Zsigmond többször megismételtette a kérdést, de Drábik hallgatott. Szeptember 28-dikán meghalt a fejedelem ifjú neje. Egy jóslatban, melynek keletét Drábik szeptember 24-dikére teszi, tehát négy nappal a

*) *Lux e tenebris.* 61. l.

***) U. o. 445. l.

****) U. o. 68. l.

fejedelemné halála előtt, Isten közölte Drábikkal, hogy a becses kincset, mit Zsigmond hercegnek adott, rövid időn el fogja venni. — Hosszas, majdnem két havi, szünet után jött e jóslat Sárospatakra. Zsigmond herceg, a mint értesült, hogy megjött a levélhordó, s hogy jött új kijelentés, sürgette annak lefordítását. Október 30-dikán nyújtotta át Comenius a tizenhét pontból álló jóslatot, melynek 12-dik verse így hangzik: «De miként atyjok, szavaimat semmire sem becsülte, úgy ők sem (tudniillik Rákóczy fiai), kiknek én meg fogok fizetni útaik szerint, s megvetésnek adom őket, mint másokat, kik nekem engedetlenek voltak.»

Az ifjú herceg, kit a neje utáni gyász igen lesújtott, e szavak hallatára sirva fakadt. A gondolat, hogy a veszteség, mely érte, isteni büntetés, szívének veszteségét megkettőztette.

Comenius szerint e szavakban tört ki: «Mit tegyek én szerencsétlen? Én a tiz parancsolatból azt tanultam, hogy az atyát és anyát tisztelni kell, már pedig anyám, a fejedelemasszony, anyai átkának súlya mellett tiltja az ausztriai ház ellen a külföldiekkel tárgyalásokba bocsátkozni; vagy hol van nekem módom, hogy ily dolgot merészelve?» Végül pedig mondá: «Imádkozzatok érettem.»*)

A mint az egész jelenet arról tanúskodik, hogy Zsigmond herceg Isten szavait látta Drábik látományában, úgy az anyai átok fölemlítése sejteti, hogy Zsigmond anyjával egy olyan tervről, a minőnek kivételét tőle kívánták, szólott, és pedig nem minden nyomaték nélkül. Az anyai szó azonban isteni szó volt gyermeki lelkének, s bizonyára indokolva is volt a politikai helyzet által. — Drábik aztán sűrűn jövő látományaiban majd biztatta, majd fenyegette a herceget. Vigasztalta, hogy a Habsburg-ház lerombolására szánt negyven évből már csak hét van hátra; biztatta, hogy majd jönni fog segítség éjszokról, a pénzhíánytól se féljen, Isten ezen is fog segíteni: Nagyszombaton és Nyitrán kerestessen kincseket és találni is fog, a mi pedig hiányzik, azt a népek szívesen fogják pótolni.**)

A herceg, úgy látszik, e jóslatokat komolyan vette. Egyes lelke előtt bizonyosan nejenek halála lebegett, melyet — miként Drábik számos bibliai eseménnyel bizonyítá — az ő

*) *Lux e tenebris.* 69. l.

**) U. o. 66., 67. l.

engedetlensége okozott. A tőle követelt lépésekre talán el is szánta volna magát, de ott állott a veto, melyet az anya fenyegetése erősített. Nem csoda, ha egy újabb fenyegető látomány ismét sírásra indította. Isten avval fenyegette, hogy úgy fog Rákóczy fiaival bánni, mint a fügefával, mely nem hoz gyümölcsöt. Úgy fog vele történni, mint Jónás próféta borostyánával: a féreg megette, elszáradott — Jónás pedig életben maradt. Zsigmond e fenyegetésre ismét arra kérte könnyek között a jelenlevőket, hogy imádkozzanak érte, Comeniust pedig megbízta, hogy Drábikot hívja valamely birtokára, a hol is el fogja látni minden szükséges dologgal.*)

Drábik november 16-dikán kapta meg a levelet, melyben Comenius, Zsigmond meghívását közölte vele, s alkalmasint el is fogadta volna, ha azt Comenius javasolta volna. Azt, hogy Comenius nem hívta, megvalljuk, csak sejteni lehet; magyarázni pedig úgy, hogy Sárospatakon erős ellenzék volt Comenius ellen, mely Drábik jöttével nagyobbodott volna.

Drábik jóslataiban több hely czéloz arra, hogy Comeniust háborgatják, szomorítják működésében. Hogy iskolai reformjai a conservatív gondolkodásúaknál ellenszegülésre bukkantak, az természetes s arról maga is értesít a már idézett helyen.***) Arról is megemlékeztünk, hogy egyház-kormányzati pártállása ellenségeket szerzett neki. De, hogy Drábik jóslatait sem becsülte mindenki annyira, mint Zsigmond herczeg, az is igen természetes. Azok egymással és a valósággal oly sokszoros ellentétbe jöttek, hogy elfogúlatlan olvasónak nem nagy fáradtságába került volna alapos megczáfolások. Zsigmond herczeg — például — majd fenyegeti, majd biztatja Isten, mint az iskolamester a gyermekeket. Majd a törökök, majd a svédek, majd a Rákóczyak kezdik nála a harczot, de valójában egyik sem kezdte. — Most is, talán jutalmúl Zsigmond herczeg meghívásáért, 34,000-nyi svéd és török hadsereg jövetelét helyezte közel kilátásba, s ismét Isten megbízásából fölhívta Comeniust, hogy a szentírást a zoltárokkal és énekekkel együtt fordítsa le török nyelvre s juttassa a török szultán kezébe. S hogy minden követ megmozdítsion, még Klobusiczkyt is, a ki pedig a jóslatok isteni voltát elismerte, s ezt Comeniusnak többször meg is

*) *Luc e tenebris.* 74. l.

**) *Com.: Op. did.* III. 1045. l.

mondta, megfenyegette, hogy nem intézi a herczegék tetteit valódi jó belátása szerint.*)

A sok ellenmondás, mely a jóslatok s a valóság közt mindinkább előtűnt, Comenius hitét is megingatta, s Drábiknak némi keserűséggel fejezte ki kételyeit jóslatai isteni eredete fölött. Drábik deczember 3-dikán felelt, s kérve kérte, ne gyanakodjék, hogy ő gyártja e jóslatokat. Időközben Drábik igen megbetegedett s Comenius ezt is fölhasználva, ismételten megkérdezte s megkérte, hogy most, szemben a halállal, könnyítse meg lelkiismeretét s vallja meg, ha csalta.

Drábik deczember 23-dikán azt felelte, hogy előbbi válaszával bátran fog oda állni Krisztus ítélőszéke elé.**)

Hogy jóslatait szembeszökön bizonyítsa, kincskereséssel is foglalkozott, s a régi ékszerből, mit talált, küldött is egy pár drága gyöngyöt Comenius és Zsigmond herczeg számára.***) Azonban minden hiába volt, az év telt; a kozákokat, kiknek a Rákóczyak nem küldtek segélyt, a lengyelek igen megverték. Rákóczy Zsigmond, miután deczemberben nejét eltemette, Fogaras várába, Erdélybe, ment telelni, s a Habsburg-ház ellen való támadásról másutt nem volt szó, mint épen a sokaktól kétes eredetűeknek ítélt jóslatokban.

Comenius ez elmúlt évben bámulatos tevékenységet fejtett ki a tanítás-ügy terén. Egy néhány kisebb neveléstani értekezésen kívül, melyek mind telvék talpraesett gondolatokkal, átdolgozta s a magyar nyelvhez alkalmazta latin nyelvkönyveit. Tudvalevőleg nemcsak nyelvtanok azok: minden osztálynak külön latin szöveg-, egy kis encyclopædia-, külön nyelvtan és külön szótár volt szánva. E művek ugyan már majdnem mind készen voltak, midőn Sárospatakra jött, de itt újra átdolgozta őket folyton okuló szerzőjök,†) és pedig nem kicsiny fáradsággal. A szótári részeknél segítették Tolnai János, Szőlősi János, Szilágyi Benjamin István és gyakorlottabb diákok.††) Ha meggondoljuk, hogy e 600 nyomtatott ívrétű lapot

*) *Luc in tenebris.* 72. l.

***) *Luc e tenebris.* 80. l.

****) *Luc in enebis.* 75. l.

†) Lásd erre nézve bővebben szerző értekezését: *Die Sprachmethode des Comenius, Paedagogium.* Leipzig, 1888. jún. és júl. füzet.

††) Comenius: *Op. did.* III. 114.

tevő iskolai könyvek végleges megalkotása egy év műve, melyben egyházkormányzati viták, folytonos feszültség és várakozás isteni segítség után, ellenszegülés a régihez ragaszkodó tanárok és tanulók részéről egyaránt izgatták a hatvan éves hontalan püspököt, ki csak akaratlanul lett pädagogussá, lehetetlen meg nem hajolnunk ez óriási szívósság és munkaerő előtt. A *Schola pansophica* című javaslat, melynek ajánlásáról följebb szólottunk, az iskolát hét osztályra tervezte volt; ezek első hárma előkészítő jellegű volt. — Egyelőre abban állapodtak meg a herceggel, hogy az első hármat fölállítják, az első kettő még 1651-ben nyitattatott meg, a harmadik 1652 telén, január 10-dikén.*)

Mondottuk, hogy e munkák folytonos izgatottság közt készültek, s az új módszer nem honosult meg oly simán, mint jelszava kívánja: «Omnia sponte fluant, absit violentia rebus». Az újon átdolgozott tankönyvek kétségtelenül igen jelesek voltak, de hibájok volt, mit pár évvel Comenius maga bevallott, a nagy terjedelem.***) Ez is elkedvetlenítette az a nélkül sem valami buzgó fiatalságot, s Comenius késztetve érezte magát Fortuis egy régi értekezését föleleveníteni, mint kelljen a lustaságot az iskolából kiűzni.***)

A napok így folytonos munka és többszörös izgatottság közt teltek. Hogy legjobban a jóslatok nyugtalanították, azt mondanunk sem kell. Zsigmond hajlandósága a reá ruházott szerep elvállalására, Comenius számára nagy reménység tápláléka volt, míg az anya eszélyes ellenkezése aggodalmat és keserűséget szerzett. Bár nem kisebb volt a keserűség, melyet okozott a folyton ismétlődő körülmény, hogy a jóslatokat ismét sokban megecfázolta a valóság.

Bár Zsigmond kijelentette, hogy anyja akarata ellenére nem kezd háborút, Drábik gyakori látományai főleg, sőt majdnem kizárólag, vele foglalkoztak. Kedves nejét gyászolva, Erdélyben telelt, s esze ágában sem voltak oly dolgok, a minőket számára Drábik jósolt. Hogy Pozsonyban királylyá fogják koronázni, hol is privilegiumokat fog osztogatni, s más hasonlót ígért az

*) Lásd Comenius: *Opera didactica*, III. a megfelelő tankönyvek előszavait.

**) U. o., IV. 57—59.

***) U. o., III. 758—775.

neki, és pedig oly időben, midőn a herceg igen beteg volt, sőt azon napon is, midőn Zsigmond herceg meghalt. *)

Zsigmond herceg 1652 február 4-dikén halt meg. Drábiknak se betegségéről, se haláláról nem volt tudomása, s midőn már pár napja, hogy halott volt, még akkor is szerepet tulajdonított neki. Comenius kimondhatatlan zavarban volt. Maga beszéli, hogy mikor Tolnai figyelmeztette, hogy Drábik kijátszsa őket, a mint igaz, hogy Isten él, hallgatott, egy szót sem tudván felelni.**)

Valóban, ha valami képes lett volna Comeniust kiábrándítani, ez esemény lehetett volna az. Drábik önvédelme a halálesetről való értesülése után nevetséges: mikor tudniillik Istent megkérdezte, miért nem jelentette meg neki Zsigmondnak halálát, Isten azt felelte, hogy az ő útait senki sem kutathatja ki; s Zsigmond azért bűnhődött, mert bátyját a kozákoknak való segélynyújtásról lebeszélte. Miután pedig, mint látni, a jóst semmikép sem lehetett zavarba hozni, a szerepet, melynek betöltése ezelőtt Zsigmond hercegre volt bízva, ráruházta mindjárt bátyjára, Györgyre, Erdély fejedelmére.***)

Hogy e kapkodás mellett még továbbra is komolyan vették, azt főleg egy szerencsés mondásának köszönhetette. Megjósolta, hogy Rákóczy György megválasztatja fiát Erdély fejedelmének. E jóslat eleinte nevetségesnek tünt föl; Tolnai mikor hallotta, azt mondta: «Új család! A fejedelemnek nincs jogában az országnak utódot adni, halála után a rendek azt választják meg, a kit akarnak.» Comenius ellene vetette, hogy a mostani fejedelmet is atyja életében választották meg, de Tolnai rá utalt a különbségre. A mostani fejedelem már felnőtt, nős ember volt, atyja háborúba utazott volt s ezért bízták reá az ország gyepelőjét: de a fejedelem fia csak nyolcz éves s valami hasonlót rá bízni nem lehet. — Íme azonban nem sokkal rá meghozták a hírnökök a hírt, hogy György fejedelem súlyos betegségbe esett, hogy az országgyűlés megválasztotta fiát fejedelemnek, Kemény Jánost rendelve mellé gyámúl, s idővel a porta is megadta rá a jóváhagyást.†)

*) *Lux in tenebris.* 87—89. l.

**) *Lux e tenebris.* 101. l.

***) *Lux in tenebris.* 99. l.

†) *Lux e tenebris.* 103. l.

Azért, természetes, a fájdalom Zsigmond után általános volt. Nevezetes, hogy Drábik, ki pár nappal Zsigmond herceg halála előtt azt izente Comeniusnak, persze mint mindig, Isten nevében, hogy menjen el, most Zsigmond halálával erről egyelőre nem szólt: a helyzet gyökeresen megváltozott.

II.

Zsigmond halála Comenius reményeit nagyon súlyosan sebzte. Pár hónappal rá azt mondja didaktikus műveinek előszavában, mely Klobusiczkyhoz van intézve, Zsigmondról: «A mint nemcsak magunknak volt meggyőződésünk, hanem sok idegennel, szomszédokkal és távollakóval együtt tápláltuk az édes reményt, hogy ő nagy dolgokra született s a végzettől a népek üdvére rendeltetett; úgy e csapást is nem csupán magunk gyászoljuk, hanem a panaszainkban résztvevők száma határtalan.*) S hogy nem volt alaptalan, talán merő önzésből eredt fájdalom, az életrajz, melyet nemrég Szilágyi Sándor tett közzé a korán elhunyt hercegről, fényesen bizonyítja. Meteornak mondja az előszóban Szilágyi, mely hamar föltűnt és hamar letűnt, s letűnése kevés lélekben támaszta indokoltabb keservet, mint Comeniuséban.

Mert a hatalmas pártfogó letűntét lassanként mindenemű ellenfelei éreztették vele.

Drábik jóslataiban igen gyakoriak a megjegyzések, hogy adjunctusát háborgatják, s e megjegyzések forrása felől nem foroghat fönn a legkisebb kétség sem. Ha más vádak nem voltak, előálltak avval, hogy Comenius földi nyereséget keres, s a mit nem mertek szemébe mondani, azt háta mögött használták föl ellene.

A nyereszkesedés vádjának alapja, ha egyáltalában volt, Drábik jóslataiban lehetett. Jóslatainak egyik rögeszméje volt, hogy az evangélikusok megváltása a törökök segítségével fog történni. Ez iránt a törökökben érdeket gerjeszteni s velők a keresztyénséget megismertetni, ezt kötötte Isten ismétlen Comeniusnak szívére. A pénzt, a mibe a fordítások nyomtatása kerül, a fejedelemasszony adja. Comenius komolyan vette

---

*) *Op. did.*, III. 736.

a fölszólítást, a hercegnő azonban tagadó választ adott, minek Comenius két okát adja: hogy nem hittek Drábik szavaiban, s hogy az arany szeretetét mindenek fölé helyezték.*)

Ez utóbbi állítás nem látszik igazságosnak, legalább a költségek, miket a sárospataki iskola felszerelésére áldoztak, s a számadások, mik Lorántffy Zsuzsanna után fönmaradtak, e vádnak ellene szólnak.

Annál igazabb lehetett a másik, hogy Drábiknak nem hittek, s azt annál kevésbé vehette Comenius rossz néven, mert ebben a hitetlenségben mások is benne voltak. Írt is tehát megint Drábiknak, s a levélben, melyet Drábik június 15-dikén kapott meg, értesíti, hogy barátai és ismerősei mind kételkednek jóslataiban, mert a kiknek márcziusra halált jósolt, azok mind élnek. De a ki soha sem jött zavarba, az Drábik volt.**)

Miután látta, hogy szavai Sárospatakon nem nagy becsűek, jóslatai három gondolattal kezdtek gyakrabban foglalkozni: Comenius hagyja oda Sárospatakot s menjen Lengyelországba — küldje meg a jóslatokat Rákóczy Györgynek — s Drábik maga menjen Sárospatakra. Az intést, hogy hagyja oda Sárospatakot, Comenius már csak azért sem vehette komolyan, mert gyakran épen avval ellentétes fölhívást kapott, de azért sem gondolt komolyan az elmenetelre, mert ugyancsak a jóslatok értelmében, a következő 1653. év nagy eseményeket hordott méhében, s ezeket hol várhatta volna be biztosabb helyen, mint a Rákóczyak udvarán.

Annál készségesebben fogadta Comenius a második intést, hogy a jóslatokat küldje meg Rákóczy Györgynek. Ez ugyanis nem állott vele oly viszonyban, mint Zsigmond herceg, sőt nem is találkozott volt vele. Zsigmond herceg temetésére feljött Sárospatakra s óhajtott volna is Comeniussal beszélgetni, de ellenségei, Medgyesy és Bisterfeld, megakadályozták. Rávették az özvegy fejedelemnét, hogy Comeniust ne hívja meg a többiekkel. — Tehát legföljebb levélben küldhette volna meg a jóslatokat, de így sem érhetett célzt, mert az udvari tisztviselők minden ily dolgot elkoboztak s a fejedelemnek oda

---

*) *Lux in tenebris.* 125. l.

***) U. o., 126. l.

nem adták. Comenius elpanaszolta baját Klobusiczkynek, a ki azután segített rajta.

Ugyanis rövid időn Sárospatakra érkezett Kemény János, György fejedelem meghitt embere; Klobusiczky ezt Comenius szándékáról értesítette, Comeniust magához hívatta, hol aztán alkalma nyílt, Klobusiczky jelenlétében, az egész ügyet előadni. Kemény érdekléssel hallgatta végig az előadást, számos körülményre kiterjesztette figyelmét, mintha maga is meg akarna bizonyosodni a dolog felől; végül pedig a látományok egy példányát kérte ki a maga számára, melyet majd alkalom adtával a fejedelem kezébe fog juttatni. Kemény még megkérdezte, vajon Comenius nevében biztosíthatja-e a fejedelmet ezek igazsága felől, mire Comenius felelte, hogy az azokban való föltétlen hívést csak az egyház követelhetné, canonisálva őket, de jó egyelőre is figyelemmel kísérni az intéseket, az állam kormányzásánál. A példányt azonban, melyet Kemény kért, kiállította, leveleket írt a fejedelem tanácsosai, Bisterfeld s maga a fejedelem számára, melyekben a jóslatokat megszívlelésül ajánlja, egyes föltünőbb részleteiket magyarázza és védelmezi. *)

Drábik e kívánsága tehát teljesült, s hogy látományai nem voltak hatás nélkül, kitetszik abból, hogy a fejedelem Klobusiczkynek és Comeniusnak is írt, hogy ha valami folytatásuk jó, azt közöljék vele. E hiszékenység magyarázata nem nehéz. Miként Zsigmond, úgy György is Bisterfeld tanítványai valának, kiről tudjuk, hogy e kor számos tudósaival egyetértve, mágiában és más természetfölötti jelenségekben hitt. Azonfölül a fejedelmet meghatotta, mint Comenius írja, atyjának és öcsésének halála, melyet e jóslatok oly föltétlenül isteni büntetésnek mutattak be. Hogy kívánságát, a következő jóslatok beküldését, Comenius híven teljesítette, azt mondanunk is fölösleges.

Azonban a tettek, melyeket Drábik s Comenius vártak, csak nem akartak bekövetkezni. Főleg Drábik volt igen türelmetlen, s midőn 1652 augusztus 25-dikén Comeniustól azt a hírt kapta, hogy az emberek jóslatait melancholikus phantasia művének tartják, egész határozottan megkapta látományában az isteni parancsot, hogy menjen személyesen Sárospatakra.

Drábik sárospataki útja s időzése művelődéstörténeti

*) *Luce e tenebris.* 126. s köv. 1.

szempontból igen érdekes. — Ellátva isteni utasításokkal, szeptember 2-dikán útnak indult s 11-dikén Sárospatakra ért. Némely bizalmasabb férfiak, kik jövetele okát tudták, megmondták azt a fejedelemasszonynak, s miután az udvari személyzet jelenlétében nem látszott biztosnak Drábikot a fejedelemné elé bocsátani, fölszólították, hogy mondani valóját adja át írásban. Drábik e kíváncsolomnak megfelelt. Rövidke levelét Isten azon parancsának közlésével kezdi, mely őt szólásra készíti, s további folyamán tudtára adja a fejedelemnének, hogy Isten a Rákóczyházat szemelte ki arra, hogy az éjszakiakkal szövetségbe, Babilont — az osztrák házat — leverje; ha erre vállalkozik, Isten kész őt segíteni, sőt még az országban is őt és örökösét egyedüli urakká teszi. Ezt Drábik már közölte az öreg György fejedelemmel; azok nem hallgattak rá, most ismétli, hogy György erdélyi fejedelemmel Isten kötelességévé teszi, azokkal a népekkel, melyeket már eddig is toborz, szövetségbe, s Babilont ledönteni. Végül pedig azt parancsolja Isten, hogy a fejedelemasszony a szentírást török nyelvre lefordíttassa, kinyomassa, hogy a törökök az ő közvetítésével térjenek meg, mert hogy megtérnek az igaz Isten ismeretére, azt Isten jutalmúl az Antikrisztus ellen való működésökért már úgy is elhatározta.

A fejedelemné átvette az íratot, s egy háromtagú bizottságot küldött ki, hogy Drábikot kihallgassa. Klobusiczky volt elnöke, tagjai Veréczy és Tolnai János. Szeptember 14-dikén jött össze a bizottság, Comeniust is magához vevén; Drábiktól összes jóslatait megkérdezték, s majd őt is elbocsátva, két napig tanácskoztak. A triumvirek a tanácskozásnak meglehetősen mély alapot vetettek. A szentírásból kiindulva, előbb megállapították, hogy rendkívüli isteni kijelentések igen is az apostoli kor után is lehetségesek. Az igazi próféta jeleiül az alacsony származást, igazhitűséget és szavainak a valóval való megegyezését ismerték el.

Még azt a következményt is elfogadták, hogy, ha igazi próféta támad, annak szavát meg kell fogadni s megtartani. Ez elveket, melyekben megállapodtak, alkalmazták a Drábik-féle jóslatokra, s itt három pontot emeltek ki kifogás gyanánt: *a*) hogy a jós magánügyeket kever be, *b*) hogy némely állításait a valóság nem igazolja, *c*) hogy Isten azok szívzeit, kikre nagy föladatokat bíz, e föladatok végzésére nem indítja. Comenius ennek ellenében hét érvet hozott föl, s úgy látszik, hogy ha a

szóban forgó kijelentéseket nem is sikerült kétségteleneknek bebizonyítania, mégis megakadályozta azok elvetését, mely a három ellenvetésből folyt volna. A bizottság azt határozta, hogy a végzést bővebb meggondolás után fogja hozni.*)

E végzésről nincs tudomásunk. Comenius azt jegyzi meg később, hogy azok nem szüntek meg továbbra is habozni. Hogy a török bibliafordítás elmaradt, inkább a mellett bizonyít, hogy nem hittek, mint igen. De hogy a dolog evvel sem volt elvégezve, azt bizonyítja a tény, hogy a dolgot mégegyszeri átnézés és véleményadás végett Bisterfeldnek adták át.

Bisterfeld tudvalevőleg a gyulafehérvári iskola tanára, nagytekintélyű tudós, es az erdélyi ház belső embere volt. Hogy szava nagy súlyú, azt Comenius régen tudta s fájdalommal tapasztalta, hogy az a jóslatok ellen fordul, sőt azokat, mint láttuk, a fejedelem kezeibe kerülni sem engedte. Már június 14-dikén küldött neki egy belga által levelet, s azután ismételen is akarta más nézetre bírni: úgy látszik, hogy eredménytelenül. Végül alkalma lett (hogy mely időben, pontosan nincs megmondva) személyesen vele értekezni e dologról. Bisterfeldet ugyanis részben e jóslatok miatt is, Erdélyből Sárospatakra hívták.

Comenius fölhasználta az alkalmat s átadta a Drábik jóslatain kívül még két másnak, Kotternek és Poniatovszky Juliának kijelentéseit. Mind a kettő már húsz év előtt megjósolta az evangélikusok diadalát s élettörténetökben Comeniusnak nevezetes szerep jutott vala. Bisterfeld nappaljait mindennemű földadatai végzésére fordította, este pedig titokban elmerült a próféta-iratok olvasásába. Ítélete szerint Kotter és Poniatovszka valódi próféták, Drábik visiói azonban untatták, mert mindent, a mit jósolt, föltételektől tesz függővé. Még ha Jesaiás, Jeremiás, Dániel s az összes zsidó próféták föltámadnának és ilyeneket mondanának, akkor sem hinne nekik. E nyilatkozat egy kis vitát támasztott a két tudós között. Comenius azt vitatta, támaszkodva a szentírásra, hogy Istennek ez szokott eljárása lenni s fölhozta Jónás példáját; Bisterfeld ellenben megmaradt állításánál, hogy a próféták, kik állításukat föltételektől teszik függőkke, nem érdemlik meg a próféta nevet.

Ekkor Comenius véget vetett a meddő vitának. A kérdés,

*) *Lux in tenebris*. 134--137. l. és *Lux e tenebris* 137., 138. l.

melynek eldöntésére Bisterfeldet is hívták, valóban nem az volt, hogy mik a valódi próféták tulajdonságai, hanem, hogy mi most a teendő. Ezt vetette Comenius föl Bisterfelddel szemben. Kell-e Isten e rendkívüli kijelentéseit, melyeket ígérettel és fenyegetéssel hoz kapcsolatba, követni is, vagy nem? E kérdésre Bisterfeld azt felelte, hogy a fejedelemnek ily jóslatokra nincs szüksége: «a fejedelem tudja, mit kelle tennie azon ügyekben, ha az Isten alkalmat fog nyújtani». Hozzáadta: «A fejedelem kezében van. Ha ma azt mondom neki, itt az idő, holnap már megindul.» Comenius e szavakra meghökkent s csak azt mondta: «Vigyázz, hogy túlsokat ne tulajdoníts magadnak, s oly tekintélyvel vissza ne élj» — elváltak.*)

Drábik, ki Sárospatakon mindössze kilenez napig tartózkodik vala, ez időben már régen megtért volt Ledniczre. Miután ügye még nem volt véglegesen eldöntve, hanem csak elodázva, a legközelebbi jóslatok inkább reménységről, mint vereségről tanúskodnak. Október 21-dikén fölszólítja Comeniust, hogy a dunántúliakat is értesítse Istennek általa kijelentett akaratáról,**) mely fölszólítást Comenius valószínűleg nem követett. Az év (1652) vége felé, mindig határozottabban jövendöli, hogy Rákóczy magyar királylyá fog koronáztatni. A hely Pozsony lesz, s Comenius egyike azoknak, kik a koronát fejére teendik.***) Majd megváltozott a kijelentés, s Isten előre figyelmeztette, hogy a fejedelemasszony hívatni fogja; ez alkalommal vegyen majd Lőcsén balzsamos olajat, s kenje meg a fejedelmet magyar királynak; Comenius beszédet fog tartani 2. zsolt. 5, 6 alapján; s mi legszebb, a török még Budavárát is vissza fogja adni.†)

Mind e szép tervek azonban írott malasztnak maradtak. A fejedelem és a fejedelemasszony bizony nem hívták Drábikot, Comeniust mindinkább bevádolták ellensegei, hogy önző czélból időz Sárospatakon, Lengyelországba is visszahívták övéi, s Drábik közölte is Isten rendeletét, hogy Comenius, ha semmit sem bír kieszközölni, térjen vissza. — Deczember 27-dikén azonban az jelentetett ki, hogy a következő 1653-ik év véget fog

*) *Historia revelationum Cotteri* etc. 1659. 174. l.

**) *Lux in tenebris*. 140. l.

**) U. o. 144. l.

†) U. o. 158. l.

vetni az osztrák ház uralmának. Valószínűleg ez indította Comeniust, hogy még egy évig váraкоzzék.

Azonban a következő év is csak olyan volt, mint az előbbiek. Semmi sem történt, a mi a száműzöttek reményeit táplálhatta volna, ha csak az nem, hogy Rákóczy a lengyelekkel szövetségre, a moldvaiakon és oláhokon diadalt aratott, és tekintélyét megnövelte. Márcziusban Comenius megírta Drábiknak, hogy hiába közli a látományokat, senki sem hallgat rá; Comenius maga is már únni kezdte az eredménytelen közbenjárást. Drábik jóslatai ekkor általánosabb jelleget kezdenek öltetni: megjövendöl nagy zivatarokat, melyek elvonultával a kiderült ég verőfénye a világot új életre fogja hozni; a világ egy akol és egy pásztor lesz (e látomány versben van tartva); természetesen Drábik szolgálatai is megjutalmaztatnak; sokan fognak jönni, hogy őt, Isten kegyének különös edényét, lássák és csodálják.*) Azonban az idő múlt, az év lejárt, s az osztrák ház ingatlan volt, mint egy évvel előbb. Isten ugyan a vész határ-idejét csak megnyújtotta, végleg el nem odázta, de a türelmetlenség, lankadság, lehetetlen, hogy annál nagyobb mérvben ne vett legyen erőt a váraкоzókon, különösen Comeniuson, mennél inkább nehezítették különben is állását.

A levél, melyet 1654 elején Drábikhoz írt, igen nyomott hangulatból eredt. Úgy látszik, arról értesítette, hogy a fejedelemszöngy a lengyelekkel való szövetségre hajlik, mert Drábik ezért megfenyegeti; valamint a fejedelmet avval, hogy összeküsznek ellene. Az érdekében fáradhatatlan Comeniust pedig fölszólítja, hogy hagyja oda Sárospatakat.***) Comenius ez utolsó időben iskolai színművek szerzésével foglalkozott, melyekről azt írja, hogy magyarországi tartózkodásának utolsó félévében keletkeztek.***) Tudvalevőleg még 1654 júniusáig maradt Comenius Sárospatakon. — Ez időben alkalma nyílt, Drábik jóslatait Radzivil lengyel herczeggel, ki evangelikus vallású volt, s azok iránt érdeklődött, annak erdélyi követje által közölni.†) Miután áprilisben *Schola ludus* című művét megszerkesztette volt (O. D. III. 836), június 2-dikán nyilvános búcsút vett az isko-

*) *Lux in tenebris.* 179. l.

***) U. o. 1654. 2. l.

****) *Opera did.* III. Dedicatoria ad Scholam Ludum.

†) *Lux in tenebris.* 1654. 14. l.

lától. Búcsúbeszédében köszönetet mond pártfogóinak és barátainak támogatásukért, s szívökre köti az iskola további sorsát. *) Ő maga pedig néhány nap múlva elhagyta Sárospatakot, mert június 16-dikán már Ledniczen volt. **)

Comenius magyarországi tartózkodása evvel véget ért, de gyér adataink alapján is ennek idejébe kell tennünk *Gentis felicitas* című művecskéjének keltét. ***) E mű külső sorsáról mindössze annyit tudunk, a mennyit ő maga mond róla. Montanushoz írt levelében, †) hogy 1654-ben írta s 1659-ben adta ki nyomtatásban, hogy G. R. T. P.-hez intézte. ††) Tartalmát philosphiainak mondja. — Az egész mű azonban Drábik jóslatainak alapul, célja pedig Rákóczy Györgyöt cselekvő föllépésre indítani az osztrák ház ellen. Az egész 140 kis pontra van osztva; 113 belőle tárgyalja egy nemzet boldogságát általában, 27 pedig alkalmazza az eredményt a magyarokra. Az elméleti fejtegetéseket, bármily érdekesek is, e helyütt mellőzzük s az eddig elmondottakkal kapcsolatban csak azon részletekre terjeszkedünk ki, a melyek parænetikus tartalmúak. Ezek gondolatmenete a következő.

A magyar nemzet boldogságának kivívására ezúttal igen kedvező az alkalom, oly kedvező, milyet, ha elmúlt századokat is áttekintünk, alig találunk. Isten maga készül egyháza ellenségeit tönkre tenni; a fegyverbe összetoborzott népek eszközei arra, hogy Babylon (értsd osztrák ház) ellen már régen hozott végzéseit ezúttal megvalósítsa. E munkába hívja társul a magyar nemzetet, annyi csapással, annyi alkalommal, annyi rendkívüli ösztönzéssel, hogy ha e munkára adja magát, bizton várhatja Isten segítségét. Ha pedig ez alkalmat elhagyja múltni, kérdés, nem bűnhődnek-e az intézők, s az egész nemzet jobban, mint gondolnák. Igaz, hogy e dolog veszélyes, de veszélyek nélkül semmi nagyot sem lehet elérni. Íme a külföldiek már annyi éve, hogy segítséget kínálnak, az üldözött s elnyomott hitsorsosok már annyi éve, hogy várják a megszabadítót. A mint a

*) *Opera did.* III. 1040—1050. l.

**) *Lux in tenebris.* 1654. 18. l.

***) *Gentis felicitas speculo exhibita eis qui num felices sint, e quomodo fieri possint, videre velint.* Ad G. R. T. P.

†) *Georgium Rákóczi, Transsylvaniæ Principem.*

††) *Epistola ad Montanum.* 91. l.

zsidóság romjain a keresztyénség, a pogány római birodalom romjain keresztyén államok támadtak, úgy fog a hamis keresztyénség romjain igaz keresztyénség támadni. Szükség van azonban egy emberre, a ki az egész dolgot vinni akarja, bírja és tudja. Egy emberre, mint azt a rómaiak helyesen tették, midőn vész idején egyre bízták az államot. Ez embernek azon nemzet kebeléből kell származnia, a melynek számára jő a segítség; ez esetben tehát magyarnak kell lennie. S ki lehetne ez más, mint Rákóczy György? «Hadd magadat tehát megtalálni, Te egyedüli, Te egyetlen, Tiéidnek utolsó reménye!» (G. F. 126. p.). A szerző ismétli a szavakat (I. Sém. 9. 20.), miket Sámuel Saulhoz, népe leendő királyához intézett, végül inti, hogy a nagy föladatnál, melyre Isten kiszemelte, óvatosan és méltósággal járjon el, ne tűzzön maga elé más czélt, mint a melyet Isten tűzött eléje, az eszközöket alkalmazza e nagy czélhoz; az egész tervet egy óramű példájára minden részletben alkossa meg előre, hogy sohase jöjjön zavarba, mindezt tegye titokban, s a kivített kezdje avval, hogy Isten szölejét tisztítsa meg a tövistől. (Valószínűleg a jezsuiták értendők a tövis alatt.) S hogy meg legyen benne Dávid szive, ajánlja neki, hogy olvassa Dávid zsoltárait. Különösen néhányat közülök és pedig naponként, énekelve és imába mondva őket, biztosítván őt végül, hogy az evangélikusok minden lépését imával és áldással fogják kísérni.

III.

Comenius távozásakor az erdélyi fejedelemnek és környezetének hangulata lényegesen megváltozott vala. Ő maga említi, hogy a kik egykor megakadályozták volt, hogy a fejedelem vele találkozzék, most úgy intézték a dolgot, hogy a fejedelem maga hívja magához Comeniust.*) E változás okát adatokkal kimutatnunk nem lehet; lehetséges, hogy a fejedelmék feltettek az iskola jövőjét Comenius eltávozása esetén, de nem lehetetlen, hogy a fönnt vázolt mű tartalma hatotta meg a fejedelmet, — mert más ok vagy körülmény, mely a helyzeten változtatott volna, nem merült föl. — Bármi is lett legyen e változás oka, Comeniust szándékától nem térítette el. Hitfelei is hívták vissza,

---

*) *Luce e tenebris.* 201. a. 1.

Drábik jóslatai is mindig növekvő nyomatékkal parancsolták, hogy hagyja oda e hálátlan földet és népet, melyet Isten igen meg fog büntetni, a sok kellemetlenség, mely működése közben erte, igen elkedvetlenítette: ezért a legújabban feléje forduló fejedelmi kegy sem indította ottmaradásra. De a reményt, hogy a fejedelem elvégre is ráadja magát Isten akaratának teljesítésére, nem adta föl, s még elmenetele előtt érintkezésbe lépett Klobusiczky helytartóval. Megjegyeztük volt már egy ízben, hogy a helytartó Drábik látományainak isteni eredetéről szíve mélyében meg volt győződve. Most avval a kérdéssel fordult hozzá a távozó, mit tegyen Drábik, ha még ezután is jönne parancs, hogy a fejedelemhez szóljon, a helytartó kérte, hogy küldje csak be Drábik ő hozzá a jóslatokat; a fordításokat pedig a ledniczi «provisor» eszközölje.

Eleinte Klobusiczky révén történt a közlekedés Drábik és a fejedelem között; de később a ledniczi provisor aggódni kezdett, félt ily kemény hangú mondásokat közvetíteni a fejedelemmel; s ekkor Isten fölszólította Drábikot, hogy forduljon Mednyánszky Jónáshoz, a fejedelem meghitt emberéhez, ki többször eljárt diplomaciai kérdésekben is; ennek, a ki egyenesen és őszintén megkérdezt mindent, ennek mondja el Isten beszédeit elejétől végig.*)

Vajjon a *Gentis felicitas*-e, vagy Mednyánszky szava, vagy talán általában a politikai helyzet alakulása okozta, hogy a fejedelem most komolyan hitt Drábik látományaiban, nem lehet, de nem is szükséges eldönteni, tény s ezt Comenius maga is írja, hogy a fejedelem tervei ez időben megváltoztak. Augusztus 29-én kapott Mednyánszky a fejedelemtől levelet, melyből látható volt, «hogy a fejedelem szívét Isten megindította».***) Comenius maga is kapott levelet a fejedelemtől, melyben e sorok is olvashatók: «Megkaptam a kedves küldeményt, ítéletedet azok felől (tudniillik a jóslatok felől). Elismerem, hogy régi szokása Istennek, nehéz dolgokat parancsolni. De te tudod, hogy környezetemből igen kevesen hívek hozzám, mindamellet a hívebekkel e dologban tanácskozni fogok». A dolog érdeme, tudniillik, hogy szövetkezzék az evangélikusokkal és lépjen föl támadólag az osztrák ház ellen, egyelőre annyit jegyzett

*) *Lux e tenebris*. 208. l.

***) *Lux in tenebris* 1654. 45. l.

meg, hogy neki magának támadólag föllépnie nem lehet, tartania kell a császártól, a lengyel királytól, a törököktől s övéinek hűtlenségétől. Ha azonban más kezd, ő csatlakozni fog hozzá.*)

Hogy azonban az utasításokat komolyan vette, arról bizonyosságot tesz a lépés, melyet az 1654. év vége felé tett. Követet küldött ugyanis az éjszakai evangélikus hatalmasságokhoz, hogy tájékozást szerezzen az evangélikus hatalmak terveiről. Hogy mennyiben állott e követség küldése Comenius befolyása alatt s czélzata mennyiben azonosítható Comeniuséval, azon egy tényből fényesen kiviláglik, hogy a fejedelem követének, Schaum Konstantinnak meghagyta, hogy Lisszát, Comenius tartózkodási helyét, útjába ejtse és Comeniust levélben megkérte, hogy Schaumot utasításokkal és tanácssal ellássa.**)

A követ menendő vala Svédországba, Hollandiába és Angliába. A fejedelemnek Cromwellhez intézett levele 1654 november 16-dikáról van keltezve,***) a követ azonban csak másfél hónap múlva, deczember utolsó napján hagyta el Erdélyt. 1655 január 7-én Lublinba ért, ott kapta meg a fejedelem levelét, melyet még Erdélyben várt, s rögtön 8-án értesítette a fejedelmet, hogy most egyenesen Lisszába fog menni Comeniushoz s a lengyel ügyekről adott rövidke kis értesítést avval zárja, hogy bővebb tudósítást közös barátjuk fog küldeni közelből; hogy e közel hely Lissza, s a közös barát Comenius, azok után miket el fogunk mondani, remélhetőleg semmi kétséget sem fognak szenvedni. Ugyanazon, Lublinból írott levélben Schaum azt is írta, hogy Lisszába január hó 14-én fog érkezni, a mi meg is történt.†) Hogy mi mindent beszéltek és tárgyaltak Lisszában, arról tudomásunk nincs; Schaum csak annyit említ a jelentésben, melyet svédországi küldetéséről a fejedelemnek küldött, hogy a fejedelem kívánságaihoz képest, megvitatták a pontokat, miket a fejedelem a svéd királyhoz fölterjeszt, s utoljára is Comenius szövegezésében állapodtak meg.††) Hogy Co-

*) *Lux e tenebris.* 209. l.

**) Szilágyi S.: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek.* XI. k. 214. l.

***) U. a. *Okmánytár II. Rákóczy Gy. diplomat. összekötteteseihez.* 186. l.

†) U. o. 159—161. l.

††) Szilágyi S.: *Erdélyi Orsz. Emlékek.* XI. 215.

menius azonban más tanácsot is adott, különösen Angliát illetőleg, bizonyosra vehető.

Schaum Lisszát odahagyva, mindenek előtt Svédország felé tartott s a Lisszában megszerkesztett pontozatokat átadta az erdélyi fejedelem nevében a királynak. E pontokban ugyan hiába keresnök a hangot, — mely Comeniusnak a fejedelemhez intézett levelét vagy *Gentis felicitas* című művét jellemzi. Arról tanúskodnak inkább, hogy szerzőjük, ki több ízben jött volt már össze diplomatákkal, azok nyelvén is tud beszélni. A ki nem tudta céljait, e sorokból ki nem olvasta, a ki azonban ismeri, annak nem nehéz bennök a kapcsolatot Comenius eszmekörével megtalálni. Tartalmuk röviden ez: a fejedelem üdvözi a szövetekezést Anglia és Svédország közt, mely kötetett «a keresztyén nép közös szabadsága és békeje érdekében,» (hogy a keresztyén alatt az evangélikus értendő, világos); mivel e cél csak közös erővel érhető el, ezennel kijelenti kívánságát, hogy ő is e célnak szolgáljon és e végből kéri, hogy a svéd király mindenről értesítse; végül kérdezi, szándékában van-e a svéd királynak a kozákokat és oroszokat megtámadni, — mert a kozákok folytonosan kéri a fejedelem szövetségét s ez ügyben is a svéd királylyal egyetértőleg szeretne eljárni.

Schaum jelentéséből,*) mely igen kimerítő, ismerjük a svéd király válaszát, mely szerint Anglia és Svédország közt eddig csakis kereskedelmi szövetség létezik, mivel Anglia eddig igen el volt foglalva belviszályokkal; a legutóbbi svéd követ azonban valószínűleg bensőbb szövetséget is fog létesíthetni. — Egyébként a svéd király egyelőre nem mozdul, mert most lépven csak a trónra, uralkodásának előbb szilárd lábat akar vetni, azonban ha ez meglesz, «a többi» önkényt fog jönni. Örömét fejezte ki, hogy Erdély fejedelme is a közjónak szenteli erejét, mint ő is, s biztosította a követet, hogy teljes erejéből rajta lesz, hogy vele mindinkább megerősítse az érintkezés szálait.

A jelentés ezen fölül több, igen érdekes apróságot tartalmaz, melyek elárulják, hogy Rákóczy a háborúra, melyben később részt vett, már ekkor gondolt. Oxenstiernával való beszélgetése közben Schaum mondotta, hogy a fejedelem teljesen kész a háborúra, csak ellenség hiányzik; s mikor erre a kancellár felelte, hogy ellenséget könnyű találni, Schaum azt jegyezte

*) *Erdélyi Orsz. Eml.* XI. 208—223. 1.

meg, hogy nem egyúttal igaz ügyet is. Ily általánosságok Oxenstiernát nem elégiték ki. Világosan akarta tudni, ki ellen készül a fejedelem. Erre persze Schaumnak utasítása nem volt, s nem is felelt; kitérőleg válaszolt arra a kérdésre is, vajon az osztrák ház ellen-e. — A kancellár szavai viszont árnyékát vetik egy svéd-lengyel háborúnak, s különösen látszott őt érdekelni a kérdés, vajon Rákóczy van-e valami szövetségben a lengyelekkel, melyre Schaum határozottan nemmel felelt. «A fejedelemnek» úgymond a követ, «éppenséggel sincs még határozott terve, szeme ide van irányozva az éjszaki és nyugati fejedelmek iránycsillaga felé», ezek tervét akarta megtudni, hogy tudja magát mihez tartani.*)

Schaum ezután, mint a svéd királynak mondá, Belgiumba és Angliába szándékozott menni. Comenius ezalatt gondoskodott, hogy Angliában a fejedelem követét jól fogadják. Bizonyos, hogy Angliában Comeniusnak igen előkelő összeköttetései voltak, igen meghitt embere volt különben Hartlib, a ki Cromwellel és például Miltonnal is igen bizalmas lábon állott. Milton neki ajánlotta a nevelésről szóló értekezését. Masson tanár Milton életrajzában azt mondja róla, hogy ez egész korszak legérdekesebb és legnevezetesebb alakjainak egyike, ki épp úgy érdekes önmagáért, mint más nevezetes férfakkal való összeköttetéseiért.***) Comeniussal már húsz év óta állott volt összeköttetésben, — más egyező jellemvonás mellett összetartá őket a lelkesedés az evangélikus hit iránt.

Nem fogunk csodálkozni, ha ez ember, kinek Comenius talán még januárban jelezte volt Schaum jöttét, azután pedig több ízben, nebezen várta azt. Április 23-dikán végül azt írta Comeniusnak, hogy Schaum megjött, s hogy úgy fogja ügyeit intézni, hogy alkudozása mindjárt kezdetét vehesse.

Schaum május 4-dikén volt először kihallgatáson Cromwellnél, s ezt egy szépen kikerekített beszédben üdvözölte, május 14—24 közt pedig átadta neki a pontozatokat, miket a fejedelem küldött. Valószínű, hogy ezek is Comenius műve. Tartalmuk rokon a svéd királynak átnyújtottakkal, csakhogy itt még világosabban van a kötendő szövetség vallásfelekezeti

*) *Erd. Orsz. Eml.* 210. 1.

**) Idézve S. S. Laurie: *John Amos Comenius.* Cambridge, 1887. 40. lap.

czélzata kitüntetve: «A fejedelem szeretné tudni, vajon e szövetség, mely a keresztyén világnak mostani iszonyatos üldöztesében oly igen kívánatos, meg van-e már kötve, vagy legalább javasolva, vagy megvan-e a valószínűség, hogy valaha meg fogják kötni.»*)

Schaum jelentését angolországi tartózkodásáról eddig nem bírjuk, azonban Cromwell május végén válaszolt a fejedelemnek. Levele arról tanúskodik, hogy a szövetséget ő is úgy fogta föl, mint az evangélikusok védő szövetségét, s bár nem felel szorosán a neki átnyújtott pontokra (erre vonatkozó választát valószínűleg Schaumnak adta), de nagy örömmel és nagy tisztelettel fogadta Rákóczy ajánlatát, s minden kezdeményezésére, mely az evangélikus vallás javára volt megindulandó, szerencsés kimenetelt kívánt.***)

Comenius ez alatt elég sűrű levelezésben állott Klobusiczkyval, a sárospataki helytartóval. Tekintélyét csak növelhette Bisterfeldnek 1655 elején beállott halála, bár valószínű, hogy ez utolsó napjaiban nem ellenezte annyira Comenius javaslatait. A zivatar előbb tört ki, mintsem várták. Lehet, hogy Schaum követsége is hozzájárult földidézéséhez; tény, hogy Károly Gusztáv svéd király, seregével július 10-dikén (1655) megindult, s augusztus 4-dikén átlépte a lengyel határt. Ugyanazon napról van keltezve Comenius egy levele Klobusiczkyhoz. Nem tartozik föladatunkhoz, a svéd sereg előnyomulásának képét vázolni, Comenius levele alapján, de jellemző, hogy a háború «igaz okát» ismeretlennek tartja, melyről az állam kancellárjától azt a tudósítást vette, hogy a mint a király megjön, Európa összes államaival fog közölni. Nem csoda, ha Drábik jóslataira gondolva, azt írja, hogy rövid időn nagy dolgok fognak történni. Schaum már ekkor visszatérőben volt útjáról, s bár egy hónap óta nem kapott tőle levelet, Comenius mégis naponként várja; útját bizonyára a háború késlelteti. A legérdekesebb részt, legalább mint sejthető, a titkos jegygyel írottat, fájdalom, nem tudom olvasni.***)

*) Simonyi Ernő: *Magyar történ. okmánytár londoni könyv- és levéltárakból.* 1859. 219—221. l.

***) Szilágyi S. *Okmánytár R. Gy. dipl. össz.* 182., 183.

****) Szilágyi, *Okmánytár.* 217—219. Hogy e névtelen levél, mint mások is Comeniustól erednek, máshelyütt szándékom kimutatni.

Drábik, úgy látszik, a diplomáciai alkudozások titkaiba nem avatott be teljesen. Jóslataiban Isten ingerült hangon figyelmezteti Rákóczyt, hogy már menjen, — és pedig már mielőtt a svéd király föllépett volna, mikor pedig Comenius révén a svéd győzelmekről értesült, s arról, hogy svéd és angol követek Eperjesre jöttek, képzelete még erőteljesebb szavakat adott szájába, s a fejedelmet, mint már sokszor, megfenyegette. *)

Valószínű, hogy Schaum, kit Comenius augusztusban várt Lisszába, nem sokára föl is kereste őt, s csakhamar vissza is tért a fejedelemhez. Ez alatt a svéd fegyverek fényes diadalokat arattak, egy hó lefolyása alatt (augusztus 30-dikán) a svéd király elfoglalta a fővárost, szeptemberben már Krakó is övé lett. A kik, mint Comenius, Drábik jóslatai értelmében a következő évtől várták a nagy esztendőt, **) aggodó és örvendő feszültséggel kísérték az ifjú hős királyt. Comenius állandóan levelezett Klobusiczkyval, s nem csoda, ha az ő vérmes reményei, a Rákóczyház helytartójára is átszármaztak, s mind ez események befolyása alatt Drábik tekintélye is emelkedett. Október 6-dikán Klobusiczky sajátkezűleg írt levelet küldött neki, melyben gabona végett a ledniczi provisorhoz utasította, egyszersmind ígéri, hogy továbbra is gondját fogja viselni. De a mi fontosabb, Klobusiczky e levélben értesíti a lengyel s kozák ügyekről, a lengyel királynak a fejedelemhez küldött követéről stb., szóval a politikai helyzetről. Ha veszszük, hogy, mint Drábik megjegyzi, ez az első level, mit Klobusiczky sajátkezűleg írt neki, s hozzá gondoljuk Klobusiczky befolyását a fejedelemre, úgy e levél symptomatikus értékét nem lehet félreismernünk. ***)

A mellett bizonyít ugyanis, hogy a fejedelem kész volt megfogadni «Isten szavát» — s egyesülni a svédekkel. Hogy Sebesit a lengyel királyhoz küldte követnek, csak szín volt, melylyel szándékát el akarta takarni. A fejedelem, egy 1655 szeptember 26-dikán kelt saját fogalmazványa szerint, †) kész a svéd királylyal, kivel lélekben már amúgy is egyek, fegyveres szövetségre is lépni s fölajánlja neki, hogy a lengyel királyt megtámadja. Csak viszonyos kezességet kér, hogy a svéd király,

*) *Lux in tenebris* 122. l.

**) *Lux e tenebris* 139. l.

***) *Lux in tenebris* 128. l.

†) Szilágyi *Okmánytár* 250. l.

ha az osztrák ház beavatkoznék, az ellen segítségére lesz.*) Azonban a svéd királynak, bár helyzete némileg rosszabb lett, még mindig szolgált a szerencse. A brandenburgi választót, ki eddig a lengyelek hűbérese volt, s most azt hitte, hogy a svéd királynak nem kell megesküdnie, megverte, Thorn várát bevette, a választóval kiegyezett, úgy, hogy azon hiszemben, hogy a lengyelekkel maga is elbánik, az erdélyi fejedelem ajánlatát nem fogadta el, de elidegeníteni sem akarta, attól tartva, hogy a fejedelem esetleg a lengyelekkel szövethetnének. A fejedelemnek tehát, bár csatakésszen állott, indulnia nem lehetett, legkevesbé pedig az osztrák ház ellen, — mert a svéd király azt írta, hogy neki a római császárral szövetsége van, s ha a fejedelemnek valami baja van vele, ő szívesen közvetíti vele a kiegyezést.**)

A fejedelem kénytelen lett várakozni, s már a legközelebbi események is mutatták, hogy el fog az ő ideje is jönni. Ez alatt Comenius Schaummal összeköttetésben volt. Elválásuk óta, mely valószínűleg 1655 szeptemberben történt, 1656 januáriusáig öt levelet küldött neki, ámde választ nem kapott. Figyelmeztette hát egy újabb levélben, hogy Hartlib barátjoknak is tartozik levéllel, bőven értesíti a svéd király és a brandenburgi választó kiegyezése felől s általában a diplomáciai helyzetről Anglia s más országok közt, mit bizonyosan Hartlib révén tudott meg. Ennek nevében is tudakozódik a nagyságos úrról, a fejedelemről, a miből sejthető, hogy Schaum ez időben Erdélyben tartózkodott.***)

Körülbelül ez időben, 1656 elején, a svéd király magához hívatta Comeniust a táborba. Hogy Comenius Svédországban nem volt ismeretlen, köztudomású. Legfőbb pártfogója de Geer, sved volt, s didaktikus művei II. kötetének előszavában olvassuk, hogy egy ízben igen érdekes párbeszéde volt Oxenstiernával, az iskolai dolgokról. Az osnabrücker békekötés után panaszos és szemrehányó levelet írt a hatalmas kancellárnak.+)

Drábik jóslatait eleinte nem volt szabad közölni a svédekkel, később

*) U. o. a 149. számú írat.

***) Szilágyi: *Okmánytár* 290—292.

****) Szilágyi: *Okmánytár* 301—303.

†) Dudik: *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte.* 1852, 464. l.

Rákóczy Zsigmond tanácsára Comenius megküldte a 46 jóslatot, valami egyházi személy közvetítésével a «palatin»-nak, a ki azonban azt felelte, hogy ő az ilyenekben nem igen hisz, de azért mégis kérte, hogy a netán következőket megmutassák neki. Mint Comenius megjegyzi, egészben tetszetek volna e jóslatok, csak az természetesen nem, hogy Drábik szerint Isten a lengyel koronát lengyel embernek, Radzivill hercegnek ígérte oda. Most, hogy a király Lengyelországba jött, s Comeniustól egy néhány új jóslatot kapott, látni kívánta a fáradhatatlan közvetítőt, s meghívta Comeniust magához a táborba. E meghívást különben nem szükséges csak a jóslatokkal hozni kapcsolatba: lehet, hogy a király a tudóst is kívánta látni, talán azt is tudta, hogy egy róla nemrég megjelent *Panegyricus Carlo Gustavo* című művet Comenius írta, s valószínű, hogy annak idején Schaum is referált vala Comenius magyarországi tartózkodásáról, s a fejedelemmel föntartott összeköttetéseiről, s talán Comenius véleményét akarta megtudni további teendőire, különösen a Rákóczyakkal való együttműködésre nézve.*)

Comenius a meghívást az út hosszadalmas és veszélyes volta miatt el nem fogadhatta, de a király helyzete naponként nehezedett. A lengyelek magok készültek ellenállásra s guerilla-csapatokban folytonosan csatároztak. Egy ily csapat elfogta Sebesit, Rákóczy svéd követét is, ki csak ügyességének köszönhetette, hogy a bajból megmenekült, egy más ily csapat megtámadta s április 29-dikén bevette Lisszát, Comenius lakóhelyét, s azt kirabolta és elégette. Comenius is csak ügyvelbajjal menthette meg életét. Számos, igen becses kézírata a tűz prédájává lett; a mi hirtelen keze ügyébe került, azt hálószobájában elásta, ő maga pedig egy T. B. nevű evangélikus emberhez menekült Sziléziába, a ki tíz nap múlva elküldte embereit, hogy az elásott dolgokat hozzá vigyék. A megmentett iratok közt ott voltak teljes számmal a Drábik-féle kijelentések.**)

Comenius e balsorsa a Rákóczyak előtt nem maradt titok. Június 11-dikén Lorántfi Zsuzsánna azt írja fiának, hogy a lezsnai (lisszai) eset is tanúskodik róla, hogy a pápisták csak addig türelmesek, míg módjuk nincs az ellenkezőre. Szépen jellemzi e valóban fejedelmi asszonyt, hogy főleg Comenius sok

*) *Lux e tenebris* 331., 445. l.

***) Comenius: *Historia revelationum Kotteri etc.* 181. l.

kézírásának elvesztét fájlalja. A fejedelem öt nappal később azt felelte neki, hogy pénzt küldött Comeniusnak; hogyan, ki által és hová, azt csak akkor tudnók, ha sikerülne rájönni, ki azon sziléziai nemes, a kinél akkor a bujdosó még tartózkodott. *)

Mert nem sokára, családját ott hagyva Sziléziában, Frankfurtba, és Stettinen át Amsterdamba ment. Ott élt Geer Lőrincz, boldogúlt mæcenásának fia, s az is hívta magához, de arra nem volt szükség. Drábik már előbb is, régóta oda küldözte. Drábiknak ugyanis legfőbb dicsvágya volt, jóslatait, melyeknek pedig a nélkül is a megérdemeltnél több figyelem jutott, kinyomtatva látni, s az egész világ előtt Isten küldöttjeként tündökölni. Comeniust, még mikor Magyarországon volt, igen sokszor intette, hogy a jóslatokat adja ki, de Comenius arra nem mert vállalkozni, mert a jóslatok annyi sértőt foglaltak magokban, különösen a katolikusok, a pápa és az osztrák ház ellen, hogy kiadójk a büntetést nem kerülhette volna el. Miután Magyarországból Lisszába tette át lakását, az intések annál gyakoriabbakká váltak, de Comenius Lengyelországban sem adhatta ki a káromló kijelentéseket, a nélkül, hogy, különösen ily zűrzavaros időben, életet ne koczskáztassa. Drábik erre kijelentette neki Isten beálló büntetését, s Hollandiába való költözését, a honnan a jóslatokat majd ki fogja adni: a lisszai veszedelem nem sokára beállott, s Drábik nem késett Comeniust figyelmessé tenni, hogy az Isten e csapást azért mérte rá, mert rendeletét nem teljesítette, vonakodván kijelentéseit nyilvánosságra hozni. Comenius ezt maga is hitte, sőt maga is úgy adja elő a dolgot, hogy Lissza veszedelmében Isten az ő makacsságát büntette meg. **)

Különben Drábik nem szünt meg a fejedelmet is elárasztani intésekkel és fölszólításokkal. Közvetítője Mednyánszky Jónás, a fejedelem meghitt embere maradt. Egy ízben fölszólította a fejedelmet, hogy e kijelentéseket Zrínyivel és az Illsháziakkal közölje, azonban e fölszólításnak eleget nem tett. Drábik is írt neki gyakran, néha egyenesen, néha Mednyánszky által s igen türelmetlen volt. Egy ízben például, azt kívánta, hogy a fejedelem azonnal föllépjen, s országszerte pusztítsa a

*) Szilágyi S. *A két Rákóczy Gy. fejedelem családi levelezése.* 1875. 507—508. l.

**) *Lux in tenebris* 133—136. l.

katholikusokat. *) De a fenyegetések valóságban, már régóta fölöslegesek voltak. A mióta a svéd királynak szüksége lett szövetségesre s azt éppen Rákóczyban kereste, azóta csakis idő kérdése volt a fejedelem föllépése. Szeptember elején (1656) a fejedelem kérdést intézett a tanácsurakhoz a szövetség megkötése érdekében, s azok jobbjára a svéd szövetség mellett nyilatkoztak. Hasonló értelemben írt a fejedelemnek anyja, Lorántfi Zsuzsánna, azt vélvén, fia bünt követne el Isten ellen, ha a lengyelrel szövetkeznek. Érdekes a levélben, hogy a katholicismust Drábik terminusával «Babillon»-nak nevezi s hogy a fejedelemnek tanácsolja «Egyedül az ő (Isten) kijelentett tiszteletére nézz», mely szavak úgy hangzanak, mintha a Comenius pártfogolta kijelentésére vonatkoznának; bár nem elég világosak, s bár a sajnálat Bisterfeldnek halála fölött, inkább az ellen szól. **)

Különben az események most már rohamosan fejlődtek. A svéd követek mind sürgetőbben kérték, hogy a fejedelem a szövetségekötést aláírja, melynek értelmében a svéd király a lengyel tartományok egy részét neki engedi át. Csak arra várt még a fejedelem, hogy a kozákokhoz küldött követek, meg hozzák az azokkal való szövetséget. Midőn követje, Ujlaki, ezt meghozta, akkor még Mednyánszkyt is magához hívatva, †) elszánta magát erre a lépésre, melyre különben már régen el volt készülve, december 6-dikán aláírta a szövetséget a svédekkel.

IV.

Comenius, ki előtt a fejedelem érzülete nem volt ismeretlen, nem csekély feszültséggel várta annak föllépését. Nem volt titok előtte, hogy a svéd király elvégre is maga fogja az eddig visszautasított szövetséget kérni. S mikor ez megtörtént, és 1657 elején a fejedelem egy fényes és erős sereg élén Lengyelországba indult, legvérmesebb vágyai beteljesülteknek látszottak. A mi minden újabb prófétának, köztük a Bisterfeld által is annak elismert Kotternak és Poniatovszkynak is leg-

*) *Lux e tenebris* 336. l.

**) Szilágyi S. *A két Rákóczy Gy. családi levelezése.* 510. l.

†) *Lux e tenebris* 337 l.

kedvesebb jövendölése volt, mit Drábik majd minden második jóslatában hangoztatott, s mit a hontalan és üldözött evangélikus szíve már évek óta várva sejtett, hogy Isten művének érdekében Éjszak Kelettel egyesül; az íme sokat ígérő ténynyé vált e föllépés által, hasonlónvá ahhoz, mely Izrael népének, a száműzöttnek, visszaadta hazáját. *) S a legközelebbi események csak táplálhatták e reményeket: az egyesült seregek diadalokat arattak, s az egész ország nem sokára kezökbe került. Alig örült e győzelmeknek jobban valaki, mint a száműzöttek, kik egyebet sem vártak, mint hogy Rákóczy elfoglalva Lengyelországot, Bécs felé fogja vezetni seregét. Február 14-dikén Drábik azt jósolta, hogy Isten munkásai csakhamar be fogják végezni munkájokat Lengyelországban, hogy azután másfelé mehessenek; 21-dikén a császárság felé hívja őket; márczius 21-dikén Bécs felé hívja Rákóczyt. **) Ez alatt pedig nem szűnt meg Comeniust folytonosan inteni, hogy adja ki már Isten kijelentéseit; hogy lám, Isten megmentette a lisszai veszélyből, mutassa most magát hálásnak kegyelmének e tényeért. Comenius sokáig ellentállt e fölhívásnak az emberektől való felelem miatt, mint maga mondja, minthogy a tőle kívánt lépésnek veszélyes volta igenis szembeszökő volt. De mikor az evangélikus fegyverek fényes diadalainak közepette még III. Ferdinánd, a protestantismus e hatalmas ellensége is elhúnyt, akkor képzelgő lelkének szemei előtt egy új boldog korszak hajnala vala föltünőben, az Isten által nem rég meghirdetett korszak, melyben az evangélikus hit mint Isten tiszta ismerete, háborítlan uralomra jutva, az egész világot egy néppé, egy harmóniává fogja egyesíteni, s e káprázatban hajlott az állítólag isteni parancsnak, s Drábik kijelentéseire, azok egyik helye szerint Kotternek és Poniatovszkának jóslatait csatolva, *Lux in tenebris* cím alatt három részből álló profetikus művet bocsátott közze, mely, a mily híres volt egykor, mai nap már majdnem teljesen elfeledett, vagy legalábbis igen ritka. †) A mű csak kézirat gyanánt nyomatott ki s a példányokat mindjárt szétkapdosták. Eleinte természetes, csak barátok kezébe juthatott, de hogy később ellenségek is megkapták, sőt hogy e mű a hitsorsosok

*) *Lux e tenebris* 342. l.

***) *Lux e tenebris* 338. s köv.

†) *Lux e tenebris* 342.

közt is Comeniusnak számos ellenséget szerzett, ezt, ha nem is általában ismeretes, csak röviden emlitem, részletezése nem tartozván jelen föladatomhoz.*)

Az ellenséges föllépések főleg akkor indultak meg, mikor a csatatéren változás állott be. A svéd birtokába betört a dán, a svéd király visszatért haza, hogy birtokait védelmezze, Rákóczy magára hagyatva, semmit sem kezdhetett, kénytelen volt visszavonulni, s visszavonultában üldöztetve, a lengyelekkel békét kötni, jobban mondva, tőlük kegyelmet vásárolni; nem sokára a szép erdélyi sereg fogságba került, a fejedelem pedig álruhában menekült, s július 25-dikén azt írja anyjának Czerneusthóból: «Svéd, kozák barátság megcsala..., ország életéért annyit kell adnunk, mennyi nekünk nincs, csak az Isten tudja, mint vagyunk bűnkben».**)

A kiábrándulás fájdalma Comeniusban kétszeres volt; Schaum értesítette állandóan urának szerencsétlenségéről s bár a levelek nincsenek meg, annyit Comenius is mond, hogy bő részletezéssel háromszor is írt s a szerencsétlenség okát, nem is nagyon leplezve, Comeniusra vetette, mint a ki művei és az általa közvetített jóslatokkal indította föllépésre. E nézetben mások is osztoztak. Arnold Miklós, frankfurti tanár, ki magyar református ifjakkal is érintkezett, azt mondja 1659-ben, hogy Comeniusról annak a híre járt, hogy pár év előtt betörést tervezett Csehországba s csak az angolok segítségének hiányán bukott meg a terv; Poroszországban pedig, hogy ugyancsak azt hallotta Arnold, hogy Comenius indította Radzivilt és Rákóczyt hadjáratra, azon reményben, hogy a pápai tyrannistól megszabadítják az evangélikusokat.***)

Keserűek voltak e szemrehányások, de beteges hiszékenységből Comeniust nem gyógyították ki. Ki csak néhány hónappal előbb mint megváltó tényt üdvözölte Rákóczy föllépését, most sehogy sem bírván megbekülni a helyzettel, a jóslatokat újra meg újra átvizsgálta s úgy találta, hogy midőn Rákóczyt úgy üdvözölte, tévedett. Poniatovszka megmondotta, hogy Éjszak és Kelet oroszánai találkoznak, de nem sokára elválnak

*) U. o. 346.

**) Szilágyi S. *A két Rákóczy családi lev.* 522—523.

***) *Dictionnaire historique et critique, nouvelle édition.* Paris, 1820. VIII. köt. 599, 600.

anélkül, hogy valamit végeztek volna. A föltételek, melyektől Drábik a hadjárat sikerét függővé tette, mind nem tartattak meg. Lassanként azon meggyőződésre jutott, hogy nem a jóslatok a hibásak, hanem a fejedelem. S mikor Schaumtól a harmadik levelet vette, a következő értelemben válaszolt: a fejedelem, úgy mond, nem hiszékenysége, de hitetlensége által hibázott, — nem azt tette, a mi parancsolva volt, hanem annak ellenkezőjét. Drábik három dolgot követelt volt a fejedelemtől: 1. hogy a hadjárat előtt a törökkel lépjen szerződésre s egyetértésre — a fejedelem nem tette; 2. hogy otthoni ügyeit előbb teljesen elvégezze — a fejedelem ezt sem tette; 3. hogy Lengyelországba ne koronáért menjen, hanem az igaz hit védelmére — e pontban is ellentétbe lépett a fejedelem Isten szavai-
val, a ki pedig megmondotta: «Ha nem fog engedelmeskedni, azt fogja elérni, hogy a világ számára például megbüntettetik.» Ily értelemben írt Comenius nemcsak Schaumnak és a fejedelemnek, hanem másoknak is, kik a dologba be voltak avatva.

A hangulat megoszlott. Voltak, kik Comenius érvelését elfogadták, s a jóslatokat vedelmökbe vették; azonban nem kisebb számmal voltak azok, kik Comeniust hevesen megtámadták, s az általa pártfogolt prófétákat álprófétáknak mondták. Irodalmi ellenfelei voltak e tekintetben a már egyszer említett Arnold s a Magyarországon különben is ismeretes Maresius. Legérdekesebb a fejedelem válasza. Comenius említi, hogy «onnan» (Schaumtól vagy Rákóczytól) az a válasz jött, hogy a fejedelem hibáit beismeri, s Istent kéri, hogy bölcsességéhez képest megjavítsa s jóságához képest megbocsásson neki.*) Drábik is állhatatos maradt. A legnagyobb veszteségek után, július 24-dikén, mikor a fejedelem seregének romjaival gyászos visszavonulását tartotta, azt jelentette neki Isten, hogy Rákóczy tartson Bécsnek és serege maradványával vívja meg Gedeonként az Isten népét megváltó harcztot. Majd augusztusban Isten Drábiknak kijelenti, hogy Rákóczyt ismét kegyelmébe fogadja; 11-dikén legalább azt mondta, hogy Rákóczyt megbüntette, mert nem volt engedelmes, de csak ezután engedelmeskedjék, s jól lesz minden.**)

S a fejedelem valóban nem szakította szét a Comeniussal

*) *Lux e tenebris* 346. s köv.

**): U. o. 348.

való összeköttetés fonalait. Vajon megerősödött-e hite a jóslatokban, melyeket közvetítőjük, Mednyánszky, pártfogolni lát-szott? Vagy talán jónak látta a tekintélyt s az összeköttetéseket, miket Comenius egyes államokban birt, sanyarú állapotában maga számára megőrizni? Egy adatot nyújt a már többször idéztem *Okmánytár* ez utóbbi föltevés igazolására, mely föltevés különben az előbbit nem zárja ki. Egy levelét közli Comeniusnak Schaumhoz, ki akkor Makoviczán, Lengyelországban tartózkodott. Comenius értesült a portának Rákóczy ellen tanúsított ellenséges magaviseletéről, a többiről pedig ő maga így ír 1658 január 28-án.

«Értesülvén a portával való vizsálytokról, közölve itt a ter-
vet barátaimmal, — tudomására hoztuk (a vizsályt) a Protec-
tornak, ki azon ügyben azonnal küldte embereit Gallia és Svéd-
ország királyaihoz. Hartlib azt írja, hogy a Protector csupán ez
ügyben kétszer küldte követeit a portához s így tett a gall
király is. Reméljük tehát a jót. Több dolog is van történőben.
Fölandította Isten az összes népeket. Németország szövetséget
köt, mintha az osztrákok mellett, de (mint az okosabbak vélik)
azok ellen. A dolgok csodás képe fog beállani. A brandenburgi
Germaniának «generalissimusa» lesz, a pfalzi palatinus vá-
lasztó a francia hadseregnek «generalissimusa» Elszasban.
A hollandok még inognak. Hová fognak hajolni, nem tudják.
Összezavarja Isten mindnyájokat, hogy a világ újjáalkotásának
e rettenetes műve ne legyen az emberi bölcsesség műve, de az
isteni mindentudóságé. Oh, ha a keletiek tennék, a mit tenni
tartoznak.»*)

E levél titkos jegyekkel volt Schaumhoz intézve s mellé-
kelve egy más, közönséges betűkkel. Mint a közlött levélből
kitetszik, Comenius teljesen a Drábik-féle kijelentések légköré-
ben élt, s a világ újjáalkotását, az evangélikus hit győzelmét
nem tekintette elejtett, csak elodázott ügynek. Hogy szolgálatai
a portánál nem igen sokat használtak, tudjuk: s valószínű,
hogy a mint Rákóczy sorsa mind szomorúbb lett s így általában
összeköttetései is összébb szorultak, ő is kevesebbszer jött a
helyzetbe, hogy vele érintkezésbe lépjen. Számunkra a fön-
n közlött levéllel ez összeköttetésnek nyoma elvész. Drábik ugyan
adott még 1658. év végén egynehány utasítást a fejedelemnek,

*) Szilágyi: *Okmánytár* 616. lap.

így például, hogy a katolikusokat területéről kiírta, s azon jelentés is megbízhatónak látszik, hogy Mednyánszky még mindig közvetítette a jóslatokat, de hogy akár ezek, akár Comenius tanácsai vagy barátai valamikép befolytak volna a fejedelem további tetteire és sorsára, meg nem állapítható, — sőt egyenesen valószínűtlennek veendő.

A figyelmes olvasó azokból, a miket eddig elmondottunk, maga is levonta a következtetéseket, melyek talán a Comenius-ról és a Rákóczyakról eddig kifejtett nézeteket módosítják. Szabadjon egész rövideggyel ismételnünk a dolgok lefolyását azon időponttól kezdve, midőn Comenius elkészült Sárospatakról. Ez időpont nagy fordulatot jelez a fejedelem terveiben. Tanácsosai magok hívatják az eddig távol tartott tudóst, de eredménytelenül: az személyesen már nem ment a fejedelemhez. De bár nincs tényleges adat rá, azt hiszem, nem tévedek, ha Schaum követségének eszméjét Comeniusnak tulajdonítom. Hogy utasításait Comenius szerkesztette, azt láttuk, hogy Angliában ő látta el ajánló levelekkel, nem különben; s hogy küldetésének eredménye nem volt oly meddő, mint Szilágyi állítja, kitetszik abból, hogy mindjárt hazaérkezte után, a fejedelem követet küldött a svéd királyhoz, fegyveres szövetséget ajánlva neki, kivel «lélekben amúgy is egy». Rákóczy iránt is igazságtalan Szilágyi, midőn a svéd szövetséghez való ragaszkodását makacsságnak nevezi. (*B. Sz.* 1878. I. 7. l.) Ha Schaum követségét s küldetése célját tekintjük, s azt, hogy a fejedelem élete föladatainak először is az evangélikus hit védelmet tartotta s ha hozzáveszszük, hogy Schaum szavai szerint, már 1655-ben csatakész seregei voltak, melyek csak igaz ügyet vártak, hogy érdekében megküzdjenek, akkor lehet, hogy a fejedelmet «naiv és hiszékeny» jelzők megilletik, de föllépése indító okának nemes voltát félreismerni, igazságtalanság. Hiszen maga a józan és semmi esetre sem makacs Lorántfi Zsuzsanna azt írta neki, hogy vétene Isten ellen, ha a lengyellel szöveteznék!

Végül lehetetlen elzárkózni a tényről, hogy Comenius alakja, amelyet minden újabb író oly tisztelettel, sőt lelkesedéssel fest, az események áttekintésénél veszít fényéből. Nagy gyöngeségnek kell mondanunk, hogy bár annyiszor merült föl benne kétség az alaposan megzáfolt kijelentések iránt, még sem ábrándult ki, mely gyöngeség annál nagyobb megrovást érdemel, mennél több embernek okozta kárát, a nélkül, hogy

bárkinek használt volna. Azonban e gyöngeséget is ki ne bocsátaná meg a hontalan üldözöttnek, ki a világtól és az embe-
rektől elhagyatva, csakis csodás úton várhatta egyházának s
hazájának megmentését, — főleg tekintetbe véve, hogy az ön-
érdeket nem ismerő férfiú e működésével is áldozatot tett az
említett nemesség czélok, hona és hite érdekében? E czélok
szolgálata tartja föl az egységet e cselekvények s Comenius
többi cselekedetei között s elítélés helyett részvétet kelt föl az
ez értekezésben tárgyalt történet erkölcsi mérlegelésénél is.

KVACSALA JÁNOS.

É R T E S I T Ő.

Mikszáth Kálmán. A beszélő köntös. Regény. Buda-Pest. Révai testvérek. 1889.

Igen szépen kiállított kötet, melynek széles betűivel kétszáz-nál több lapra terjed az, mi könnyen megférne felényi nagy téren. E pazar kiállításból azt lehet következtetnünk, hogy a kiadók bizton számítanak Mikszáth művénél nagy olvasó közönségre. A címlapot azonban mégis másként kellett volna nyomatni. Az van rajta: regény, a mi az olvasót félrevezetheti. Ha a legjobb szabó készíti is a dolmányt, azért abból nem lesz ünnepi mente: s egy jóízű elbeszélő ötletei még nem regény. Mikszáth barátja e cím után indulva, valami újabb fejlődés nyomait keresi e műben; talán komolyabb, bevégzettebb jellemrajzot, egy jól átgondolt, lélektani rugókon induló cselekvényt, egy kissé behatóbb korrajzot. E helyett találja a régi Mikszáthot, azzal a különbséggel, hogy ez most regénynek mondja, a mit eddig elbeszélésnek, regényes rajznak nevezett. Pedig újra csak azt bizonyítja vele, hogy az író, ha kedve tartja, változtathat ugyan az elnevezéseken, de nem a dolog lényegén. Már a műnek csírája más, földolgozása más, hogy sem a regény szempontjából tekinthessük. Magja az elbeszélésnek egy adoma, mely a szultán kaftánjáról szól; ehhez a kaftánhoz készül a regényes történet, melyhez a szükséges alakok már úgyszólván készen vannak az elbeszélő képzelmében s eredeti reliefet csak annak ötletes gondolatai, eleven humoros színezése által nyernek. Az elbeszélés abban a «török világban» játszik, melyet Jósika s Jókai regényeiből oly jól ismerünk. Csakhogy míg az előtt sülyesztők, rejtekútak, szörnyeteg basák rémíték és vonzák az olvasók képzelmet: ma a mesék alaphangulata megváltozott. A török regények azelőtt hősi operához hasonlítottak,

romantico-tragikusok voltak; Mikszáth *Beszélő köntösében* pedig már az operette zenéje hallik. Lestyák Mihály uram, a mese hőse, ki szabólegényből Kecskemét főbírájává zökkent föl, kész operette-hős; Czinna, a szép cigányleány, hozzá való csinos párja; a telhetetlen Olaj bég, kinek vadsága a császári kaftán láttára merő alázattá juhászodik meg, operette-hős a javából. S a mellékalakok is mind megférnek egy operette keretében: a csávába került szenátorok, a vén Lestyák, a csoda szabó; a nagy bajuszú kurucz hadnagy, Csoda Gergely, a szultánnak ajándékba vitt négy magyar «virág» stb. Ezt nem akarjuk gánacs gyanánt említeni; régibb regényeink törökvilágát ma aligha türhetnök meg másként mint az operette mezében; s Mikszáth — Jókai után — már csak ezt a vidámbb hűrt pengetheti. S az adomaszerű jelenetek élénk rajzára Mikszáthnak mindig kész tolla van; s egy-egy leírásban, jelenetben föl-föl csillan némi költőiség is. Az egész elbeszélésnek azonban — könnyed vidámságán kívül — mélyebb költői érdeke nincs. Mikszáth tehetsége a genreszerű jellemvonások rajzában tetőzik; azontúl számára megszűnik minden psychologia s alakjai e részben nem keltenek az olvasóban érdeket. Ezért óvakodik az író ez elbeszélésében is a komolyabb bonyodalomtól. A fiatal Lestyák és Czinna viszonya szerzőt akaratlanul is a tragikai összeütközés felé vezette volna, ha komolyan veszi a lélektani problémát. De még idejekorán meggondolta magát s az olvasók örömeire regényes fordulatok útján végül a két emberből mégis egy pár lesz. Az író belátta, hogy a tragikumból még sem lehetne tréfás mumust csinálni.

Mikszáthnak meg van a maga élénk, tőzsgyökeres magyarsága, de néhol az ízlés rovására túloz. Gyakran az elmosottabb szó inkább helyén volna ott, hol az író «okvetlenkedik, ripakodik, resze-riszál, hajkuráz». Annál feltűnőbb azután, hogy egyszer nála «a város ügyei rosszúl néznek ki». (18. l.) Hogy az elbeszélés szavával éljünk, ilyenkor «a meglepetés fölszisszenése nyisszan végig» az olvasón.

—z.

Felső oktatásunk reformja. (Az ideális reform. A miniszter tervei. A tanpénz-kérdés.) Írta Fenyvessy Ferencz, országos képviselő. Buda-Pest, 1889. Révai, 26 l. Ára 30 krajczár.

Az iskola, az időjárás és a politika terén minden ember szakfőfűnek tartja magát, és főkép honatyáink meglepő őszinteséggel

és határozottsággal nyilatkoznak különösen tanügyi kérdésekről. E nyilatkozataik általában nem igen emelik parlamentünk tekintélyét, de ez nem tartja vissza a gondolkodóbbakat sem attól, hogy néha oly dolgokról ítéljenek, melyeket nem ismernek alaposan és eléggé. A szakférfinak évenként némi bosszankodással kell olvasnia a közoktatási költségvitát, mely mindenkit meggyőzhet arról, hogy azok között, a kik a képviselőházban fölszólalnak, alig van valaki, a ki a közoktatási dolgokban az ügy színvonalán állana. Közoktatási kormányunk sem mindig eléggé tájékozott, a mi csak növeli a bajt.

E régi tapasztalást megújította bennünk az előttünk fekvő füzet, melynek szerzője a tisztelt háznak egyik leghangosabb, de egyúttal legüresebb szónoka, a ki nagy zajjal és tűzzel ítél és reformál, de fölszólalásai nem igen igazolják hivatottságát.

Mostani írásbeli fölszólalására, — melynek pongyolaságát időszerűségével kéri kimentetni, pedig a ki tudja a helyesírást, sietve sem ír hibásan, — Csáky Albin gróf közoktatási miniszternek az egyetemi reformra vonatkozó, talán nem rosszul gondolt, minden esetre helyes szándékból származó, de rosszul írt rendelete bírta Fenyvessy képviselő urat. Persze a tisztelt szerző úr mindent jobban tud mint a miniszterium, a mi ugyan magában véve épen nem volna csoda dolog, — de a tisztelt képviselő úrnak eddigi szereplése után mégis eleve sem volt hihető, hogy Fenyvessy úr bármiben is kellő tájékozottsággal bírjon. És e füzet csakugyan a képzelhető legsiralmasabban bizonyítja, hogy a tisztelt képviselő úrnak egyetemeink viszonyairól, hiányairól s szükségleteiről még hézagos ismeretei sincsenek. A hol tényekről, tényleges állapotokról, fennálló intézményekről van szó, ott Fenyvessy úr mindig vagy csak félig tudja vagy egyáltalában nem tudja a dolgot. Azért rendszerint általánosságokban mozog s többé-kevésbé csak oly ítéleteket vagy eszméket hangoztat, melyek napi lapjainkban többé-kevésbé találon kifejezésre jutottak. De egynek kivételével. A mit ő ideális reformnak nevez s a mit a magyar művelődéstörténet mint Fenyvessy-féle reformot fog évkönyveiben megörökíteni, ha ugyan megőrzi — az egészen az ő tulajdona, legalább azzal az észjárással indokolva és támogatva, a melylyel itt olvassuk.

Ez «ideális reform» magva az, hogy elég egy tudós egyetem, mely kiváló dokorokat képezzen, — különben pedig kellenek szakiskolák, melyek átlagos tehetségű és képzettségű ügyvédeket, bírókat, orvosokat, tanárokat stb. produkáljanak. Erről a reformról

mondja a szerénységéről máris elhíresedett képviselő úr: «Képtelen vagyok elgondolni, hogy valaki e tervet ne találná legjobbnak, hogy valaki kifogást tudna ellene emelni.» No, tisztelt miniszter úr, ezt csak meg fogja érteni! Hülye mind az, a ki ezt az ideális reformot nem tartja megczáfollhatatlan panaceának! Mi részünkről nem ijedünk meg, hanem bevalljuk kellő töredelmességgel, hogy hülyék vagyunk; hogy nem akarunk fölszínesen dressirozott mesterembereket se a bírói szakban, se a beteg ágya mellett, se ifjúságunk nevelői körében; hogy nem leszállíttatni, hanem lehetőleg emeltetni kívánjuk tanult osztályunk szellemi és tudományos képzettségét; hogy szívesen vesszük és pártoljuk a gyöngé tehetőségeknek visszautasítását a tudós pályáktól, s inkább kevesebb számú, de mindenképen jelesebben képzett szakembereket kívánunk minden téren. Hiheti magát valaki a képzelhető legnagyobb hazafinak, meggyőződésünk szerint nincs ez országnak és nemzetnek nagyobb és veszedelmesebb ellensége, mint a ki az intelligentia alábszállítását nem kívánja vagy okozza, hanem csak tűri is. Az igazi «ideális reform», a mi nézetünk szerint, az egyetemnek és az egyetemi tanulmányok tudományos színvonalának emelése, mire úgy a haladó kor követelményei kényszerítenek, mint fajunk kiváló tehetsége és életrealósága följogosít. Egyetemünket meg kell szabadítanunk a mesteremberek gyarló igényeire számított gyerekes intézményektől, melyek már fönnállnak, és megvédenünk azok ellen, melyek, mély sajnálatunkra, a kormány részéről fenyegetnek, nem pedig oly iskolákat teremteni, melyek csupán a lelkiismeretlen szellemi proletariátus szülőhelyei volnának. Vagy nem volna lelkiismeretlen proletarius az a bíró vagy orvos, a ki a Fenyvessy-féle recipe szerint dressirozva, embertársainak becsülete és élete fölött ítélne és döntene?

Tehát a tisztelt szerző «ideális reformjából» nem kérünk, bár o elég szerény, ezt maga a Columbus tojásával állítani egy sorba. Nekünk minél mélyebben járó, minél alaposabb, minél szélesebb körű tudományos képzettség kell az intelligentia minden körében, s meg vagyunk győződve arról, hogy nemzetünk csak ez irányban haladva képes versenyezni a többi kulturnépekkel és biztosítani nemcsak haladását, hanem valósággal, mint magyar nemzetnek, fönmaradását is.

A füzet többi tartalma a miniszter úr reformterveivel foglalkozik, egyet-mást helyeselve, egyet-mást helytelenítve, mint kormányképes ellenzékihez illik. De sehol a viszonyok mélyebb ismer-

retének nyoma. Egyes helyes gondolatok, például hogy a jogi karban is megköveteli a seminaristikus munkát, már rég köznapiakká váltak a sajtó útján, egyebekben pedig nagy a zavar és a tájékozatlanság. A theologiai kart teljesen mellőzi a szerző (talán a herczeg-prímást akarja nagylelkűen kímélni), az orvosi kar ügyeiről pedig egyáltalában sejtelve sincsen. Marad a jogi és a philosophiai kar, de ezekről sem emelkedik soha a hírlapi általános beszéd színvonala fölé. Azért kár volna, e kellő alap híján össze-vissza kuszált ötletekhez komolyabb megjegyzéseket fűznünk; mégis, hogy a szerző úr ne vádoljon igazságtalansággal, fölemlítjük nagy ideáit. A közoktatási miniszter úr ugyanis négyes reformot (sit venia verbo!) tervez: az első, hogy a hallgatók személyesen jelenjenek meg a semes-ter elején és végén a beiratkozásnál; a második követeli a leczke-látogatás ellenőrzését s ajánlja a kötelező colloquiumokat; a harmadik elmélkedik a szorgalmi idő kiterjesztéséről; végre a negyedik vonatkozik a tandíjra.

Fenyvessy úr mind a négyről elmondja véleményét, de okoskodása kapkodó s eszméi nem állnak szerves kapcsolatban egymással. Látszik, hogy a tárgyról semmi komolyabb tudása. Az első két «reformot» nevetségessé teszi, a miben nagyon túloz, bár nem tagadható, hogy van ellenvetésének egy kis alapja. Kívánatos, erre nézve nem lehet nézet-eltérés, hogy a hallgatók személyesen jelentkezzenek s irassák alá leczkekönyvöket, és kívánatos, hogy az előadásokat szorgalmasan látogassák; — de végre nem lehet senkinek sem kifogása az ellen, ha máskép is tudnak boldogulni. Az egyetem célja nem az, hogy a hallgatók itt személyesen szerepeljenek és egyetlen előadásról se maradjanak el, hanem hogy jeles szakemberekké képezzék ki magokat, kik a vizsgálatoknál ilyenekül érvényesüljenek. Ha a hallgató a vizsgálatokon derekasan megfelel, indokolatlan azt kérdezni, hogy honnan vette tudományát. És itt a józan ész logikájával helyesen utal Fenyvessy úr arra a visszásságra, hogy az egyetem körében a magántanulás lehetetlen, míg az az elemi és középoktatás terén meg van engedve, de nem veszi figyelembe, hogy az egyetemi tanulmányok túlnyomó része valóban kizárja a magántanulást. A vizsgálatot, a mint manap rendszerint igen enyhén veszik, valahogy csak kiállja az, a ki az előadásokkal nem törődik; de alapos szakkészültsége csak a legkritkább, igazán kivételes esetekben lesz. Azért oly fontos a vizsgálati rendszer és eljárás javítása és ellenőrzése.

A colloquiumokat pártolja Fenyvessy úr (de a kötelező évi

vizsgálatok elejtésével), a mi egészen következetes oly reformer részéről, ki csak mesterembereket akar dressiroztatni. Hogy ezek a colloquiumok egyszerűen kivonatos kézikönyvek bemagolására fognának vezetni és teljesen előlnék a tudományos tanulmányt, azt szerzőnk ép oly kevésbé látszik sejteni, mint a kormány, de Fenyvessy mégis belátja, hogy a «szorgalmi idő meghosszabbítása» a tanároknak lehetetlenné tenné a tudományos működést, a hallgatóknak pedig a tudományos tanulmányt. Sajnáljuk, hogy ily magaslatra közoktatási miniszteriumunk vezérlő férfiai eddigelé még nem tudtak emelkedni. Ezek, úgy látszik, így okoskodnak: ha az államtitkár vagy miniszteri tanácsos tud naponként négy órát ülni a hivatalban és megelégszik hat heti szabadságidejével, miért legyen az egyetemi tanár, ki még nem is méltóságos úr, kedvezőbb helyzetben?! Valóban, sajtóságos észjárás!

Végül szól szerzőnk a tandíjról, melyet részben meg akar menteni. Hogy erre nézve teljesen tájékozatlan, azt kevésbé veszszük neki rossz néven, mert ennek hatásairól az összes egyetemi viszonyokra csakis az bírhat helyes fogalommal, ki intra muros van. Teljes eszmezavarának jellemzésére fölemlítjük, hogy szerzőnk nézete szerint a tandíj ép a parallel tanszékek tanárainál volna föntartandó és hogy a philosophiai kar tanárait a többi karok jövedelmeinek egy részével kellene kedvezőbb anyagi helyzetbe juttatni! Pedig a tandíjjal járó visszaélések ép a parallel tanszékek tanárainál mutatkoznak legsértőbben és a philosophiai kar tanárai soha sem kívántak senki tárczájából alamizsnát. Szóval, a tisztelt szerző még nem is sejti, hogy miről van szó.

Még egy megjegyzés — sine ira et studio. Fenyvessy úr ismételve szól «a legsiralmasabb állapotban tengő felső oktatásunkról». E folyóirat számos cikkben sürgette az egyetem egyes intézményeinek reformját, tehát egyáltalában nem foglal el oly álláspontot, mely felső oktatásunk állapotát kifogástalannak tekintené. De az oly könnyelműen oda dobott phrasisokkal szemben mégis kénytelenek vagyunk kérdezni: mikor volt egyetemünk jobb karban, mint ma? mikor voltak jelesebb, képzetebb tanárai, mint ma? mikor képzett jelesebb szakembereket, mint ma? Ha van az utolsó három évtizedben gazdagabb, értékesebb, a tudomány legkülönbözőbb ágaira kiterjeszkedő tudományos irodalmunk, ki teremtette ezt közvetlenül vagy közvetve más, mint az egyetem? Soha sem volt annyi szakfolyóiratunk, mint ma; kik írják és szerkesztik ezeket? nem-e az egyetem tanárai és tanítványai? De nem foly-

tatjuk. Javítsuk, emeljük egyetemünket, mert sok e téren is a tenni való; de óvakodjunk bárminő viszketegből az oly ítéletektől, melyek éppen oly alaptalanok, mint méltánytalanok. f.

*Die Erklärungsarten des Goetheschen Faust, von Kuno Fischer.
Heidelberg. 1889. 92 l. Ára 1 Mrk. 80.*

A szellemes heidelbergi philosophus, ki maga is egy jeles könyvet írt Goethe *Faustjáról*,*) érdekes és tanulságos kérdést tett előttünk fekvő fölolvásása tárgyává. Mert valóban, a világirodalomnak egy-két remekét nem tekintve, nincs munka, melyet oly számtalanszor és oly eltérő szempontokból magyaráztak és fejtegettek volna, mint a Goethe Faust-művét. E magyarázó irányokat jellemzi és bírálja Fischer, de nem állíthatni, hogy új anyaggal vagy új szempontokkal gazdagítaná eddigi ismereteinket, bár szívesen elismerjük, hogy e dolgozata is világosan és a szerzőnknél már föl sem tűnő választékossággal van írva, igen jól van megszerkesztve és tartalmilag olyan, hogy minden elfogulatlan szakférfi aláírhatja. Kár, hogy a szerző annyira tartózkodik a jellemzett irányok képviselőinek nevétől s pontosabb bírálatától; — homályos célzásait nem sokan fogják megérteni.

Fischer a *Faust*-magyarázatokat három csoportba osztályozza: megkülönbözteti a philosophiai, a történeti és a philologiai magyarázatot, melyek természetesen bizonyos korlátokon belül mind indokoltak, sőt szükségesek, de a mint egyoldalúan, egymást kizárva föllépnek, rögtön téves irányokba jutnak vagy éppen szánalmas hóbortra vezetnek.

A philosophiai magyarázat a legrégebb, mely már Goethe életében hallatta szavát és már a nagy költőt magát is mulattatta. Ez irány jogosultsága nem lehet kétséges. Hisz már a XVI. századi *Faust*-monda is vallásos és bölcséleti problémákon alapúl, a Goethe költeménye pedig megtartotta, de még sokkal mélyebben fogja föl és sokkal hatalmasabban alakítja meg e problémákat. De ép a philosophiai magyarázók produkálták a legferdebb *Faust*-könyveket, mert rendszerint kettős hibába estek: először nem vették kellően figyelembe, hogy a Goethe műve nem egy egységesen megállapított tervnek egységes, egy alkotásban sikerült megtestesítése,

*) Ismertettem a *Budapesti Szemlé*-ben LII. 473—477 l.

hanem hogy a költő e művén egy hosszú emberéleten át, korának teljes átalakulása idejében, saját fejlődésének legellentétebb korszakaiban is dolgozott, s így eleve is valószínű, hogy a nagy munkának nem minden egyes részlete áll egyazon alapgondolat vagy fölfogás szolgálatában. És másodsorban abban is eltévesztették föladatukat, hogy e philosophiai alapeszmét minden apróságban, a nagy munkának igen eltérő jellegű minden részletében keresték és föltűntették; azaz: hogy allegorikusan törekedtek a költeménynek minden mellékes adatát a föltételezett alapeszme szempontjából értékesíteni. Így aztán komolyan vetették föl és oldották meg az ily kérdéseket: mit jelent a patkány, mely a pentagrammát kettérágja? mit jelentenek az egyes sétálók a kapu előtt? a Margit ékszere, kulcsai, éjjeli lámpája? sőt aztán: mit jelent Margit maga? E magyarázók elfelejtették, hogy a *Faust* első sorban költői alkotás, mely a való életnek művészi képét adja, — és csak másodsorban egy bizonyos erkölcsi fölfogásnak, philosophiai alapeszmének, egyéni világnézetnek hordozója. A magyarázatnak ez iránya, főképp e régi egyoldalú alakjában, ma túlhaladottnak tekinthető, bár leggyerekesebb képviselői ép az utolsó években mulattatták hóbortos ötleteikkel a közönséget. *)

A második irány a történeti, mely a monda és tragédia keletkezését tanulmányozza s mind azokat a tényezőket fölkutatja, melyek az egyiknek is meg a másiknak is létrejöttére befolyással voltak. Ez irány nagy lendületet vett az utolsó évtizedekben s igen sok értékes anyagot hordott össze. De nem maradtak el kinövései sem, melyek mind onnan származnak, hogy a kutatók mindent valami «forrásra» akarnak visszavezetni. Nincs a mondának legkisebb eleme, nincs Goethe tragédiájának egyetlen jelenete, alakja vagy verse, melyet valami idegen «hatásból» kimagyarázni ne törekedtek volna. Fischer már a Goethe *Faust*járól írt nagy könyvében is síkra szállt ez iránynak túlzó képviselői ellen, kik Goethét egy oldalról a világnak legeredetibb és legnagyobb költőivel állítják egy sorba, egyúttal azonban más oldalról bornírt másolónak vagy épen gyarló plagiatornak tüntetik föl, ki úgy legegyszerűbb mint legmélyebb gondolatait másoktól vette. És ugyanez áll jó részben

---

*) Lásd Boyesen H. H. és Heinrich Gusztáv, *Goethe Faustja. Tanulmányok*, Buda-Pest, 1888, főképp az előszót, hol ez iránynak legelszántabb bolondját jellemeztem.

a mondáról is. Helyesen hangsúlyozták, hogy az ó-keresztyén mágusz-monda, hogy a Cyprianusról és Theophilusról szóló legendák bizonyos tekintetben rokon tárgyúak vagy irányúak a *Faust*-mondával s valószínűen egyik-másik mellékes momentumban befolyással is voltak ez utóbbira. S íme akadtak e történeti magyarázat képviselői közt olyanok, kik a *Faust*-mondát a nevezett hagyományok valamelyikével vagy mindnyájokkal oly értelemben vélték azonosíthatni, hogy a XVI. századi német mondát e régibb hagyományok egyszerű másának tekintették. Ez ép oly alaptalan fölfogás, melynek czáfolata sem nehéz, mint alaptalan az a régibb, de még ma is ismétlődő állítás, hogy Goethe, főkép művének első részében, sokat köszön Calderon *Csodatevő máguszának*, holott ki van mutatva, hogy a német költő a Calderon Cyprianus-drámájával csak 1812-ben ismerkedett meg, tehát a *Faust* első részének megjelenése (1808) után.

A legújabb a philologiai magyarázat, mely a költő szövegéből, ennek nyelvéből s stíljából, verséből és hangjából következtet a munka egyes részeinek keletkezésére s az egyes jelenetek létrejöttének egymásutánjára. Ez irány főképvisezője a korán elhunyt Scherer Vilmos, ki a Goethe-philológiának egyik megalapítója és legszellemesebb munkása volt, de főkép a *Faust*ra vonatkozó föltevéseiben többnyire lényegesen tévedett. A mit Scherer a tragédia eredeti prózai alakjáról, a bekezdő nagy monológáról, a Margit-tragédiáról stb., a költő szövegének philologiai elemzése alapján, állított és kifejtett, azt a Schmidt Erik fölfedezte (1887) *Ős-Faust**) mind alaposan és gyökeresen megczáfolta. De nem fejtem ki bővebben ez irány tévedéseit, minthogy ezt *Faust-tanulmányaimban* (a Boyesen könyve után) igen terjedelmesen megtettem. Itt még csak arra a szellemes és sikerült fejtegetésre utalok, melylyel Fischer a Margit-tragédiának egységét és egységességét kimutatja. Hisz még a költészetnek ezt a páratlan remekét is megkísérlék «philologiai szempontokból» különböző időközökben, különböző hatások alatt keletkezett, kisebb-nagyobb mértékben össze nem illő foszlányok tákolmányának föltüntetni.

Fischer is arra az eredményre jut, melyet az elfogulatlan kutató a priori is helyesnek kénytelen elismerni, hogy csak a minden oldalú magyarázat a helyes, míg az egyik vagy a másik állás-

---

*) Ismertetem a *Budapesti Szemlé*-ben LII, 162—166. l.

pontnak egyoldalú érvényesítése nagy tévedésekre, eshetőleg az egész mondának vagy Goethe tragédiájának alapos félreértésére és félremagyarázására vezet. A helyes magyarázat philosophiai is, a mennyiben a költő világnézetének alakulását s a kor philosophiai fejlődésével való összefüggését tanulmányozza, de történeti és philologiai is, mert pontos figyelemmel kíséri a monda és tragédia keletkezését és azok egyes részleteinek létrejöttét. Sőt az allegorikai magyarázat is indokolt, a hol t. i. a költő maga allegorizál, mint például a boszorkány-konyhában, a Walpurgis-éjjelben, az anyák vagy a homunculus szerepeltetésében. Fischer kis könyvének főértéke, hogy e rég fölismert igazságokat vonzó előadásban fejtegeti és tanulságos példákkal illusztrálja.

HEINRICH GUSZTÁV.

Hibaigazítás.

A szeptemberi füzet 452-dik lapján az ötödik sorban *Turinban és Angliában* helyett *Turinban és Omegliában* olvasandó.

A PÁRISI 1889-IKI TÁRLAT TUDOMÁNYOS SZEMPONTBÓL.

Fluctuat, nec mergitur. Páris hajója valóban hányszor hánykódik, de nem merül el. Czímerének e latin jelmondata bevált a mostani általános tárlaton is, mert daczára, hogy maga az ország is egészben vontatva fogott ahhoz, a monarchikus európai országok pedig hivatalosan épen ellenezték, nem volt eddig tárlat, mely ennyire lett volna képes a földgömb lakóit vonzani. A francia nép saját geniusza alkotott ismét olyat, mit a népek nem fáradnak bele megbámulni, s azon meggyőződésnek engedni helyet, hogy a szabadság, egyenlőség, testvériség országa sok tekintetben a haladás vezérországa is. Ez óriási zarándokolásban, mintha az volna kifejezve, hogy Franciaország a világ hazája, Páris a világ fővárosa.

Az 1889-iki tárlat nem tagadhatja meg a kapcsolatot az előbbeni általános tárlatokkal.

Az 1878-iki párisi világtárlat szintén a Champ de Mars területén állott, de még oly ephemer építkezésekkel, hogy azoknak nyoma sem maradt, kivéve a Szajna ellenkező partján a Trocadero, melyet már akkor maradandó épületnek emeltek s az most is ugyanazon czélokra szolgál. Még az akkori rendezők közül is többen most is a dolog élén állanak. A sok tudományos kongresszus tartása már akkor lépett életbe s egészen azon módon vétetett be a mostani tárlat programmjába is. Azoknak tárgyalásait a kormány akkor kiadta nyomtatásban s úgy látszik, hogy az megtörténik az idei kongresszusok jegyzőkönyveivel is.

Az 1867-iki párisi tárlat, melyre a mostani Palais d'Expo-

sition a Champs Élisées-n volt mint állandó épület építve, több segéd- és melléképülettel együtt, sokkal szerényebb keretű ugyan, de a tárgyak akkori osztályozása Le Play szerint azóta folyvást föntartatik és így az 1889-iki tárlaton is ugyanolyan IX csoport és azok fölosztása 85 osztályra elfogadtatott.

I. Csoport. Művészet.

- II. " Nevelés, oktatás, szabad művészetek anyaga és a készítési módok.
- III. " Bútorzat.
- IV. " Szövet, ruházat.
- V. " Extractiv ipar. Nyers termény, annak földolgozása.
- VI. " Szerszám, mechanikai ipar, elektromosság.
- VII. " Táplálkozás.
- VIII. " Földművelés, szőlőszet, halászat.
- IX. " Kertészet.

E beosztás keresztülvitele a mostani nemzetközi tárlaton nehézségekbe ütközött, minek következtében azt találjuk, hogy egy és ugyanazon csoport tárgyai hol együtt vannak ugyanazon helyiségben az egész világból; hol szétválasztva és az illető ország egyéb tárgyai között meghagyva.

Örököse az 1889-iki párisi általános tárlat még azon tárlatnak is, melynek százados emlékére megtartatott. Fructidor 9-dikén, VI. évben (1798) a belügyminiszter a departementál hatóságokhoz körlevelet bocsátott, melyben tudatja, hogy a kormány (akkor a «Directoire») tervet készített, a közönségnek a jövő évben egy új nemű látványt (un spectacle d'un genre nouveau) nyújtani: a francia ipar terméneinek tárlata által. Azon tárlatot a kormány valóban nem tervezte egyébnek, mint azon ünnepiességnak, melylyel a köztársaság alapítását «vendémiaire» 1-én (22. szeptember) a nép évenként megülni szokta, csakhogy a tárlattal a mulatságot fokozni volt szándékában.

François de Neufchateau miniszter kezéből azonban a tárlat mint hasznos és nagy következtetésű mulatság került ki, melynek fontossága az azóta ismétlődött kilencz országos s újabb öt nemzetközi francia tárlatban talált kifejezést.

A száz év előtt kifejezett szándék, tudniillik a nép szórákosásáról, a tömeg mulatságáról gondoskodni, az 1889-iki párisi tárlatnak egyik kiváló sajáttsága. A «café chantant» a tárlatban erősebben van bejuttatva, mint a «Champs Élisées»-ben,

ott, hol Páris legnépszerűbb énekese, Paulus, elragadó előadásával a chansonettek a népbe mennek át. A tárlati mulatságok nem csak párisi, hanem nemzetközi mulatságok, melyek e területre a világ sok részéből kerültek össze oly változatosságban, oly reálításokban, mint eddig soha.

Így van ez azonban a művészettel, az iparral és tudománnyal is; ezeknek is bőven kijutott, és így az összes eredmény az, hogy az 1889-iki párisi nemzetközi tárlat mindenkit meglep, az minden reményen fölül sikerült. A sikernek tetemes részét már kívül, magok az épületek s az egész marsmezei terület beépítésének gyönyörű tervezete biztosítják; ezek meghódítják a látogatót, mielőtt az épületekbe menne, hogy tartalmukról tudomást szerezzen.

Én a mellett, hogy az egészre kiterjesztettem figyelmemet általánosságban, részletesen csak olyan dolgokról szólok, melyekkel közelebb érintkeztem s nevezetesen a tudományt fogom a tárlatban követni.

A tárlat bezártáig (október végén) vagy hetven tudományos kongresszus megtartásáról lehet szó, melyek legnagyobb-részt a Trocaderóban, kisebbrészt a tudományos társulatok vagy miniszteriumi helyiségekben tartattak meg, de a melyek legtöbbjéről lehet mondani, hogy a tárlattal összeköttetésben állottak.

Én három tudományos társaságban vettem részt, melyek elseje a más kettőt megelőzte, a más kettő mondhatni összeesett.

a) Association Française pour l'avancement des sciences. Congrès de Paris.

b) Réunion extraordinaire de la société géologique à Paris.

c) Congrès internationale d'anthropologie et d'archéologie préhistorique.

Az Association Française megfelel a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének, melyet azonban a tárlat tekintetéből 1889-ben Párisban tartottak meg. A mi vándorgyűlésünk a német hasonló gyűlések mintájára készült jóval régebben, mint a francia; de ezek aztán javítottak Oken eredeti tervén az által, hogy az angol vándorgyűlések (British association) módjára oda csatolták a technikai tudományokat, mi által nagy a változatosság, mert a haladáshoz kötött ismeretágak mindegyike bele van vonva. Az Association Fran-

çaise-nek, úgy mondják, van Párisban ezerhétszáz, a vidéken vagy hatszáz tagja. Az élénk részvétel nem csak a tagok számára, hanem a szellemi minőségre nézve is magas fokon áll. Az 1878-iki párisi világtárlat alkalmával iratkoztam be először; azóta évenként kapok személyes meghívást, mit 1881-ben elfogadtam Algirba s az eltörölhetetlen benyomásokat hagyott emlékemben; elfogadtam az idén is, mit Buda-Pestről levélben fejeztem ki.

Elnöke H. de Lacaze Duthiers, az «Institut» tagja, orvos. Már huzamos idő óta egyik buzgó tagja, Yves Guyot, a köz-munkák minisztere, s a megnyitó ülés napján diszebed és utána nagy estély volt nála.

A társadalmi viszonyok érdekében nem tartom fölöslegesnek néhány vonást följegyezni. Ez ebédhez a meghívót még Buda-Pestre küldötték s még innét adtam rá választ, hogy szerencsés vagyok a megtisztelő meghívást elfogadhatni. Megjelenvén, az előszobában a szolgaszemélyzet egyike nevemet kérdezte s ezt megmondván, egy papírlapot adott kezembe, melyen az ebédlő rajza az asztallal és a vagy ötven vendég nevével volt jelölve. A nekem adott lapon nevem vörös plajbászszal volt aláhúzva könnyebb föltalálás végett, alul pedig oda volt nyomva azon kérés, hogy Mademoiselle Raffalovichnak nyújtsam karomat.

Ez ebédnél tünt már föl, mi később mindinkább fokozódott, az orosz invasió a francia társadalomban, melynek nagyságáról fogalmam sem volt. A miniszter ebedjéhez a zenéről orosz gondoskodott: dr. Onofroff; Raffalovich kisasszony orosz hölgy volt, kinek anyja a miniszter jobbján ült s atyja is jeleu volt, mint a háziúr jó barátja. Mind a ketten nemzetgazdasággal foglalkoznak. Az én hölgyem oly művelt nő volt, hogy oroszúl alig tud. Atyja, jól ismert francia író, az illető tudományos kongresszusokban is élénk részt vett előadással és megvitatással. Dr. Onofroff ellen sincs kifogásom, föladatát jól oldotta meg: az ebéd alatti zene így volt hirdetve a nyomtatott programmon: «Orchestre des Tziganes. Chef: Fehér Poldi». Mondhatom, hogy e rendkívüli finom ebédhez (melynél toasttal sem zaklatott senki, se nem zaklattatott) a tárlati csárda szegedi cigánybandájának hangjai kitünően illettek. A mint elhelyeződni készültek a külön emelvényen, figyelmeztettem őket, hogy jól összeszedjék magokat, mert e díszes társaságban van egy magyar ember is, ki a sikerükről beszélhet. Ígérték, hogy rajta lesznek. Beváltották szavokat.

Ebéd után gyülekeztek az estélyre meghívottak s a meghívón egyenesen az állott, hogy «Soirée du 9 Août 1889, en l'honneur du Congrès de l'Association pour l'Avancement des sciences». Erre hivatalosak voltak az Associatio tagjain kívül az akkor tartott kongresszusok tagjai, valamint a francia és külföldi tanulók, kik szintén nemzetközi kongresszus-féle célból voltak egyesülve. Itt találkoztam dr. Medvezky egyetemi tanár collegámmal, ki az oktatásügyi kongresszusban vett részt, valamint Déchy Mór urral, ki Odessából azért jött, hogy a magyar geographiai társaságot képviselje először az «Association» geographiai osztályában, másodsor a geographiai nemzetközi kongresszuson, melyen a Kaukazusról tartott előadást, bemutatván egyszersmind azon szép sorozatát a saját photographiai főlvételeinek, melyeket Buda-Pesten nagyrészt ismerünk. Itt találkoztam azon budapesti egyetemi tanulókkal is, kik a párisi egyetemi tanulók meghívásának engedve, jól tették, hogy elmentek; láttak sokat, tanulhattak sokat, s részesültek annyi ovatióban a társadalom felsőbb köreiben is, hogy egész életökben emlékezetökben marad.

A nagy társaság számára más zeneélvezet nyílt, a «Théatre national de l'Opéra-Comique» hölgyei és urai énekeltek tíz órától kezdve tizennégy darabot oly tökélylyel, hogy minden szám egy-egy gyöngy-előadás volt. Dr. Onofroff jó zeneérzéssel bír.

A társaság talán ezer személynél nagyobb volt, mindamellett mozoghatott; a termeken kívül rendelkezésre állottak ideiglenes sátrak az épülethez közvetlen csatlakozással, de meg a kert is az épület körül, mely csinos világításával és üde levegőjével sokakat kicsalt, időnként magamat is s ott gondolkodva a párisi szalon-élet nagyszerű kifejlődéséről úgy az egyeseknél, nemcsak a vagyonosabb, de a szerényebb körökben is, természetesen találtam, hogy a szalonéletre az ország ily magas állású férfiainál is gondoltak és ebből folyólag a legtöbb miniszteriumot úgy építették, hogy a miniszter lakásában egyszersmind ilyen tömeges fogadásokra, sőt a farsangban bálozásra is alkalom adassék.

Ha már a párisi estélyről szólok, legyen szabad megemlíteni azon óriási estélyt is, melyben tegnap vettem részt a *Hôtel de Ville* termeiben, hová a «Municipalité de Paris» meghívta a kongresszusok minden tagját s a tanulókat. Ez estélyt méltán óriásinak mondhatni, tekintve, hogy tizenkétezer meghívó kül-

detett szét. Az eljöttek számát vagy nyolcz ezerre teszik. Ebből következtetni lehet Páris városházának nagyságára. Három zenekar s egy daltársaság mulattatta a közönséget, mely a «Liberté-Egalité-Fraternité» örve alatt nem ritkán kívánni valót hagyott a megjelenés minőségében. Én a mint azon terembe jutottam, hol Danbé vezetése mellett az Opéra-Comique zenekarának *Concert Symphonique*ja volt hallható, nem mozdultam tovább. Gyönyörű előadás. Mulatságos volt az estély vége felé látni, hogy a három kiürült buffet mennyi ostromnak volt még kitéve s a főlszolgálók hányszor voltak kénytelenek ismételni, hogy minden ital az utolsó csöppig, minden étel az utolsó morzsaig elfogyott.

E fogadások az «Association Française» munkásságának megkezdése előtt lévén, naplóm vezetése mellett bocsátottam előre. Most menjünk át magára a foglalkozás néhány mozzanata. Franciaország e fontos intézménye, melybe néhány év óta bele van olvadva a Le Verrier által 1864-ben alapított «Association scientifique de France», a következő tizenhét sectióra oszlik föl :

1. 2. Mathématique, Mécanique, Géodésie.
3. 4. Génie civil et militaire, Navigation.
5. 6. Physique, Chimie.
7. Meteorologie.
8. Géologie.
9. Botanique.
10. 11. Zoologie, Anthropologie.
12. Sciences médicales.
13. Agronomie.
14. Géographie.
15. Économie politique.
16. Pédagogie.
17. Hygiène.

Délelőtt rendszeren szakülés, délután nevezetesebb intézetek vagy gyárak vagy a tárlaton levő idevágó tárgyak látogatása volt kitézve.

Engemet két sectio (geologia, physika) tisztelt meg azzal, hogy «Président d'honneur»-nek választott; annál is inkább kötelességemnek tartottam szabad előadást tartani (természetesen francia nyelven), mert erre egy oly tárgyam volt, mely egyrészt magyar, másrészt az egész geolog-világot, de talán azon

kívül még másokat is érdekel: *Az opálbányák Magyarországon.* A körülmények találkozását legyen szabad a következőkben ecse-
telní. 1889 elején Dubnikon (pusztája Veresvágás falunak, mely-
nek határában a bányák vannak) a legnagyobb darab opált
találták, melyről eddig tudomásunk van. Jelen bérlők, Egger
urak, szívesek voltak engem erről tudósítani és néhány példányt
is mutatni, mely e nagy darabból való. Én azt a Természet-
tudományi társulat egyik ülésén bemutattam, kijelentvén, hogy
az előfordulási körülményekről majd személyesen fogok tuda-
mást szerezni. Ez megtörtént júliusban. Egger úr társaságában
elmentem hazánk e kies, világhírű pontjára s a bányában bő
alkalmam volt adatokat gyűjteni, melyek érdekesek az opál kép-
ződése és bányászata tekintetében. Az akkor talált opál egy
darabban vagy két métermázsát nyomott, csakhogy legnagyobb
részt tej-opál, kis része nemes opál; tudományos tekintetben
azonban a helyszínén fölötte sokra tanított. Dubnikról vissza-
térve Buda-Pestre, néhány nap múlva Párisba mentem. A tár-
latban szétnézve, meglepett Mexikó az ő nemes opáljával és az
opál-közeteivel. A bányászatról a mexikói bizottság szakembe-
rei adván érdekes fölvilágosítást, csakhamar eltökéltem maga-
mat e két antipod ország opálbányászatának s különösen az
opálképződés kérdésének szentelni egy közlést, melyre oly szép
tárgyak állottak rendelkezésemre, hogy az előadás magamnak
is nagy élvezet volt, mert tudatában voltam annak, hogy ily
kedvező körülmény ritkán akadna. Egger úr intézkedett, hogy
párisi tárlatából, a mit akarok, az előadáshoz vihessek;
ugyanaz történt Mexikóból is. A magyar opál egy példánya,
mit kezemből senkinek ki nem adtam, mert 15,000 frank érté-
ket képviselt, föntartotta a világfensőséget e honi drágakövünkre
nézve, de másrészt nem tagadhatni, hogy a mexikói nemes opá-
lok között akadnak példányok, melyek a magyar opálnak ver-
senytársai. Most már ott is bányásszák. Az előfordulási visz-
onyok e két ország opálbányászatában hasonlók. A mexikói
trachit, melyben a nemes opált találják, olyan, mint a nagy-
mihályi, melyből gróf Sztáraynének egész gyűjteménye van
köszörült nemes opálból, noha azt csak a felületen találták,
opálbányászatnak ott kezdete sem lévén.

Nemes opál máshonnét a párisi tárlaton nem volt: Ausz-
trália azon országai, melyekben találni, nem vettek részt a tárlat-
ban; Honduras sem, Közép-Amerikából.

Ilyen gyülekezeteknél tudományos estélyek is szoktak tartatni. Párisban, az esti szórakozások e metropoljában, nagy tapintattal csak egyet rendeztek, de az sikerült. A fölolvadó, general Tsen-Ki-Tong, a chinai követség egyik tagja, kit Páris köreiben műveltségénél és kedves modoránál fogva örömet látnak. Tárgya volt China sociál viszonyai, mit ő, kiben az európai szellem is gyökeret vert, érdekesen és vonzóan ecsetelt, nagy számú közönség előtt. Az európai műveltség viszonyát illetőleg Chinához, így nyilatkozott: «A chinai kormány évenként tetemes számban fiatal embereket küld Európába, hogy itt tanuljanak és a tudományok szellemébe behatoljanak. Ezek egyszer, ha számuk elég nagyra nő, a chinai nép tanítóivá válnak; lassankint meg fogják barátkoztatni a nép fölfogását az európai találmányokkal, és a mint azok hasznáról a nép meggyőződik, alkalmazni fogja szükségleteire, de a chinai nép nemzeti szellemében. Hirtelen újítástól félnek, a százados jóllét élvezetének érdekében, mert azt hiszik, hogy az lételők nyugalmából rögtön kizavarná».

A kongresszus befejezése természetesen banquet volt, még pedig az Eiffel-torony első emeletén (Brasserie D'Alsace-Lorraine). Maga a helyiség is érdekessé tette ez utolsó összejövetelt, noha másrészt ily nagy tömegnek kissé szűk volt. Az elnök első felköszöntője után a toastok megeredtek s a második szónok külföldi volt, ki azonban beszéde vége felé hozzátette, hogy ő orosz («en ma qualité de russe»), a mi nagy tapsvihart idézett elő. E magas, nagy szakállú érdemkereszt-teljes ember, kinél én nem helyeseltem, hogy útlevelet mutatott elő a tudományos világ köztársaságában, egyik ülésen szomszédom lévén, köszönt németül; s kérdésemre, hogy hol volt szerencsém találkozni? Buda-Pesten, az 1876-iki kongresszus alkalmával. Emlékezem is, hogy ő mint a kormány küldöttje a statisztikai kongresszuson jelen volt. Már az oroszokra kerülne egyszer a sor, bennünket meghívni. Igaz, mondá, de azt bizonyára a magyarok szeretnék legkevésbé. Ez nem áll, feleltem, mert a magyarok előtt ismeretes, hogy Oroszországban a tudományért sok történik. Az orosz tudós sem mind politizál; nekem magamnak igen tisztelt barátaim vannak közöttök, de meg legújabbban is az történt, hogy két fiatal magyar tudóst küldött az akadémia oda nyelvészeti tanulmányok végett, ezek nem rég jöttek vissza, s nem gyözik dicsérni azon fogadást, melyben

részesültek úgy a pétervári akadémiánál, mint ennek révén a megfelelő politikai hatóságoknál.

E phrasishoz «orosz invasio», bucsúztatóul azon megjegyzést csatolom, hogy én abban sok követendőt találok. Én a nemzetközi tudományos találkozások föltétlen híve vagyok s azokon megjelenni se időt, se pénzt nem sajnálok, mert míg egyénileg is a leghasznosabb, legtanulásosabb szórakozás, másrészt a részvétellel nemzeti missiót is teljesítek, mert számba veszik hazámat, a melyből való vagyok. A művelt kis nemzetek mind megjelennek egy-két képviselővel, a nagyobbak többel, Oroszország egész legiójával az ismert nevű és fiatalabb törekvő tudósoknak. Ez invasio oly erkölcsi hatást idéz elő, mely elől elzárkozni nem lehet. 1888-ban Angliában töltöttem egy hónapot ilyen kongresszusokon, s az oroszok részvétele ott is föltűnő nagy volt. Egy geolog volt csak, ki tüzetesen foglalkozott a politikával, velem szemben nem, sőt udvarias volt, de más körben a leghatározottabban oda nyilatkozott, hogy az már kicsinált dolog, hogy Magyarország három év múlva Oroszország része lesz. Az orosz tudósok legnagyobb részénél meglátszik, hogy nagyon takarékosan kell nekik utazni, mind a mellett vállalkoznak Angliába csak úgy mint Franciaországba. Ez azt is jelenti, hogy saját nyelvökön kívül a nagy irodalmi nyelveket is elsajátítják, és hogy magokat a világirodalmi körbe beleszoktatják. Azon exclusiv szellem, talán táplálva némi keleti indolentiától meg pannoniai nyerseségtől, melyre példák nálunk akadnak, nincs többé helyén századunkban, hol fejlődésnek indult a szellem embereinek földgömbi köztársasága, melynek aztán másodsorban vannak polgárai az egyes continensek meg hazák szerint.

E kiterés azonban még sem enged letérni az Eiffel-torony első emeletéről. Ott maradtunk, hogy az est sötétjében bemutatott megvilágított szökőkútakat összességökben áttekintve láthassuk.

A «fontaines lumineuses» (megvilágított szökőkútak) egyikét képezték az 1889-ki párisi tárlat legvonzóbb esteli látványainak s azokra napról napra nagy tömeg adott találkát. Alant nézve, csak részben lehetett látni; az egésznek áttekintésére magasabb hely kellett s ilyenek az Eiffel-torony első emelete kínálkozott, főleg egy elég jó ebéd után, barátok társaságában.

A megvilágítás e neme egy physikai érdekes kísérlet, nagy mértékben és műveszi berendezéssel foganatosítva. Egy svájci physikus, Colladon, találta azt föl (1841) s kicsiben kimutatta kísérletileg, hogy egy vízsugárba, vagy a mi egyre megy, más átlátszó testbe, például üvegrúdba, az egyik (csiszolt lapú) végén bebocsátott világosság azon a sugáron vagy üvegrúdon végig megy és még akkor sem hagyja el, ha a sugár vagy rúd görbén vezetetik. Ezt a kísérletet nagyban előbb Angliában kísérlették meg néhány év előtt (London, Glasgow), hol nagy hatást tett; bemutatták Barcellonában a tárlaton és most ugyan csak azon angol czég (Galloway) berendezése mellett, nagyobb mértékben és tökélyben Párisban.

Az Eiffel-torony és a tárlati épületek között van egy csinos kert két vízmedenczével, ezek egyikében monumentál szökőkútból, másikában csak a tóból löködött fel a víz, mely elektromos fénnyel volt megvilágítva a föld alatt, mihez természetesen vízhatlan csatornákat kellett készíteni, alkalmas nyílásokkal, a hatalmas ívlámpák fényének a fellökődő vízsugárhoz bocsatására, mit tükrök segítségével foganatosítottak. Az éj sötétében az intensív elektromos fény a vízsugarakba meglepő élénken megy át, és a mit bámulattal néz az ember, a sugártól elváló csöppek is világítanak kis ideig. A berendezés azonban megengedi, hogy az elektromos fénysugár útjába színes üveget toljanak, ekkor gyöngébb ugyan a világítás, de meglepő a színek változata által, mert most a vízsugár hol vörös, hol kék, ibolya, zöld stb. E színezésben azon változatosságot is teszik, hogy ugyanazon időben a szökő vízsugár egyike fehér, a másik kék, a harmadik vörös: a francia tricolor.*)

Ezzel az esteli látványosság még nem ér véget, mert még maga az Eiffel-torony is hozzájárul több módon, melyek között legkevesébbé föltűnő, hogy a teteje be van rendezve világító toronynak, melyen egymásután a francia tricolor színei vehe-

---

*) A «fontaine lumineuse» kezd népszerűsödni; már hasonló berendezésben gyönyörködnek Párisban a *Grand Hotel* vendégei is, mert a dísz-udvar (cour d'honneur) közepén álló szökőkút vízsugara látatlanul elektromos fénnyel alatt megtöltve löködik fel, és a színes üveglemezek közbetolására a fénytelt víz színei is változnak. Én néhány estén át gyönyörködtem e látványban, azt itt tolongás nélkül lehetett apróra nézni.

tők ki; a világító lámpa ugyan oly erős, mint a legnagyobb lámpák, melyeket a francia tengerpartokon használnak (száz ampères), de a színek változását csak 1500 méter távolságból venni ki, tehát legalább is az «Esplanade des Invalides» vagy a «Place de la Concorde»-ról, míg a tárlat területe nagyon közel esik arra, hogy onnét észrevehető legyen. Nagyobb hatást gyakorol két hatalmas projector a torony tetején, közvetlenül a világító torony alatt, melyekkel az elektromos ív fényét kilenczven centiméter átmérőjű lencsék segítségével Páris valamely távolabbi vagy közelebbi tárgyára vetik, a közelebbi tárgyak közé tartozik a «dôme central» vagy az említett monumentál szökőkút szép csoportjának megvilágítása. E fénypamat a levegőben 10,000 méter távolságra is elhat.

Végre hallunk ismét egy ágyúlövést az Eiffel-toronyról; ez jelenti az utolsó esti látványosságot, melyre külön kifejezés jött használatba: «l'embrasement de la Tour Eiffel», a mi annyit mondana, hogy az Eiffel-torony izzítása. A torony hosszában végig arányos távolságokban vörös tüzet gyújtanak meg egyszerre, úgy, hogy csak annak hatása látszik a toronyra, nem pedig magok az egyes vörös tüzek. A torony egész hosszában úgy néz ki, mint sötét vörös izzásban levő vasszerkezet.

* * *

Egy más francia tudományos társulat, a *geologiai* (Société Géologique de France) szintén azt határozta, hogy a tárlat alkalmából Párisban tartsanak rendkívüli gyűlést azon reményben, hogy itt a külföld szakembereinek is módjokban legyen részt venni s ezek kedvéért távolabb eső kirándulások is voltak tervezve a leghívatottabb tudósok kíséretében. A Párisban tartott sok kongresszus között több volt, a mi nem sikerült; ezek közé tartozott a geologiai társulat ez összejövetele is. Francziák szépen voltak képviselve, noha szintén nem hézag nélkül, míg a külföld részvétele a minimumra szállt le. Amerikából senki, Angliából senki, Németországból senki, Oroszországból két fiatal ember, Skandináviából senki; a mi ezután fönmarad, nem kiadó. Legfőbb oka e részvétlenségnek az, hogy csak egy éve (1888) annak, hogy Londonban volt a nemzetközi geologiai kongresszus, 800 szakember részvétele mellett, oly nagyszerű módon megtartva, a minőre Páris és

Franciaország általában nem képes. A geologiai tudomány és a gyűjtemények Angliában magasabb színvonalon állanak, mint Franciaországban, minek következtében a szakemberek, kik e körülmény tudatával bírnak, még a tárlat vonzó erejének ellenére sem érezték magokat indíttatva megjelenni.

Mindamellett volt itt több tanulságos értekezés, valamint a város közelében tett geologiai érdekes kirándulások Munier-Chalmas vezetése mellett, ki Buda-Pest környékét, hol hetekig tartó kirándulásokat tett Hébert tanárral együtt, szintén ismeri, de Páris környékének folytonosan tartó tanulmányozásába oly annyira bemélyedett, hogy a helyszínén tett mesteri fejtegetéseit minden francia geolog is, mint valami könyv újabb javított kiadását, hallgatta.

A távolabbi kirándulások elmaradtak, azokra senki sem jelentkezvén.

Egyik ágát foglalkozásunknak képezte a múzeumok megtekintése, valamint a tárlatban az ide vágó tárgyak együttes látogatása, alkalmas kalauzolás mellett. A régi múzeumok: Jardin des plantes, l'école des mines, Sorbonne, mind a hagyományos elhanyagolt állapotban lévén, nem sok élvezetet nyújtottak. Az igazgatók leginkább az újabb szerzeményeket mutatták be, melyek között becses tárgyak voltak. Így például a francia korona kincseiből, midőn azok eladását elhatározták, kivettek olyan tárgyakat, melyek ásványgyűjteményben foglalhatnak helyet. E révén legtöbb jutott a Jardin des plantes ásványtani múzeumába, hol egy kis szekrény telt meg azokkal; kevesebb, de igen értékes tárgyakat az école des mines (bányaiskola) gyűjteménye kapott. A kihalt állatok gyűjteménye Gaudry tanár bemutatása szerint sok unicummal szaporodott újabb időben, de mondhatni csak fészker-féle annex helyiségben elhelyezve.

A tárlatban már többet láttunk, de nem Franciaországban, hanem legtöbbször Amerikában, Afrikában, Ausztráliában stb. Az Egyesült-Államok szolgáltatták a legkiválóbb kontingenst, ásványtani tekintetben. Megjelent a világ legnagyobb ékszerészeti vállalata: Tiffany, New-Yorkból, kinek azon óriási méretű üzletén kívül, melyet New-Yorkban ismerek, van Londonban és Párisban nagy üzlete, csupa amerikai saját készítményből. E cég a drágakövek szempontjából állandóan tart egy mineralogot (Mr. Kunz), mint expertet, ki a ház képviselő-

tének egyik tagja gyanánt Párisban volt, s kit, minthogy az illető szakkörökben föllépett, mindnyájan jól is ismerünk s általa minden kiállított drágakövet nyers állapotától kezdve a kidolgozásig tanulmányozhattunk. Az éjszakamerikai osztály közepén volt az ásványtani páratlan szépségű tárlat, nem nagy számban, de válogatott példányokban s azok legnagyobb része honi volt. E gyűjtemény nem egy emberé, hanem az amerikai tulajdonosok kölcsön adták becsületből. Ezek természetesen ismét vissza is mennek.

Nagy föltűnést okoznak Éjszak-Amerikából a kövült fák keresztmetszetben csiszolva. Ezeket újabban fedezték föl Arizonában, hol vulkáni hamuba burkolva, egy mély völgyben a víz kimossa és a völgy oldalán legurulnak. Kövült fa magában nem ritkaság, van az nálunk is bőven, mi is beszélhetünk kövült erdőkről; de az arizonai kövült fa még is páratlan a maga nemében azon színgazdagság által, melyben pompázik. Egy szerényebb példányt vettem az egyetemi intézet gyűjteménye számára. Már sok példányt adtak el, daczára hogy a nagyobbak között némelyek 1—2—3 ezer frankon keltek el.

Nevada állam is képviselve van, nem egészen szerencsésen, nagyszerű bányászatával. A mint a biztosnak mondtam, hogy én ezeken a helyeken jártam, ugyanezen bányákban lenn voltam, nevezetesen Mackay C. C. shaftjában, melynek fényképét pillantottam meg, szívesen látott vendége voltam Amerika ez osztályának is.

A legterjedelmesebb ásványgyűjtemény Philadelphióból volt, Foote kereskedőé. Ez igen sokat hozott ide, és árúsítás szempontjából, kívül, a tárlat közelében boltot bérelt, honnét fölötte nagy mennyiséget ad el folyvást. Több érdekes amerikai tárgyat magam is vettem tőle, ki nekem szintén régi ismerősöm Philadelphióból.

Mexikóról lehetetlen külön nem szólni. Van egy önálló épület a Mars-téren e fölirással: «*Republica Mexicana*», helyet foglal az a latin Amerika számos országainak önálló épületei között, de eltér idegen alakja és mellette érdekessége által. A párisi tárlatban (Canada kivételével) egész Amerika van képviselve hivatalosan. Az Egyesült-Államokat a középületben helyezték el; Közép- és Dél-Amerika oly tömegesen jelentkezett, hogy benn helyet nem kaphatván, a kertet adták rendelkezésükre. Ez versengést idézett elő, melynek eredménye azon

sok csinos és drága épület, mely valósággal az új világ telepének mondható. Mexikó, Venezuela, Ecuador és Nicaragua nemzeti motívumokat érvényesítettek, mások csak nagyot meg szépet akartak, a stíl kikötése nélkül.

A ki legszerencsésebb volt a megoldásban, az Mexikó. Az épület restructiója egy ős aztek palotának, a Xoichicalco monument tudományos értelmezése alapján, mit az ős mexikói civilisatio fénykorából valónak tartanak. Külsejével belseje vetelkedik, a berendezés ügyessége, a tárgyak érdekessége meg értékére nézve. Ásványok meglepő szépek és érdekesek. A nemes fémbányászat alig megkezdve, nagy jövőt ígér. Kövei között egészen meglepetve néztük, hogy ugyanolyan sárgás keleti alabastrom, melyet eddig csak Algeriából ismertünk, és annak a pavillonjában szépen van kiállítva, Mexikóban is nagyban fordul elő. Az opálról már emlékeztem, itt csak azt jegyzem meg, hogy valamint a nemes opál, úgy a nemes fémérczek is egészen olyan módon fordulnak elő trachitban, mint Magyarországon. A biztosság egyik tagja, Castillo, Mexikóban a geológiai főlvétel vezetője, szándékozik is Magyarországra jönni, s a bányavidékeinken körültekinteni, mielőtt visszatér hazájába.

E költséges nemzeti épület visszavándorol hazájába, hogy ott állandó tárlati épületül szolgáljon.

A legdrágább körül, a gyémántról, magasztosabban szólhatok, mint minden eddigi világtárlat után; az ily nagyszerűen bemutatva soha sem volt. Kelet-Indiában Golconda és Vizapur, valamint Brazília gyémánt-telepei szegénységek Dél-Afrikához képest. Cap vidékén meglepő mennyiségben és nagyságban találjuk a drágakövek e királyát. Miután már hagyományosan Amsterdamban van a gyémántköszörülés központosítva, csakugyan egy hollandi cég külön épületében (az Eiffel-torony közelében) van azon gyémántkiállítás, melytől megválni alig bírtam. A földszinti helyiség közepén egy gömbölyű asztal van, melynek fiókjaiban erős üvegfödél alatt több mint két millió értékű gyémánt látható. A köszörülteket csak úgy bámultam, mint a közönség általában; de azt a sok szabad kristályt, a mely még köszörülésre vár, ily számban és nagyságban (2—3 centiméter kopott oktaéderek), mint mineralog tekintettem meg az elragadtatásnak nem csekély érzetével. A közönség e a középasztal foglalta le, engem még jobban lekötött egy fali szekrény, hol közet-darabok voltak egymásra halmozva, de

mindegyikből néhány nagy gyémánt-kristály nézett ki. A régi gyémánttelepek homok- s kavicsban nyújtották a gyémántot, Cap szilárd kőzetben is. *)

Látni ugyan itt a gyémántköszörülést, de haladottabb fokban, mint eddig, mert most már gázmotort alkalmaznak, mi a köszörülés munkáját tetemesen könnyíti és gyorsabbá teszi. Ez újítás mellett meg van a régi eljárás is, összehasonlítás végett.

De nem csak a nyers gyémántok dolgában látunk itt rendkívülit, a brillánsok dolgában is. A francia ékszerek osztályában külön asztalon van kitéve a legnagyobb köszörült gyémánt, mely szépségre nézve sem enged semmit a fejedelmi gyémántoknak. Súlya 180 karát, tehát 44-el több mint a Regent, 74-el több mint a Kohinoor. Cap szülötteje. Nyers állapotban súlya 457 karát volt, de hogy jobb alakot kapjon, leválasztottak belőle 45 karátnyi darabot, melyből magából is kikerült egy 20 karátos brilláns. Tulajdonosa egy sindikátus angol és francia ékszerészekből. Amsterdamban köszörülték. Hollandia királynéja jelen volt, midőn az első lapot (facette) adták meg neki. A köszörülés tizenhét hónapi munkába került. A walesi herceg megnézhén, e megjegyzést tette: «C'est un diamant impérial». Ezt keresztelésnek vették és ezen túl «Impérial» lesz a neve.

Mi az ára. Erre az első felelet: egyetlen, megbecsülhetetlen; de pénzben kifejezni nem merik; bevárják, mit ígérnek. Az az idő elmúlt, hogy fejedelmi vevő akadjon, hanem ha valami Vanderbilt vagy Rothschild jön, akkor bizonyára hajlandó lesz a syndikátus olcsóbban is adni, mint azon az áron, mely még az indiai gyémántok korában megállapított, nagy ugrással emelkedve a súly arányában.

A Cap-gyémántok fordulatot hoztak be az ékszerek dolgában. Mióta oly sok a gyémánt, az arany ékszerészet (la bijouterie) háttérbe szorul és előtérbe nyomul a drágakő-ékszerészet (la joaillerie), kiterjedve egyéb drágakövekre és a gyöngyre is.

---

*) Sajnálom, hogy közelebbi értesülésre e czég semminemű nyomtatványra nem érdemesítette a közönséget; midőn ennek okát kérdeztem, azt felelték, hogy nem érnek reá. Ez gyöngéje az 1889-ki párisi tárlatnak általában; még maga a hivatalos katalogus is fölötte bójtjes.

Azon monopol, melyet egykor a párisi ékszerészet élvezett, megszűnt; a világtárlatokon mindinkább kitűnik, hogy e mesterség művészete az egyes nemzeteknél saját hazai motívumok alapján fejlődik; csak egyben tartotta meg Páris az ő fenségét: ez az imitáció-ipar, a drágakövek és általában az ékszerészet utánzása oly magas fokra emelkedett, hogy e tekintetben eddig Franciaországgal semmi más nemzet nem versenyez. Statisztikai adatok alapján ki van mutatva, hogy az ékszer-utánzás iparának évi forgalma vagy hatvan millió frank; s foglalkozást közel 30,000 embernek ad.

*   *   *

A harmadik kongresszus, melyben részt vettem, a nemzetközi anthropologiai és præhistoriai archaeologiai volt, s ez fényesen sikerült mind a világ minden részéből összesereglett szakemberek jelességénél, mind a tárgyak sokaságánál és érdekességénél, mind végre a kiváló rendezésnél fogva. Kilencz évvel ezelőtt volt az utolsó összejövetel Lissabonban, hol még boldogult Rómerünk is részt vett, azóta nem bírtak helyet találni, míg végre a párisi tárlat alkalmából a francia szaktudósok tették az indítványt, mi el is fogadtatott. E jelenség már más nemzetközi kongresszusnál is előfordult s' oda mutat, hogy már több a kongresszus, mint kellene!

Elnök itt is az Institut tagjaiból került ki, Quatrefages, a főtitkár Hamy, a rendezés fő tényezője. Részt vett kívülem Pulszky Ferencz, ki e nemzetközi kongresszusnak elnöke volt Buda-Pesten (1876) és mint ilyent (ancien président) az elnöki székbe többször ültették, hol ő a világtársadalmi otthonosságával, szakképzettségével meg nyelvismeretével helyét nagyon jól betöltötte.

Előadás sok volt, azok némelyikét valóban nemzetközi hozzászólások olykor igen érdekessékké tették. Az előadó székre egyszer csak egy nőt (Madame Clémence Royer) láttunk fölmenni, kezében egy földgömbbel s beszélt a jégkorszaki viszonyok okairól, annyi olvasottságot és átgondolást tanúsítván, hogy a férfi-közönség figyelmét csakugyan lekötötte; az elnök csupán azon okból szól egyszer közbe, hogy már végezze a végtelennek indult előadást, minthogy még sok tárgy van hátra. Délutánonkint (néha egész nap is) a tárlatban foglalkoztunk,

mert præhistoriai tárgy fölötté sok volt. Mindezek között elég legyen a legkiválóbbról tenni említést a francia osztályban. «A munka története» (L'histoire du travail), ez egy nagyszerűen berendezett osztály hol a kőkorszaki foglalkozás volt kiváló ízléssel, művészettel és rendszeres tökélyvel bemutatva, Hamy, Topinard, Cartailhac, Waldemar Schmidt (a dán tárgyakra nézve) kalauzolása mellett. A tudományos élvezetet nyújtó tárlati látogatások között ezt helyezem legmagasabbra. Az iramszarvas időszakából való rajzokat a csontokon néhány évvel ezelőtt még csalásnak tartotta a többség, most már mint az ember legrégebb művészetének emlékei műkincsek számába vétetnek s voltak, a melyek becsára több ezer frankra megy.

A kongresszus egyik buzgó tagja, kinek kedvencz tudománya az ethnographia, Monsieur le Prince Roland Bonaparte, a tagok bizonyos számát estélyre hívta meg lakásába. Én érdeklél fogadtam el a meghívást és az érdek csak fokozódott az estély alatt. A szalon figyelmemet lekötötte már azzal is, hogy az úgy nézett ki, mint az egész Napoleon-család kép- és szobortára. A daliás házi úr (vagy 34 éves) katona-ruhában levéve életnagyságban függött a fehér márvány kandalló fölött, a párkány két szélén carrarai márványból I. Napoleon és a reichstadti herczeg szobra állott. A többi családtag képmása a legkülönfélébb módon készítve és kiállítva foglalt helyet egyebütt.

Az ethnographiai gyűjtemény több százra menő photographiai alak volt az 1889-iki párisi tárlatból. Az valóban annyi tárgyat szolgáltatott erre, mint még egyik tárlat sem. A képek nagy részét átlapoztam, s azok között találtam a román lotárokat (les lautars romains), vagyis az oláhországi cigánybandát, kik a tárlatban a román csárdában játszanak nemzeti öltönyben s ezek játszottak az estélyen is. A Rákóczi-indulással kezdették, mi persze halavány előadás a szegedi bandáé mellett; de a nemzeti darabokat igen jól adták elő, különösen kitűnt egy jó bariton énekes, ki hegedűje mellett népdalokat is énekelt a banda kíséretében. Czimbalom nincs, hanem két guitarre-féle hangszer; legsajátságosabb azon sípsorozat, a minön valaha a görög mythosz erdei alakjai játszottak, s mi a román nemzeti bandában a modern vonó hangszerek társaságában föntartotta magát. Az estélyen igen örültem, hogy Schliemannal kezet foghattam, ki Athenből jött a kongresszusra.

* * *

A tudomány haladásának egyik mérvadója az *építkezések*. Bő alkalmam volt máskor is, most is Párist e tekintetben látni, megsajnálva maradiságában. A boulevardozás nagyszabású keresztülvitele után oly nyugvás állott be, mely azt a benyomást teszi, hogy Páris magát már egy teljesen kiépített városnak tekintti, olyannak mint például akár Nápoly is. Buda-Pest, Bécs, Berlin, London e részben egészen más és jobb benyomást tesznek. Berlint a tudományos haladást hirdető építkezések szempontjából ma napság a világ első városának kell tartanunk. Páris csak fölocsudni készül azon állapotából, melylyel egykor imponált, de most már túl haladott álláspontnak tekintik egyebütt, de Párisban is, csakhogy a bajon segíteni nem könnyű.

A tárlatban két pavillonja volt magának Páris városának a tárlati kertben előnyösen elhelyezve. Sok tanulságost mutatnak ott be. Nagyon érdekelt engem a kövezési anyag tárlata a kopás kifejezésével arányos számokban; megbámulandó a csatornázás; a kettős vízvezeték egyik része a közczélokra három folyó szüretlen vizének fölhasználása kicsiben is oly jónak mutatkozik, mint nagyban, ha a számos szökőkút elevenségét és az úteaöntözést tekintjük; de a másik része, az ivóvíz szolgáltatása, még távol áll, hogy kellően megoldottnak mondhassuk. Nagyobb építkezések dolgában kettőt állít ki a város, ezek között úgy terjedelmére, mint fontosságára első helyen a párisi egyetem, a Sorbonne, áll (Reconstruction de la Sorbonne). A tiszteletet gerjesztő régi Sorbonne monumentál része a templom táján megmarad, hanem körül veszik új építkezésekkel, melyek összege egy hosszas négyszöget fog képezni. Eddig csak egy, a fő homlokzat, készült el a «rue des écoles»-ban a szomszéd «Collège de France» vonalán, melyet (1889) augusztus elején ünnepélyesen föl is avattak. Az ország saját viszonyainál fogva az ünnepélyben nem a külföldi egyetemek tanférffiai, hanem tanulóí vettek részt, ezek között a budapesti egyetemi tanulóí küldöttei is, kik megjelenésökkel a sokféle díszöltönyök között föltűnést keltettek.

A fő homlokzat igen szép, a stíl, az arányok és díszítés a legjobb hatást teszik, s Páris egy új monumentál épülettel gyarapodott. E rész vagy egy harmada az egész építkezésnek s abban a nagy aula (amphithéâtre), tanácskozási termek, hivatalok s a

a vice-recteur lakása van,*) de a tanítási helyiségekből még semmi. A nagy díszterem három ezer embert fogad be, az eredetiségével, czélszerű beosztásával, nagyszerűségével és szépségével meglepett. Tizenhét ajtó vezet be és ki. Eltér minden eddig látott aulától, mindnyájánál szebb. A melléktermeken részben még dolgoznak, de a folyosók falain a freskók készek és Páris tudományos múltjának nagyszerűségét fennen hirdetik. A tárgyak mind a Sorbonne történetére vonatkoznak, a melynek lapjai tele vannak nagyszerű emlékekkel. Az alakok csaknem mind életnagyságúak. A folyosókon végig andalogni annak, ki a tudományok története iránt érdeklődik, felejtethetlen. Ebben Páris túlmagaslik!

Hozzáfógtak már a mellékútczában a természettudományi osztályok építéséhez is, hova a geológiai múzeum és tanterem is tartozik (Service de la minéralogie). E helyiségek fogyatékoságát már régóta ismerem, ismerem a páratlan tudományos anyagot, mely oly nyomorúan van elhelyezve, mint az én intézetem volt a budapesti egyetemen, a mostani kitünő helyiség fölépítése előtt. Kérdeztem az intézet főnökét (Hébert), hogy kellően fognak-e gondoskodni szükségletéről, azt felelte, hogy minden kívánalmát közölte az építészszel s az megígérte, hogy teljesíteni fogja; az ő intézete Európában a legszebb lesz. A Sorbonne ugyan szerencsés, hogy egy fiatal genialis építésre (M. Nenot) tett szert, de azért engem meg nem nyugtatna az ilyen biztosítás, miután a kívánalmak valószínűségében a részleteket az, a ki nem embere annak a szaknak, nem ismerheti. A tudósoknak az építészszel együtt kellene kidolgozni minden részletet. Így tettem én. Ha valami tudós így nem tett, az építés részletei nem sikerülhetnek.

Ilyen kategóriába tartozik Páris tudományos építkezéseinek másodika, a Jardin des Plantesban, a zoologia új palotája. Julius vége felé nyílt csak meg, de abba mind a három kongresszusból elvittek bennünket, hogy megmutassák, hogy a leíró természet-tudományok e tisztességes fészkeben a nagy kincshalmaz elhelyezése szempontjából kezdenek már építeni. Ez tehát egy állattani múzeum, olyan, melyre Páris büszke lehet. Hét millió frankba

---

*) A párisi egyetem rectora gyanánt a közoktatási miniszter tekintetik, az egyetem valóságos igazgatója, a vice-recteur, életfogytig van választva. Jelenleg M. Gréard, kiváló tudományos tekintély.

került. Az első benyomás meglepő. Az architektura hatását a lélekre ellenállhatatlanul érezzük. Középe felső világítással egy roppant tér, melyben az állatvilág nagyai foglalnak helyet. Ed- dig a bálnákat kívül helyezték el valami feszerben; itt hat víz van, három-három egymás után a terem két oldalán. Ez ad fogalmat a főterem nagyságáról. Köröskörül galeriák vannak, nagy területekkel. Az építész nagyot, szépet alkotott, de a szakember minden részletben sajnálattal veszi észre, hogy e drága épület czélszerűtlen. Ez nem az építész, hanem az inté- zet vezetőjének hibája, mert a részletek kivitelénél, a bútorzat készítésénél, elhelyezésénél nem gondolt múzeumával. Csak a berakásnál vette észre, hogy a tárgyak nem láthatók. Ilyen pa- naszokat hangoztatnak a szakférfiak a bécsi nagyszerű mú- zeum és az új berlini egyetemi múzeumok berendezésére nézve is.

Most következnek Gaudry palaeontologiai, Quatrefages anthropologiai és praeistoriai raktárának (miként e tudósok magok nevezik) helyettesítése új építkezéssel, hogy az ott levő tudományos kincsek szem elé volnának állíthatók, úgy mint azt az egész tudós világ óhajtja. Ez urak azonban nem bíznak benne, mert ha ismét annyi millió megszavaztatnék (miben egyhamar nem hisznek), azt a botanikára fordítják, mint a mely- nél a szükség még nagyobb.

A Jardin des Plantesban a mineralogia és geologia osz- tálya siralmas elhanyagoltságban leledzik; azokkal az igaz- gatók nem törődnek.

* * *

A földgömb milliószor kicsinyítve. A földrajz kedvelői, es ilyenek a XIX. században, a gondolat és locomotiv közvetítésé- nek ez eddig fölül nem múlt századában, nagy számmal van- nak, lehetetlen, hogy megragadó érzet nélkül távozzanak azon pavillonból, melynek fölírása: «Globe terrestre, au milliomème, de MM. Th. Villard et Ch. Cotard». E két férfi dicsőséget ara- tott nemzetének abban, hogy a tárlatra egy oly tanulságos tár- gyat hoztak létre, mely valóban megérdemli, hogy a nevezetes- ségek állandó sorába emeltessék. Egy nagy földgömb ez, mely- nek váza vas, fölülete karton, a földnek olajfesték rajzával. Minden matematikai pontossággal készült. Kerülete negyven méter, minthogy a földé 40,000 kilométer, átmérője 12,732

méter, a földé 12732 kilométer. A fölület borítására 586 karton-lap kellett, melyek úgy vannak összeállítva, hogy szét is szedhetők. E kartonok összes súlya három tonna; a kovácsolt vasszerkezeté tíz. A legmagasabb hegy nem tenne többet 8—9 milliméternél, ennél fogva a relief könnyen pótolható a festés által. Így van a tenger mélysége is színek által kitüntetve.

Azon földgömbök után, melyekhez szokva vagyunk, ez óriás oly érzelmeket kelt, melyekről sejtelmünk nincs, a melyek ott időzésünk alatt meglepetésünkre keletkeznek. Befogadására egy házat kellett építeni vagy négy emeletes magassággal, melynek belső területét kitölti úgy, hogy a ház falához építve egy spirál platform van, melyről nézzük. Lehet megkezdeni alul föl, vagy fölül le. Én ez utóbbit választottam, fölhúzatván magamat géppel (ascenseur), mi által az éjszaki sark táján időztem. Messze lenn láttam, alattam, a mérsékelt övet, az egész gömbnek nagyobb részéből persze semmit. Lejebb jobban otthon érezte magát az ember, az egyes fővárosok neve rajta állván, a tájékozás könnyű; de megvan a vasúti vonal is. Páris területe e földgömbön négyszög centiméter. Az æquator táján más benyomások keletkeztek, különösen midőn forgatták e nagy tömeget. Valóban soká kellett várni, míg a Csendes-tenger egyik partjától eltávozva, a másikig értünk; darabig csak a roppant tengert láttuk part nélkül. A forgatás lassan történt ugyan, de sokkal gyorsabban, mint a mi a valóságnak megfelelő. Az æquatornál egy pontja e milliomod földnek, ha ugyanazon sebességgel forogna, mint valóságban, másodpercz alatt csak félmilliméter útat tenne, mit észre sem lehetne venni. A vulkánok vörös ponttal jelölvék; de meg van jelölve a kőszén, réz, vas, ezüst, arany, gyémánt és a petroleum előfordulása is. Ki vannak tüntetve a nevezetesebb fölfedezési utak; Chinában csupán a híres orosz utazó Przevalskyt látni; jól esett volna gróf Széchenyi Béla szép utazásával is találkozni. E földgömb szemlélése valóban olyan érzést keltett, különösen midőn mozogni láttuk, mintha a földet azon kívül állva szemlélnök, mintha Jules Verne regényében (*De la Terre à la Lune*) csakugyan útban volnánk a hold felé és egy bizonyos távlatból pillantanánk vissza bujdosónkra; keletkezik azonban az az érzés is, hogy az ember a vasútakkal, a hajózási vonalakkal, a telegraph-huzallal a szárazon, a kábellel a tenger fenekén behálózva tartja a földgömböt s annak urává emelte föl magát.

Edison. Egyike azon dolgoknak, melyekre kíváncsi voltam a párisi tárlaton, az elektromosság ügye. Nem mondhatom, hogy mindenben kielégített, de mindamellet érdekelt volt. Az akkumulátorok csak három francia és egy belga czég által voltak úgy képviselve, hogy a jelen állása ez érdekelt, kényes és Magyarországon is dicséretesen fölkarolt ágnak korán sem volt kiténtetve. Egyébként Éjszak-Amerika az elektromosság dolgában Európa előtt jár, mi nem csoda, hiszen Edison van velök, e sajátos lángrész, kinek találmányai a géppalotában díszesen egyesítve, sajátos látványt nyújtottak. Az Egyesült-Államok hivatalos katalógusában külön osztályt képez maga az elektromosság; a könyvtárak statisztikája azt tünteti ki, hogy az elektromossági munkák azok közé tartoznak, melyeket ott a legtöbben olvasnak. Az Edison-osztályban egyesítve látjuk mindazon kísérleteket, melyeket Edisonék tettek a telegraph, telephon, izzó-lámpa, mágneses ércválasztó, elektromos hálózat a föld alatt város világítására, valamint a phonograph ügyében. Vagy 675 négyszögméternyi területet elfoglalva, M. Hammer által, ki Edison legügyesebb mérnökeinek egyike, e berendezés 400,000 frankba került. Egy helyen Edison szobra, másikon olajfestményü képe volt látható életnagyságban. Eljött azonban ő maga is Párisba, a tárlatot megnézni, mi első útja volt Európába. Edison látogatását eseménynek vették. M. Janssen bevezette az akadémia ülésébe (augusztus 19-dikén), hol az elnök, M. des Cloizeaux, üdvözölte, mit Janssen angolul tolmácsolt, minthogy Edison más nyelvet nem beszél. Edison válaszolta, hogy Párist nem hagyhatta volna el a nélkül, hogy az akadémiába ne jöjjön, mely iránt becsület és bámulatot táplál. A heti folyóiratát járhatja s tartalmát lefordíttatja. Janssen megjegyezte, hogy a mint az előtermekben az elhunyt tagok között Ampères szobrát észrevette, megállt, mondván: hogy szeretném hangját hallani. Mily szép volna, ha e nagy szellemek megszólalásában, hanglejtésében is gyönyörködhetnénk. Ez már lehetetlen. Hogy azonban ily mulasztás többé ne történjék, följánlja az akadémiának a tökéletesített phonographját elegendő számú hengerrel, hogy minden tag megszólalása föntartva maradjon a jövő nemzedékek számára. Az elnök megköszönte és nyilvánkozattatta, hogy az akadémia gondoskodni fog helyiségről, a hol e hengerek őriztessenek.

Edison phonographja vagy tíz év előtt jelent meg először; Buda-Pesten is hallottuk, a mint az erős hangokat föltünő orrhangokban tolmácsolta; de az megbámult furcsaságnak vált be; a gyakorlati élet nem vette tudomásul. Edison hébe-hóba foglalkozott a javításon, de csak szabad idejében, mi nagyon ritkán akadt. Két év óta azonban komolyan tanulmányozta és a párisi tárlatra már küldött egy ilyen tökéletesített phonographot, mely a hangot úgy állandósítja, mint a photographia a fényt. Az eszközben a tényező kis darab fa, vas és viasz, mit Edison lángesze hozott össze e bámulatos találmányban.

A phonograph a telephonnal egyesítve, New-York és Philadelphia között (140 kilométer távolság) a következő kísérletre adott alkalmat. New-Yorkban a phonographba bocsátották a hangot, ez bevetté s állandósította. Most a phonographot szó-laltatták meg a telephonban, mely az ő széntransmetteurje által át bocsátotta egy befogadó motographba, mi a hangot ismételve egy más phonographba juttatta Philadelphióban. Ez ismételte egy második széntransmetteur segítségével egy második befogadó motographba, mi végre főnhangon visszaadta Philadelphióban (Franklin Institution) mind azon beszéd- és zenehangot, mi New-Yorkban bele volt juttatva.

E bámulatos kísérletben Edison-nak három találmánya működik: telephonja széntransmetteurel, motograph-telephonja és a phonographja.

E tökéletesített phonograph-fal lehet a levelezést bemon-dani és azt, mikor tetszik, leiratni, lehet közvetlenül a nyom-dába is adni, miként megkísérlették Amerikában, Angliában. Lehet a mondást postán küldeni a phonogramm segítségével, mely a hanglejtés minden finomságát visszaadja. Edison köze-lebbi környezetének emberei már a családjukba is bevezették a beszélő levelezés e bámulatos nemét.

Még igen új a javított phonograph és bizonyára tovább javítható, de annak gyakorlati használhatóságáról annyira meg van győződve Edison, hogy külön műhelyt rendez be a gyár-tásra, oly mérvben, hogy naponként kétszázat készíthet el, s bizton hiszi, hogy rövid idő múlva naponként ezeket kellend készítenie.

A nagy közönség e sajátyszerű lángészt nem tudja minek nevezni, nagy tudósnak is mondják, mi bizonyos értelemben téves. Edison lángesze nem a tudományos pályán halad oly

irányban, hogy a tünemények világában új törvényt fedezzen föl, ezzel ő nem törődik. Van neki természettudományi könyvtára, van ásvány- és kémiai gyűjteménye, olvassa a tudósok új eredményeit, de mindez csak emlékeztetés arra, hogy bizonyos gyakorlati kérdés megoldásához miként fogjon. Az ő czíme és saajtsága: «Inventor»; e foglalkozásnemet adja ő magának s az ő rendkívülisége Amerika talaján ez irányban fejlődött ki oly módon, mely másutt lehetetlen lett volna. A mint egy eszmét megállapított, értekezik vegyészeivel, physikusaival, mineralogjával s tétet velök kísérleteket az ő eszméje értelmében. Ezek között hány volt negatív! De a bámulatos eredmények környezetét hozzáfűzik rajongással, mit Edison szelid és jószágos természete is istápol.

Egy barátja figyelmeztette, hogy gondoljon többet személyével, öltözete oly hanyag, házasodjék meg. A mint gyárában egy munkásnő előtt elhaladtak, kérdezte: akar-e nőm lenni? Szívesen.

Párisba érkezvén, az első a *Figaro* volt, mely kikérte, hogy fogadjon el egy estélyt az ő tiszteletére. Elfogadta nejjével együtt. Csendes, keveset beszélő ember, vagy negyvenkét éves, ki azonban szívesen vette mindazon szórakoztatást, melyet a *Figaro* három szerkesztője nyújtott. Kezdetben úgy volt, hogy Európában körutat tesz le délnek is, de csak Németországon járt, onnét Párison keresztül visszament New-Yorkba.

* * *

Eiffel-torony. Fölötte sok az, a mi a 300 méter magas toronyhoz csatlakozik, az valóban a párisi 1889-iki általános tárlat signaturája; a divat szeszélyének elkényeztetett kedvence, minél fogva a francia ipar az eiffeltornyosított cikkek elővárársolásában fáradhatatlanul leleményeskedik. Engem vele szorosabb kapcsolatba az optika és a finom tudományos eszközök juttattak, a melyekkel a tárlatban nagy érdekléssel foglalkoztam. Az optikusok metropolja Páris; semmi más nagy városban nem találni annyit és ezen a téren annyi specialistát, mint ott. Ez már hagyományos tulajdonsága azon városnak, melyben a természettudományok egyes ágainak művelése is oly régi, s a kutatás igen gyakran kénytelen az optikusra és praeisio-mechanikusra támaszkodni. A külföld e téren gyöngén volt képviselve. Londonból is csak három volt, azok sem az elsőrendűek;

de Páris kitett magáért, mert az «Arts libéraux»-palotában az optikusok és praecisio-mechanikusok számra, csínra és érdekességre nézve valóban szép tárlatot rendeztek. Nacet, egyike régibb ismerőseimnek, oly mikroskopot tett ki, melyet én nikellezettek tartottam, míg ő ki nem javította arra, hogy az palladiumozott, mi persze annyit jelent, hogy tartósabb is, drágább is. Hozzá tette, hogy ilyent amateur-ök számára készít, s e díszpéldány már el is kelt, azt valami gazdag ember megvette 2400 frankért egy barátja számára, ki a mikroskopiával foglalkozik. A palladium eszembe juttatja az angol osztályban Johnson Matthey & Co. szekrényét, hol a platinán kívül ennek ritka kísérői voltak rudakban vagy tenyérnyi megolvasztott lepényekben kiállítva. Így a palladium, rhodium, ruthenium, iridium, míg az osmium csak szemekben.

Dubosq, Picart optikusok szintén szépen állítottak ki, de az én szakomnak utánozhatatlan tőkélyű mestere, Werlein, kivel úgy otthon nála, mint a tárlatban többször érintkeztem, sőt több tárgyat egyenesen a kiállítottak közül meg is vettem. Egyiket az eszköz-szekrényeknek szintén az ő kalauzolása mellett néztem meg: «Richard frères», kik saját szerkezetű önjegyző meteorologiai készülékeket állítottak ki, melyek közül kettő működésben volt, s ez elektromos huzal közvetítésével ugyanilyen eszköz működésének visszaadása az Eiffel-torony legtetéjén. Ebből kifejlődött, hogy Richardék hajlandók voltak azon eszközök működését, melyekről az «Association Française» egyik szakosztályában előadást is tartottak, fönn bemutatni.*)

*) Werlein fölötté sok szívességet tanúsított irányomban és sok szolgálatot tett megbízásaimban; egyszer meghittam a «Csárdába» magyar «déjeuner»-re cigány-zene mellett, egy rokonával (ügyvéd) együtt. Ismerős pinczérrel megcsináltattam a menu-t; minden ízében magyar volt. A bor után kérdezte: kell-e Vera? Hogy ne kellene! A két párisi embernek a paprikás, a tarhonyás húsok épen oly jól ízlettek, mint a töltött káposzta. Minden jó volt, az árak is, a menyinyiben úgy most, mint más alkalommal, egy «diner»-ért többet fizettem, mint a hôtelemben, pedig ez a legelőkelőbbek egyike (*Hôtel Continental*).

A magyar csárda föltünő tárgya a párisi tárlatnak. A «Decauville» fürge kis (szétszedhető) vasút egyik állomása lévén, a vezető elkiáltja ugyan magát: *Restaurant hongrois*, de erre szükség sincs, meg lehet érezni, mert Franciaország atmoszférája itt saturálva van paprika, vöröshagyma és rántás szaggal, a csárda konyhájának ablakai a vasút felé nyilván.

Ki volt tűzve a nap (1889 augusztus 26.), melyen Werlein és fiam kíséretében jókor reggel a tárlatba mentem, Richardékkal találkozandó az Eiffel-torony harmadik emeletén. Az Eiffel-toronynak négy lába van, melyek alúl kőből lévén, oszlopoknak neveztetnek. Ez oszlopok szám és a világtáj szerint vannak nevezve. Föl lehet jutni mind a négyen, de különböző módon; mi az éjszakit (első számút) választottuk, ezen aránylag kevesebb ember jár, minthogy az első emeleten meg sem áll, hanem közvetlenül fölhúz a másodikra. A gép Otis rendszere, azon rendszer, mely Éjszak-Amerikában, az elevátorok hazájában, a legjobban van elterjedve. Az állami épületekben csak az van, a kiküldött bizottság azt jelentette, hogy minden ismert rendszert fölülmúl kezelésben, biztosságban. New-Yorkban magában Otis-elevátoron*) évenként ötven millió ember közlekedik; baj még nem történt.

Lenn nagy volt a tolongás, valóban hosszú farkat (queue) kellett csinálni, hogy reánk kerüljön a sor, de a francia népnek már nemzedékek óta vérébe ment, hogy ez a legczélszerűbb politia a tolongásoknál; a ki hamarabb jön, előbb áll. Más országokban, de talán nálunk is, az emberek úgy tolongnak, mint akár egy birkanyáj. A második emeleten valamivel kisebb volt már a tolongás s végre reánk került a sor, hogy az Edouxföhlúzóba jussunk s abban vagy hatvanöten állva elhelyezkedhessünk. E rendszer az, melyet már 1878-ban a Trocadero egyik tornyában berendeztek s ott van most is. A látvány az ablakon ki nagyszerű. A második emelet a földtől 115 méter, a harmadik 276, és ezt az utat függélyesen fölhúzatva tesszük meg. E gép berendezése olyan, hogy a távolságnak csak a felére visz föl, ott találkozik egy hasonló szekrényvel, mely, mint ellensúly, fölülről hoz épen annyi személyt. Itt történik az átszállás s azután nyomban indúltunk a mindinkább szűkebbé váló vas toronyban. Fölerkeztünk a harmadik emeletbe, hol vagy 800 ember fér el, kik között nagy volt az élénkség: némelyik bámulta az üvegablakokon keresztül a távoli kilátást, mások emléktárgyakat vásároltak, legtöbben levelező lapot vettek, melyre reá volt nyomva: «Sommet de la Tour Eiffel», és megírva az ottani levélszekrénybe tették. A fölügyelőknek is volt

---

*) Az angolt és az amerikaiit ez a két szó jellemzi; a ki az «ascenseur»-t liftnek mondja, angol, a ki elevátornak, amerikai.

mit tenni, mert az Edoux-szekrénybe embereket kellett behajtani, hogy a gép járhasson, s néha időbe tellett, mert nehezen bírtak e helytől megválni.

A legközelebbi húzattal Richard is fönn volt segédjével. Neki megnyitott az ör egy kis ajtót, melyen vele két francia és én fiammal mentünk föl; Werleinnak azt mondotta, hogy maradjon vissza, mert sokan volnánk. A tömegből több sovár szem nézett utánunk, a mint a kis ajtó utánunk bezáródott. Egy centrál csigalépcsőn kanyarogtunk föl először azon plattformra, mely a harmadik emeleti helyiségnek tetejét képezi s a melyből fölemelkedett azon négy ív, mely egymással keresztben a torony legmagasabb részeit viselte. Még három plattform van ez ívezet fölött, a mely valóságban meglepő nagy, alulról pedig alig tűnik föl. Az első négyszögletű, azon a karzat belsejében egyrészt följárat van, másrészt termek «laboratoires» nevezéssel, melyekből egy Eiffelé, a többi három tudományos kutatások számára fog szolgálni, melyekből azonban eddig csak a meteorologiai észleléseket rendeztette be a központi meteorologiai intézet, Mascart, akadémiai taggal az élén. Innen fölebb egy még szűkebb plattformra jutottunk; teteje kupola s az úgy van berendezve három színes lencsével, hogy mint világító torony hasson, míg a karzat talpán vassíneken a két elektromos projector mozoghat köröskörül.

Eddig föl vitték Edisont, Gladstonet s egyéb ritka vendégeket, de tovább nem, mert ott már menni nem lehet, mászni kell, mint a kéményseprőnek; valóban egy gőzhajókéményforma cső van a felső kupola közepébe illesztve vagy hatvan centiméter átmérővel s annak egy oldalába vasrúdak mint létrafogók alkalmazva. Ezen a sötét úton följutottunk végre a legtetőre, mi nem egyéb, mint a kupola tetejének behorpasztása egy korong által, melynek átmérője talán 1'60 méter s mely alúlról legkevésbé sem látható. Itt villámhárítók, meteorologiai eszközök és a francia zászló vannak elhelyezve. 300 méter magasságban a föld vagy 333'50 méter a tenger fölött úgy, hogy itt mi sem áll útjokban.

Esett, a mint a harmadik emeletet elhagytuk, s áztunk; mire fölértünk, elállott; alattunk cumulus-felhők képződtek, melyek a tornyot fele magasságában érintették. Richard szerint télen ilyen látvány nem ritka, nyáron ma tapasztalják először. A szem annyit lát, hogy idő kell, míg egy tünemény-

nyel magával foglalkozunk. Az emberek lenn mint mozgó pontok vagy vonások tűnnek föl, a szerint, hogy esernyőt tartanak vagy nem. Páris zajából mi sem hat föl. Mély csend. Páris kicsi, még London sem elégítene ki. Páris négyszer akkora, mint Buda-Pest, London közel ötször nagyobb, mint Páris.

A múlt héten (augusztus 19-dikén) orkán dühöngött Párisban s a villám becsapott a toronyba, minek hatásáról a legfurcsább hírek keringtek. Richard mondja, az egyedüli kár, hogy a szél a zászlóból még csak egy rongyocskát sem hagyott, ez itt új zászló. A tetőn kilencz villámhárító van, egy központi egyenes és nyolcz kifelé hajló azon terrassról, melyen állottunk. A vihar alkalmával négy ember volt hivatalosan fönn, egy emelettel alattunk, a világítással elfoglalva, de minthogy a projectorokat működtetni lehetetlen volt, behúzódtak a termekbe, a közönség arra magyarázta, hogy azok elektromos fényét a villám oltotta el. Az emberek mit sem éreztek; az Eiffel-torony Páris leghatalmasabb villámhárítója, hiszen már építésekor gondoskodtak, hogy a négy kőtalpa alatt a vastömeg szakadatlan összeköttetésbe hozassék a föld olyan rétegeivel, melyek víztartalmúak.

A meteorologiai eszközökből a következők vannak elhelyezve: két maximum-minimum-thermometer, egy önjegyző thermometer, önjegyző higrometer, önjegyző esőmérő, önjegyző actinometer, egy anemometer a szél szintes hatására, másik a függélyesre, egy Robinson-anemometer, egy szélkakas a szél irányára, végre még egy thermometer. E két utóbbi eszköz úgy van berendezve, hogy mozgásaik elektromos huzal közvetítésével lenn a tárlatban is láthatók Richardék szekrényében, kik ez eszközök legnagyobb részét saját rendszerök szerint készítették.*)

Mit reá nem fogtak meteorologiai tekintetben az Eiffel-toronyra: júliusban haragudtak reá, mert az esőt elkergeti, de bezzeg augusztusban és szeptemberben látják, hogy a felhőt húzni is nagyon tudja. Mennyi oldalról foglalkozott vele a világ, bajos volna elszámolni; de egy különös számítás megmaradt emlékemben s ez az, hogy ha az Eiffel-torony költségét öt millió frankba vesszük és azt louisd'orban számítjuk, e 250,000

---

*) Richardék is csak most gondolnak egy katalogus összeállítására!

hús frankos aranypénz egymásra rakva, olyan oszlopot képezne, melynek magassága épen 300 méter!

Richardék elvégezvén munkájokat, lefelé indultunk. A legfelső emeletet elzárta, az eszközeiről ő felelős; oda csak az ő kulcsával juthatni. Hetenként kétszer megy föl, megnézni a berendezést. Lemenetben azt a változtatást tettük, hogy a második emelettől egészen le gyalog mentünk, vagyis az «ascenseur»-ök hintája helyett a lépcsőt választottuk. Ez fölötte jól esett. Semmi tolongás és a kilátás élvezete háborítatlan, annyira, hogy elbámul az ember annak tudatában, hogy velem együtt 10,000 ember van az Eiffel-toronyban.

És mindamellett én a «palais de machine»-nak nagyobb bámulója vagyok, a mi nem csak azzal imponál, hogy a legnagyobb befedett terület közbülső oszlopzat nélkül, olyan, a melyben a három dunai hídunk egymás mellett jól elférne, de azon gyönyörű rajzzal is, a melylyel ez óriási mű alkotva van. A 100,000 frankos Osiri-féle jutalmat én is Dutert építész és mérnök társainak meg a munkásoknak ítéltem volna.

Annyi bizonyos, hogy a régi vaskorszak befejeződött és egy új kezdődik, mely a párisi tárlaton van inaugurálva annyiból, hogy itt látjuk először nagyban, hogy a vas épen oly æsthetikai kifejezésre képes az építészetben, mint más anyagok, annak porcellánmáz-féle polichrom kezelése az elegáns három dom kupolájában is meglepőleg van bemutatva.

*   *   *

Eddig azt tartottam, hogy a londoni 1851-iki világtárlat (melyet kilencz hónapig tanulmányoztam) volt a legsikerültebb, most azt hiszem, hogy a párisi 1889-iki általános tárlat utólérhetetlen.

SZABÓ JÓZSEF.

FÁY ANDRÁS POLITIKAI MŰKÖDÉSE A MEGYÉN ÉS AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

Mielőtt Fáy az országos híd-választmányba beválasztották, már tevékeny részt vett a megyén a Pest-Budát összekötendő állandó híd tervezgetésében; sőt megválasztatását épen e körülmény ajánlotta a rendeknek.

Pesten ugyanis, Széchenyi izgatására, már 1832 elején megalakult a híd-egyesület, mely a nádor pártfogását s a két város segélyt ígérő szavát megnyervén, serényen hozzálátott a vízmérési munkálatokhoz s a valósítás egyéb föltételeihez. 1832 június 12-dikén Andrassy György és Széchenyi Pest megyéhez folyamodnak, hogy pártolja az ügyet, s ajánlja a többi megyének is. Ezt készséggel megtette a megye, az ügy további tárgyalását pedig a rendszeres munkálatokkal foglalkozó bizottsághoz utasította, melynek Fáy is tagja volt. Így lett hozzászólása az ügyhöz.

E bizottságnak Széchenyi is tagja volt ugyan, de ez még korántsem biztosította az ügy diadalát, mert hamar szétfutott a hír, hogy Széchenyi az új hídon mindenkit meg akar fizettetni. Mennyire fölkavarta a nyugalmat e hír, eléggé kitünik egy előkelő megyei tisztviselő azon nyilatkozatából, hogy —

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 154. füzetében.

«inkább Paksra kerül le átkelni a Dunán, ha Budára menni leend kénytelen, mintsem nemes ember létére hídvámot fizessen». Ki hitte volna ekkor, hogy e szép nemesi kiváltságok napjai már meg vannak számlálva!

A hír nem volt alaptalan. Széchenyi a választmány legelső ülésén tapintatosan ugyan, de határozottan kijelentette, hogy «ha olyasmi üdvöst, szépet, nagyot és dicsőt kívánunk előállítani, minő a híd fölállításának eredménye lesz, bizony kissé szögre kell akasztanunk kiváltságainkat, zsebünkhöz nyúlunk és vámot fizetnünk az új hídon». A választmánynak tetszett a szép és hasznos eredmény, de a fizetés semmikép sem. Az egyik tag attól félt, hogy ha egyszer nyirbálni kezdjük a nemesi szabadságot, majd folytatjuk is; a másik a szokásos kibuvóhoz fordult: subsidium, só árának fölemelése; a harmadik legfőlebb egy-két évre volt hajlandó elfogadni a fizetést. Csak néhányan voltak, kik a meggyőződés egész hevével védtek Széchenyi tervét, köztök Fáy is, ki a gróf által fölfordott előnyökön kívül még újakat hoz föl a híd hasznául, beszéde végén pedig «kárhóztatja a kiváltságos osztályok rögzött idegenkedését minden közteherviseléstől, mely a polgári állam és élet egyik elválhatatlan föltétele». Azt hitte, mindenkit meggyőzött érveivel, de csalódott; szónoki hevét egy közelében ülő öreg táblabíró ekkép hűti le:

— Nem hittem volna, hogy öcsémuram ennyire megunta légyen azt a kis nemesi szabadságát!

Mélyen hatott Fáyra ez észrevétel, mert egyenes jelleme- s alkotmányos érzületeért nagyon tisztelte s szerette az öreg urat.

— Majd megértjük mi, urambátyám, itt is egymást! — szólt hozzá engesztelve.

— Soha! — felelt az, s a vita tovább folyt, s már-már elsekélyesedett volna, midőn Széchenyi ahhoz a fogásához fordult, melylyel máskor is elsimítá a tanácskozások ingerültségét:

— Aludjunk rá, tisztelt urak! *)

---

*) Úgy a föntebbi, mint e beszélgetéseket Fáy maga jegyezte föl Széchenyi pestmegyei működése című emlékirati munkájában. *Buda-pesti Szemle*. XV. Pest, 1862.

Úgy lett; másod-, harmadnap egyebekről tanácskoztak, mialatt magánúton iparkodtak meggyőzni az ellenfelt, s negyednap csekély módosítással csakugyan elfogadták Széchenyi tervét. A bizottság határozatát a közgyűlés is elfogadta, s később követeknek is ily értelmű utasításokat adott.*)

De ezzel még korántsem volt az ügy befejezve. A hídvám a két várost illetvén, az országgyűlés bizottságot küldött ki egyezkedés végett; de ezt a megye sérelmesnek találta. Újabb (1835 márczius 17-dikén kelt) utasításában tehát pontos meghatározását kívánja annak: mennyibe kerül a híd, mi lesz a jövedelme, s meddig kell vámot fizetni; azután pedig ne a városé, hanem a nemzeté legyen a híd. Az országgyűlési rendek nagy többséggel pártolták Széchenyi tervét, s 1835 utolsó napjaiban mind a kerületi, mind az országos ülésen, átment az ügy s ebben Fáynak is van érdeme; a főrendek azonban Cziráky vezérlete alatt ebben is meg akarták buktatni Széchenyit, s ennek a legnagyobb erőfeszítésre volt szüksége, hogy az ügyet megmentse. Miután 1836 márczius 28-dikán mind a két táblán keresztül ment a kisajátítási törvény, ez megkönnyítette a láncz-híd dolgát is, melyet ápril 24-dikén intéztek el végleg, s május 1-én kapták meg reá a megerősítést.

Az országgyűlés által kirendelt «országos híd-választmány»,**) melybe Fáy is beválasztották, 1837 június 9-dikétől

*) Először az 1833 június 4-iki közgyűlésből, majd 1834 június 10- és 1835 január 12-dikén. Az állandó híd tervét oly módon kívánták valósítani, hogy a költségek egy, az ország pártfogása alatt álló társaság által viseltessenek, ez pedig az országgyűlés által előre meghatározandó árszabály szerint személy- és rangkülönbség nélkül mindenkitől szedhessen vámot a költségek teljes megtérüléseig; továbbá Pest és Buda számára kárpótlást kívánnak.

**) Az 1836 XXVI. t.-cz. 12. §-a szerint az országos híd-választmány elnökségét maga a nádor főherceg vállalta magára; tagokul a következők «nevezettek» ki: Palugyai Imre, kassai püspök, Szilassy József, koronaőr, báró Révay János, Túróczi megye, gróf Batthyány Imre, Zala-, Gyürki Pál, Krassó megye főispánja, gróf Széchenyi István, gróf Andrassy György, Németh György, kanonok, Végh Ignác, ítélmester, Niczky János, királyi táblabíró, gróf Draskovich János, horvát követ, Dubravitzky Simon és Fáy András, Pest megye követei, továbbá Bencsik János, Szucsics Károly, Széll Imre, Horváth S., Szalopek János, Pfannschmied Ede, Szirmay Antal, Roskoványi Gábor, Makay Sándor, Kövér János, Vay János, Tossoni Ágoston, Paziazi Mihály, Szánthó

1838 szeptember 24-dikéig tanácskozott, s összesen tizenkilenc ülést tartott a casino kisebb termében. Úgy a megyei, mint ez országos bizottság tagjai vajmi keveset értettek a híd-építéshez. Egyedül Széchenyi volt szakavatott; többszöri útja alkalmával személyesen tanulmányozta Angliában a hídakat, értekezett ottani jeles építészekkel, gépészekkel, meghozatta a nevezetesebb európai és amerikai hídak tervrajzát, s ő volt a tolmács a választmány és Clark építész között, ki csak angolul értett. Fáy itt sem állhatta a teljes tudatlanságot, hanem valósággal leczkékelt Vásárhelyi Pál, híres mérnöktől, s ennek hídépítészeti elméletét le is másolta.*) E szerint a gyűlésen nem vett pusztán hallgatólag részt, hanem többször gyakorlati észrevételekkel folyt be a tanácskozásokba.

A választmány végre megkötötte báró Szina Györggyel a szerződést, melyet a tizenhetedik ülésben olvastak föl. A jegyző e szavakat toldván közbe: «a legfelsőbb jóváhagyás kikötése mellett» — Fáy Bács és Veszprém megyék követei által pártoltatva, e szavak elhagyását kívánta, mivel a felség már a törvény alkotásakor megadta beleegyezését, s a választmány teljes hatalommal ruházattván föl, csak az országgyűlésnek felelős. A többség azonban elfogadta a jegyzőkönyvet. Fáy ekkor kijelenté, hogy különvéleményt fog az országgyűlés elé terjeszteni. Ötödnapra, szeptember 23-dikán, volt a tizennyolczadik ülés. Ennek megkezdése előtt Széchenyi oda lép az ablakmélyedésben álló Fáyhoz, s kérdezi: «vajon áll-e még föltétele a különvélemény iránt?» Fáy igennel felelt, sőt — úgymond — «már meg is fogalmazta azt».

— Úgy nem lesz hídunk, a separatum votum zajt ütend, s gátot vetend a híd létesítésének! — szölt Széchenyi, oly keserűen, hogy Fáy elgondolván, mily hosszú fáradság eredményét szüntetheti meg ekkép, csakugyan gondolkodott, mikép lehetne a nehézséget kiegyenlíteni.

Végre is maga a gróf egyenlítő ki a vitát oly formán, hogy

Mihály, Markovics Antal, Gyurikovics György — mint különféle megyék és városok követei. Az elnöki tisztet a gyűlések megkezdésekor a nádor betegeskedése miatt gróf Batthyány Imre viselte.

*) E másolat, mely egyik jegyzőkönyvének majdnem felét elfoglalja, szintén érdekes bizonyossága Fáy lelkiismeretességének a reábizottak pontos elvégzésében.

a választmány jegyzőkönyvébe tegyék oda, mikép a felsőbb jóváhagyást a választmány szélesebb értelemben nem vette, mint a törvény. Fáy e módot nem találta ugyan kielégítőnek, de hogy az ügy fejlődését ne gátolja, elfogadta az ajánlatot, s elállt különvéleményétől.

Az országgyűlésen azonban új fellegek tornyosultak. Alig nyílt meg az 1839/40-iki országgyűlés, az a hír kezdett szárnyalni, hogy Pestmegye megváltoztatja a híd tárgyában adott régi utasításait. Széchenyi attól tartott, hogy régi ellenségei csak Pestről távozását várták, s miután dunaparti színházát megbuktatták, már most a lánczíd ügyét akarják megbuktatni. Ezért 1839 november 8-dikán e mindkettőjüket jellemző, bizalmas sorokat*) írja Fáynak: «Nem akarom hinni, igen tisztelt barátom, de nagyon rebesgetik, mikép Pest megyéje a híd dolgában ismét meg fogná változtatni végzését, s ez iránt pótló, az előbbivel ellenző utasítást adni, — nb. most legelső gyűlésében. Ez igen szomorú volna, s valóban velem megbánatná, hogy nem léptem inkább bécsi sybarita pályára — sok másokkal együtt — a hazafiúi helyett. Kilencz évi munkámat önnek púrtfogása alá ajánlom! Kérem, mentse meg honunkat e szégyentől és engemet a keserű serlegtől! Tudom, hogy most kevesen vannak Pesten az ügyet pártolandók, s ekkép önnek Horatius-Cocleskedni kell. De hiszen mily sokszor kell tennünk ezt, s ha valaki, ki viselheti e szerepet sikerebben, mint ön, ki minden résznek kedveltje.»

Deczember 14-dikén Széchenyi ismét ír e tárgyban Fáy-nak s Ráday Gedeonnak is. Fáy készen is állott a védelemre, de nem volt rá szükség, mert a megye hű maradt régi utasításaihoz. Annál komolyabb akadályok merültek föl az országgyűlésen. Az ellenzék ugyanis az 1840 márczius 17-diki ülésben az országos választmány kisebbségével egyértelműleg nyilatkozott, a mi kétségtelenül bizonyítja Fáy különvéleményének fontosságát. Most a kérdés annál fenyegetőbbnek tűnt föl, mert az ellenzékhez csatlakoztak mindazok, kik különféle ürüggek (általános fizetés, szerződési évek nagy száma, nem hazai építészek részvétele stb.) alatt különböző akadályokat gördítettek a törvénybe igtatás elé. Csak hosszú vita után, — «a haza becsületének és hitelének megóvása tekintetéből» hagyták jóvá, s terjesz-

*) A nemzeti múzeum levéltárában.

tették a felség elé a Szinával kötött szerződést. És itt történt a második elismerése Fáy jogos fölszólalásának; a felség maga is törvényenkívülinek tartotta a fölterjesztést s csak egyszerűen tudomásul vette. De e húzás-halasztásnak mégis lett egy haszna, a mennyiben Szina a szerződésben kikötött kilenczvenhét évből tízet elengedett. Minden akadály elhárítatván, végre 1842 augusztus 24-dikén ünnepélyesen letették a lánczhíd alapkövét.

A míg építették, Fáy úgyszólván mindennapos szemlélője volt, mert minden iránt érdeklődött, a mi a híd körül történt. Ez időbeli jegyzőkönyve tele van azon különböző észrevételekkel, melyeket alkalmilag az intézőktől hallott. Tudja, hogy a hídon 36,000 mázsa vas lesz, hogy egy zárgátba 13,000 czölöp szükséges, melyeket Szlavoniából hozattak, a fenyőszálak és szürke gránitkövek pedig Ausztriából valók. Ismeri a Vásárhelyi Pál által a Szerémségben fölfedezett hydraulikus mészszel való bánást; tudja, mikép rakják le a köveket, s miért úgy és nem máskép; hogy a téglák pestiek és igen jók, a híd járása a Nákóház első emeletével lesz egy vonalban stb.

Míg a lánczhíd ügye ekként megvalósúlhatott, azalatt nevezetes dolgok történtek, melyek nemcsak Pestmegyét, hanem az egész országot élénken foglalkoztatják. Az alkotmányos jogok merész védelmét s másfelül a szabadabb szellem terjedését már a legutóbbi országgyűlésen sem nézte jó szemmel a kormány, s mivel az itt elmondottakat úgy törvényhatóságok, mint egyesek a meggyőződés erejével pártolták, a szabadelvű szónokokat pedig lépten-nyomon kitüntették, elhatározta, hogy e szellemet mindjárt csírájában elfojtja. Mivel Reviczkyben nem talált elég készsége eszközre, Pálffy Fidélt nevezette ki főkanzellárrá. Ez, hogy az ellenzeket megfélemlítse, először az országgyűlési ifjúságra csapott le, elfogatván néhányad magával ennek vezérét, Lovassy Lászlót, ki már a Balogh ügyében is izgattott a kormány ellen, legutóbb pedig a Wesselényit ünneplő fáklyásmenet alkalmával mondott heves beszédet. A törvénybe ütköző elfogadás és vizsgálat, melylyel minden áron felségsértést akartak az ifjakra bizonyítani, annyival inkább fölháborítá az egész ország közvéleményét, mert még nagyon élénk emlékezetben voltak a Balogh és Bod ellen elkövetett sérelmek is. A következő hónapokban, sőt években minden törvényhatóság e kérdéssel foglalkozik; de sehol sem volt annyi s oly heves beszéd hallható, mint Pestmegyében, hol az legelőször hozatott

szőnyegre, s épen Fáy András által, ki a szólás- és személyes szabadságnak mindenkor lelelkesebb védője volt.

Mindjárt követi beszámolója után, az (1836 június 13-diki közgyűlésen) hazafiúi fájdalommal említi föl az ügyet, mint újabb jelét a nemzet iránt tanúsított, de nem érdemelt bizalmatlanságnak. Törvényeinkre hivatkozva kimutatja, hogy a kormánynak nincs joga felségsértés ürügye alatt önkényes befogatásokra s katonai őrizet alkalmazására; ezúttal annyival kevésbé, mivel az ifjak büne alig lehet egyéb, mint «koraikkal járó heveskedés és gondatlanság». Azt indítványozza tehát, hogy írjanak föl a királyhoz «tisztelő, mint hív jobbágyokhoz, de egyszersmind nyílt egyenességgel nyilatkozó hangon, mint szabad alkotmányú magyarokhoz illik, s kérik meg, hogy az ifjak azonnal bocsáttassanak szabadon, s ha csakugyan vétkesek, a megyék vagy hazai törvényszékek által ítéltessenek el». De ismételve kéri, hogy «a nyilatkozások szabadelműséggel, de józan mérsékléssel is történjenek», mert csak így érhetnek célhoz. Az indítványhoz többen is hozzászólnak, s a gyűlés végzésileg kimondja, hogy fölírást küldenek a nádornak, kikérik pártfogását s a megyéket körlevélben értesítik a végzésekről. — E kérdéssel kapcsolatban azt indítványozza még Fáy, hogy Pótzsony s más megyék példájára változatlan szerkezetben terjeszszék a felség elé azon fölírást is, melyet a rendi tábla a szólás-szabadság ügyében alkotott, de mely a főrendek ellenzése miatt föl nem mehetett. Az indítványt csak másnap (június 14-dikén) tárgyalhatta a közgyűlés, s rövid vita után ezt is elfogadta.*)

Az ifjak dolgában az augusztus 30-diki közgyűlésig sem érkezvén királyi válasz, Patay József küldöttség indítását javasolja. Fáy is hozzájárul, mert «bús érzéssel» töltik el az újabb sérelmek; a helyett, hogy a bajt orvosolnák, a törvényes szokások ellenére, titokban tárgyalják az ifjak peres ügyét, kikerültetvén ekkép a nyilvánosság — «mely személyünk s vagyonunk bátorságának őrangyala, s mely egyedül lenne képes megnyugtanni az aggódó nemzetet». Hosszabb vita után megválasztják a felséghez indítandó tizenegy tagú küldöttséget; **) de Bécsbe utóbb csak heten mentek föl.

*) A gyűlés egész folyamata leírva a Kossuth *Törvényhatósági tudósításai*ban I. lev.

**) A küldöttség tagjaivá a *Törchat. tudós.* VII. levele szerint

E küldöttség október 11-dikén jelentkezett a kancellárnál, de a felség elé juthatást nem bírván tőle kieszközölni, végzés nélkül hozta vissza az ifjak ügyében küldött fölirást. Midőn a november 15-iki közgyűlésen beszámolnak útjokról, a kancellár megjegyzéseit a rendek zúgással s hangos rosszalással fogadják. A jelentés fölolvasása után mindjárt elsőnek Fáy András szólal föl, s hazafiúi fájdalommal elemezi a hallottakat; aztán elkeseredetten mondja, hogy ha kiderülne, hogy az újabb sérelmek a fejedelem akaratán kívül történtek, — «a megbántott nemzet ismerni fogja a maga jussait, a maga törvényes hatalmát, s az 1507 VII. törvényczikkelylyel fölfegyverkezve, szigorú büntetésre fogja vonni azon honáruló hűtelen tanácsosokat, kik fejedelmünk szívét hű magyarjaitól elidegeníteni, a király és nemzet közötti bizodalom kötelét megszagatni s panaszos fohászaink előtt még a királyi lak ajtaját is elzárni nem iszonyodtak». — Újabb fölirást kíván az újabb sérelmek elszorolásával. S ezt a rendek általános fölháborodás közt határozzák el.

Még viharosabb volt az 1837 márczius 21-iki közgyűlés, midőn már közhírré vált, hogy Lovassyt tíz évi nehéz börtönre ítélték. Már a gyűlés elején is nagy ingerültség támadt az első fölszólalás jogáért. Patay szóhoz jutván, az igazságtalanul ítélő bírák s más, az elfogatások körül vétkesek megbüntetése végett az országgyűlés haladéktalan összehívását kéri, s ha erre kedvező válasz nem érkeznek, Csanádmegye azon indítványát pártolja, hogy minden megye küldöttséget rendeljen, s ezek egy napon, egyszerre járuljanak kérelmökkel a trón elé. — Dercsényi több mérsékletet s a politikai ügyek mellőzését ajánlja, de alig hallgatják szavait. Annál szívesebb figyelemre talál Ráday Gedeon, ki heves beszéde végén annak ünnepélyes kijelen-

---

ezek választottak meg: Károlyi István, Teleki Sámuel, Ráday Gedeon grófok, báró Bánffy Pál, Jankovits Miklós, Fáy András, Patay József, táblabírák, Andrássy József, abonyi plébános, Tahy Károly, főszolgabíró, Szentkirályi Móricz, tisztb. főjegyző; a küldöttség vezetésére s egyben szónokául Földváry Gábor másodalispán kéretett föl. Midőn a küldöttség a nov. 15-ki közgyűlésen számol útjáról, a *Törvhat. tudós.* XII. levele ismét fölsorolja a küldöttség Bécsben járt tagjait, de hiányzanak az előbbi névsorból: gróf Teleki Sámuel, Jankovits Miklós, Fáy András és Andrássy József; mi akadálytoza őket a megjelenésben, nincs megemlítve.

tését indítványozza: hogy a haza veszedelemben van. Fáy is országgyűlést kér; óhajtja, hogy a tanácskozást mérséklet díszítse, de azt is, hogy kötelességünknek megfelelően, ne tűrjük némán a törvénytelenégeket; utasításul kívánja adni, hogy ezek megtorlása előtt a követek még a királyi leirat tárgyalásába se bocsátkozzanak. — Kubinyi Ferencz pártolván Ráday véleményét («a haza veszélyben van»), ünnepélyes protestatiót kíván a váczki káptalanba tételni, hogy az ítéletet törvénytelennek tartják, végrehajtásától mindenkit eltiltanak; a királyi fiscus ellen pedig tálío büntetését kéri.

Ily hangon foly a tárgyalás, melynek közlése miatt utóbb (május 4. és 5-dike közt) Kossuthot elfogták. Kossuth tudniillik az országgyűlés eloszlása után is folytatta levélformában írott közléseit, most *Törvényhatósági tudósítások* cím alatt. Ebben a megyék működéséről s az egyes szónokok beszédeiről híven számot adván, az ellenzék küzdelmét nem csak ismertté, hanem rendszeressé is tevé. Minden esetre nagy része van abban, hogy az ifjak ügyét a megyék oly lelkesen fölkarolták s oly izgatottan tárgyalták. A kormány már az *Országgyűlési tudósítások* hatását sem örömet szemlélte, a *Törvényhatóságokat* tehát mindjárt az elején betiltatta a nádor által. De mivel ez a megye mellőzésével adta ki tilalmát, az eljárást sérelmesnek találták a rendek. Fáy már az 1836 június 15-diki közgyűlésen fölszólal ez ügyben, s azt indítványozza, hogy írjanak föl, s a szerkesztő tettének törvényességét azzal tüntessék ki, hogy az írott lapot rendeljék meg a megye számára, s a többi megyét is szólítsák föl annak pártolására. Később is (november 15.) melegen ajánlja az ügyet. «Pestmegye — úgy mond — úgy tekintethetik, mint a nemzet egyik fő kincsének, a szabad levelezésnek örje», tetteleg kell tehát kimutatni a pártfogást. S mint előbb a fölírást, úgy most az előfizetést végzésileg mondják ki a rendek.

Így tett a többi megye is, s Kossuth zavartalanul szerkeszthette a *Tudósításokat* egész 1837 május elejéig. Ekkor a kormány Kossuthot magát támadta meg, elfogatta, bebörtönöztette; továbbá vizsgálatot indított a márczius 21-diki gyűlés hevesebb szónokai: Patay József, Kubinyi Ferencz, Ágoston József és Ráday Gedeon ellen is.

Fáyt is megidézték, de csak tanúkép. Mielőtt tulajdonképeni vallomására térne, kifejti azon meggyőződését, melyet a

megyei s az országgyűléseken többször ismételt, hogy köztanácskozások alkalmával mondott szavak mind természetöknél, mind emlékezetből könnyen kireppenésöknél fogva egyedül csak rögtön rovathatnak meg s élő törvényeink is csak ily rögtöni büntetések iránt rendelkeznek; kijelenti továbbá, hogy mind az elfogatások-, mind a vallatásoknál mellőzték a törvényes formaságokat s hogy a vádlottak ketteje (Patay és Kubinyi) rokona lévén, nem is tartoznék vallani: mindamellett balmagyarázatok elkerülése végett leteszi az esküt s vallja: hogy ő «Kossuth Lajos úr felől föl nem teheti azt, hogy ő, számos bizonyságait adván a legközelebb lefolyt diéta alatt szerkesztetése hitelességének, valami olyat igtatott volna *Tudósításai*ba, mi nem úgy mondatott volna a szónokok által»; ezeknek szavaira azonban nem emlékezik tisztán; annyi idő óta a maga szavaira sem emlékezhetik határozottan, az említett szónokok beszédét pedig, a terem túlsó felén ülven, csak töredékesen hallhatta, mivel csúzos bajai miatt gypottal szokta füleit bedugni. — Vallomása azonban a Kossuth hű tudósítása mellett szólván, úgy is terhelő volt a vádlottakra; de ennek kijelentését lelkiismeretlenség vádja nélkül el nem hallgathatta.*)

Kossuth perével egyidejűleg folyt a Wesselényi Miklóse is, kit erdélyi szereplése s Szatmármegyében a jobbágyi örökváltság védelmére mondott (1834 végén) beszédeért már korábban idéztek perbe, de ennek eldőltségig szabad lábbon hagytak. A bíróság törvénytelen s erőszakos eszközöktől sem riadván vissza, mindkét vádlott ellen annyi terhelő adatot gyűjtött össze, hogy a fölmentő okok halmaza ellenére úgy őket, mint az ifjakat több évi fogságra vagy börtönre ítélték. Ez eljárásnak teljesen ellenkező eredménye lett, mint a mire a kormány számított; a helyett, hogy megfélemlítette volna az ellenzékét, népszerűvé tette az elítélteket, fokozta a közügyek iránt fölébredt érdeklődést s siettette a reformeszmék diadalát. Mert a szólás-, írás- s közszabadságnak ilyen lábbal tapodása az egész ország jogerzetét fölháborítván, mind tömegesebben szálltak síkra azon eszmékért, melyeket az emberi jog s a haladás kívánt; ezek megvitatásával aztán előkészítették s tetemesen megkönnyítették a következő országgyűlések munkáját.

---

*) Az 1837 július 14-dikén kelt vallomás-levél Fáy hátrahagyott iratai között.

Ez eszmék hirdetésében Pestmegye vitte a főszerepet. Elsőségét már korábban is több körülmény biztosította, vezérszerepét a kiváló társadalmi állású emberek ott működése s jeles szónokai szerezték meg. A közgyűlések rendszeren összeestek a pesti országos vásárral s már ennél fogva is sokan jelentek meg, minden rendű és rangú emberek, kik közt sokféle érdek és pártvélemény volt képviselve. A kormány hivatalnokai érdemszerzés, az ügyvédek informálás végett, a táblabírák és birtokosok köz- és magánérdekből, az idegenek kíváncsiságból, az ifjúság zajongás végett, a nők divatból lepték el a gyűléstermet és karzatot. Az érdeklődés utóbb annyira ment, hogy sok megye képviselőket küldött a pesti közgyűlésre, hogy irányúl vegye ennek határozatait. Úgy hogy e gyűlések nem csak a politikai viták s a szónoklatok emelkedettsége, hanem a jelenlevők nagy száma és sokféleségénél fogva egész országgyűlés képét nyújtották. Valóban ez volt a régi megyei életnek utolsó ugyan, de legfényesebb korszaka, főképp Pestmegyében.

E nagy érdeklődés azonban sokaknak olesó dicsőségszerzésre nyújtott alkalmat. A karzati közönség természeténél fogva a divatos eszméknek hódolván, minden beszédet a szerint mért s tüntetett ki tapsaival, a mennyire telítve volt szabadelvűséggel. Hogy az 1837 márczius 21-diki gyűlés oly izgatott hangulatú, a kifejezésekben oly nagyzó s végeredményében oly gyászos lett, abban szintén sok része lehetett a közönségnek. Mint a *Törvényhatósági tudósítások* XXI. levele mondja e gyűlés bevezetésekép: «A terem s karzatok tömve valának megyebeliekkel s vidékiekkel. Barsmegyének Balogh János vezérlete alatt a fenséges nádorhoz küldött követsége épen most járván el tisztében, a gyűlést meglátogatá, s beléptekor szünni nem akaró eljen-kiáltásokkal üdvözöltetett; Békés-, Bihar-, Fejér-, Gömör-, Hont-, Nyitra-, Sáros-, Somogy-, Zemplén- stb., sőt még Máramaros megyeiek is voltak a gyűlésben.» — Tudniillik ez is épen vásári alkalom volt.

Ha a kiválóbb szónokok sem menekülhettek a közönség hatása alól, a kisebbek s hiúbbak még kevésbé. Hogy a közönség szabadelvű ízlését s tapsait megnyerjék, oly korai vagy túlzott kívánságokkal álltak elő, melyeknek megvalósítását magok sem óhajtották. Így egyszer (1839 június 1-sején) az egyik a zsidók teljes egyenjogosítását indítványozta, föl a legfelső fokig. Pompás szónoklatokat lehetett hallani, s zúgott az éljen,

meglett a határozat, hogy ezt is ajánlják az országgyűlésnek. A gyűlést követő alispáni lakomán Fáy oda szól a nap hőseinek:

— Ősém uraimék, mactarunt beneficiis machabæos; annyi nagylelkűséggel valának irántok, miként tartok tőle, hogy e miatt a kevesebbet sem kapják meg. Ki sokat akar markolni, keveset szorít. A zsidóknak egyébre van szükségök, hogy a czéhekbe, kereskedői testületekbe fölvétesse nek és legalább a városokban birtokot szerezhessenek. Egyelőre elég lett volna ennyit kívánni a diétán.

— Nem tesz semmit, urambátyám — volt az indítványozó szónok felelete; — mi nem várunk sikert, de legalább Pestmegyének jutott a dicsőség, hogy egyikét a legliberálisabb eszméknek Pestmegye hozta legelőbb szóba.*)

Az ábrándos liberális eszméknek egész raja lepte előfőkép az utasításokat előkészítő választmány üléseit. Fáy, mint magáról mondja,**) — «mindenkor a mérsékelt oppositíóhoz tartozott és rendszeren a kivihetőségek mellett harczolván, természetesen mint kevesebbet ígérő vásár nélkül maradt a magyar elv-liczitatiónál».

De a leszavaztatás nem csüggesztette el; ha most nem fogadták el indítványát, várt kedvezőbb alkalomra, míg az idő s a körülmények jobban megérlelik a kérdést, s akkor újra előállt vele. Résen állt mindig, de a legnagyobb érzelemvihárban is meg tudta őrizni nyugalmát, mérsékletét. Midőn az 1836-iki országgyűlésen alkotott törvényeket kihirdetik,***) mindjárt megragadja az alkalmat, hogy egy-két teljeseedésbe nem mehetett óhajt megyei végzéskép határoztasson el. Így a magyar nyelvi czikkelynél: hogy az anyakönyveket ott is magyarul vezessék, hol csak minden harmadik-negyedik vasárnap van magyar szentbeszéd; az úrbéri törvénynél: hogy a jobbágyok könnyítésére — úgy mint eddig — ne ezüstben, hanem váltópénzben szedjék be a kazánpénzt; hogy a tisztviselők büntető hatóságáról szóló törvényjavaslatot, mely a főrendek ellenzése miatt nem válhatott törvénynyé, végzésileg hozzák be. A többség ezúttal különféle kifogások alapján mellőzte az

*) Fáy maga beszéli el ez esetet kiadatlan emlékirataiban.

***) U. o.

****) Kossuth *Törvhat. tudós.* 1835 július 4-dikéről. II. és IV. levél.

indítványokat; két-három év múlva pedig már annyit változott a közvélemény, hogy keveselték is.

Mint az országgyűlési utasításokat előkészítő bizottság tagja,*) a szabadabb szellem terjedésével, már több korszerű eszmének nyerhetett többséget; de a mily buzgón küzd ezekért, oly óvakodva tartóztatja a megfontolatlanul rohanókat. Fáy a tapasztalt harczos taktikájával lépésről lépésre akarja megvívni a sánczot, ha lassabban is, de biztosan óhajt előre haladni. Hogy az 1839/40-iki országgyűlésre szóló utasítások oly erélyesen nyilatkoznak a szabadszólás s egyéb sérelmek ügyében; hogy a nemzeti múzeum rendezését, a pestmegyei színház országossá tételét, az elmebeteg és rabdolgoztató intézetek föllállítását s egyéb korszerű javítások eszközését sürgetik: annak kivívásában Fáynak van legtöbb érdeme. A legközelebbi országgyűlés ugyan még nem alkot mindegyikre törvényt, de ezentúl a kérdések napirenden maradnak; a rabdolgoztató intézetet maga a megye — statutuáris jogánál fogva — 1845-ben tényleg föllállította.**)

1840-en túl Fáy mind ritkábban járja a megye gyűléseit. Változó egészségi állapota s különösen aranyeres bántalmi miatt terhére válik a hosszas ülés s a nagy zaj; másrészt rendkívül elfoglalják egyéb dolgai, különösen a takarékpénztár és protestáns egyház ügye. Ha nevezetesebb tárgy van szönyegen, meg-megjelen, de ezentúl inkább hírlapi cikkekben s röpiratokban bocsátja közzé eszméit. Mielőtt ezek tárgyalásához fognánk, itt lesz legalkalomszerűbb mintegy összefoglalás-kép, végig tekintenünk Fáy szónoki működésén, mely ez időtájt jóformán véget ér.

Midőn a megyén szerepelni kezdett, saját magán tapasztalhatta azt, mire meséiben céloz, hogy a szónoknak legszebb tehetségei, legsúlyosabb tartalmú beszédei kárba vesznek, — ha különben fiatal ember. «Higyétek el barátim — így szól a *Róka fortélyá* címűben — nem azonegy a tanács minden szájban; tapasztalám, hogy nyer fontban és sikerben, a mint

---

*) E bizottság 1838 augusztus 22-dikén nyert megbízatása alapján 1839 tavaszán tartotta gyűléseit (február 21-dikétől április 13-dikáig hetet); a végzéseket az 1839 ápril 15. és 17-dikén tartott közgyűlés elfogadván, a bizottság azontúl is együtt marad a pótló utasítások megadása végett.

**) Pestmegye levéltára; 1845. 1316. jegyzők. sz.

adója nyer hasban, testben és hatalomban.» — Bizonyára sokat határoz a szónok külseje s kora; Fáy azonban később sem ezeknek köszönte sikereit.

Középtermetűek közt is alacsonynak mondható, vézna s egész megjelenésében szerény ember volt, kinek beteges külsejéből senki sem nézte ki a nagy szellemet és lelkierőt, s még kevésbé a hang terjedelmét. Hangja nem volt oly velőt rázó hatalmú, mint a Wesselényié, sem oly félelmesen lekötő s változatos, mint a Széchenyié, nem oly nyugodt, mint Deaké, sem oly varázshatalommal behízsgáló, mint a Kossuthé, — de mind-egyikéből volt benne valami. Fáynek alapjában csengő hangja a beszéd tartalma, az indulat írja szerint egyszer nyugodtan tanácskozó, máskor szinte erejét felülmúlva dörgő, változatoságában mindig érdekes és kellemes. A kik hallották, mind tanúságot tesznek szónoklatának külső kellemeiről.

Beszédei, ha nem versenyeznek is a legnagyobbakéival, számot tesznek, s rólok beszélni csupán azért nem szokás, mivel nincsenek összegyűjtve. Ha tovább szerepel mint országgyűlési követ, s közvetlen részt vesz a következő évtized politikai küzdelmeiben, minden esetre nevezetesebb nyomot hagy maga után. Egyik kortársa így is nem alaptalanul írja, hogy Pestmegyében «ő volt Kossuth föllépteig az ellenzék ékesszóló s okokban dús előharczosa».*)

Végig tekintvén országgyűlési s megyei beszédein, szónoki sikerét először is a tárgyaknak kell tulajdonítanunk. Midőn első ízben szólal föl országos ülésben, azzal kezdi beszédét, hogy «hazafiúi és szónoki kettős örömmel ragadná meg az alkalmat, ha nyájas és hazát örvendeztető tárgyakban tehetné fölszólalásait, hogy a kebel öröme és a tárgyak nyájas ingerei támogathatnák gyöngé szónoki tehetségét».**)

Bizonyára nem közönyös dolog a sikerre nézve, hogy miről beszél a szónok; de ha az ország- s később a megyegyűléseken szóban forgó tárgyak nem voltak is nyájasak és örvendeztetők, minden esetre hálásak voltak, mert az egész nemzetet érdekelték. Hanem épen ennél fogva, midőn Fáy az országgyűlésre került, már minden nevesebb szónok megpróbálta volt rajtok erejét, s ezentúl legföljebb a régebben mondottakat

*) Újabbkori ismeretek tára. Pest. 1851. III. k. 189—90. l.

***) *Acta comitiorum*, id. h. 364. orsz. ülés, 1835 okt. 12.

ismétlik. Fáynak tehát csak új okokkal, új fordulatokkal lehetett a különben közérdekű tárgy iránt új érdeklődést kelteni. S beszédei nem is szükölködnek azokban. Nagyobb törvénytudományi készütséget keves beszédben találunk, pedig akkor jóformán ebből állott a politikához értés. Fáy nem csak kidolgozott, hanem rögtönzött beszédeiben is egész sorát képes idézni a törvényeknek, sőt a jogszokásokat magokban foglaló curialis decisióknak; s ha ez érvekből kifogy, történelmi ismeretei s közéleti tapasztalata oly kincses-házat képeznek, hol mindig van néhány tartalék-argumentum úgy a maga állításának bebizonyítására, mint az ellenfél véleményének megczáfolására. S e belső erő annál nyomatékosabb, mert kifejezésbeli erélylyel párosul. Az ő beszédei soha sem sülyednek úgynevezett «táblabírói szónoklatok»-ká, melyek bizonyos, folyton készletben tartott alkalmi szöözönből s virágos kifejezésekből alakultak. Fáynak mindig van mondani valója, s a mit mond, az emelkedettebb helyeken is egyszerű. Nem külsőségekben keresi a hatást, sőt a szívhez is ritkábban szól; mint Deák, úgy ő is a meggyőzött értelmén át hat az akarat elhatározására. S e célját annál inkább eléri, mert beszéde logikus menetű, világos szerkezetű s könnyen megérthető; stílusa pedig, ha a művészi numerositás nem mindig ékíti is, a védett ügy igazsága s a szónok hazafias heve által is képes hatni a meggyőzésre.

A maga szónoklati elveit mondja el, sőt a maga korábbi beszédeit jellemzi, midőn a *Bélteky-hazban* Rónapatakgy megyegyűlési beszéd-módorát írja le: «Nemesb s hasznosb mesterségnek tartá ő, kevés szóban sokat, mint sok szóban keveset mondani; innen a szónoki erőt és fortélyt nem sokra becsülte. Gyakran kikelt gyűlésben vagy azon kívül is, a sújtásos szónoklatok, jóakarát-kapkodások, hízelgések, már mondottak ismetlései és haszontalan, tárgyra nem tartozó szóterjengések ellen. Nekem — úgy mond — csak azon szónoklat becses, mely szerényen maga előtt ereszti a gondolatot, s magát szolgaként amaz után szabja, csak addig terjedez, a meddig amaz, annyit ad elő, mennyi elegendő, köntöst adni a gondolatra, hogy ez illően jelenhessék meg a nélkül, hogy haszttalan pipe-rével kivenné azt egyszerű formájából. Én megvallom, óhajtanám a szónoklati mesterkélést kiküszöbölni a főbb tudományok sorából; a valódi szónoklatnak pedig a logika mögött nyújtának helyecskét, honnan ezt szólattán vele: tartsd lelked előtt tiszt-

tán a gondolatot, s megtalálándod az illő szavakat hozzá. Az indulatgerjesztés, a szívhez szólás veszedelmes fegyver volt már a régi görögöknél és rómaiaknál is, s az ma is, mert így könnyen határozhat győződés helyett föllázadt indulat, ok helyett rábeszélés, igazság helyett szónoki erő és ügyesség. S aztán az az egyszerű okkal győzés nyakát szegné azon álszeméremnek is, melynél fogva sokan átallnak szólni közhelyeken csak azért, hogy nyelvök nem óhajtott folyó vagy előadásuk nem az ékesszólásé. Hány jó gondolatot veszít el ekként a közügy!»

Ilyen meggyőződés s a közhaszon érdeke vezette Fáy fölszólalásaiban, melyek, ha nem piperések is, mindig tartalmasak s ezért soha sem voltak hatástalanok. Indítványait sokféle körülmény gátló hatása alatt nem mindig fogadták el, de beszédeit mindig szívesen hallgatták. A kik közpályája elején kora, külseje után nem sokat, költői működése után pedig kevés gyakorlati eredményüt vártak tőle, azokat hamar megezáfolta a reábízottakban tanúsított buzgó munkássága, a köztanácskozásokban föltűnt sokoldalúságával, értelmi ereje s szónoki ügyességével, úgy, hogy mint a megyének legmunkásabb s leghasznavehetőbb táblabírája már követté választásakor közbecsülésben részesült, az országgyűlésen s Pestmegye életében kifejtett működése után pedig oly népszerű embere lett a megyének, kit a legnagyobbak is tiszteltek s a legkisebbek sem gyűlöltek.

Fáy valósággal ekkor állt hatása tetőpontján! S mivel tizenöt év óta nagyot változott a gondolkozásmód, s mind általánosabb lett társadalmi bajaink orvoslásának vágya: ezt az időpontot vélte legalkalmasabbnak több régi terve, különösen kedvencz eszméje, a takarékpénztárnak megvalósítására. Ez azonban, bár szintén a megyéből indult ki, s Fáy megyei működésének koronáját képezi, sokkal fontosabb, hogy sem vele röviden végezhetnénk; hogy Fáy érdemeit méltathassuk, előbb ismertetnünk kell hazánk ekkori hitelviszonyait s az intézet fölállításának egyéb akadályait.

BADICS FERENCZ.

NYELVÉSZETI TANÚLMÁNYÚTAM A VOGULOK FÖLDÉN. *)

Első közlemény.

Bizonyos meghatottság vesz lelkemen erőt, mélyen tisztelt Akadémia! midőn jelen alkalommal eléje lépek, hogy számot adjak ama tanulmányútam eredményeiről, melyet nagybecsű megbízásából nyelvrokonaink, a vogulok földjén tettem. Nemcsak egyszerűen tudományos vállalat volt ez, hanem egyúttal a hálás kegyelet ténye nyelvtudományunk halhatatlan emlékü úttörője iránt, ki ifjú életének föláldozásával pecsételte meg azt a hő lelkesedést, melylyel nyelvünk s a magyar faj eredetének vizsgálatában buzgólkodott. Negyven esztendeje épen, mióta Reguly Antal uralvidéki és volgai útjaiból visszatért hazájába. Az örökbecsű kincsek, melyeket magával hozott, új korszakot valának megnyitandók a magyar nyelvtudomány történetében. De mint annyi meg annyi hősnak, kik az emberiség nagy ideáljaiért küzdöttek, neki sem adatott, hogy eszméinek diadalát láthassa s erejéből kimerült utasképen dőlt ő össze pályája közepén, mielőtt rendkívüli fáradozása eredményeit céljokhoz juttatta, avagy csak biztosította volna. Gyászos kimúltával, 1858-ban hagyatékai a Magyar Tudományos Akadémia birtokába kerülnek, melynek nyelvészeti osztálya ezentúl egyik előkelő föladatát látja abban, hogy e hagyatékot a tudomány számára mennél alaposabban értékesítse. Különösen fokozott volt az érdeklődés a vogul és osztják nyelvényeg iránt,

---

*) Fölvizsgálatott a Magyar Tud. Akadémia 1889, október 7-dikén tartott ülésén.

mivel épen ez időtájt tűnik vala ki teljes határozottsággal, hogy ezek a nyelvek állanak a legszorosabb rokonságban a magyarral. De íme, mintha a balsors, mely Regulyt életében kíséré, még emléke fölállításának művén is gyakorolni akarná hatalmát, most az a megdöbbenő tény derült ki, hogy a vogul és osztják nyelvanyag, Reguly gyűjtéseinek legbeesebbje a fordítás teljes hiánya s a fölvilágosító jegyzetek fogyatékosága miatt nagyobb részében hozzáférhetetlen a tudományos kutatásnak. Csak aránylag kis töredékét, azt mely az úgynevezett «éjszaki» vogul nyelven, vagyis az obi Szoszva és Szigva folyók mellekein jegyződött fel — adhatta ki s magyarázhatta Hunfalvy Pál *Vogul föld és nép* című alapvető munkájában. Ezzel szemben mindaz, a mi déli vogul nyelvjárásokon van írva — s ez körülbelől több mint kétharmada a vogul anyagnak; — továbbá az egész osztják nyelvanyag homályos rejtvényképen áll vala a szakértők előtt, melynek megfejtése, különösen a mi a déli vogul gyűjtéseket illeti, úgy látszék örök időkre lehetetlen marad, mivel nyelvek már Reguly útazásakor haldoklása végső stadiumában tengett. Pedig a mennyire egyes lefordított címekből s itt-ott kitétsző világosabb helyekből ítélni lehet, tartalmilag is rendkívül érdekes vala ez a rejtelmes nyelvanyag. Valami olyasféle látszék itt egybegyűjtve, mint a finnek *Kalevalája*, istenek és hősök nagy tetteinek eposszerű énekei; továbbá egész serege a medvére és cultusára vonatkozó nagyszabású népkölteményeknek, áldozatok alkalmával énekelt himnuszoknak és bővülő igéknek, egyszóval a vogul és osztják nép ősrégi vallásos természetű traditionalis irodalma, mely dús forrásul ígérkezék nemcsak néppszichológiai (különösen mythológiai), hanem ethnographiai, archæológiai, sőt bizonyos határok között történeti nyomozásoknak is. Jóformán egy emberöltő folyt le ez idők óta; a magyar nyelvtudomány azalatt óriási munkásságot fejtett ki a legváltozatosabb irányokban s a déli vogul és osztják nyelvek ismerete is jelentékenyen gyarapodott Hunfalvy Pál, Ahlquist és Schiefner-Castrén idevágó munkáival: de Reguly e nyelvekbeli hagyományai érdekes és fontos problémának maradtak fenn a legújabb időkig.

A lehetőségig megoldani e problémát, azaz helyszíni személyes vizsgálatok útján Reguly hagyományainak megfejtésére törekedni s ha sikerülne újabb anyaggal járulni hozzá: ez volt az eszme, mely vállalatomban vezetett. S hála a kegyes

gondviselésnek, mely áldását meg nem vonta lépteimtől, ma örömmel jelenthetem, hogy e probléma, a mennyiben a vogult illeti, többé nem létezik. Alapos volt ugyan az aggodalom, hogy azt a nyelvet, melyen Reguly déli énekeit följegyezte s melyen két főközlője Jurkin és Pachtjár beszélt — nem találom többé életben: de szerencsére elég idején jöttem, hogy utolsó órájában megtaláljam azt a vogul dialektust, mely amannak déli szomszédja volt s melyen ma csak egy család beszél tökéletesen. Egy genialis individuum közvetésével, mely elméjében ezen s az éjszaki vogul nyelv tudományát egyesíté, sikerült világosságot deríteni Reguly déli vogul hagyományainak hieroglypháira s átírni azokat az említett nyelvjárásokon úgy, hogy az egész anyagban megmaradt homályos hely aligha több, mint valamely régi magyar nyelvemlékben. Sőt tovább haladva a nagy elődtől járt kincses telepen, fölszínre került számos új, az ismertekhez hasonló s részben különmemű becses gyöngy is, melyek együttvéve a Reguly-féle hagyatékkal érdekes és nagy-szerű világításban tüntetik föl a vogul nép szellemi életét és múltját s mint különösen egy ugor népnek alkotásai hivatva vannak, hogy újabb fényes bizonyosságul álljanak Európa tudós világa előtt arra nézve, hogy a népeknek szellemi képességére nem a földrajzi és ethnologiai viszonyok a döntő tényezők. Mielőtt magoknak ez eredményeknek részletes bemutatására áttérnék, legyen szabad nagyjában vázolnom a tekintetes Akadémia előtt útazásomnak történetét, valamint azon eljárást, melylyel amaz eredményekhez jutottam.

* * *

Az ugor nyelvek újabb átkutatására irányzott tanulmány-
útak eszméje nálam nem egészen új keletű. Voltaképen már az az útazás, melyet 1880-ban Kunos Ignác barátommal a moldvai csángók között a Szeret mellékén tettem: előtanulmány céljából történt tervbe vett hasonló irányú, nagyobb szabású vállalatokhoz. S mennél részletesebben ismerkedtem meg idővel a rokon nyelvek irodalmával, annál világosabban nyilatkozott előttem, hogy a jelzett eszme megvalósítása összehasonlító nyelvtudományunk haladásának sarkalatos, elmaradhatatlan föltétele. Tekintve a Reguly-féle hagyatékot s a vogul

és osztják nyelvek irodalmának rendkívüli fogyatékoságát,*) mindenesetre legfontosabb teendőnek látszott előttem kezdettől fogva egy uralvidéki tanulmányút. Számot vetve azonban az oroszországi viszonyokkal s azon akadályokkal, melyekkel valamely primitív culturfokon álló nép nyelvének kutatása egyáltalában jár: nem látszék tanácsosnak mindjárt a legnehezebb részén kezdeni meg a föladatot s 1885-ben egyelőre egy kisebbszertí vállalattal tettem kísérletet votják és csuvas tanulmányútamban. A kedvező fogadtatás, melylyel ez útazás alkalmával a votják nép s az orosz tudósok részéről mindenfelé találkoztam, valamint a tapasztalat, hogy tényleg minden lépés, mely az ugor nyelvek újabb átkutatására irányúl, nevezetes tudományos eredményekhez vezet — újabb vállalatra serkentenek bennem kedvet s az 1886. év őszén (miután *Votják Népköltészeti Hagyományok* című munkám sajtó alá rendeztem s *A Votják Nyelvi Szótára* nagyobb részét megírtam) teljes buzgalommal fogok a régi eszme megvalósításához, az uralvidéki tanulmányútra való előkészületekhez. Bár nagyjában technikai, mégsem volt csekély ez előkészületek munkája, mely első sorban abból állott, hogy Reguly kiadatlan hagyatékából le kellett szigorú pontos-

---

*) Nálunk nemcsak a sajtóban, hanem a tudomány képviselői között is általánosan elterjedt nézet, hogy az ugor nyelvek cultusa nálunk valami túlzott buzgósággal történt, sőt hogy e tekintetben a hazai tudomány már megtette a maga tenni valóit. Ezzel szemben elég csupán azon egy tényre hivatkozni, hogy az osztják és vogul nyelveknek — melyeknek számbavétele nélkül pedig, mint minden szakértő tudja, a magyar nyelvnek alig van kérdése, melyre kellő világosság derülhetne — e nyelveknek irodalma annyira fogyatékos, a tárgy terjedelméhez képest oly semmis, hogy egyebek közt még csak a teljes név- s igeragozási schemát sem vagyunk képesek belőle meghatározni. Az egész déli osztjakságra, mely pedig több különálló nyelvjárásra oszlik, nincs egy lapnyi kapcsolatos olvasmányunk s az a csekély is, a mi az éjszaki osztjakra s az öt déli vogul dialektus közül az egy kondaira vonatkozik (Ahlquist osztják textusainak néhány lapját kivéve) orosz papoknak hasznavehetetlen orthographiával készített selejtes fordítása, melylyel a tudomány csak kénytelen-kelletlen dolgozik, mivel egyelőre jobb forrásai nincsenek. Egészen más felfogással és részvétellel gondolkozik e kérdéstről a kis Finnország, hol nyelvészeti és etnographiai tanulmányok elősegítése czéljából már évekkel ezelőtt külön társaság alakult, mely, hogy működésének egy példáját említsem, az idén — részben a kormány segédelmével — hat tagját útaztatja különböző irányban.

sággal másolnom mindazt, a mi a vogulságra vonatkozik. Ilyen volt pedig mindenelőtt Reguly nagy déli-vogul énekgyűjteménye, melynek legtöbb darabja két alakban maradt reánk: egy helyszínén följegyzett első írásban s egy későbbi tisztázásban. A másolatban számba kellett venni mindkét relatiót, minthogy ezek igen gyakran eltérők egymástól nemcsak alakban, hanem többször a textusban is; a mennyiben tudniillik a tisztázat kihagyja az eredeti felírásnak egyes jelentős szavát, vagy esetleg egész sorát. Nagy nehézséget okoztak itt különösen a sorközötti latin betűs orosz jegyzetek, melyek vogul jargon szerint cor-rumpált alakjaikkal s elhomályosodott czeruza-írásokkal a rejtelmes textusok magyarázása helyett sokszor magok is külön rejtvényeket alkotnak. Könnyebb föladat volt Reguly vogul hagyatékainak lexicális részét összeírnom, a mennyiben ezt csaknem az anyag egész terjedelmében megtette már előttem Budenz József úr, úgy hogy nekem csak az ő szótári kézíratainak másolatát kellett készítenem s kibővítenem egy Reguly-féle kézíratesomó alapján, melyben vogul szók és szólások grammatikai és fogalmi rokonság szerint vannak csoportosítva.

Az 1887. év február havában már teljesen föl voltam szerelve az utazáshoz, midőn egészen váratlanul azon tudósítás érkezik hozzám a Magyar Tudományos Akadémia nyelvészeti bizottságától, hogy ez tekintettel az ekkor fölkerekedett politikai viharokra s egyéb külső akadályokra elhalasztatni kívánja az uralvidéki tanulmányútat s ez évben előbbi utazásom eredményeinek teljes kidolgozására nyújtja támogatását. Be kell vallanom, hogy kezdetben lesújtólag hatott rám e körülmény, annál is inkább minthogy Wiedemann János rendes tag közbenjártára a szentpétervári tudományos akadémia egy pártfogó-ukázt szerzett már számomra az orosz uralkodó kormányától, a melynek alapján az összes uralvidéki guberniumok kormányzói, alkormányzói s alantasabb hivatalai értesítve voltak már megjövetelemről; sőt belekerült a hír az orosz sajtóba is. Az ügy kárára azonban még sem történt ez a fordulat, a mennyiben ez év nyarán befejezván a votják szótár megírását, sőt *Csurus Nyelvészeti Jegyzetek* czímen kiadván előbbi utazásomnak egyik fontosabb mellékeredményét is — most már annál gondtalanabbúl foglalkozhattam az uralvidéki tanulmányút programjának részletes kidolgozásával. Kitűzött föladatom keretébe, mely eddigelé csupán a vogulra szorítkozott, ekkor

illeszkedik be az osztják nyelv tanulmánya, melynek előmunkálataiképen másolgatni kezdem Reguly hagyatékainak leg-sötétebb és kietlenebb részét, a terjedelmes s egyetlen magyar-
rázó szóval meg nem szakított éjszaki osztják énekgyűjteményt. Ugyancsak ekkor kezdődik szorosabb érdeklődésem az átkuta-
tandó népek külső viszonyai iránt, mely csakhamar azon belá-
táshoz vezet, hogy a várakozásnak, melyet a hazai tudomány
egy újabb uralvidéki tanulmányúthoz fűz, voltaképen csak egy
két irányú: nyelvészeti és ethnologiai kutatás felelhet meg
teljesen. A mennyire megállapodott tudniillik a tudomány
nézete a magyar nyelv eredetére és rokonságára nézve: annyira
megfejtetlen még a magyar faj eredetének kérdése, azaz hogy
vajon tényleg török eredetű-e alapelemében a magyar nép,
mint már régóta gyanítják, avagy a mi a nyelv után ítélve
természetesebbnek látszik, ugor eredetű. Ezen, valamint vele
összefüggő több más kérdésre, mint a magyarok ősi hazája és
vándorlásai, egyoldalú nyelvészeti vizsgálódás nem deríthet
vala kellő világosságot: hanem a mi itt még okvetetlenül meg-
kívántatik, az mindenkifölött az egybevetendő népek anthro-
pologiai meghatározása, továbbá ethnographiai viszonyaik
alapos kritikai tanulmánya, sőt bizonyos területeken archæ-
ologiai nyomozások is. A magyar tudományosságra nézve, úgy
valék meggyőződve, semmikép sem csekélyebb fontosságú a
nyelvészetinél a magyar nép ethnologiai problémája s ennek
következtében egy uralvidéki tanulmányútnak, mely a magyar
tudományos akadémia megbízásából történik, nem szabad ki-
hagyni programjából azon adatok megszerzését, melyek ama
probléma megfejtését elősegíthetik. Ugyanilyen széles alapokon
képzelte annak idején földadatát Reguly is, kinek tragikai sorsa
meggyőző intés volt arra nézve, hogy akármilyen buzgalom
mellett is, nem egy ember erejéhez van mérve ama feladat s
hogy ennél fogva társat kell keresnem vállalatomhoz.

Az 1887-ik évi karácsony első napján szólítottam fel Pápai
Károly barátomat, hogy vállalja magára az uralvidéki tanul-
mányút anthropologiai és ethnographiai teendőit. A mily szíves
örömmel és habozás nélkül jelentette ki Pápai készségét a
csatlakozáshoz, annyira valószínűtlennek tartotta, hogy az
eszme keresztülvihető lesz. A fő nehézséget természetesen, mint
sok más tudományos vállalatnál hazánkban, a szükséges költ-
ségek előkerítése okozta. Erre nevezve nem igen támaszkodhatunk

a Magyar Tudományos Akadémiára sem, részben mivel ez már ekkor megállapította volt évi budgetjét, részben mivel az én támogatásomat is csak tökecsönkítással, a Reguly-alap nagyobb részének megsemmisítésével tehetta. Egyszerű lemondással azonban még sem akartuk végét vetni a már tárgyalásra került ügynek s kötelességünké tettük megkísérteni minden lépést, mely annak anyagi, vagy erkölcsi támogatásához vezethete. Kétség és remény között hányattatva igen fáradalmas és izgalmas két hónapunk folyt le, melynek eredménye elvégre az eszme diadala volt. Az első biztató jel a Magyar Földrajzi Társaságtól érkezett, mely Pápai részére 100 forintot szavazott meg; ehhez járultak a Magyar Tudományos Akadémia a Reguly-alapból még fenmaradt 300 forinttal, azután egy rokon részéről nyert 400 forintnyi kölcsön s más innen-onnan mozgósított apró pénzüsszegek, melyek február végén egyesülve immár azon állapotba helyeznek, hogy az utazás megkezdésére gondolhatunk.

Ennyi viszontagság után, barátaink és jóakaróink szerencsekívánataitól kísérve, 1888 márczius 13-ikán indulunk útnak. Varsóban és Vlnában tartott rövid állomások után negyednapra érkezünk Szt-Pétervárra, hol többféle tudományos eszköz szerzésén kívül egy mindenek fölött fontos, útunk egész menetére döntő befolyású föladat várt reánk: az orqsz kormány pártfogásának kieszközlése vállalatunkhoz. Tekintve az utóbbi évek politikai alakulásait, igen érthető, hogy nem minden aggodalom nélkül néztünk e föladat elé s hogy igen kellemesen voltunk meglepetve, midőn tudós és hivatalos körökben egyaránt készséget és nyájas előzékenységet tapasztaltunk ügyünk iránt.

S itt a legmélyebb hála kifejezésével kell megemlékeznem Radloff Vilmos szentpétervári akadémiai tag úrról, kit a turcologia terén kifejtett nagy érdemei elismeréséül azóta a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választott s ki első sorban eszközölte szíves pártfogásával és utánjárásával kedvező fogadtatásunkat s kérelmünk gyors elintézését. Előterjesztve a Magyar Tudományos Akadémia részéről nyert megbízó és ajánló levelünket a szentpétervári tudományos akadémia elé, ez utóbbi jó indulattal veszi tudomásul kérelmünket s titkársága útján folyamodik a kormányhoz, hogy nyílt ajánló levelet állítasson ki számunkra czélba vett kutatásaink vidékeire. Jó-

akarató érdeklődéssel tüntette ki vállalatunkat von-der Ostensacken báró is, a külügyminiszterium egyik departementjének igazgatója, ki élénken emlékszik még Regulyra, amint őt nagyatyja termeiben gyermekkorában többször látta.*) Az ő kezeibe kerülván az akadémia kérvénye, ő rögtön átküldette a megfelelő belügyminiszteri irodába s így történt, hogy az annyi forumon átment úgy alig öt nap alatt be volt fejezve s már 23-ikán kezünkben volt (mindkettőnknek külön kiállítva) az óhajtott okirat, melynek magyar fordítása a következőleg hangzik:

Nyílt levél.

Ő Felsege az Uralkodó Császár Alexander Alexandrovics, egész Oroszország autokratájának stb. stb. stb. parancsa értelmében ezennel előiratik mindazon helyeknek és személyeknek, melyek a belügyminiszterium főnhatósága alá tartoznak, hogy megadjanak minden törvényes támogatást ez irat előmutatójának az ő reá bízott földadat teljesítéséhez.

Adatott ez levél saját aláírással és a hivatalos peesét mellékletével M. B. philosophiai dr.-nak, ki az Uralba útazik némely ugor nép, különösen pedig a vogulok és osztjákok nyelvének és ethnographiájának kutatására.

Kelt Szent-Pétervárott, az 1888. év márczius 11-ik napján.

Ő Császári Fölségének, legkegyelmesebb Uramnak valóságos titkos tanácsosa, az országos tanács tagja, senator, a belügyek minisztere, a rendőrség főnöke, a császári tudományos akadémia elnöke stb. stb.

Tolsztoj D. gróf.

E nyílt levél, melynek másolatai a megfelelő utasításokkal egyetemben előre küldettek a permi, tobolszki és tomszki kormányzókhoz, megbecsülhetetlen jótétemény volt vállalatunkra; a mennyiben ennek következtében mint kormánytól küldött hivatalnokokat fogadtak bennünket mindenfelé s buzgósággal teljesítették mindazt, a mit tudományos czéljaink elérésére kívánatosnak tartottunk. Hogy milyenek voltak a gyakorlatban az ebből folyó kedvezmények, szolgáljon például az előfogatok kötelezettsége, mely szerint összes szibériai

---

*) Ismeretes dolog, hogy Reguly igen járatos volt Szt-Pétervár főiri köreiben s hogy ezek erkölcsi támogatásukkal nagyban elősegítették vállalatát.

útjainkban versztenként adott csekély 3 kopéka bérért köteles volt a lakosság két lovat, vagy három rénszarvast, vagy három csolnakos embert bármikor rendelkezésünkre bocsátani. Nem csekélyebb fontosságú volt az a jog, hogy bele lehetne tekintennünk a kerületek anyakönyveibe s tetszés szerinti másolatokat, vagy kivonatokat készíteni belőle például statisztikai szempontokból. Olyan vidékeken, hol a személyi biztonság kétséges volt, mint például Pápainak felső obi útazásában, hetekig kíséző őr adatott úti társul fizetés nélkül. Általában örömmel vallom be ama tapasztalatomat, hogy az orosz, vagy akár különösen a szibériai hivatalos világ korántsem az a rém, milyennek rossz indulatú források alapján a nyugaton képzelik; sőt hogy a tudományos törekvések megbecsülése és pártolása dolgában gyakran például szolgálhatna európaiaknak. Mindenféle tudományos szempontokból egész sereg külföldi utazó járja be évenként Szibériát s az orosz kormány képviselőinek udvariasságával és vendégszeretetével találkozik mindnyája, hacsak evvel vissza nem él.

Szentpétervári tartózkodásunkat kedves emléküvé teszik néhány ottani tudós nagybecsű társasága, kikkel Radloff útján az ázsiai, archaeologiai és ethnographiai múzeumokban ismerkedtünk meg s kik közül legyenek itt megemlítve Schrenk akadémiai tag, Petri egyetemi tanár, Tolsztoj gróf a jeles numismatikus, továbbá az *Archaeologiai Közlemények* szerkesztője, Rosen Viktor báró, kihez Goldziher I. úr volt szíves ajánlani bennünket. Az ő útmutatásaik alapján élénken éreztük szükségét, hogy akár specialiter urálvidéki tanulmányútunk előkészületei szempontjából Szent-Pétervárott időzzünk néhány hetet; de az orosz fővárosi élet nagy költségeivel nem állott összhangzatban anyagi helyzetünk s más részről a beállott enyhe időjárás miatt attól kellett tartanunk, hogy ha nem sietünk, az útbomlás idejére érkezünk meg a Volga mellékére. A lehető gyorsasággal összevásároltuk tehát a legszükségesebb irodalmi forrásokat, térképeket, úti tárgyakat (többek közt egy fényképező készüléket) s azon reményben, hogy még lesz módunk a tanulmányok folytatása czéljából visszatérni, márczius 28-ikán búcsút mondunk Szent-Pétervárnak.

Útunk most Moszkván át Nyizsnyij-Novgorodba vezetett. Itt mindjárt az Oka folyón való átkeléskor alkalmunk nyílt tapasztalni, hogy az útra vonatkozó kellemetlen sejtelmek

csakugyan megvalósultak. Pár nappal megérkezésünk előtt meleg esőzés volt e tájakon, melynek vize egyesülve az olvadó hóval ellepte a Volga és mellékfolyóinak jegét, úgy hogy a rajtok való útazás lehetetlenné, vagy legalább igen veszedelmessé vált. Megjegyzendő tudniillik, hogy Nyizsnyij-Novgorodtól Kazánig kétféle út vezet: egy kényelmes sima «téli út» a Volga medrében s egy hegyes-völgyes, «nyári út» a Volga jobb partján. Ez az utóbbi a tél folyamán teljesen elhanyagolódik; minélfogva a tavasz elején — midőn a folyót megromlásával ismét használatba kerül — a rajta összegyűlt tömördek hó miatt szerfölött alkalmatlan a közlekedésre. Mi, amennyiben a néhány héttel később megindulandó gőzhajózást bevárni nem akartuk, erre a hegyi útra voltunk utalva, melynek 400 versztnyi hosszát rendkívüli gyötrelmek közt hat nap alatt jártuk meg. Alig haladtunk mintegy 30 versztre a várostól, midőn szánunk lovastól egy mély hóárokban megfeneklett, úgy hogy kocsisunknak több versztnyi távolságra gyalogolnia kellett, míg emberekhez jutott, kik a szánt kiemelni s a havat ellapátolni segítettek. A folytonosan bukdácsoló lovakkal csakis ez emberek kísérete mellett sikerült elérnünk az esti állomásra, honnan másnap a felügyelő tanácsára eddigi földött nagy szánunk helyett két kisebb nyílt szánt béreltünk. Ezekkel tudniillik könnyebb volt áthatolni azon a nagy hóviz-tengeren, melyen át útunk ezentúl vezetett. Mi hazánkbeli embernek igen bajos képet alkotni magának egy ilyen útnak természetéről. A szán itt állandóan 2—3 lábnyi hógöröngyökkel elegyes vízben halad, úgy hogy a kas körülbelől feléig vizet tartalmazna, ha nem raknák meg erősen összetömött szénával. Ez a szena óvja meg az útazót az egész napi fagyos lábvíztől, melyből azonban időnként mégis kijut pár percze része, a midőn tudniillik a szán a láthatatlan útfeneknek egy nagyobb gödrébe süllyed s a víz egyszerűen a szán tetején is hatol a benne ülőre s holmijaira. Kínos volt ez alkalommal főkép az a tudat rám nézve, hogy nagy fáradsággal másolt s magammal hozott vogulosztják írataimat is megrongálja a víz. Ezért mindjárt a legközelebbi esti állomáson fölnyitattam az azokat tartalmazó kívül gyékénnyel, belső falán viaszkos vászonnal bevont ládát s minden egyéb holmit saját sorsára bízva, kivettem az átnyirkosodott íratokat s néhány igen szükséges könyvvel egyetemben legszárazabban maradt alsó ruháimba pólyálva a

szán legmagasabb részéhez köttettem. Szerencsére nem sokára, a kazáni gubernium határától kezdve, megszűnik a vízinség s vele együtt az iratok veszedelme is; — de még nem a mi gyötrelmünk.

A kazáni gubernium útkezelői ugyanis azt a rendeletet kapták, hogy a lehető szigorúsággal vigyék végbe az úttisztítás munkáját a nyári póstaúton. Itt tehát az út közepéről teljesen eltisztították a havat s fellapátolták oldalt húzódo hóhegyekké. Ebből aztán egy másik nyomorúság eredt, az tudniillik, hogy a szánok nem haladhatván az út mély sarában, örökösen e hóhegyek szélein féloldalt voltak kénytelenek járni s ha ez a rézsutos menés hirtelen meredekbe csapott által a benn ülő egyszerűen kifordult az igen alacsony oldalú kéregkasból. Megsokalva e sokszor ismétlődött önkénytelen gymnastikát, végre akképen segítettünk magunkon, hogy a szán hátsó részén levő magasabb rudak hegyéről a szán elejéig fogózkodó s az oldalt borulás alkalmával föntartó köteleket köttettünk. — Másnemű bajt okoztak a híd nélküli folyók, melyeknek itt-ott megmaradt jéghátán, mint például a Szunduk folyóén, igen bizonytalan és veszedelmes volt az átkelés. A Czivily folyón megtörtént velünk az is, hogy ladikunkat igen messze jégtorlaszok közé sodorta le az áradat, honnan két órai vergődés után csak cseremisz és csuvas útitársaink nagy merészsége s ügyessége szabadított ki bennünket.

Utazásunk ötödik napján végkép megszűnik a szánút és szekereket kapunk, melyeken a kiborulás ellen egy szerfözlött kényelmetlen alacsony ernyő védheti az utazót. Az egész hősárútunk alatt nem tudtam megérteni, hogy voltaképen miért vonakodtak eddig számunkra minden állomáson szekereket adni s miért mondták, hogy emigy utazni lehetetlenség. Most keservesen kellett tapasztalni az okokat. Azok az agyvelőt rázkódtató és bordákat szagató ütközések, melyeket a szánon csak a nagyobb útgödörknél éreztünk, itt a fagyos sárbuczkákkal megrakott úton folytonossá váltak s egy fél óra alatt mindketten bizonyos ájulásszerű bágyadtságba estünk. Én arra gondoltam, hogy tegyük meg a hátralevő 3—4 mérföldet gyalog; de ez, tekintve rendkívüli kimerültségünket, kivihetetlennek mutatkozott s nem maradt más hátra, mint megnyugodni helyzetünkben. — Érthető nagy örömünk, midőn elvégre mintegy másfél mérföldnyi távolból Kazán tornyai és minaret-

jei előttünk feltűntek. Egy pillanat alatt feledve voltak a jelen és múlt összes szenvedései s csak a közeledő megváltás gondolata foglalkoztatta elménket és szívünket. Pedig a legveszedelmesebb része útunknak még mindig hátra volt.

Egész eddigi útazásunk alatt nyugtalanított az a kellemtelen eshetőség, hogy épen oly időpontban érkezünk el a Volgához, mikor a jég háta egészen bizonytalanná vált, vagy a nagy jégűzés miatt hosszú ideig lehetetlen lesz az átkelés. Ez az aggodalom teljesen alaposnak bizonyult. Uszlon faluba, az utolsóelőtti állomásra érve, megtudtuk hogy a postát már három napja nem lehet átszállítani, hogy a Volga jege megindult s rengeteg jégtáblák lepik el a víz színét. Apathikus megnyugvással adtuk meg magunkat sorsunknak. Másnap reggel beállít hozzánk öt csolnakos azon jelentéssel, hogy pár versztnyre Kazán fölött összetorlódott a jég, minélfogva vagy két óra óta csak apró darabok úszkálnak a vizen. Fölszólítanak, hogy használjuk föl a kedvező pillanatot az átkelésre, ők jó borra valóért megteszik a veszedelmes kísérletet. Hosszasan nem volt alkalmunk a dolgot fontolgatni s neki merészkedtünk. Eleinte a parti jégterületen képződött hosszú keskeny vízszalagon haladt csolnakunk, azután kikerültünk a nyílt Volgára s minden nagyobb akadály nélkül szerencsésen átevezünk a túlsó partra. Most gyalog útazás kezdődött; embereink és magunk vállainkra szedtük a holmikat s elcipeltük a nem messze fekvő Kazánka folyó torkolatáig. Az itt összehalmozódott, folytonosan mozgó jégtáblákon, egyikről a másikra ugorva átkelni volt merész kalauzaink szándéka. Egy elhibázott oldallépés, az egyensúly vesztese, vagy egy kevésbé energikus ugrás halálos veszedelembe ejthet vala bennünket; — de az oly óhajtott nyugalom közelségének érzete serkenti vala bátorságunkat s mi megemberelve magunkat, sikerrel teszszük meg az átkelést.

Igy érkezünk meg április 5-ikén Kazánba. Egészen elrémültünk, a midőn a pihenés első perczében alaposabban tekintettük meg magunkat. Holmink tetemes része s felső ruháink tönkre rongálva, arczunk a nedves szélről tele vedlő rézvörös foltokkal s a gyarló úti táplálkozás és fáradoalmak következtében feltűnően beesett. De testi törődöttségünkkel szemben lelki állapotunk emelkedett, csaknem ünnepies volt. Kazán, a volgavidéki ugor és tatár népek e nagy közép-pontjának, a magyar összehasonlító nyelvtudomány és östörté-

net dús kincses tárának vizontlátása a bűvölet egy nemével hatott reám. Úgy éreztem benne magam, mint a mesében bolyongó királyfi, ki ezer nehézség leküzdésével eljutott végre óhajtott tündérvárába: jobbra, balra szemet kápráztató drágaságok csábítgatják; de ő nem nyúl feljök, hanem egyenesen ama zár felé tart, mely kiválasztott ideáljától távol tartja. Túl az Uralon, ott volt az ideál a vogul és osztják népek tudománya alakjában; a feléje vezető út kincsei azok, melyekből Kazánban hazánkíiai közül Reguly Antal. Bálint Gábor s előbbi útamban magam is annyi szeretettel gyűjtögettünk.

Miután valamennyire rendbeszedtük magunkat, első dolgunk volt régi jó ismerőseim fölkeresése. Örvedetes volt vizonttalálkozásom Weske Mihály dr. úrral, az ismeretes észt tudóssal, ki pár évvel ezelőtt hosszú ideig tartózkodott hazánkban s innen a kazáni egyetemre hívatott meg a finn-ugor nyelvek tanszékére. Az egyetem mellett fönnálló archæologiai, történeti és ethnographiai társaságban ő igen buzgó s a tudományra nézve áldásos tevékenységet fejt ki azzal, hogy maga köré gyűjti a mordvin, cseremisiz, csuvas s egyéb nemzetiségek Kazánban tartózkodó legműveltebb képviselőit s őket a nyelvtudomány és ethnographia elemeibe bevezetve saját nyelvök és népok tudományára, illetőleg az ehhez való anyaggyűjtésre buzdítja. Ilynemű munkássággal már három jeles képzettségű nemzetiségi tanító tette magát érdemessé, hogy az említett társaság «munkatárs-tagjai» közé válaszsza: a mordvin Kapajev, a cseremisiz Szemjonov s a csuvas Jefimov. Érdekes, szinte megható látvány az, a mi e fiatal úttörök munkásságában szemünk elé tárul. Íme ez az első fontosabb kísérlet, melylyel az ugarság keleten maradt apró töredékei az európai cultureszmék s különösen a tudomány szolgálatába lépnek. Politikusok és tudósok már régóta a halál könyvébe jegyezték e népeket; pedig az élet, a nemzeti öntudat ébredésének jelei kezdenek kétségtelenül nyilatkozni nálok is, melyektől ha nem is történeti szerepet, de legalább tudományos hasznót remélhetünk, annyit tudniillik, hogy az illető népekre vonatkozó kutatásoknak saját fiaik lesznek a legbuzgóbb eszközlői.

Az ugor népek tanulmányára czélozó mozgalomnak egy másik lelkes élesztője Ivan Nikolajevics Szmirnov, a történelem tanára a kazáni egyetemen. Szabadelvű, európaias gondolkozása, széles körű műveltsége s mindenek fölött a lelkesültség,

melylyel a tudományt nem csak műveli, hanem az arra vonatkozó ambíciót másokban is ápolni igyekeznek, az ifjuság kedvelt alakjává teszik őt s mély sympathiával csatolt személyéhez bennünket is. Kezdetben délszláv népek voltak tanulmányának tárgyai s e célból a múlt évtized végén útazást tett hazánkban is, melynek főbb eredményeit *A horvát állam történetének vázlat a magyar korona alá való rendeltetéseiig* (Очеркъ истории Хорватскаго государства до подчиненія его угорскои коронѣ. Казань. 1880.) című műve tartalmazza. Kazánban letelepedve, a helyi viszonyokhoz képest a keletoroszlásági ugor és tatár népek tanulmányához fordul. Egyik jeles eredménye ennek a mordvin, cseremis, permi s a kiveszett burtas, bolgár, besenyő stb. népek egykori földrajzi elterjedésének meghatározása, a mint az a jelenlegi földrajzi nevek alapján kellő kritika alkalmazásával lehetséges. Kapcsolatban áll e vizsgálat a magyar őstörténettel is, amennyiben tudniillik a Volga és Káma vidékén Magyar és Manzsar helynevek s Ugor, Jugor alaprészt feltüntető folyónevek találhatók, melyekből az a föltevés következik, hogy a nomád magyarok vándorlásai és szállásai e vidékeken voltak, vagy talán hogy a krónikák «Magna-Hungaria»-ájának maradtak fenn bennök nyomai. Plynemű præhistorikus kutatásaiban nagyban elősegítik őt ethnographiai és archæologiai célú kirándulásai, minőt tavaly az egyetem támogatásával Weske és Traubenberg múzeumi ör társaságában a cseremiszek, az idén a votjakok között tett s melyek közül az elsőnek földolgozását is kiadta. *Cseremiszek. Történelmi és ethnographiai vázlat* (Черемисы. Историко-этнографическiй очеркъ. Казань. 1889.) című művében. Meleg érdeklődéssel viselkedett természetesen a mi vállalatunk iránt is, melyre jótékony befolyással volt azzal, hogy megismertetett bennünket az uralvidéki népek ethnographiai és történelmi irodalmával, valamint azon buzgó tevékenységgel, mely Oroszlország keleti kormányzóságaiban mindenfelé az e vidékeken lakó népek és területeik tanulmányára irányúl.

Egy harmadik kimagasló alakja társaságunknak Nikolaj Ivanovics Ilyminkij, a nemzetiségek számára alapított tanítóképző seminariumnak igazgatója. Ha áll a történetphilosophusok meghatározása, hogy Oroszlország világtörténelmi hivatása a hit világának s a műveltségnek terjesztése az éjszak elmaradt népei között: úgy alig van fia az orosz nemzetnek ki e hivatást

elismerésre méltóbban teljesítené Ilyminszkijnél. Szelid, vallásos érzés párosúlva mély tudományossággal jellemzik egyéniségét s életének egész munkásságát. A Volga és Káma vidékein élő mordvin, cseremis, votják, zürjén, tatár, csuvas stb. népeknek ő valóságos apostola, kinek áldásos működése a vallásos fogalmak tisztulásán kívül hatalmasan nyilatkozik a közműveltség emelkedésében s az iskoláknak nagy mértékű elterjedésében e népek között. Sőt hajlott korára megérte Ilyminszkij azt a szép gyümölcsét élete munkásságának, hogy e népeknek képviselői megjelentek immár a tudomány csarnokában is. A Magyar Tudományos Akadémia őt a lefolyt esztendőben külföldi tagjai közé választotta. Ez elismerés volt nemcsak a turcologia terén szerzett munkáiért, hanem azon érdeméért is, hogy a misszionárius társaság kiadványaiban diadalra emelte a tudományos nyelvészeti elvet az orthographiát és nyelvkezelést illetőleg s ez által az altaji összehasonlító nyelvtudománynak egy igen gazdag és becses forrásgyűjteményt nyújtott. Udváriassága és vendégszeretete őt igen népszerűvé tette az útazó nyelvészek és ethnographusok előtt, kik rendszeren befordúlnak házába s tőle nyerik első utasításaikat s gyakran segedelmöket vállalatukhoz. Ismeretes dolog, hogy Bálint Gábor kazáni tatár tanulmányai az ő nagy részvételével történtek s én is első sorban neki köszönhetem, hogy a votjakok és csuvasok közt tett első oroszországi tanulmányútam eredménynyel ment végbe. Fölhasználtam szívességét jelen útazásomban is, kikérvén számomra az intézet növendékei közül a szarapuli votják Makszim Kirillovot s a malmisi votják Pjotr Vasziljevet, kik egész kazáni tartózkodásom alatt jártak hozzám s fölvilágosításokat adtak azon kérdéses pontokra nézve, melyeket a *Votják Nyelv szótára* megírása közben itthon összejegyezgettem.

E tudósokkal való érintkezésben kellemesen és tanulságosan folyik le az a két hét, melyet Kazánban a Volga és Káma folyók jegének teljes eltakarodásáig s a gőzhajózás meginduláig töltenünk kellett. Testi erőben és lélekben megújúlva április 19-ikén kelünk útnak, melynek Perm városáig való 1200 versznyi hosszát gőzhajónk két és fél nap alatt futja be. Permben földoljunk volt megjelenni a kormányzósági hivatalban, hol arról értesítettek bennünket, hogy az érdekünkben való rendelkezéseket megtették a vogulok lakta verchoturjei kerületben. Április 23-ikán tehát folytatjuk útunkat a Jekaterinburgba

és Tjumenbe vezető úgynevezett «uráli» vasúton, melynek Kusva nevű állomásán érjük el azt a pontot, hol a Verchoturjéba vezető postaút kezdődik. Ez a hely már az Urálnak keleti lejtőjén fekszik s egyike a kiváló ércbányáknak, melyeken keresztül most útnk 400 versztnyi távolságra, egész a Lozváig vezet. Az enyhe tavaszi fagyban kellemesen folyik szekerezésünk Verchoturjéig, hol az alkormányzói hivatalban megjelenvén, az e kerületben lakó voguloknak hivatalos statisztikai kimutatását kapjuk. Ismeretes dolog, hogy ez a város már a vogulok területén épült s hogy ezeknek térítésére alapított az a nagy kolostor, mely ma mint híres búcsújáró hely, a város legfőbb nevezetessége. A vidék eredeti lakossága ma már teljesen kiveszett, illetőleg eloroszosodott s így volt ez már Reguly idejében is; de a múlt század végén utazott Pallas még talált jó számmal vogulokat a Tura mellékén s Georgi is a sokkal délebbre eső Csuszovaja folyónál. Éjszaka-kabra, örökös fenyvesek között a déli Szoszvával párhuzamosan halad az út Bogoszlovszk felé, átmetszvéen a nevezett folyam vidékébe tartozó Lyalja, Lobva, Kakva és Turja folyókat. E területnek régi vogul lakosságáról szintén csak a múlt századbeli útazók nyomán van tudomásunk, de megmaradt érdekes emléke a Reguly-fele hagyatékban is a Jurkintól följegyzett *Luop-tit poel jëriben*, melynek szerzője így magasztalja Lobvatóvi, azaz a Lobva folyó torkolatánál épült falvát:

*Narä wütne këlsëm
 vöt kwälpä taileñ päilëm
 tÿjä-khqtël öles-kel:
 tur-khul voj şqkherëm ätën
 khürëm khqtël urnë täu päši;
 täkwës-khqtël öles-kel:
 şarëm vöj şqkherëm ätë
 khurëm khqtël urnë täu päši.
 Laileñ törëm tuşné
 wüs kënpä këniñ päilëm
 şşész Luop-tit poel päilëm-khairën!
 tqulëñ törëm tuşné
 wüs kënpä këniñ päilëm
 Luop-tit päilëm öşën! . . . . .*

Falaival vízbe tükröződő
 harmincz házas teli falum,
 ha tavaszi nap áll be :
 a kárász hal zsírjától való perzselt szagod
 három napig érezhető ; *)
 ha őszi nap áll be :
 az avas halzsír perzselt szaga
 három napig érezhető.
 Hol lábas bálványka áll
 kis terü teres falum,
 kedves *Luop-tő-falva* drága falum !
 hol szárnyas bálványka áll
 kis terü teres falum,
 te vagy *Luop-tő* falum ! . . . . .

A Turja melleki ércbányákkal (Туринские рудники) vége szakad a postaútnak s csak szűk, posványos erdei ösvények vezetnek tovább éjszakfelé, melyeken azonban útazásunk korántsem volt oly kellemetlen, mint például Sorokin kazáni tanárnak, ki botanikai czélből 1873-ban járt erre (I. Путешествіе къ Вогуламъ. Казань. 1873. művét). Elhagyva a Vagram folyó mellett fekvő Petro-Pavlovszk nevű csinos egyházas falut, útunk az Ural egyik gyönyörű havasorma a Djenyezskin kameny közelében folytatódik s május elsején éri el Vszevolodo-Blagodatszkot. Ez az a hely, hol Reguly vogul tanulmányait megkezdette s hol három hónapi tartózkodása alatt a Lozva mellékéről ide rendelt voguloktól (különösen Jurkintól) amaz énekgyűjtemény nagyobb részét följegyezte, melynek megfejtése egyik főczélja volt az én útazásomnak. Mi is itt találtuk az első vogult a Szoszván átszállító csolnakosunk Trenkin személyében, de ő benne legfeljebb anthropologus Pápai barátomnak telhetett öröme ; a mennyiben vogulságát csak tipikus arczában, de nem egyszersmind nyelvében és szokásaiban őrizte meg. Általában a déli szoszvai vogulok, kik közül később a Lozván a Djenyezskin és Anyiszimkov családok sarjadékaival nyílt módunk megismerkedni, teljesen eloroszoz-

---

*) Evvel azt akarja mondani az énekes, hogy oly nagy akár tavasszal, akár ősszel a halászati zsákmány, hogy három nap kell a sok halzsír olvasztására.

sódtak; sőt úgy látszik ilyen állapotban voltak már Reguly idejében is, kinek hagyatékai közt nincsen reájok vonatkozó tudósítás. Értesüléseink szerint a vogul nyelv első beszélőivel Nikito-Ivdilben fogunk vala találkozni, mely hely innen 52 versztnyire éjszakra, az éjszaki szélességnek mintegy $60\frac{3}{4}$ foka alatt az Ivdil (vogulul: *Jiurtél*) folyó mellett Reguly ideje óta*) épült s jelenleg az Ural keleti lejtőjén a legéjszakibb orosz telep. Másnap este érkeztünk meg e helyre, hol szállásadó gazdánkban, Sesin kereskedőben egy a vogulság s a mi vállalatunk iránt érdeklődő embert ismertünk meg, kit a jekaterinburgi *Ural-társaság* a kiállításán bemutatott vogul tárgyak miatt elismerő oklevéllel tüntetett ki. Eredeti tervem az volt, hogy itt kezdem meg vogul tanulmányaimat, melyre azt hittem egyelőre alkalmas lesz az a négy koldusasszony valamelyike, kiből a helység vogul lakossága akkor állott.

Május 2-ikán, Buda-Pestről való elútazásunknak 52-ik napján kerül szemeink elé az első igazi vogul egy összetöpörödött, fogatlan, vak anyóka alakjában. Nem kicsiny dologra capacitálta házigazdánk: a «császárnak küldöttét» kellett hamarjában vogul nyelvre megtanítania. Egy pohár «szív-erősítő» után kezdődött a leczke, melynek első themája a számnevek volt. Vogul szó után áhítózó füleinket valami bájos ének sem illethette volna kellemesebben, mint az a csámcsogás, melylyel az *akwé, kitái', žürem . . . . .* egy, kettő, három . . . . . vogul számnevek elénk hangzottak. De nem sokáig tartott a gyönyörűség, mert hölgyünk a *niqlqlau* «nyolez» szám után egyenesen a *kit-žujip-lqu* «tizenkettő»-re ugrott által és semmiképen sem bírt a kihagyott 9, 10 és 11 számokra visszaemlékezni. Röviden szólva pár óra alatt meggyőződtem, hogy Ivdilben nem lehet maradásom. Kiderült, hogy a vén koldusasszony félelméjű, társa — egy másik asszony — szuszogó, a két fiatalabb dáma pedig nem beszél muszkául s fölöttébb becsüli a nyelvtanításnál az evetláb-bőrök kidolgozását, melyért helybeli kereskedők fél kopékat fizetnek darabonként. Egész aggasztó alakban lépett most föl előttem a kérdés, hogy honnan kerítsek tanításra alkalmas vogul embert. Két választás állott előttem: vagy elmenni a felső lozvai jurtokba s ez az út körülbelől

---

*) Innen másik orosz neve: Новое строение = «Új építmény»; vogulul «pázsitos part»-on való fekvése miatt *Nürem-Völ*-nak nevezik.

80 versznyi lovaglást s 100 versznyi folyás-ellenes csolnak-útazást, minden holmi hátrahagyását, a világtól való teljes elvonulást s számtalan egyéb bajt jelentett; — vagy elútazni a Közép- és Alsó-Lozva mellékén lakó letelepült, részben földmívelő vogulokhoz, kik orosz módra élnek, oroszúl tökéletesen beszélnek, kik között tehát lehetne lakni; de a kiknél viszont csak egy megfogyatkozott, végső elmállásában levő nyelvet találhatok s azt is csak a véneknél, a mennyiben — értesülesem szerint a 30 éven alúli generatio már nem beszél vogulúl. Számba jövő körülmény volt, hogy állítás szerint júniusban, az orosz Szent-Péter napja tájékán az egész felső lozvai vogulság feleségeikkel, gyermekeikkel, kutyaikkal s minden holmijaikkal együtt le szoktak költözködni Ivdilbe, követvén egy régibb rendeletből eredt hagyományt, mely őket ez időben a templomban való megjelenésre, gyónásra s böjtre kötelezte. A teendők fölötti habozásban döntött egy vidéki vogulnak, Nikolaj Sisovnak váratlan megjelenése. Ő az Ivdil folyó torkolatától két versznyiire éjszakra fekvő *Tārēž-poel* (oroszúl: Першина) falujából gyónás céljából jött el ide s midőn meghallotta, hogy ide valami vogulkereső idegenek érkeztek, fölkeresett bennünket. Én természetesen a legnagyobb örömmel fogtam a kérdésöködéshöz, melynek folyamán csakhamar kiderül, hogy emberünk egy eddigelé ismeretlen dialektusban beszél, melylyel minden áron bővebben kell megismerkedni. Erre alkalmas egyéniségnek tartotta ő *Pēršä* öreget, kinek a felesége is vogul asszony s ennél fogva jobban megőrizhette vogul nyelvét, mint a többiek, kiknek orosz a házuk népe s ennek következtében, ha megértik is a vogul beszédet, rosszul beszélnek — mint ő maga is. Ezzel a *Pēršä*vel beszélni s föladatomnak megnyerni látszott előttem az első, legszükségesebb dolognak. Miután tehát Sisov-on Pápai is megtette első vogul anthropologiai vizsgálatát, ladikba ültünk vele s a sebesen folyó Ivdilen s áradmányain levezünk *Tārēž-poel*be. Magammal vittem a Reguly kézirat-másolataiból azt a füzetet, a melyben a *Pēršä-jēri* («Pēršä-éneke») és a *Pēršä-oqj jēri* («Pēršä leányának éneke») vannak, a mely énekeket — mint e címek mutatják — Reguly épen az én célba vett Pēršä öregemnek családbelijeitől jegyezte föl.

Érdekes kép volt az, midőn én *Tārēž-poel* egybegyűlt lakosságának jövetelem célját előadtam. Épen húsvét vasár-

napja volt. A leszálló nap biborfénynyel öntötte el a Lozva tükrét, melynek alacsony partján van *Tārēz-poel* falu tere. Részben a földre kuporodva, részben az ott heverő fatörzsökre ülve vesz körül a férfi nép, bizonyos távolságban tiszteletudással foglal helyet a női csoport s az ifjúság, Pápai társam pedig egy nagy bádogg-butykossal s egy kis pohárkával jár körül s hajtja jó indulatra irányunkban a szíveket. A sok keresztkérdésre adott magyarázatoknak az volt a veleje, hogy a hatalmas császár üdvözlétét küldi az ő vogul népének, kiknél sajnálattal tapasztalja, hogy nyelvök és szokásaik kiveszöben s hogy ezeknek legalább emlékét megőrizze, íme elküldötte embereit, kik azokat följegyezzük s írásainkat eleje terjesztjük. E fejtegetés, melylyel czélunk előadását bevezetni szoktam későbbi útazásaimban is, úgy látszik, igen megfelel a primitív műveltségű vogul eszejárásának s alkalmas arra, hogy mindjárt első megjelenésemkor bizalmat ébresszen működésem iránt. Érdekes volt a meglepetés, midőn Reguly irataiból olvasgatni kezdtem előttük; föl nem foghatták tudniillik, hogy mikép beszélhet valaki írásból vogulúl a nélkül, hogy előbb akár egy vogult is látott volna. Erre vonatkozó kérdésekre rendesen az szokott lenni a magyarázatom, hogy igen távol, még az Uralon is túl, lakik egy másik vogul-fajta nép, melynek fiai közé mi is tartozunk. Mi közülünk járt erre vagy ötven évvel ezelőtt egy magunk formájú ember, ez írta föl a vogul énekeket; bennünket is épen azért méltatott a császár a hozzájuk való küldésre, mert ama másik vogul fajta népbeliek vagyunk s innen van az is, hogy orosz nyelvünk nem olyan folyékony, mint más hasonló járatban utazóké.

A *Tārēz-poel*ban tartott tanácskozás eredménye teljesen kielégített. *Pēršä* öreg jól beszél vogulúl is, oroszúl is s így alkalmasnak mutatkozott arra, hogy vele kezdjem meg vogul tanulmányaimat. Az ő kedvéért elhatároztuk, hogy teljesen átköltözünk ide, hol egy Ivdilbeli nagykereskedő Sangin számtartójánál türhető lakás és ellátás kínálkozott. Nagy öröömre kiderül, hogy egy értelmes asszony tartózkodik itt, ki a felső lozvai vogulok nyelvét beszéli s oroszúl is jól tud, hogy tehát ilyen módon egyszerre kaphatok tanítókat a közép és felső lozvai nyelvre. Három hónap telik el ez első tanítóimmal való foglalkozásomban, kiknek nagy részök van benne, ha vállalatomat eredményesnek szabad mondanom. Azt hiszem tehát,

illő dolog, hogy itt részletesebben megemlékezzem személyükről.

Pēršü, vagy orosz nevén: Michail Grigorics Persin utolsó férfisarjadéka *Tārēχ-poel* ősi családjának, melytől a falu orosz neve (Persina) származik. Egyik őseről, a falu alapítójáról érdekes történeti okirat maradt fenn a Reguly-féle «Pēršä-énekben», mely arról szól, hogy honnan s minő sorssal vándorolt ő erre a telepére. Az én öregem, ha nem is névleg, de határozottan emlékszik Regulyra, arra a leírása szerint magam alakú fiatal emberre, ki az ő legénykorában az agg Jurkint és Pachtjárt Vszevolodszkba magához hívatta, a vogulokat méregette, lenyíratta, hajukat vizsgálta s egyáltalában az első volt, ki őket bolygatta. Ő az egyetlen, ki a közép-lozvai dialektust még helyesen és teljes szókészlettel beszéli. Az ő halálával kivész a nyelv, mely pedig a legismertebb éjszaki vogulhoz képest épen oly különálló, mint akár a kondai vogul. Rendkívül fontos volt tehát a vogul nyelv ismeretére nézve az ő személyével való foglalatosságom; az én jegyzeteimben marad meg tudniillik az egyetlen emléke annak a nyelvnek, melyet az e vidékbeli immár elpusztult s részben eloroszosodott vogulok ősei beszéltek. Harminczhárom hosszú nyári napon át ültem együtt Pēršävel reggeltől estig, míg nyelvének szótári és grammatikai anyagát valamennyire kimeríthettem. Kérdezetemben vezérfonalul szolgált a magammal vitt Reguly-féle szótár-másolat, melynek végig mentem minden egyes adatán. Minden kérdésbe vett szónak följegyeztem híven alakját a Pēršä nyelven s jelentését azon vogul orozsággal, melylyel maga tolmácsom magyarázta. Minden egyes névszónál kitéréseket tettem a vele egy fogalomkörbe tartozó egyéb szókra; a mikor például a «fa» szó előkerült, elősoroltattam mind az ismeretes fanemeket, azután a fa alkotó részeit (gyökér, lomb, rügy stb.). Minden igénél szólásokat, mondásokat jegyeztem föl orosz fordítással a jelentés pontosabb meghatározására, mely úton tömérdek új, azaz eddigelé nem ismert szótári anyag került elő. Egy primitív értelmű emberrel korántsem oly csekély feladat ez, milyennek fölületes tekintetre látszanék. Ő csak mondatokban tud beszélni s ezeknek értelmét legjobb esetben is csak szabad fordításban adhatja. Elemezni a mondatot, azaz egy az összefüggésből kiragadott szónak értelmét meghatároztatni vele, szerfölött bajos dolog; a mi pedig a

végzetek funkciójának megvilágítását illeti, vagyis hogy mi a különbség a *jár*, *járkál* és *jároгат* alakok közt, erre egy Përsä-fele ember a legtöbb esetben képtelen. Ilyen kérdések miatt nagyon gyakran kínos vergődésben voltunk: mindenféle fordulattal kellett földadni ugyanazt a kérdést, míg a valószínűség szerint helyes meghatározás kiderült. A vadászat, halászat, házi-ipar, vallásos cultus stb. ethnographiai érdekességű fogalomkörökbe vágó műszóknak részletes leírásait mondattam el vogul nyelven, melyek nyelvészeti textusok gyanánt is fognak szolgálhatni a jelen dialektusra nézve. Hosszabb összefüggő textust, például mesét vagy biographiai elbeszélést a legnagyobb igyekezetem mellett sem sikerült kapnom az öregtől, kinek rendkívüli elme-lomhasága a fönt jelzett könnyebb munkákat is igen fáradságossá tette számomra.

Június hónapnak második hetében kezdettem meg a felső lozvai nyelv tanulmányát Tatjana Alexejevna Szotyinoval, született Szalavárova asszonynyal. E kiváló elméjű vogul nő, kinek Reguly déli vogul hagyományainak megfejtését köszönheti a tudomány, Tat-tit paulban, a Jurkin falujában született. Ez az a Jurkin, kitől Reguly déli vogul énekeinek nagyobb része származik. Tatjana az ő térdein növelkedett föl s azon fontos emléket őrizte meg felőle, hogy az ő valamint a felső Lozván lakott korácsainak (mint Reguly másik főközlőjének Paetjárnak) a nyelve különbözött mind a Përsä, mind a felső lozvai újabb nemzedék nyelvétől. Ez adja meg a nyitját annak, hogy miért nem találhattam én meg sehol ugyanazt a nyelvet, melyen Reguly Jurkintól eredő vogul hagyatéka írva van. A felső Lozván ugyanis Reguly, illetőleg Jurkin ideje óta nyelvvaltozás ment végbe. Az eredeti délies jellemű nyelv helyett az éjszaki, vagy szoszvai nyelv jött gyakorlatba annak következtében, hogy a felső lozvai nomád vogulok mind inkább távolodtak a letelepült s fogalmaik szerint elkorcsosult közép s alsó lozvai voguloktól és az életmód s vallásos cultus tekintetében közelebb álló szoszvai vogulsághoz csatlakoztak: kizárólag ezekkel kezdtek házasodni, közös törvényt tartani stb. A Reguly hagyományaiban tehát egy kiveszett külön álló lozvai dialektusnak maradt meg emléke, mely földrajzi helyzetéhez képest középállású, mintegy átmeneti volt a szoszvai és középlozvai nyelvjárások között. E kiveszett nyelvjárásnak ilyen középállásánál fogva a rajta följegyzett emlékeket legalkalma-

sabban olyan individuum fejtheti vala meg, ki mind a szoszvai (illetőleg a mai éjszak-lozvai), mind a közép-lozvai nyelvjárásokat beszéli s kinek e mellett megvan bizonyos nyelvészeti intuitiója, mely őt a két ismert nyelvjárás alapján egy ismeretlen harmadik alakjainak fölismerésére és megértésére képesíti. S ilyen volt Tatjana Alexejevna. Atyja, a Viserától származott Alexej Platonics Szalavárov (vogulúl: *Pasär-žum Palton-pi' Ulekše*), még Tatjana gyermekkorában hagyja el Tat-tit pault s neje rokonságához költözködik *Tāřez-poelbe*. Itt nyílik alkalma Tatjanának megismerkedni az orosz nyelvvel — melyet ép oly szabályosan és correct kiejtéssel beszél, mint bármely orosz asszony — s ezenkívül egy másik vogul nyelvvel, melyet Pērsä s nagyatyja Volodkin, Reguly egy humoros éneke közlőjének házában beszéltek. Atyja halálával, kit egy csolnakút alkalmával az Ivdil hullámai ragadtak el, Tatjana ismét visszakerül Tat-tit paulba, hol ezután nagybátyja Iván Platonics Szalavárov házában nevelkedik. Itt éri el serdült hajadonkorát, — s érdekes nyilvánulása a nemzeti érzésnek! e nő, kinek bőséges módja volt összehasonlításokat tenni a letelepült és nomád, azaz eloroszosodó és ősi sajátságait fönntartó vogulság között, — e nő sympathiájával az el nem koreszosodott vogulsághoz fordul s egy szoszvai embert a '*Nurēm-paulból* való Jekim Feodorics Szotyinovot választja ferjül. A Tat-tit paultól éjszakra eső *Pāžwēn-tit paulban* telepednek le, hol Tatjana Alexejevna jurtjának háztartásában egyesíteni iparkodik az ősi vogul életmódot a civilisatiónak azon fokával, melyre a déli vogulság emelkedett. E példájával talán idővel jótékony befolyással lehetett volna az egész felső lozvai nép életmódjának változására, ha férjének korai halála őt e vidéket elhagyni s kis családjával együtt *Tāřez-poelbe* visszaköltözni nem kényszeríti. Úgy látszik más föladata volt hivatva népének szolgálatában! Értelmi fejlettsége s a vogul életre vonatkozó széleskörű ismeretei örvendetesen leptek meg mindjárt vele való első társalgásom alkalmával s teljes mértékben igazolták az ajánlatot, melylyel figyelmünket reá irányították. A complicált vogul igeragozást, melynek tárgyias alakjában külön végzetek vannak az egyes, kettős és többes számú tárgyakra és személyekre (a hol tehát például az orosz praesens hat alakjának a vogulban harminczhat felel meg) — mint valami grammatikus minden különös nehézség nélkül adta elő. Olyan kérdéseket, melyekkel

Përsävel semmiképen boldogúlni nem tudtam, ő eléje szoktam terjeszteni s megkaptam rendesen a fölvilágosító választ. Érdekes az a pontosság, melylyel a vogul hangok kiejtésének hűségét az én utánmondásomban ellenőrizte. Ha nyílt *ä* helyett közép *e*-t, ha *çāñri* (hág) helyett *çāñgi*-t, *šurri* (csurog) helyett: *šurri*-t, vagy hosszú magánhangzó helyett rövidet ejtettem, rögtön következett a helyreigazítás s néha afféle magyarázat, hogy nem szabad ám *māü* helyett *maü*-t mondanod; mert amaz «kicsiny», emez pedig «meny»; *kašém* annyi mint «öcsém», de ha *kāšém*-et mondasz, az olyan gorombaság, melytől kiszaladnak a nők a jurtból (= «szeméremkötöm»). Igék jelentésének meghatározására az orosz fordításon kívül rendszeren példamondatokat szokott idézni a közbeszédből, mire későbbi nyelvtanítóim sehol sem voltak képesek. Különös gyönyörűségét lelte a synonymákkal való magyarázatban, mit rendszeren azon vélemény czáfolatával szokott egybekapcsolni, mintha csak az orosz volna képes egyazon fogalmat több szóval kifejezni. «Az igaz» — mondja egyszer — «hogy a ,kedves'-re az orosz mondhat *любезный, милый, сердечный* szókat; de lehet ám vogulúl is sokféleképen édesgetni, mint *am jätékém* «kedveském», *tupakém* id., *poszém* «eleven vérem», *sim-tärsém* «szívem gyökere». Természetesen a mi szempontunkból ítélve mindez nem valami nagy tudomány s képes reá a legtöbb iskolás gyerek is; de oly primitiv culturfokon, milyenen a vogulok állanak, éles elme kell ahhoz is, hogy valaki egy mondatot szókra tudjon bontani.

*Täryç-pöel*ben való tartózkodásunk első hónapjában Pápai foglalkoztatja Szotyinovát a felső lozvai nép ethnographiai viszonyainak előtanulmányával. Midőn Përsävel való munkám végeztével a felső lozvai nyelvhez foghatok, én elsőben eredeti textusokat: mondákat, dalokat, vogul nyelvű ethnographiai leírásokat jegyezgetek föl tőle, melyek közül érdekességükkel kíválnak a világ teremtéséről szóló *çul-ätér* monda, az áldozati szertartások s a női tisztulásra (*māü kwol*) vonatkozó vallásos törvények. Majd hozzá látunk a Reguly-féle textusok értelmezéséhez is, melyre nézve Përsävel eredménytelen volt minden kísérletem. Az első fölolvadásra természetesen Tatjana Alexejevna előtt is meglehetősen homályban állott a szokatlan hangzású textusok értelme; de ez a homály tetemesen tisztult a második felolvasásnál elannyira, hogy midőn harmadszor vizs-

gáltuk át a textust, már csak egyes nehezebb helyekre kellett figyelmünket összepontosítani, illetőleg az összefüggés, vagy valamely mellékelt jegyzetke alapján találgatni, hogy milyen alakú szó, vagy kifejezés felelhet meg ama bizonyos kérdéses helynek a Pěrsä-féle vagy felső lozvai nyelvben. Igazi lelki gyönyörűség volt, midőn az első Reguly-féle textust, a Pachtjártól följegyzett *Sārp-ēri*'-t, a «Jávorenéket» teljesen megértenem s a nyelvészet követelményei szerint felső lozvai nyelvre átírom sikerült. Egymásután következnek most az *Ēkwä-pī' pīris* «Asszony-fi fiucska» mythikus alakról szóló monda, a *Namiñ āter* «Híres fejedelem» című hősi ének s a *Sāt sārpa kw' la'il lūlsēt* «Hét jávor egy lábon állt» című bohózatos előadásnak megfejtései és átírásai, melyekből világos képet alkothatunk magamnak egy részről a Reguly-féle gyűjtemény nyelvérről, más részről a benne foglalt műfajok természetéről. Annyi egészen bizonyos előttem már ekkor, hogy ama textusok sem a Pěrsä nyelvében, sem a felső lozvain nincsenek írva; de tájékozatlanságomban még azt reméltem, hogy az alsó Lozván valahol mégis csak rá fogok akadni a szorosán megfelelő dialektusra. Sőt azon bizalomban, hogy emitt könnyű lesz alkalmas tanítót is találnom a Reguly-féle textusok megfejtésére, egyelőre másnemű tanulmányra térek át Szotyínova társaságában. Erre indít azon körülmény is, hogy június közepétől fogva jelentkezni kezdtek a felső lozvai nomád vogulok, kiknél bőséges módomban nyílik egészen új s eredeti népköltési anyag szerzésére.

Volt alkalmam már előbb érinteni, hogy a felső lozvai vogulok nyaranként egyszer, az orosz Szent-Péter napja tájékán le szoktak rándulni Nikito-Ivdilbe gyónás céljából. Ezek a vogulok lefelé evezvén a Lozván meg szoktak állapodni *Tūrēz-poēlben*, a honnan csak a kiszabott idő felé térnek a nekik nem otthonos orosz helységbe. Ha észrevettük, hogy a falu előtti erdőtisztáson ladik köt ki, Szotyínovával rendszeren elibük mentünk üdvözlötükre. Megjelenésem természetesen nem kis félelmet öntött a rengeteg e vad lakóiba, kik ős időktől fogva hozzá vannak szokva, hogy orosz öltözékű ember csak ártalom és nyereszkedés céljából közeledik hozzájuk. De e bizalmatlanság nem sokáig tart; egy kis nyájas vogul beszéd — mert ez időtájt már haladt ennyire vogul nyelvismeretem, — ajánlékok s különösen néhány pohár pálinka mindig megteszik a

magok hatását s midőn kiderül, hogy a *χḗn* (chán, czár) részéről a vogul néphez küldtettem, érdeklődésük jó indulattá fokozódik, úgy hogy másodszori megjelenésem alkalmával bátran előállhatok az énekek és mondák kérésével is. Miután mint *ērī'-zum*, *mōjt-zum* «az ének embere, a monda embere» (tudniillik ezeket gyűjtő), illetőleg *jāni' zum* «nagy ember» ismertté váltam közöttük, minden nap legalább egyszer el szoktam járni pusztá nyírhéj-ernyőből álló sátraikba, a *sās-kwol*-okba, hol rénbörökre telepedve és szúnyogűző füstfazekaktól körülvéve jegyezgettem föl java részét lozvai vogul népköltési gyűjteményemnek. Ezeknek mondásánál mindig Szotyinoва volt a közbenülő tolmács; mert az énekközlő nem képes szavakat dictálni, hanem mindig egész hosszú mondatot, vagy versrészt mond el nagy hirtelenséggel, vagy szótorzító énekeloadásban, úgy hogy az egyes szók pontos kiejtése nekem semmiképen ki nem vehető. Szotyinoва természetesen megérti egyszeriben a közlötteket s szószerint lassan tollba mondhatja, a mely módon fölírván a textust, azt még csak otthon átnézni s a homályosabb helyeket magyarázatokkal ellátni volt szükséges. E lozvai vogul népköltési gyűjtemény alkotó részei: 1. negyvenkét női ének (*nē-ērřét*), melyeknek fele a Pachtjár nemzetségből való Jevgenyija Nikolajevna közlése. Valamennyien komolyhangú elbeszélések, melyekben a vogul női világ életének hű képei rajzolódnak. — 2. Hat medveének; közülök az egyik a Michail Ivanics Ukladovtól följegyzett *Tārem-āri nunel va'ilēm ērřā* «Isten leánya égből való leszállásának éneke» változata a Hunfalvytól kiadott Reguly-féle hasonló című medveéneknek. Más kettő egy eddigelé előttem ismeretlen medveköltési műfajhoz a «reggeli énekek»-hez (*χoli-ērřét*) tartozik, a melyekkel tudniillik a medvejátékok alkalmával a jurtban föllállított medve szellemét kora hajnalban költögetik. — 3. A *Lār-ūs*-beli obi isten harcainak éneke: *Lār-ūs ātērt tērniñ ēri'*, a Reguly-féle *Namiñ ātēr* «híres fejedelem» énekek változata. — 4. Három hősi ének: *pāχātur-ērřét*. — 5. A vogul mythologia legfőbb női alakjáról a *Kaltēs-ēkwä*-ról szóló két ének. — 6. «Az embert fölemelő férfi, a *Jutim-sq̄s* falubeli szent fejedelemfi» nevű istenke hymnusa: *Ēlēm-χqlēs nq̄ñχ almēm zum, Jutim-sq̄s jelpiñ ātēr-pi' kaj-saw*. — 7. Egy varázsigé (*mutrā-sātmił*). — 8. Két adomaszerű elbeszélés, melyet medvejátékok alkalmával nyírhéj-álarczczal eljátszani szoktak (*tūlilēp*). — 9. Három

monda (*mājt*). — 10. Három állat ének. — 11. Nyolczvanhét találós mese (*āmés*). Ezekon kívül egyik fontos eredménye felső lozvai vogul tanulmányaimnak terjedelmes lexicalis gyűjtésem, melyet úgy szereztem össze, hogy Szotyinovával ép úgy, mint előbb Pēršävel végig haladtam a Reguly-féle szótár-másolaton. Egész meglepődéssel szemlélem e munka közben a vogul nyelv grammatikai és fogalmi fejlettségét, valamint azon æsthetikai vonását, mely a tropikus kifejezéseknek kiváló szeretetében nyilvánul; — s önkénytelenül támad föl bennem a gondolat, hogy mily alkalmassá válhatott volna e nyelv is az európai költői műfajok cultusára, ha mint testvére a magyar, szerencsésebb viszonyok közé kerül.

Míg én *Tārëz-pöelben* e nyelvészeti munkáimmal vagyok elfoglalva, Pápai is nagy lépésekben halad előre földadatának valóstításában. Miután a közép lozvai letelepült vogulság ethnographiai és anthropologiai tanulmányát befejezte, jeles alkalmá nyílik az ősi életmódot követő s ennél fogva reá nézve érdekesebb felső lozvai vogulok felkeresésére is. «Már a negyedik év nyarán» — így ír ő a Magyar Földrajzi Társasághoz írott előleges jelentésében — «jár a felső Lozva vidékén egy nagyobb expeditió, melynek célja az éjszaki Ural gazdagságának (főleg érzekben) kutatása, e mellett a terület topographiai és geologiai megismerése. Minthogy e munkálatok területe a nehezen hozzáférhető vogulság területe, azért is örömmel fogadtam az expeditió vezetőjének, a fiatal lengyel bányamérnöknek Lebedzinszky Luciusnak lekötelező ajánlatát, hogy néhány hetet az expeditió körében töltsék. Az éjszaki Lozva folyam vidékén haladtunk éjszagnak egészen az éjszaki Szoszva felső vidékéig. Útunk nagyobbára az expeditió által tört útakon, erdős ingoványokon vitt keresztül. E vidéken nyár idején csak lóháton lehet előre hatolni, helyenként csak gyalog; másutt kis csónakokon, melyeken a sebes rohanású víz folyása ellenében az evezőt hosszú póznákkal kénytelenek fölcserélni. Ez útazás több tekintetben volt tanulságos reám nézve. Betekintést nyújtott ez urali vidék geographiai alakulásába, megismertetett az itteni útazás módszerével és a mi fő: közelébe hozott a tisztább voguloknak. Ezek a Lozván, Szoszván és ezek mellékfolyóin kóbor életmódot folytatnak. Foglalkozásuk a halászat és vadászat, csak kis mértékben iramszarvas tenyésztés. Nyár idején az iramszarvas nyájakat az Ural magasabb

videkein legeltetik; túlnyomó részük azonban elhagyva téli lakát, kóborol a folyókon csónakján magával hordván minden ingóságát, halászgat, vadászgat és hol itt, hol ott üti fel a partokon kezdetleges nyírhéjjal fődött kunyhóját.» (*Földrajzi Közlemények* XVI. 620.). Huszonöt napi távollét után július 17-ikén tért vissza hozzám Pápai *Tārëz-poël*be, megrakodva ethnographiai tárgyakkal, melyeknek gyűjtése céljából a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszterium 600 forintot kegyeskedett részére utalványozni. Most további úti tervünk részleteit állapítjuk meg. Eddigi tapasztalataink alapján teljesen világos előttünk, hogy úgy mint eredetileg gondoltuk, együtt többé nem utazhatunk. Kutatásunk különböző tárgyai különböző módjait követelik az utazásnak. Míg én nyelvészeti feladatomat csak egy helyen való hosszabb tartózkodással s főképen egy értelmes személylyel való tartós érintkezéssel valósíthatom: azalatt Pápai ethnographiai és anthropologiai feladata mennél több hely és ember tanulmányát föltételezi. Bajos lett volna a további együttlét azért is, mert mindketten tanulmányunk helyének legértelmesebb embereire voltunk utálva; már pedig ezeket egyszerre nem használhattuk mindketten. El kellett tehát egymástól válnunk s útjainkat úgy berendeznünk, hogy mennél többször keresztezzék egymást. Ilyen keresztező pontok s egyúttal viszonttalálkozásunk helyei lettek volna megállapodásunk szerint augusztusban Pelym, szeptemberben Jekaterinburg s az orosz január elsején *Jänü' Paul* (orosz nevén: Jugra), az éjszaki Szoszvának legvégső faluja, hol a felső Loszva és felső Szoszva vogulsága az említett napon a jazakfizetésre egybegyül. Miután még egy közös kirándulást teszünk Nikito-Ívdilbe a július első hete óta ott tartózkodó felső loszvai vogulsághoz, Pápai július 20-ikán végkép elhagyja ez állomását s útnak indul a déli Loszva irányában. Én még kilencz napig foglalkoztam Szotyinovával *Tārëz-poël*ben főképen népköltési gyűjtéseim revisiojával, magyarázó jegyzeteivel és szótári munkálattal. Július 28-ikán megjelent nálam csaknem az egész itt tartózkodó vogulság búcsúra. Megható volt az a szíves barátság, melylyel ez egyszerű, de romlatlan lelkű nép tölem elvált. Mint hajdan őseik Regulyt, ők is kértek engem, hogy látogassam meg őket a telire otthonukban; sőt Vaszilij Kirilics Nomin, a samán szakba vágó gyűjtéseim közlője, arról biztosított, hogy a felső Szoszván

annyi énektudóra fogok akadni, hogy nem fogom győzni följegyezni közléseiket. E mondás később igaznak bizonyult, döntő czáfolatúl amaz itthon sokszor hangoztatott vélemény ellenében, hogy az énektudomány teljesen kiveszőben van a voguloknál s Reguly után senki sem fogja többé megtalálni.

Másnap hajnalban kelek útra, nem minden aggodalom nélkül tekintve vállalatom további viszontagságai elé. Vogul készítményű, kivájt fatörzsből álló csolnakon evezünk alá a Lozván. A csolnak orrában, minthogy az egyensúlyt csakis a fekvő helyzet biztosítja, úgy van számomra terítve rénbőrből; a középén foglal helyet a sok úti készlet s élelmi szer, a kormányon ül vagy térdel az evezős, mellette pedig egy nagy nyírhéj-göngyölet hever, melyet esőkor kibontva az egész csolnak fölé boríthatnak. Huszonnégy órai evezés után érjük el az első falut, Lácsát (*Lāš-tit pōl*), mely a folyóúton 120 versztnyi távolságra van *Tārež-poeltől*. E falu közelében, mintegy éjjeltájt nem kis izgalomba hozott az az eset, hogy a rengeteg sűrűjéből egy anyamedve tört elő bocsáival és nem távol csolnakunktól, rémes ordítással foglaltak állást a parton. Tudván azt, hogy a medve kitünő úszó, ijedten nyúltunk fegyvereinkhez; de míg eképen várjuk a támadást, egyszerre csak halljuk, hogy a vadak nagy csörtetéssel iramodnak a rengeteg belseje felé. Lácsán fölváltva evezősömet, rögtön tovább folytattam útamat, mely Mitjajeván (*Jew-tit-pōl*) által estére a szép fekvésű Uszmanova, vagy Jevaskova (*Or-tit-pōl*) faluba vezet. Mind e falvak vogul lakossága tökéletesen eloroszosodott, származásuk emlékét nem őrizte meg semmi egyéb, mint a hagyomány. Még nem egészen így volt ez Reguly idejében, ki talált énekközlőket is e vidéken, amint a hagyatékában fönmaradt «*Ivtūt kum voarom jēri*» («Mitjajevi ember csinálta ének») és a «*Das Usmanische mädchen Anna Osipovna jēri*» bizonyítják. Az alsó lozvai vogul nyelv területe *Nglēm-pōl* (vagy *Ar-jā-pōl*, Arja) falunál kezdődik. Nem messze tőle áll *Pats-pōl* (Gornyje) az egyetlen hely az alsó Loszván, hol az ősi cultus még fön tartja magát némileg a *Tužt'-tit-nāj* nevű női bálványka tiszteletében, kinek őszszel kancza-, kos-, tinó-áldozatokat mutat be az ünnepre összegyülekező vogulság. Ez aránylag elég népes falu lett volna állomáshelye alsó lozvai tanulmányaimnak; de ebbeli szándékomat megváltoztatta azon értesülésem, hogy Pápai az alább következő *Sint-jā-pōl*ből gyalog kirándulást tett

a nyugatra eső *Vól-jā* (Vaglyi) folyóra, a melyből még csak két nappal előbb érkezett vissza. Azon sejtelemben, hogy e tervbe nem vett kirándulás megsemmisíti Pelymben szándékolt találkozásunkat, arra határozom el magam, hogy Pápaít követni fogom s utazásomnak negyedik reggelén tényleg utol is érem őt *Jqul-tit-pöl* (Kuzjiny) faluban.

Nem tartott sokáig viszontlátásunk öröme; mert Pápai elvégezvén az alsó lozvai vogulság tanulmányát, már másnap útnak indul a Tavda és Pelymka folyókra. A továbbiakra nézve most az volt a megállapodásunk, hogy ő a Pelymka folyóról átkel a Kondára, ennek mintegy közepe táján bevezik a Kuma mellékfolyóba, elútatik ennek fejéig, onnan egy a térkép szerint igen csekély száraz átkelővel átjön a Karabaska folyóhoz, melyen végül leereszkedik a Tavdába. Augusztus 22 ikén kellett volna ily módon összejönnünk a tavidai vogulok földén levő Kosuk faluban; természetesen nem tudhattuk, hogy a Karabaska folyó mellett egy lélek sem lakik s hogy a Kuma torkolatvidékén sem ismeretes az ilyen irányú közlekedés. Előre jelezhetem itt, hogy e találkozásunk nem valósult, sőt öt hónapig hírt sem kaphattam társamtól.

Az alsó lozvai vogulok az eloroszosodás legvégső stadiumában vannak; az ifjabb nemzedék már gyengén s rendkívül szegény szókinccsel beszéli ősei nyelvét s így is csak a következő hat faluban: *Nqlém-pöl*, *Pats-pöl*, *Sint-jā-pöl* (Szindzej), *Télém-tit-pöl* (Raskiny), *Jqul-tit-pöl* és *Tqp-tit-pöl* (Tanysiny). Az utóbbiból rendeltette volt Pelymbe vogul tolmácsát 1858-ban Ahlquist, kiről kellemetlen emlék maradt fenn e vidéken. A helyett, hogy ő maga jött volna ide a vogulság közé, Pelymben állapodék meg s hivatalos úton követelte magához vogul emberét. Természetesen nagy volt az ijedelem, midőn *Tqp-tit-pöl*ben megjelent az orosz küldött, hogy egy vogult elvigyen a pár száz versztre fekvő Pelymbe a «nagy császári tiszt» elébe. Állítólag az elvitt vogul földre borúlva könyörgött volna a hatóság előtt, hogy bocsássák vissza, mert épen a legfőbb munka ideje, nyár közepe vala; előadta, hogy családja éhen pusztúlhat az ő távolléte miatt: de — mint mondják — mind hiába, tömlöczbövetés fenyegetésével kényszerítették a vogult maradásra. E rossz emlékeknek jó hatása volt az én ügyem itteni alakulására. Midőn tudniillik a nép megértve szándékomat, különböző ürügyek alatt vonakodott embert adni rendel-

kezésemre; előállott az értelmesebbek egyike, Fadzej Ignatyev Lachtyin s eszébe juttatta társainak az egykori pelymi esetet. «Ez a mostani» — így szólott ő — «ép olyan császári küldött, mint amaz; ez megjelent köztünk s kér bennünket. Ha kérelme teljesítése nélkül engedjük elútni magunktól, bűnhödni fog érte az egész falu; mert mindnyájunkat oda fog rendelni Pelymbe.» Ez ötlet alapján a nép csakugyan fontolóra vette kérésemet s pár óra múlva hozzá foghattam nyelvtanulmányaimhoz megbízott embere, az érdeemben fölszólt férfi társaságában. Kora reggeltől késő estig hat napig foglalkoztam én ezzel az emberrel, főképen arra törekedvén, hogy a grammatikai alakokat s a szótári készlet java részét följegyezzem. Textusok gyűjtésére, a nép csekély értelme és emberem türelmetlensége miatt, gondolnom sem lehetett. Az elbeszélés és ének nyelve általában orosz e vidéken; csak nagy nehezen sikerült egy öreg gyarló emlékezete után pár sornyi medvedal- és imádságtöredéket fölírnom, melyek utolsó maradványai gyanánt tekinthetők annak a régi vogul énektudománynak, melyről tanúságot tesz több közlés Reguly hagyatékában is (*Sint-jä oqi voqrom jéri, Tällem-tit-nai, Tuxtitt-nai, Tuxting jéri*). Egy csekély számú primitív műveltségű nép nem tudja elviselni azon pathologiai processust, mely népi sajátságainak földadásával jár s elpusztúl alatta rendesen physikailag is, de mindenesetre szellemileg. Tanúságosan igazolja a tételt az e szomorú kép, mely az alsó lozvai, vagy mondhatjuk általában a déli vogulság állapotáiban a kutató elé tárul. Szemben a műveletlen éjszakai vogulság értelmi fejlettségével és lelki élénkségével a civilisatio hatásának kitett déli vogulságot elme gyöngeség és lelki lomhaság jellemzi. Amott virágzó énektudomány, dús mondaköltészet: itt legföljebb pár elferdített orosz dal. Amott gazdag mythologia, természetesen fejlődött cultus s szív mélyéből fakadó vallásos érzés: itt legjobb esetben meg nem értett üres formák s babonák a keresztyén tanítás eredményei. Ott eredeti házi ipar: meglepően szép bőrhímezés, rajzokkal ékített nyírhéj-gyártmányok, inczérna-készítés, bőrkidolgozás s több más női munka; itt megfelelhetne ennek a szöves tudománya, mely azonban csak ritka nőnél található. Az éjszakai vogul ügyes réngazda, érti tenyésztésök föltételeit s föl tudja használni őket szánútazásra nyáron is; a déli vogul a lóhoz szokott, de még nem akadt sem a Lozván, sem a Kondán egy vogul

kovács, ki patkót tudna készíteni a lovaknak. Az éjszaki vogul ügyes és munkabíró vadász és halász: a déli vogul földművelést űzhet; de oly gyarlón kezeli, hogy noha még e foglalkozáson kívül halászgat és vadászgat s még a czirbolyamogyoró- és vörös afonya-gyűjtés is szolgáltat számára mellékkeresetet — egész élete nem egyéb nyomorúlt tengődésnél.

Említenem is fölösleges, hogy a Reguly hagyományainak megfejtéséhez fűzött reményeim az alsó Lozván nem valósultak meg. Csak most értettem meg igazán, hogy vállalatomnak milyen becses munkatársát hagytam oda Szotyinovában, a kihez úgy látszék, még egyszer vissza kell térnem, ha csak föladatomnak egyik legfontosabb részéről, a Reguly hagyományainak megfejtéséről, lemondani nem akarok. E tervemnek keresztülvitelét a télire halasztva jelenleg dél felé folytatom tovább útamát.

MUNKÁCSI BERNÁT.

MEZŐGAZDASÁGI REFORMOK.

Mindenki által égetően érzett, rég óta húzódnó, de sokoldalúságánál és természeténél fogva a legnehezebben megoldható kérdés, a mezőgazdasági ügyek újjászervezése.

Évről évre súlyosabbá válik a gazdák helyzete az egész kontinensen. A német, a francia gazdák sem képeznek ez alól kivételt, hanyatlík mindenütt a gazdaság jövedelmezősége; de sehol sem áll a gazda annyira a tönk szélén, helyzete sehol sem oly kétségbeejtő, mint epen a földmívelő Magyarországon. Pedig nálunk e kérdés fontosabb, mint bármely más európai nemzetnél; Szent-István koronájának országaiban a gazda vagyonosodása az államét, a gazdaosztály hanyatlása az állam hanyatlását is jelenti.

Bismarck herczegnek jellemző mondása: «a hol a gazdának jó dolga van, jó dolga van az államnak is», melyet ő a német birodalomra vonatkoztatott, kétszeresen találó Magyarországra nézve.

Hazánk területének 94·49 százaléka van gazdasági mívelés alatt, lakossága 28·90 százalékanak adja kenyerét az östermelés, passiv kereskedelmünk, 430 milliónyi minusát csak a kivitt gazdasági terményeknek 400 milliót meghaladó értéke ellensúlyozza.

Hogy e kedvezőtlen mérleg teljesen egyensúlyba jöjjön, két irányban kellene tevékenységet kifejtenünk. Csökkentsük az ipari behozatalt saját iparunk fejlesztése által, szükségleteinket magunk állítsuk elő; hasonlóan fontos azonban — sőt talán még fontosabb — hogy lehetőleg fokozzuk nyerstermelésünket, emeljük mezőgazdaságunk intenzivitását.*) Sőt ez utób-

---

*) Hogy átlagban buja, mezőgazdasági kulturára alkalmas tala-

binak elsőbbséget kell adnunk, nemcsak azért, mert már meglévő alapoknak csak tökeletesítését kívánja meg, a mi minden esetre könnyebb, mint egészen újat teremteni, hanem azért is, mert az ipari termékek keresletének fokozására első sorban gazdasági jólétre van szükségünk.

Nem kell tartanunk attól, hogy a fokozott termelés túlproductiót és így árcsökkenést okozna. Ha Magyarország kétszer annyit termelne is, mint a mennyit gazdaságilag most előállít, ne gondoljuk, hogy azért értékesítés tekintetében a mai viszonyokhoz képest változás állana be. — A gabona világkereskedelmi czikk, a világ termése is szabályozza árát, nem pedig olyan kis államé, a minő Magyarország, melynek termelése az egészben elenyészőleg csekély.*) (Legvilágosabb példa erre az

junkon a föld hozama mennyire volna emelhető, könnyen megítélhető, ha a gazdasági művelésre kevésbé kedvező országok termés-átlagát összehasonlítjuk a mienkkel. — A *Közgazdasági és statisztikai évkönyv* 1888-iki évfolyamában az egyes államok átlagtermései következőleg vannak föltüntetve.

Az 1881—85. évek átlagában adott hektolitert egy hektár:

	Búzát	Rozsot	Zabot
Anglia és Írországbán	27—	30·30	33—
Németországon (adatok hiányában az 1876—81-iki átlag)	16·75	13·46	24·18
Belgiumban	20·71	21·51	35·41
Németalföldön	22·33	18·49	36·84
Franciaországban	15·74	14·83	23·84
Dániában	28·64	22·10	27·34
Magyarországon	14·29	13·77	19·67

*) A világ termése és gabonaforgalma az 1881—85-ki átlagban következőleg oszlik meg az egyes államokban:

	Termés		Kivétel		Liszt ezer m. mázsában
	Búza	Rozs millió hektoliterben	Búza	Rozs	
Éjszakamerikai Egyesült- Államok	159·36	—	35·71	—	7622
Franciaország	109·56	23·79	0·10	1·42	116
Kelet-India	96·94	—	10·30	—	—
Európai Oroszország	77·90	225·79	25·98	14·01	456
Magyarország	51·42	18·08	3·01	0·51	1616
Németország	37—	87·67	0·63	0·14	1079

A kivétel nem Magyarországra, hanem Ausztria-Magyarország vámterületére értendő, a hol is a 3·01 millió hektoliter búza, 0·51 millió hekto-

idei év, melynek egész hazánkban sajnosan tapasztalt szűk termése a legkevésbé sem volt képes árak tekintetében pótolni a kisebb mennyiség kövekeztében beállott jövedelem-kevesbletet.) Sőt több terményünk van, melynél még szükségleteinket sem vagyunk képesek fedezni; így például roszból 650,000 hektoliterrel kevesebbet termeltünk az 1881—85-ki években, mint a mire Ausztria-Magyarországnak szüksége van, pedig rozsliszt-kivitelünk nem igen tesz számot, gyümölcsre pedig Magyarország (nem conservált déli, hanem friss állapotban) 1884-ben 646 ezer forintot adott ki.

Van tehát elegendő terünk a munkára.

Az országban évenként átlag 1.700,000—2.000,000 hektár (a földterületnek 17—20 százaléka) van ugar alatt, tehát termést nem hoz. Ha gazdasági kulturánk csak annyira haladna, hogy ugarunkat felére volnánk képesek reducálni és a nyert 10 százaléknyi területen a már meglevő átlagot termelni, rögtön megszűnnék külfölddel való forgalmunk passivitása. Ha pedig termésünk átlagát csak valamivel is képesek volnánk emelni, akkor már milliókra menő többletünk lenne.

Ez egyszerű szám- és statisztikai adatok világosan mutatják meg a haladás irányát és azt, mily óriási hibát követ el Magyarország, mikor az ipar iránti lelkesedésében a mezőgazdaságról megfeledkezik, a mi lételének még mindig alapja és az is lesz sokáig, ha nem — örökké.

Szükségünk van az iparra, de az észszerűség parancsolná első sorban is a mezőgazdaság emelésére hozni áldozatot, munkát és megfeszíteni erőnket.

Valóban érthetetlen a közöny, a melylyel a magyar társadalom, a magyar kormányzat a mezőgazdasági ügyek iránt viselkedik.

Gazdasági szakoktatásunk primitív, társadalmi működésünk a gazdasági irányban alig számba vehető, törvényünk még most sincsen, a mely e kettőt és vele együtt a mezőgazdasági ügyeket, a mennyiben lehetséges, szabályozná.

---

liter rosz és összes liszt kivitelünkkel szemben 2·31 millió hektoliter búza és 1·10 millió hektoliter rosz behozatalát találjuk. Tehát roszban 0·65 millió hektoliterrel volt nagyobb behozatalunk, mint kivitelünk, a mi csak arra mutat, hogy Ausztria óriási ipari behozatalával szemben Magyarország a társállamnak még gabonaszükségletét sem képes fődözni.

A *Mezőrendőri törvényjavaslat*, melyet a *Budapesti Szemle* is több ízben méltatott, vissza van vonva a képviselőház asztaláról, mint meg nem felelő; s nagyon elismerjük B. I. úrnak e folyóirat olvasói előtt is ismeretes azon bírálatát, hogy «nem tartjuk elsőrangú törvényhozói alkotásnak, mely általában új irányokat nyitna meg a fejlődésnek».

Magyarországnak általános mezőgazdasági törvényre volna szüksége, mely nem egyes, gyakran igen jelentéktelen, kérdésekkel foglalkozik, hanem alaposan a tényezőkben reformál, melyektől első sorban is függ a mezőgazdaság előmenetele és haladása.

E három tényező:

a gazdasági értelmiség emelése;

a gazdasági társadalmi működés szervezése;

az állami ellenőrzés és fölügyelet a gazdasági ügyekben.

Foglalkozunk egy kissé a mezőgazdasági előhaladás e három fő tényezőjével.

I.

Haladást értelmiség, szakértelem nélkül sehol, legkevésbé képzelhetünk a mezőgazdaságnál.

Kellő gazdasági szakértelem nélkül lehetetlen föltételeznünk a belterjesség emelkedését, képzelhetetlen a modern földművelés, annál inkább az állattenyésztés, a kertészet, a könyvvitel, a rendes üzem; lehetetlen, hogy kifejlődjék a társulás iránti előszeretet, a szövetkezeti szellem, melyet mai napság már minden nemzetgazda mint a mezőgazdaság egyik leghatalmasabb emeltyűjét jelöl meg, s ilyennek mondotta ki a folyó évben Párisban a világtárlat alkalmával tartott nemzetközi gazda-kongresszus is.

Minálunk még a földet raktárnak tekintik, melyből csak ki kell venni, a mi benne van s a gazdát csak olyan elemnek, mely a kiraktározást végrehajtja, nem gondolva meg azt, hogy nincs az az anyagtömeg, mely el ne fogyjon, nincsen az a raktár, mely utoljára is ki ne ürüljön.

Carey a földet hitelezőhöz hasonlítja, melytől az ember pusztán kölcsön vesz és ha neki tartozását meg nem fizeti, mint minden más hitelező, kiűzi őt birtokából. Az a sok bu-

kott magyar birtokos és bérlő szomorú képviselői a művelés iránt hálás, követeléseiben azonban következetes talaj elűzött adósainak.

Ugyancsak Carey a földet gépnek mondja, még pedig olyan gépnek, mely nem kopik el, hanem folytonosan tökélebbül, mentől inkább veszszük átalakító hatását igénybe. Menjünk mi tovább, különösen mi magyarok, a kik a földben mindenünket bírjuk. A mi államháztartásunkban, a mi társadalmi életünkben a föld gyár, mely üzemének hasznakép lételünket biztosítja. De csak addig teszi és teheti ezt, a míg gyárnak tekintjük, mely ugyan a nyers anyagoknak raktáraival össze van kötve, de csak azért, hogy az előreláthatatlan és bekövetkező véletlen esetén rendelkezék tartalékkal is, üzemét ne kelljen megszüntetnie. A gazda hasznát nem szabad annak képezni, hogy a föld e tartalékraktárait kiüríti, hanem szolgáltatja nyereségét az anyagok azon árkülönbözete, mely a gyárnak adott nyerestermény és az általa földolgozott áru értéke között létezik.

A gazdaság jövedelmének nagysága már most attól függ, tudja-e a gazda a nyersanyagot lehető olcsón szerezni be, bír-e kellő szakértelemmel a gyártás üzemét, vagyis a termelést úgy vezetni és rendezni, hogy az a lehető kevésbe kerüljön és végre, van-e elég élelmessége, széles kereskedői látköre a terményt lehető jól értékesíteni.

Ma már ezt jelenti a gazdálkodás, ilyen változatos és sokoldalú tudományyá fejlődött a szántás és vetés mestersége.

Az áruisme, a mechanika, a vegytan, a physika, az állat- és növényélettan azok az eszközök, melyekkel a gazda érdekeit védi és tudja segítségökkel saját céljaira a természet törvényeit kihasználni, viszont a mennyire emberi hatalomtól telik, a gazdasági üzemre hátrányos természeti erőket meggyöngíteni, esetleg elkerülni. Mindezekhez járul még az élettapasztalat, a jognak némi ismerete, a melyre a gazdának lépten-nyomon szüksége van, ha fáradságos munkájának eredményétől az üzérkedés, a nyereszkedés által megfosztatni nem akar.

«Az ember nagy élethivatása a földművelés. Ez azon tudomány, mely a legsokoldalúbb ismereteket kívánja s azért legutoljára fejlődik ki.» Ezt állította Amerikában Carey még a hatvanas évek elején a mezőgazdaság tudományáról. Három évtized múlt el azóta, de ez igazság még nem volt képes egész szellemében eljutni hozzánk. Es hogy nem jutott el,

annak nem csupán a gazdaközönség oka, a melyet az indolentia, a tudatlanság vádjával oly népszerű minálunk illetni, hibás az államhatalom is, még pedig első sorban, mert a gazdasági szakértelmet általánossá tenni, annak alapját megvetni, a gazdasági tudományok iránt a tiszteletet és előszeretetet meghonosítani, a mihez első sorban is állami intézkedések szükségesek — elmulasztotta.

A gazdaközönség már foglalkozásánál fogva is conservatív és nehézkes, telve van előítéllettel, mint minden olyan ember, a ki a természet munkáját csak eredményeiben látja és szemléli, de az erőket mozgó és előidéző törvényekkel tisztában nincsen.

Először is módot, alkalmat kell nyújtani arra, hogy a gazdasági téren a szakbeli kiképzés minél könnyebben elérhető legyen, másodsor pedig lehetőleg megadni és biztosítani a megélhetést azok számára, kik e pályára lépnek, tért és jutalmat biztosítani a becsvágnak arra, hogy fölül emelkedjék a középszerűn, a mindennapin. És ez irányban a legelmaradottabb állapotokat találjuk Magyarországon. Nem tekintve azt, hogy az általános, a gazdasági népnevelés érdekében alig történik valami és felsőbb gazdasági tanintézeteink is sok kívánni valót hagynak hátra, micsoda kilátásai vannak Magyarországon annak a fiatal embernek, a ki tanulmányait, fiatalsága idejét, lelkesezését mégis a gazdasági tudományokban való előmenetelre szentelte?

A földművelő államnak nincsenek hivatalai, melyeken a gazdasági szakképzettség szükségét érezné, maga a gazdasági tanári pálya a gymnasiumok és reáltanodák tanárainak existenciáját is alig nyújtja; a kinek birtoka nincsen, az lehet gazdatiszt vagyis proletár. Hogy a gazdatiszti pálya pedig mennyire képezheti egy művelt fiatal ember becsvágyát, legjobban illusztrálja egy a csel édkérdésben néhány év előtt tartott értekezés, melyen komolyan szóba került, hogy a gazdatisztek helyzetét is nem lenne-e czélszerű a cselédtörvényben szabályozni? Lépten-nyomon érezzük a földbirtokos osztály hanyatlását; a hivatalok írnokei állásai, a miniszteriumok kezelő osztályai menhelyei lettek a végzett földesuraknak; mindenütt a gazdálkodás bizonytalanságát, a gazdasági pálya meddőségét hirdetik. Hogy merje akkor a földbirtokos osztály fiait mezőgazdasági tudományokra adni? — Maga az apa már alig áll, az 500—

1000 hold alig bírja szükségleteit fődözni — érzeke, értelménélse is ahhoz, — hogy gazdasági értelmiségének hiánya oka mindennek és ha birtokát fia is örökli, lesz belőle jogász, hogy «biztos» pályája legyen, ha a válság bekövetkezik.

A mezőgazdasági tudományoknak útját vágta a qualifikációs törvény akkor, mikor nem gondoskodott, hogy a szakminiszteriumban szakembereknek is legyen ne csak legfőbb másodrangú, de olyan állása, mely képezheti egy művelt ember életcélját, képezheti reményét, becsvágyát, nem szólva arról (bár a sok között egy példa reá a visszavont javaslat), hogy a szakemberek alkalmazása valószínűleg magának a hivatalos működésnek is előnyére válnék.

Az 1879-iki erdőtörvény intézkedik 21., illetőleg 17-dik §-ában, hogy «az állam, a törvényhatóságok, a községek, az egyházi testületek és egyházi személyek birtokában levő, a köz- és magánalapítványok- és hitbizományokhoz tartozó erdők, valamint a közbirtokossági erdők is addig, míg közösen használtatnak . . . a gazdasági terv szerint való erdőkezelés biztosítása végett kötelesek szakértő erdőtiszteket alkalmazni». Az erdészeti pályára lépő fiatal embereknek tehát egy óriási tér már itt is biztosítva van. S hogy a kitűnő képzettség ne veszzen kárba, hogy legyen a miért küzdeni, a miért a kitűnőségre törekedni érdemes, ugyan e törvény 28. §-a intézkedik, hogy az országban alakított erdőkerületek ügyeinek vezetésére szakemberekből álló erdőfelügyelőségek szerveztessenek, elők az erdőfelügyelővel, a kinek anyagilag is jól subventionált állását társadalmilag még az is emeli, hogy ő felsége által nevezetik ki. Hogy e törvénynek minő hatása lett, mutatja gyorsan előremenő erdészetiünk s az, hogy vannak kitűnő képzett erdészeink; erdészeti akadémiánk pedig olyan magaslaton áll, mely a gazdasági tanintézetekét messze túlhaladja.

Míg tehát egy évtizeddel ezelőtt gondoskodtak arról, hogy a mezőgazdasági tudományok egyik alosztálya ápolva és föntartva legyen, hogy az ország gazdasági kultura alatt álló területének 28·5 százaléka részesüljön a kellő szakavatott kezelésben; még ma sem tartotta a törvényhozás szükségesnek, hogy ez áldásos működésébe a mezőgazdaság összeségét, a földterület másik 71·5 százalékát is belevonja.

Mikor a visszavont javaslat alkotásánál a birtokok üzemének korlátozásáról volt szó, az a magánjogba ütközőnek mi-

nősítettett s az indokolásnak ez volt főérve mindenütt, hogy «messzebb menő intézkedéseivel» nem akarja a magánjogot sérteni.

Ha a föntemplített erdőtörvényben nincsen sértve a magánjog, ha a kincstári, az alapítványi, a papi erdőségeknél a kormány szükségesnek tartotta a szakszerű kezelést elrendelni, mennyiben volna sértés elkövetése akkor, ha e rendelet a holt kéznek nem csak erdeire, hanem összes gazdaságaira is kiterjesztetnék?

Az erdő a gazdasági kulturának harmadik foka; az első a kert, a szőlő, azután jön a szántóföld s így csak az erdő. Nem tűnhetik föl visszás dolognak, hogy nálunk a szabályozást a legutolsó, az egésznek csak egy részével kezdték?

Az ország egy ötödrésze a holt kézé, melynek általánosan ismert primitív kezelésében milliókra menő összeg megy kárba vagy marad meddő a nemzetre nézve. Ha elvonatkozunk a magánosok gazdálkodásától, a melyre közvetlenül a kormányzatnak befolynia nehéz, sőt a magánjogról táplált helyes fogalmainknál fogva egy bizonyos mértéken túl lehetetlen, mennyi volna téve akkor is, ha ez óriási birtokok gazdálkodási rendszere lenne csak némileg is rendszabályozva és gazdaságaikban a szakszerű kezelés biztosítva, ha másképp nem, legalább a kormányzási befolyás nyomásának eszközeivel.

Meennyivel nyugodtabban léphetne a magyar fiatalság a gazda pályára, ha csak az ország ez egy ötödrészen találná meg lehetőségét a biztos megélhetésnek?

Már az 1872: VIII. törvénycikk, utána az 1875-iki kereskedelmi törvény 6-dik fejezetében gondoskodik arról, hogy a kereskedő és iparos segédszemélyzet ne legyen kitéve kenyérdója részéről a rögtöni elbocsátásnak, törvényileg védi érdekeiket.

Az utolsó népszámlálás Magyarországon 11,925 gazdatisztet talált, a kiknek működése épen olyan fontos és nemzetgazdaságilag hasznos, mint az elsőké, de védelmökre törvénytárunk köteteiben egy sort nem találunk.

Törvényileg kellene a gazdatiszti ügynek is szabályozva lenni. Bár e kérdés már sok hosszú és elkeseredett vitának volt okozója a gazdasági egyesületek gyűlései és a szakirodalomban, s rendezése igen sok érdekbe ütközvén, fölötte nehéz; de annyit megtehetne a törvényhozás, hogy biztosítsa legalább az

elbocsátás és bánásmód tekintetében a gazdatisztek helyzetét. Ha az állam gondoskodik arról, hogy gazdaságilag képzett fiatal tudományukat értékesíthessék, akkor a magyar fiatalság örömmel lép arra a pályára, a melyen munkája szerint fogja díjazását látni.

De ez még nem egészen elég, meg kell a kezdő embernek adni a módot is a helyes kiképzésre, szervezni a gazdasági tanügyet, még pedig annak mind a két részét: az alsóbb és felsőbb oktatást.

Tárgyunk folytatásakép most kellene szólnunk a felsőbb oktatásról, de a kérdés természetét tekintve, foglalkozzunk először az alsóbb tanüggyel.

Az alsóbb gazdasági oktatás két részre osztható, a gazdasági népoktatásra, és az alsóbb rangú szakiskolák, mint a hogyan nálunk nevezik, földműves iskolákra.

Magyarországon 3.547,206 férfi él a mezőgazdaságból és ezek közül összesen 806 részesül évenként szakoktatásban. Tehát Magyarország gazdasági népességéből minden évben csak minden 4401-dik ember tanulhatja azt, a mire szüksége van, a mindennapi kenyér megszerzésénél. *)

Itt a legnagyobb hiba; ezért indolens, ezért hanyag a gazdaközönség, mert fogalma sincsen arról, hogy mit lehet és kell mai nap a gazdának tudni és tenni.

Ha pedig népünket veszszük általánosságában, ha tekintjük a népnevelést, majdnem a nullára redukálhatjuk még a

---

*) Tormay Béla, miniszteri tanácsos, a gazdasági tanintézetek főigazgatója, tehát a leghitelesebb forrás után, adjuk ez adatokat, ki a folyó évben Párisban tartott nemzetközi gazda-kongresszusnak terjedelmes jelentést nyújtott be ily czímmel: *A gazdasági tanügy állapotáról Magyarországon.* Tormay megemlékezik az időleges tanfolyamok és a vándortanításról is. Ezeket azokban sajnosan kell mellőznünk akkor, a midőn a gazdasági tanügy és szakértelem állapotáról írunk, nem csak azért, mert az elsők, tudniillik az időleges tanfolyamok, szervezésök s a közönség indolentiája miatt elenyésző csekély számúak, a vándortanítók pedig a szőlészet, méhészet terét kivéve, absolute eredményeket nem mutatnak föl, hanem különösen azért is, mert az időleges tanfolyamok és vándortanítói sikeres működés, az általános szakismeret egy bizonyos fokát teszik már föl, a melylyel a mi népünk a legcsekélyebb mértékben sem rendelkezik. A műveltebb nyugati államokban másképp áll az ügy; például a kis Svájcban 1887-ben 25,000 ember látogatta csak az időleges gazdasági tanfolyamokat.

törekvését is annak, hogy körében a gazdasági szakértelem fejlesztve legyen.*) Itt-ott van csak némi nyoma, hogy a tanító foglalkozik az általános gazdaság oktatásával s néhol, hogy az

*) Ös-zehasonlítás kedvéért szenteljünk egy kis időt a hazai iparoktatásnak, a melyről folyton halljuk, hogy «fokozottabb mérvű tevékenységet és nagyobb áldozatokat követel». Ha párhuzamba állítjuk ezt a gazdasági tanügygyel, fogjuk csak utóbbinak óriási hátramaradottságát kellőképp megfigyelhetni.

A Láng Lajos szerkesztésében megjelent *Magyarország gazdasági statisztikája* szerint már 1885-ben az ország 220 községében volt tanonciskola, a melyben 33,659 iparos-tanoncz, tehát az összes tanoncok majdnem ötven százaléka nyert alapoktatást. Ez iskolákban, melyeknek föntartási költsége 248,444 forintot tett ki, 1206 tanító működött.

1887-ben (lásd az országos magyar királyi statisztikai hivatal kiadásában megjelent *Magyar statisztikai évkönyv* IX-ik füzetét) volt az országban 21 ipari tanműhely, a melyben 59 tanító, 666 tanuló-nak nyújtott oktatást. Ugyanekkor már alsó ipari iskoláink száma 129, melyben 790 tanító tartotta 386 tanfolyamban 27,182 iparos vett részt.

Felsőbb ipariskoláink száma hat, hatvanhét tanító és 774 tanulóval.

Ezekon kívül a kereskedelmi iskolákkal kapcsolatban van öt ipariskola, a melyben 20 tanító vezetése alatt 390 tanuló részesül szakoktatásban.

Ez volt ipari oktatásunk helyzete már két év előtt, s hogy azóta is lényegesen javult, senki kétségbe nem vonhatja. Magyarország összes iparosainak száma 550,482 s ezekből, tekintetbe nem véve a tanonciskolákat, 29,012, tehát 1887-ben az iparosok közül minden 18-9-ik nyert közép- és felső szakoktatást.

Ha pedig a tanonciskolákat is a számításba vonjuk, Magyarország gondoskodik már annyira iparosairól, hogy legalább minden tizedik kenyérkeresetében az alap tudnivalókkal el legyen látva. És csak az ipari ügyek pártfogóinak ügybuzgalmára mutat, ha ez eredményyel nem érik be és hangoztatják e számokkal szemben is, hogy ipari tanügyünk rendkívül el van hanyagolva.

De mit szóljon akkor a magyar mezőgazdaság, a melynél, ha az erdészeti akadémia és állatorvosi tanintézet, a bánya stb. iskolák hallgatóit is számítjuk, 2069 ember részesül évenként szakoktatásban? Mert gazdasági népoktatásunk, a mely a tanonciskolákat helyettesítendő, teljesen hiányzik. — Szükségességét és óhajtandó mérvét az illető nézeteknek különben igen élesen jellemzője fönti forrás, mely, míg az ipariskolák közöttük számadataiból az iparoktatás rendkívül elhanyagolt állapotára következtet, addig az 1200 gazdaságilag képzett egyénről a gazdasági szakoktatás «örvendetes emelkedését» constatálja.

iskolakertek a fatenyésztés tanításának eszközeül fölhasználtatnak.

Pedig hogy a gazdasági szakértelmet csak egy bizonyos fokig is általánossá telessük, a gazdasági népoktatásra kell első sorban is nagy súlyt helyeznünk.

Erre két organumunk van: a községi néptanító és a pap.*) Különösen az első az, a ki a községek gazdálkodását hivatva volna és képes is lenne újjá alakítani. De ehhez a néptanító-képezdéknek olyatén átalakítása volna szükséges, hogy abban a tanítójelöltek rendszeres és lehető alapos gazdasági oktatást nyernének. Örömmel tapasztaljuk ugyan, hogy e téren találunk javulást, de általánosságban nagy súly nincs az ügyre helyezve.

A magyar földművelő népnek gazdaságilag képzett tanítókra van szüksége, a kiknek szakértelme, az általános mezőgazdaságot illetőleg, a parasztgazdaságokban, kertészeti ügyeségök pedig kiválóan az iskolakertben találná gyakorlati tevékenységét. Így nem lenne az alacsonyabb mezőgazdasági tanításnál szem elől tévesztve a paraszt azon sajátsága, hogy «a látott iránt fogékonyabb, mint a hallott iránt», minek figyelembe vételét Roscher is a helyes oktatás fő feltételének tartja.

Több-kevesebb erélylyel, többször került már fölszínre a falusi lelkészek gazdasági kiképzése is, a mely legegyszerűbben úgy lenne keresztül vihető, ha a papnöveldéken mindenütt egy gazdasági tanszék állíttatnék föl.

---

*) Roscher Vilmos a gazdasági alsóbb oktatásról azt jegyzi meg, hogy a «mezőgazdaságot népiskolákon tanítani, rendszerint idő előtti dolog volna s csak ártalmára lenne a valóságos alapképzettségnek». Nem tartjuk magunkat hivatva lényegileg e tételt kétségbe vonni, «rendszerint» lehet igaz, de «kivételesen» minálunk, Magyarországon, nem fogadhatjuk el. Városokban, a hol az iparos-, a kereskedőtanonc az elemi iskolákon kívül még okvetetlenül részesül szak-kiképzésben, ott követését helyén valónak találjuk, de falun, a hol a parasztgazda fia az elemi iskolák után rögtön az eke szarva mellé állíttatik, a népiskolának kell megadnia a mezőgazdasági oktatás elemeit is. Írás, olvasás és számadás után jöjjön a gazdaság, nem tudós praelectiókban, hanem a parasztgyerek eszéhez mért módon — a kit talán az olvasókönyvben leírt mezőgazdasági elbeszélések is sokkal inkább érdekelnének, sokkal inkább fölfogná és megmaradna hasznosan emlékezetében, mint a *Molnár és fia* meg a «szamár»-ról írt stb., bár tanulságos, de kevésbé hasznos beszéd- és értelemgyakorlat tárgyául szolgáló mese.

A főpapság részéről azonban ez eszme sohasem talált kellő pártfogásra, sőt elvileg sem fogadtatott el. Ellenkezesök okául azt hozták föl, hogy a növendék-papság túl van halmozva elméleti tananyaggal, a gazdasági tanulmányokra hetenként egy-két szabad órája sem jut.

Tanúgyeink vezetői meghajoltak az érvelés előtt és a kérdés ismételten letűnt a napirendről. Pedig, ha figyelembe vennők, hogy a magyar papság mily óriási részét bírja az országnak és kezdve a bíboros főtől az utolsó falusi lelkészig, mind annak a földnek jövedelméből él, a melynek a tanulmányozására hetenként egy rövid órát megtagad, akkor nem lehetett volna a dolog fölött oly könnyen elsíklani.

Megkövetelheti azt a nemzet, mely földjének óriási részét a klerusnak áldozta, de megkövetelhetné magának a papságnak jól fölfogott érdeke is.

A községi lelkészeknek a földbirtok adja meg életföltételeit; 50—250 holdig megy az egyes plébániák birtoka. Annyi a jövedelem, a mennyi a termés és ezt biztosítani, ezt fokozni a gazdasági szakértelemmel, első sorban is az egyháznak érdeke kívánná meg, a melynek nem lehet közönyös az alsó papság jó vagy rossz anyagi helyzete.

És az ilyen szakértelemmel gazdálkodó pap teljesítené csak igazán feladatát, missióját a föld népe között, ha a vallás áldásával együtt osztogatná a kultura, a tudomány áldásait is.

A papnak és a tanítónak kezébe van letéve egyedül a mód, az eszköz arra, hogy a gazdasági értelmiség alapját Magyarországon megvessék.

És ha ez az alap meglesz, akkor lehet csak, és akkor lesz is csak eredménye az időleges tanfolyamoknak, és vándortanítói működésnek, melyek a gazdaság egyes szakmaiban az egyes vidékekre kiváló fontossággal bíró kulturágakban lehetnek csak hivatva a szakértelmet, az előszeretetet tökéletesíteni, — de az általános gazdasági ismeretek fejlesztésére, alkalmatlan tényezők lesznek mindig, mint eddig is eredménytelen volt ez irányú működésök.

A földműves-iskolák, melyek két-három évi tanfolyamokban már részletesebben tanítják a mezőgazdaságot, nem tekinthetők az általános mezőgazdasági népoktatás tényezőjének. Céljok bár a kisbirtokos osztály fiai az okszerű gazdálkodásnak nevelni, de még csak az igen távol jövőben várhatjuk azt,

hogy ez irányban általános hasznú intézménynek legyenek tekinthetők. Főfeladatuk a föntebb említettek szem előtt tartásával az, hogy a közép birtokos osztály részére megbízható, a mezőgazdaság alapismeretével általánosságban rendelkező, fölügyelő cselédséget neveljenek, a mely felügyelő cseléd a középbirtok rendszeres kezelésének egyik főfeltétele és Magyarországnak olyan óriási híjja van bennök.

Ez volna a két cél, a melynek elérésére a földműves-iskolák fölállításával a földművelési kormányzatnak igyekezni kellene.

De mit találunk helyette? Azt, hogy a földműves-iskolák «gazdatisztek» nevelnek, magoknak az igazgatóknak becsvégya az, hogy e fiúkból urak «tiszték» és ne «cselédek» legyenek. És míg egyrészt mint kiáltó jelét gazdasági hátramaradottságunknak, lépten-nyomon látjuk, hogy még nagyobb úradalmaink is beérik a gazdatisztek fölfogadásánál a földműves-iskola qualificatiójával, másrészt ép ezért, a földműves-iskolák rontják az igazi gazdatisztek, a felsőbb gazdasági tanintézetekből kikerült növendékeknek hírnevét, hitelét is. Hogy a földműves-iskolák csakugyan hasznos tényezői legyenek a gazdasági szakképzettség fejlesztésének, mind tananyaguk, mind tanítási módjok, mind pedig a belölök kikerült tanulók igényeit illetőleg, a fönsti elvek szerint gyökeres reformokon kellene keresztül menniök.

A gazdasági népoktatás után foglalkozzunk a felsőbb gazdasági ismeretek, vagyis az általánosan művelt ember azon szaktudományával, melyet a középiskolák sikeres elvégzése után, a felsőbb tanfolyamokon szerez meg magának.

Hangsúlyozva írtuk, hogy a sikeresen elvégzett középiskola után, mert igazi szakértelmet, igazi szaktudományt csak úgy képzelhetünk magunknak, ha annak alapját az általános műveltség — a mit megadni a középiskolák vannak hivatva — képezi.

E felsőbb gazdasági szakértelem megszerzésének eszközei gazdasági akadémiánk és négy gazdasági tanintézetünk. — Tanrendszerökben a magyaróvári gazdasági akadémiát kivéve abban találhatjuk föl első sorban is a hibát, hogy tanulóik fölvetélénél nem követelik meg a közép iskolák érettségi bizonyítványát.

Mi ennek azután a következménye? Az, hogy nem a haj-

lam, nem a tárgy iránti előszeretet, hozza össze a növendékeket a tanintézet falai közé, hanem a kényszer, mely a legjobb esetekben anyagi tekintetéből kívánja meg, hogy a fiatal ember minél előbb pályát szerezzen magának. Máshol mindenütt kell érettségi csak a gazdaságnál nem, megye tehát hat gymnasium után a tanintézetre, akár érez magában hivatást, hajlamot gazdának lenni, akár nem, hogy minél előbb kenyérkereső lehessen. A tanulóknak ez a része azonban még a legjobb, leghasználatóbb elem. Sokkal rosszabb ennél az, hogy minden hetedik s nyolczadik osztályból kicsapott vagy bukott diák, a kit vagy észbeli hiányai, vagy restsége lehetetlenre tettek a középiskolában, csődül a gazdasági tanintézetekre.

Hogy ezek az elemek minő gazda-osztályt képezhetnek, hogy mi lesz belőlök, szomorúan mutatja a sok félművelt proletár végzett növendék, a minő a tanintézetek évenként csak ötszáz körül levő hallgatói közül is száz számra kerül ki. *)

Ha azon magaslatra akarjuk emelni gazdasági tanintézeteinket a melyre jutniok kell, hogy hivatásuknak megfelelőhessenek, szükséges volna fölvételi szabályzataik első pontjával a középiskolák érettségi bizonyítványát igtatni be. **)

*) A gazdasági proletariatus nagyságáról az országos magyar gazd. egylet hivatalos közlönye, a *Gazdasági Lapok*, adhatna leginkább számot, melynek szerkesztősége nyilván tartja az állasközvetítésért hozzá forduló gazdatiszteket. Ilyen állás nélküli gazdatiszt 200—250 van folyton előjegyezve, közülök legtöbb mint díjnok tengeti életét a fő- vagy vidéki városok hivatalaiban, nem ritkán pedig mint kézimunkás kénytelen betéví falatját megszerezni.

**) Magok a gazdasági tanintézeteken működő tanerők is igen sokszor véleményezték a fölvétel e megszorításának szükségét. — Így például a keszthelyi gazdasági tanintézet igazgatója, Deininger Imre, a tanintézet 1887-ik évben kiadott évkönyvében, midőn lehangolva mutatja ki, hogy a hallgatók 29-92 százaléka nem volt képes bukás nélkül a vizsgálatokat kiállani, határozottan e szomorú jelenség okául első sorban is a «hat osztályú fölvételt» jelöli meg — — «mert a gymnasium, reáltanoda stb. középiskolák hatodik osztályát végzett ifjak kevés kivétellel még éretlenek komoly szaktanulmányokra, de különösen a mezőgazdasági szakképzésre».

Ezzel szoros kapcsolatban írja tovább Deininger: «a nagy közönségben még mindig fönnáll azon balhiedelem, hogy a mezőgazdaságot tudományos pályának nem tartván, ki a középiskolában silány eredménnyel tanul, elég jónak tartatik, gazdává lehetni».

A gazdasági tanintézetekről szólva, ez az első a miről meg kell emlékeznünk, hasonlóképp nem hallgathatjuk el azonban a gyakorlati kiképezést sem, a «praxist», mert nagyon is valljuk Balázs Árpád a magyaróvári gazdasági akadémia igazgatójának ama jelmondatát, hogy «theoria absque praxi, est rota absque axi». — Ha valahol igaz ez elv, úgy a mezőgazdasági életben az.

A kinek alkalma volt a gazdasági intézeteknek első ügynevezett gyakorlati évének eredményét szemlélni s figyelemmel kísérni a tanulók előmenetelét, az nyugodt lelkiismerettel elmondhatja e gyakorlati évről, hogy az mostani alakjában czéltalan és valóságos elvesztegetése a fiatalság egy esztendejének.

Hason véleményben van nem csak a működő tanerők legnagyobb része, hanem bevallják majdnem mind azok a férfiak, kik a gazdasági tanügygyel foglalkoztak.*)

A gyakorlati oktatással hasonlóan fontos a tanulók üzleti képzése, a minnek tanintézeteinken még nyomát sem találjuk.

«A kereskedelmi jártasság az, írja dr. Kühn Gyula, a hallei gazdasági egyetem igazgatója, a mi a gazdáknak oly igen gyakran hiányzik. E járatlanság fosztja meg igen sokszor őket nagy részben szorgalmuk gyümölcsétől és szolgáltatja ki védetlen zsákmányul a közvetítő kereskedelemnek. És míg egyrésztől lehetlenné teszi gazdasági helyzetök teljes ismeretét, másrészt nem engedi annak egészséges fejlesztését sem.»

Halleben az idei év őszén szervezték a kereskedelmi tanszéket, és Mendel tanárnak előadási tervezete bő tananyagot nyújthatna gazdasági ügyeink vezetőinek annak tanulmányozására, mit kell tudni a gazdának az üzleti téren.**)

A keszthelyi igazgatónak fönti tapasztalatait kétségtelenül igazolja minden tanintézetnek évenként kiadott értesítője, ha bennök a tanulók eredménye és előképzettségüket teszszük figyelem tárgyává.

Dr. Rodiczky Jenő, a kassai gazdasági tanintézet igazgatója, igen érdekesen mutatja ki azonkívül, hogy mennyivel nagyobb előmenetelt tesznek a reál, mint a gymnasiumot végezett tanulók.

*) Legutóbb Kodolányi Antalnak jelent meg egy igen érdekes közleménye e tárgyról a *Gazdasági Lapok* 33-ik számában.

**) Talán szolgálatot teszünk vele szíves olvasóinknak, ha e tervezetet kivonatban közöljük. Mendel tanár a gazdasági-kereskedelmi tanszéken a következőket adja elő:

I. Az áruforgalomnak ismerete. a) Az árúk (trágya-anyagok,

Szenteljünk, a gazdasági tanügygyel foglalkozván, néhány szót a tanintézetekben működő tanerőknek is. — Nem tartjuk jelen keretünkbe valónak fejtegetni, hogy egy felsőbb oktatást teljesítő tanerő, találhatja-e munkájának jutalmát, azon anyagi helyzetben, a mit kormányunk a tanároknak nyújt, hogy az igazi gazdasági tudományt meg-e lehet méltóan fizetni 1200 forinttal, ne foglalkozzunk, bár megérdemelné, az anyagi helyzettel, tekintsük csak a tudományt, a tanárok szellemi életét, — a mi a tanügy emelkedésének fő tényezője.

A mostani rendszer mellett nincsenek, de nem is lehetnek szaktanáraink, mert a tárgyak legnagyobb részben nincsenek az egyéni képzettséghez kötve, hanem a személy-létszám dönti el, hogy ki mit ad elő.

A gazdasági tanintézetek tanárai között igen kevés van

erőtakarmány, magvak, gépek stb.) beszerzésénél: Az árúisme, föltalálása és helyes megítélése a beszerzési forrásoknak, a kedvező körülmények kihasználása, vételi szokványok, a szavatolt minőség, a készpénzfizetés és hitel föltételei, pörések, a szövetkezeti úton eszközölt beszerzés, a külföldről való behozatal.

b) A szántóföld, az erdő és a kert terményeinek értékesítésénél: A terményeknek piacra képessé tétele, a viszonyok kihasználása, a minőségek ismerete, az árutőzsde, a szabad kézből való eladás, az árlejtések útján való eladás, a vásárok, nyilvános intézmények számára való szállítás (például a hadsereg, kórházak stb.), a termény értékesebb alakítása, fizetési föltételek, kivétel a külföldre.

c) A gazdasági ipar terményeinek forgalma, a szesz, a moszlék, a liszt stb.

II. Az állatkereskedelem és állati termények értékesítése. Vétel és eladása a tenyész-, igavonó- és tejelő-állatnak, az állatvásárok, a kedvező viszonyok kihasználása, lókereskedelem, a hízó állat értékesítése, szövetkezet útján való értékesítés, tenyészállatoknak külföldről való behozatala, állatkivitel, a főbb vásárok és ezek szokványainak ismerete, a gyapjú-árverések és vásárok, a baromfi és tojás értékesítése stb.

III. A közlekedési eszközök szállítási föltételeinek ismerete, felhasználása a közvetítésnek.

IV. Jártasság a pénzműveletekben, a hitel, érintkezés a pénzintézetekkel, a kölcsönök kamata, tekintettel a különböző befektetésekre.

Mindezek olyan részeit képezik a gazda ismereteinek, a melyek nélkül üzemét haszonnal alig viheti. És ha tekintjük gazdasági tanintézeteinket, ha figyelembe vesszük, hogy azoknak hivatása nem csak végbizonyítványt adni, hanem az életnek nevelni, akkor láthatjuk be a hibát, melyet a kereskedelmi tudományok elhanyagolásával gazdasági tanügyünkél elkövetünk.

olyan, ki egész életét egy szaknak, egy tantárgynak szentelhetné, a minek természetes következménye, hogy igazán tudósaink, a kik a gazdaság egyik-másik ágában nem korszakot alkotó, de csak számot tevő fölfödözést tettek volna, elvet állapítottak volna meg, nincsenek.

Öt-hat évig tanítja például egyik az állattant, a közet-, ásvány- és föld-tant, alig hogy tárgyában otthonosan érezi magát és kezd önállóan működni, egy igazgatói rendeletnek jogában áll a növény-termelés stb.-vel cserélni föl az eredeti szakmát. Vannak főtárgyak, például a nemzet-gazdaságtan, az üzlettan, az üzemtan, a melyeknek előadására úgy látszik, tekintet nélkül a megelőző működésre, az igazgatói állás minősít.

Hogy ezek az állapotok alkalmasak-e a gazdasági tudományok terjesztésére és megszilárdítására, vagy sem, bízzuk elbírálását a gazdasági tanügyet vezető tényezőkre.

Azt mondják, hogy ez anomalia oka a kevés tanerő, melyet a csekély javadalmazás mellett sem enged szaporítani a szűken kimért tanügyi budget.

Ugyancsak a szűk anyagi helyzettel indokolva, mellőztetett azon figyelemre méltó terv is, mely még néhány év előtt, egy Buda-Pesten föllállítandó gazdasági főiskola szervezését határozta el.

A főiskola első célja lett volna a tanár-képzés, nem utolsó az, hogy a fővárosban élő nagy- és közép-birtokos fiúknak, megadja a módot legalább in theoria szerezni a gazdasági ügyekben némi jártasságot. A kivitel elmaradását nélkülözve érezzük mindenütt, talán itt van az idő újra, hogy az eszme fölelevenedjék.

A gazdasági értelmiség terjesztésének fontossága és eszközeinek e rövid tárgyalása után, fölemlítésével a gazdasági szak- és lap-irodalom ez irányú, azonban már csak a fejlődöttebb értelemre gyakorolt, üdvös hatásának, áttérünk a gazdasági előhaladás második tényezőjére, a gazda-közönség együttes társadalmi működésére.

II.

Röviden vázoltuk azokat az eszközöket, melyek a gazdasági értelmiség előmozdítására hivatva volnának. Az értelmiség

azonban még nem elég, az egyes ember ereje megtörik a természet, a világproductió hatalmával szemben, melylyel a gazdának folyton számolnia kell; s míg már magában a sokoldalú tudományban a kellő jártasság megszerzése is kívánja az együttműködést, annál inkább van arra szükség ott, a hol a papirosra tett üzemtervet keresztül vinni, az értékesítést és beszerzést eszközölni kell, a gyakorlati életben.

Alig van nemzetgazdasági író, ki a mezőgazdaság előmenetelének egyik főtényezőjéül ne jelölné meg a társadalmi tevékenységet, mely kiválóan a gazdasági egyesületi életben nyilvánul. Arra tanít a külföld példája is, hogy a gazdasági előhaladáshoz nem elég a szakértelem, a törvényhozás, hanem első sorban is az egész gazdatársadalom együttműködése, az élénk érintkezés főtartása szükséges. Csak az általános és folytonosan élénk érintkezés tud tájékoztatni a termelési viszonyokról, ad alkalmat a tapasztalatok általános fölhasználására, ennek segélyével gyűjthetők csak a pontos statisztikai adatok, s csak az egyesületi társulási szellem terjedésével várhatunk az értékesítési és beszerzési viszonyokban is jobbulást.*)

Tekintve az egyes nemzetek fejlődését, gazdasági önállóságukat többé-kevésbé egyesületeik tevékenységének köszönhetik, melyek a gazdaközönség folytonos érdeklődése és támogatása mellett hatalmas képviselőivé fejlődtek a gazdasági érdekeknek, és szoros összeköttetésbe lépve a kormányzattal, eszközölték azt, hogy a gazdaközönség önmaga intézi saját ügyeit.

Az amerikai egyesült «mintegy negyven állam mind-egyikében egyesületek állanak fenn, melyeknek legnagyobb

---

*) Kautz Gyula, jeles nemzetgazdánk, még 1863-ban megjelent művében is az egyesületeket, mint az értékesítési viszonyok szabályozóit, jelöli meg. «A gazdasági egyesületek még a termények keletét is előmozdíthatják» — írja — «ha például alkalmas helyeken közös magtárt tartván, az egyleti tagok jószágait oda szállíthatják, a hol azután, mivel az egylet erkölcsi biztosítékot nyújt a termék jósága irányában, a nagyobb számú vevőktől jobb ár is nyerhető.» Az egyesületek különösen a közös eladás és beszerzésre alakult «szövetkezetek» létesítése és erkölcsi, esetleg anyagi támogatása által fejthettek ki különösen üdvös és közvetlen tevékenységet.

része a törvényhozás által incorporált állami segélyben részesülő és állami nevet viselő.» «Ezenkívül az egyes államok districturáiban, továbbá megyéiben százakra menő egyletek működnek, kisebb-nagyobb mérvű egybeköttetésben az egyes állami központi egyesülettel.»

Legrégibb ezek között a «New-York State Agricultural Society», a mely alapítási éve 1791 óta sok változáson ment ugyan keresztül, de ma ismét egyesület s külön törvény szabályozza viszonyát az államhoz, mely esetenként nagyobb összeggel segíezi. E segélyből azután részesíti a vidéki egyesületeket, melyek jelentősöket évenként az anyaegyesületnek teszik meg.

Majdnem hasonló szervezetet találunk a többi államban is, néhol azonban a központi egyesület «állami tanácscsá», a «State Boards of Agriculture»-rá változott. Ez állami gazdasági tanács tagjai a kormányzó és minden subventionált egyesületnek egy kiküldötte, az állami gazdasági akadémia igazgatója, a másod-kormányzó és az államtitkár (a ki tulajdonképen belügy-miniszter) és azonkívül a tanács által szabadon választott három tag.

Az első állami tanács «Massachusetts state Board of Agriculture» a norfolki districtuális gazdasági egyesület által magánúton alapítottatott még 1851-ben s jelenlegi szervezetét 1852-ben nyerte. Intézkedéseiben «döntő hatalom az egyes megyei egyesületek küldötteinél, a tanács független tagjainál van». Míg tehát ily módon a kormány is az egyesületek kiegészítő része lett, a nép bizalommal fordul hozzájuk és központi egyöntetű eljárásuk az egyes vidéki gazdasági egyesületeket versenyző tevékenységre indította.

Ilyen gazdasági tanács már több, de nem minden államban van, létrejöttöket mindig a gazdasági egyesület kezdeményezte, önálló befolyásának biztosítása mellett. Az államférfiaknak e bevonása az egyesületekbe míg egyrésről működésök egyöntetűségét idézte elő, addig a megszerzett nagyobb hatáskör csak az egyesületek tekintélyének emelésére szolgált. S a mind szellemi, mind anyagi erővel rendelkező társulatok működésökben kiágaznak a gazda-társadalom minden rétegébe, felölve a gazdaélet minden irányát, javítva, tanítva és védve minden érdeket.*)

*) Bernát István *Féjszak-Amerika* című közgazdasági és társa-

A gazdasági társadalmi élet ez egyöntetű szervezete teszi csak lehetővé azt, hogy az amerikai gazdák folyton tájékozva vannak terményeik keresleti és kínálati viszonyairól, van alapos és megbízható statisztikájok és hogy földművelési kormányzatuknak minden évben tizezrekre menő példányokban kiadott, a részletekre is alaposan kiterjedő jelentését nemcsak az amerikai gazdák, hanem feszülten várják az európai nyugati államok közigazdasági férfiai is, kik nem találnak sehol a világon olyan nagy és megbízható anyaghalmazt, tiszta képet egy állam gazdasági életéről, — mint ebben.

E szervezet teszi lehetővé, hogy érvényre jutnak az Egyesült-Államokban a gazdák érdekei; vannak közraktáraik, bankjaik és fennáll, mint alapja az óriási mezőgazdasági előmenetelnek, az «élénk érintkezés» a gazdaközönség között.

De ne menjünk túl az Óceánon; az európai államokban is a gazdasági élet előbbrevívói, éltetői a gazdasági egyesületek. Belgiumban sok a vidéki egyesület, a tartományi bizottság, ezek pedig a mezőgazdasági főtanácsban bírják ügyeiknek önmagok alkotta vezetőjét. Dániában a dán királyi gazdasági egyesülettel élén, negyven vidéki gazdasági egyesület viszi a gazdasági ügyeket; az angol «Royal Agricultural Society»-ről pedig, mindenkinek van tudomása, a ki a gazdasági élet alkotó

dalmi vázlataiban a «State Board of Agriculture»-ket mint egyszerű állami hivatalokat jelöli meg, nem szentelve helyet azok szervezetének bővebb ismertetésére. Az egyesületi életről pedig azt írja, hogy «gazdasági társulatok, ezrenként vannak elszórva az Unio minden zugában a nélkül, hogy egészben véve nagyon sikeres működést tudnának kifejteni».

Az állami gazdasági tanácsok föntvázolt szervezete szerint azonban azokat nemcsak a gazda-társadalom akarata és önkormányzata kifejezőinek, tehát nem állambivataloknak, hanem a társadalmi tevékenység egy oly eszményies nyilvánulásának kell tekintenünk, mely csak a nép akarata és bizalma következtében föntartott kormányzatnak lehet kifolyása, mely érdekeit a nép gazdasági szükségleteivel összesítve, annak előbbrevitelére a társadalom mozgalmával karöltve működik. S bár Bernát a gazdasági társulatok létező ezreitől a «sikeres működést» megtagadja, némi ellentétbe jön önmagával akkor, midőn az «élénk érintkezést», melyben «a gazda-osztály elemei egymással állanak», a mit pedig semmi más, csak a társulatok ez ezrei tarthatnak fenn, olyannak jelöli meg, mely «az új találmányok és fölfedezések «bámulatos gyors» meghonosítását idézi elő a «nagy birodalom minden zugában».

elemei, előbbrevivő eszközeivel csak hozzávetőlegesen is foglalkozott.

És mit találunk e téren a magyar «par excellence» földművelő államban?

Sajnosan mondhatjuk, hogy a legnagyobb indolentiát, a legnagyobb tétlenséget. Egyedül az «országos magyar gazdasági egyesület» fejt ki élénk tevékenységet; a munkásságához szükségelt anyagi eszközöket azonban nem a jelen fiainak köszönheti, hanem nagy alapítóinak, kik adományozott 400,000 forint körüli vagyonával, létezését mindenkorra biztosították.

Van az országban összesen 162 gazdasági és a gazdaság egyik-másik ágának előmozdítására alakult egyesületünk, melyek tagjaik közé a gazdaközönségnek mintegy 10⁰/₀-át számíthatják. De míg az egyesületek eme minden esetre túlnagy száma, bizonyítja, hogy szükségöket az ország minden vidékén érzik az előrehaladott gazdák, tagjaiknak csekély száma mutatja azonban azt is, hogy jelen szervezetök nem képes a közönséget általánosságban körébe vonni, nem alkalmas egy a társadalom minden rétegébe beható, átalakító mozgalom megindítására. Pedig erre volna első sorban is szükség, csak a gazdaközönség egészének együttműködése emelhetné gyorsan a gazdasági szakértelmet és tenné lehetővé gazdasági viszonyaink alapos ismeretét, az eszmék tisztázását.

Egyes ember azonban e mozgalom megteremtésére nem elég, gyöngö az a lelkes kis csoport is, melynek tagjai mindenütt a vezérlő szerepet viszik; itt kormány-intézkedésre, itt törvényhozási rendezésre volna szükségünk.

A törvényhozás már az 1868-iki VI. törvényezikben gondoskodott az ipar- és kereskedő világ ez együttműködésének szervezéséről is, midőn «a kereskedelmi- és iparkamarák a kereskedelem és ipar érdekeinek együttes előmozdítására hivatott közegek»-et létrehozta.

Nem tartjuk ugyan e kamarákat sem mintaszerűeknek, de a kereskedői osztály sokat bír bennök, mint érdekeinek föl- és lefelé hathatós képviselőiben. És a legújabb időben már tárgyalva van újrászervezésök, átalakításuk a modern idők követelményeihez; másodszor fog már a törvényhozás az ipari érdekek méltó képviselőit megteremtéséhez. Vajon mikor kerül már ez irányban a gazdákra is a sor? — Avagy talán azt hiszi kormányunk, hogy ha a társadalom egy osztályát föl-

tünően támogatja, nem fogja az megzavarni az állam gazdasági életének egyensúlyát, különösen ha e támogatás a már természeténél fölvilágosodottabb, mozgékonyabb és élelmesebbnek jut osztályrészül?

«A mezőgazdaság inkább szorúl állami segélyre, mint az ipar és kereskedelem», mondja Roscher, «mert a mezőgazda a verseny által sokkal kevésbé ösztönöztetik, a túlnyomó természeti hatások miatt saját eljárásai hibáit kevésbé ismerheti föl és sokkal helyhez kötöttebb.»

Ez alatt az állami segély alatt nem csupán anyagi eszközöket értsünk, gyakran fontosabb ennél a fölügyelet és szervezés okszerű gyakorlása.

Nem vagyunk elfogultak az ipar és kereskedelem hasznosága iránt, de fontosságukat Magyarországon csak a mezőgazdaság után, megengedjük, hogy rögtön következőleg, de csak utána és nem előtte ismerhetjük el.

«A mezőgazdasági egyesületek — írja Roscher — kettős hasznót hajtanak; tanítják egyrészt a kormányt, másrészt a közönséges mezőgazdákat. Az állam ennél fogva ne pusztán véleményt kérjen tőlük, hanem a mezőgazdaság előmozdítására szánt összeg nagy részének hova fordítását is általok eszközöltesse.»

Nagyon is igaznak valljuk a nagy nemzetgazda ez állítását, de csak akkor kivihetőnek, ha az egyesületek egyöntetű működése szervezve van, mely szervezet biztosíthatja az államot s így visszaszámazólag az adózó közönséget, hogy ez összegek helyesen, az általános jóra és haszonra fognak fölhasználtatni. S míg az első, a szervezés, fölteszi és igénybe veszi az állami vezetést, addig a második föltétlenül az állami ellenőrzést kívánja meg.

Élénk vita tárgyát képezte már gazdakörökben az, vajon nem volna-e tanácsos az egyesületek helyett új szervezetet, a kereskedelmi- és iparkamarák mintájára alakított mezőgazdasági kamarákat léptetni életbe? Őszintén kimondjuk, nem volnánk hívei e rendezésnek. Első sorban azért nem, mert a gazdasági egyesületek rendszere nem rossz s a gazdaközönségnek minden rétege legalább már létezésökről szerzett tudomást, annyit hallotta már pártolásuk szükségességét, hogy újjáalakításukkal a bizalmat hamarabb lesznek képesek megszerezni, mint bármely más új intézmény, melynél csak a szervezet

általános megismertetésére is évek kellene. Míg tehát szerény véleményünk szerint a gazdasági kamarák föllállítását nem tartjuk szükségesnek, halaszthatlannak tűnik föl előttünk a gazdasági egyesületek újjászervezése.

A szervezést először is számuk csökkentésével kellene kezdenünk. Mert míg a közlekedési és termelési viszonyok, a megfigyelő szemek előtt körvonalozva, magok kijelölik a területet, melyen az érdekközösség leginkább bír egyöntetű és szabatos munkásságot kifejezni: addig az egyesületek szabad alakulása az egyéni érdekek és hiúságnak nyit gyakran tért, s nem ritkán politikai okok, provinciális büszkeség alakít olyan helyen is egyesületet, a hol működése már helyzeténél fogva sem lehet tökéletes és a szétforgácsolt erők csak nagyobb eredményeket tesznek lehetetlenné. — Az országot gazdasági kerületekre kellene osztani, mint a hogy az 1868. VI. törvényzikk kereskedelmi és az 1870. XXI. törvényzikk erdőkerületeket alkot, a vidéki központok szükséges alakításának öröke igaz elvét akaratlanul is követve. A gazdasági kerületek szervezésével részletesebben később foglalkozunk; nem állhatunk azonban ellent, hogy a vidéki központok létrehozatalának szempontjából csak néhány szót is ne szenteljünk nekik.

Carrey szerint, «míg az ember legnagyobb szükséglete a társulás, addig az egyéniség és társulás legmagasabb fokát a helyi központok rendszere mellett érheti el».

Ha valakinek, úgy a gazdának van szüksége helyi központokra, a kinek minden kilométer távolság a beszerzés vagy értékesítés forrása helyétől egy bizonyos százalékkal szállítja le jövedelmét. A gazdasági kerületeket, melyeknek mindegyikében volna egy gazdasági egyesület, mint az ilyen helyi központot létesítő intézményt kell megjelölnünk. Ennek nem szabad függenie politikai beosztástól, sőt az agrár magyar kormánynak a nemsokára bekövetkező új beosztásnál első sorban is oda kellene törekednie, hogy új szervezésével ily gazdaságilag fontos helyi központok létesülését mozdítsa elő. E központokra kell összevonni a fogyasztást és keresletet, tartva Carreyvel együtt azt, «hogy nyerstermények előállítására távol piacok számára, rabszolgáknak és barbároknak való munka». Bár gabonáneműk termelésénél e «barbár» munkát még igen sokáig leszünk képesek haszonnal üzni, a gazdaság egyéb mellékproductumaira nézve azonban már most is érezzük az elv igaz-

ságát. Ily központok megteremtésénél a helyesen szervezett gazdasági egyesületek is igen hathatós tényezők volnának.

Az újjászervezesnél az egyesületek számának meghatározása után egyöntetívé tételök mutatkozik legszükségesebbnek. Egyforma alapszabályaik, tagdíjaik legyenek s egymással folyton érintkezésben állva, működésök gócpontját az országos magyar gazdasági egyesületben találják föl, melynek igazgatóválasztmányába minden kerületi egyesület egy tagot választana. Legyenek az egyesületek kötelezve számadásaikat a kormány ellenőrzésének alávetni, mely nézzen a költségelőirányzatok lehető megtartására is. Az egyesületek terjeszszék megválasztott tisztikaruk névjegyzékét a földművelési miniszteriumhoz nem megerősítés, hanem ama jog gyakorlása végett, hogy egyesek megválasztását beigazolt képesség hiánya esetében megsemmisíthesse. A választásoknál pedig tartsa szem előtt a gazdaközönség, hogy «elnökül legalkalmasabb valamely előkelő állású egyén» végleges-, az igazgató-bizottmányban pedig legjobb az időközönkénti lehető változatos választás «az egylet köreibeli élénkség s az iránta való eleven érdeklődés fentartása szempontjából».*)

«De oly elemre is van szükség, melyre szakadatlanul lehessen számítani; ilyen egy állandó titkár, ki kizárólag e hivatásának szenteli életét.» Rajta kívül a segédszemélyzet, továbbá egy állatorvos és egy vándortanár képezi azt a munkaerőt, melyre a kerületi gazdasági egyesületnek szüksége volna, hogy eredményesen működhessen.

A gazdaközönség folytonos érintkezést kíván; axiómákkal, pusztá tanácskozással, levelezésekkel és szakközlönyökkel conservativismusa és maradisága meg nem változtatható.

A szervezett gazdasági egyesületek működésébe volna vonható a gazdasági népnevelés, és gyönyörű föladatát fogná képezni a fölnöttek oktatása is. Az első: a minden kerületben szükség szerint föllállítandó földművelési iskolák, melyeknek vezetése a vidék igényeit, népét és szükségleteit leginkább ismerő gazdasági egyesületekre lehet legméltóbban bízva, az utóbbit a kiadandó szaklap, a vándor előadások és föllállítandó minta-gazdaság, gyűjtött statisztikai és egyéb adatok által mozdíthatná elő. Ezek lehetnének az egyes kerületekben föl-

*) Lásd Roscher Vilmos: *A mezőgazdasági ipar nemzetgazdaságtani elmélete.*

állítandó gazdasági egyesületek szervezésénél a röviden körvonalozott irányelvek, melyek szerint működésök a következő-kép alakúlna:

1. Földműves iskolájok, vándor előadásai, időleges tanfolyamaik, üléseik, gép- és magkísérleti állomással, továbbá állatkórházzal egybekötött mintagazdaságaik által a nép és fölnöttek gazdasági értelmét emelni, s a gazdaközönségnek a termelés és föltalálások irányairól és hasznosságáról mindig részletes fölvilágosítással szolgálni.

2. Ingyen üzemtervek készítése s a gazdaság minden ágában szakavatott ingyen-tanáccsal a gazdaközönségnek díj nélkül segélyére lenni.

3. A gazdaságot érintő kérdésekben a végrehajtó hatóságnak tanáccsal szolgálni, sőt pusztán szakkérdésekben intézkedni.

4. Az egyesület rendelkezésére álló állatorvossal, a ki a főntemlített állatkórházat is kezeli, a kerületben az állategészségügyi fölügyeletet és ellenőrzést végeztetni.

5. Területökön a föllépő káros állati és növényi ellenségek irtását szervezni és vezetni.

6. Lehető részletes statisztikai és termelési adatokat gyűjteni a gazdaság és gazdasági ipar minden ágában, mely adatok azután az egész országra nézve az országos gazdasági egyesület által volnának földolgozandók.

7. Minden évben az ország egy helyén az országos gazdasági egyesülettel karöltve egy általános gazdasági tárlat rendeztetnék, országos tenyész-állatvásár és a hol okadatolt, erdészeti tárlattal kapcsolatban. — Azonkívül külön-külön, esetleg az országos egyesülettel együtt, rendeztetnének állatdíjazások, gépversenyek, cselédjutalmazások, birtokdíjazások stb.

8. Közrehatni, hogy hatáskörükben az értékesítés és hitel-viszonyok a gazdákra nézve előnyösek legyenek. Létrehozni, szervezni, ellenőrizni, erkölcsileg támogatni a hitel-, fogyasztási és értékesítési szövetkezeteket.

9. Az állattenyésztés előmozdítása érdekében vizsgálni a tenyész-állatokat, azoknak újjakkal való helyettesítését stb. elrendelni. A szervezett állattenyésztési alappal jó tenyészanyagot bocsátani a gazdák rendelkezésére.

10. Egyesületi szaklapot tartani, melyet a tagok tagsági díjuk fejében kapnának.

E munkaterv valósításával az egyesületek teljesen felölelnék kerületek gazdasági életét s a működésök iránti érdeklődést biztosítaná a «valódi» haszon, melyet ez által a gazdaközönségnek nyújtanának, a hatáskör pedig, melyben mozoghatnak, fölkeltené az ambíciót, az önállóság érzetét a gazdaközönségben, a melyet az olyan kicsinyes intézkedések, mint a minőket a visszavont javaslat tartalmazott, csak lohaszthatnak s az indolentiát emelhetik.

A kerületi egyesületek területén, fölügyeletök és ellenőrzesök alatt alakulhatnának azután a *gazda-körök*, melyek az egész szervezetnek képeznék a nép minden rétegébe kiható idegét, — sokkal szorosabb és függőbb viszonyban a kerületi egyesülettel, mint a minővel ez az országgal összeköttetésben állana.

Az országos gazdasági egyesület volna azonban az, mely a kerületi együttműködésnek már erősebb szálait egy csomóba vonva, képeznék a központját és fejét a szervezetnek. Eddigi működése ezek alapján a következőkép módosúlna:

1. Az általános és magasabb gazdasági értelmiség fejlesztése szempontjából gazdasági múzeumot és könyvtárt állítani föl, szakmunkákat díjazni és kiadni, vegyi- és vetőmag-vizsgáló állomást tartani fenn.

2. A vidéki gazdasági egyesületek által kiadott évi jelentések statisztikai és egyéb adatait az egész országra földolgozni s lehetőleg figyelemmel kísérvén a bel- és külföld termelési viszonyait, a ki- és bevitelt s kiterjesztve érdeklődését az egész világ közgazdasági viszonyaira, ha szükséges időközönként, de legalább minden évben egyszer mindezeket magában foglaló jelentést szerkeszteni.

3. A miniszteriumoknak bárminemű gazdasági kérdésben fölvilágosítást nyújtani s javaslatot tenni s tanácssal szolgálni a bíróságoknak.

4. Az országban elharapódzott káros növényi és állati ellenségek irtását tanulmányozni, szervezni stb.

5. Évenként egy vidéki egyesülettel általános gazdasági kiállítás s a szükség szerint gépversenyekeket stb. rendezni.

6. Tanulmány-utakat rendezni a bel- és külföldön.

7. Minden évben egy nagygyűlést tartani, melyen az összes gazdasági egyesületek tagjai részt vehetnek.

8. Országos fogyasztási, beszerzési és értékesítési hitel- és

biztosító szövetkezetek létrehozatalára közrehatni, ezeket erkölcsileg támogatni és ellenőrizni.

9. Egyáltalán figyelemmel kísérni a gazdasági élet minden ágát a bel- és külföldön és javaslatait, publicatióit minden irányban megtenni a gazdasági érdekek érvényrejutása és a kultúra emelkedése szempontjából; irodáját mind a bel-, mind pedig a külföld mindennemű kérdezősködéseire nyitva tartani.

A gazdasági társadalmi működés ilyen szervezésével érvényre juthatna Magyarországon a gazdasági érdek, terjedne a gazdasági szakértelem s megszűnnék az indolentia.

A szervezés e rövid ismertetésével egyidejűleg fölmerül az anyagi kérdés, mely itt nagy mértékben vár megoldásra. Habozás nélkül kimondjuk, hogy az anyagi megoldás alapja lenne az állami subventió, melyet ha valahol, úgy Magyarországon érdemelnek meg a gazdasági ügyek. Angliát kivéve, minden országban nagy összegekkel járúl az állam a mezőgazdaság érdekeinek emeléséhez, és míg az elsőhöz a legjobb akarattal sem hasonlíthatjuk magunkat sem szellemi, sem polgáraink anyagi erejével, addig az Egyesült-Államok, Francia- és Németország stb. mellett nem válhatik mezőgazdaságunk szégyenére, ha az állami támogatás viszi előre, az államhatalomnak pedig ezt tenni kötelessége volna.

A militarismus mai korszakában nem várhatjuk ugyan, hogy az állam mostani bevételeiből fődözhesse a leírtuk rendes szervezés körülbelöl évi 400,000 frtot kitevő költségeit, de megkövetelheti a gazdaközönség azt, hogy legalább is nagyobb arányokban járúljon érdekei előmozdításához az állam, mint eddig tette.

Már magoknak a földművelési iskoláknak, vándortanítóknak és állatorvosoknak átvétele a miniszteriumtól, annak budgettjét lényegesen leszállítja és ugyanez összeg eshetnék az egyesületek javára.

Talán nem mindenkitől kellemesen fogadott, de már többször megpendített eszmét kell itt actualisan fölvetnünk, és ez a *gazdaközönség önmegadóztatása*, saját érdekeinek előmozdítása céljából.

Azt hiszszük, ez volna az az adó, melyet leginkább elviselhetne, mert aránytalanul óriási volna az előny, melyet ez önkénytes áldozatkészsége után élvezne.

A földadónak egy százaléka, ha a gazdasági egyesületek

subventionálása céljából befolyyna az állampénztárba, ez már magában véve 240—260,000 forintot tenne ki, s ez által az új szervezés kiadásai legnagyobb részben fődözve volnának.

Az újonnan szervezett gazdasági egyesületek anyagi bevételeit képeznék ezek szerint tehát:

1. A meglevő egyesületek vagyona.
2. Az állami subventio.
3. A befolyó tagdíjak.*)
4. A kiadványok, kísérleti gazdaságok bevételei.

Ezekben fejtettük volna ki röviden a gazdák társadalmi működésének fontosságát és szervezését; térjünk át a harmadik tényezőre, az állami fölügyelet- és ellenőrzésre a mezőgazdasági ügyekben.

III.

Az állami fölügyelet- és ellenőrzésről írva, első sorban is súlyt kell helyoznunk arra, hogy az egy helyről, egy központból, a földművelési kormányzat székhelyéről, nem eszközölhető.

Bár az intézkedések minden szálának a miniszteriumba kell összefutnia, s kívánatos, hogy az egész rendszeren egy szellem, egy vezető kar irányítása legyen érezhető, de a tulajdonképeni fölügyeletet olyan elemeknek kell végezniök, a kik vidéken élve, a gazdaközönsséggel érintkezve, tisztában vannak a helyzettel, tudják mit kell és mit nem kell tenni.

Ezért említettük már meg föntebb az ország gazdasági kerületekre osztásának eszméjét. Minden egyes kerületben fölállítandó lenne az erdőfölügyelőségek mintájára egy gazdasági fölügyelőség, élén a magyar királyi gazdasági fölügyelővel. E fölügyelőségek közvetlen a földművelési miniszteriumnak alárendelve és egymással folyton érintkezve, képeznék azt a

---

*) A gazdasági egyesületek tagdíjai az egész országra egyöntetűvé volnának teendők, még pedig a lehető minimális összegben és talán birtok-aránylag. — A kisbirtokos 50 holdig 50 krt, 50—500 holdig egy frtot, 500—1000 holdig három frtot és 1000 holdon fölül öt frtot fizetne évenként. E tagdíj-különbözet azonban az egyesület működésében gyakorolható jogokat illetőleg az egyes tagok között különbséget nem okozna.

rendszeres organismust, a mi nélkül az állami fölügyelet és ellenőrzés üdvös hatása alig képzelhető.

A gazdasági fölügyelőségeknek első sorban is kötelességek lenne, fölügyelni arra, hogy a gazdasági törvények az illető közegek által végrehajthatnak-e. Az állategészségügyi, a mezőrendőri törvény, a sok gazdasági szabályrendelet, mely most mind csak a szolgabíró kegyes jóakarátára van bízva, az ilyen fölügyelőségek szervezésénél megérné a végrehajtást. Mert míg egyrészlől ellenőre volna a fölügyelő a hatóságok működésének s azokat a törvények végrehajtására serkentené, másrészt meg volna neki adva a jog arra, hogy szükség esetében saját felelősségére is intézkedhessék. Ellenőrizné továbbá a gazdasági egyesületek működését is, a vándortanítót, az állatorvost, a gazdasági tanügyi dolgokat és képviselné a földművelési miniszteriumot az egyesületek számadásainak megvizsgálásánál. Az egyesületi ügyeknél azonban csak az ellenőrző s nem a fölügyelő szerepét vinné s a szükséges intézkedéseket minden egyes esetben a miniszteriumhoz intézett jelentéssel fölülről intéztetné. Köteles lenne minden évben egyszer kerületét beútni s útazásának eredményéről jelentést tenni a földművelési miniszteriumnak, megküldve azt egyúttal a kerületi gazdasági egyesületeknek is.

A fölügyelői állás betöltőjétől kívántassék még a gazdasági felsőbb qualificatio, még pedig a gazdasági akademia elvégzése és legalább négy-öt évi gazdasági működés, részben minden esetre gyakorlati téren.

Legyen ez állás jól díjazott, hogy képezzen a gazdaközönység előtt tekintélyt, hogy így intézkedéseiben a kormány hatalmát képviselni tudja, a gazda-pályára lépő fiatalság előtt pedig álljon úgy, mint az előmenetelnek olyan foka, melynek eléréseért küzdeni és tanulni érdemes. E szempontból különben már közleményünk elején foglalkoztunk, a királyi kinevezés által betöltött fölügyelői állásokkal.

A kerületi gazdasági fölügyelőségek szervezésével végre valahára a gazdasági ügyek elintézése szakértő közegekre volna bízva, a mi nélkül írott malaszt marad minden törvény, legyen az bár sokkal kiterjedőbb, sokkal alaposabb, mint a visszavont mezőrendőri volt.

Nemcsak a törvény szerkesztéséhez kell szakértelem, hanem szükség van arra a végrehajtásnál is. Nem tudjuk, de nem

hallottunk még róla, vajon az újjászervezendő közigazgatásnál fölmerült-e a jogi szempontokkal egyidejűleg annak a kérdése is, hogy a közigazgatást óriási felelősség terheli a hatáskörébe tartozó területek gazdasági ügyeit illetően? Fognak-e gondoskodva arról, hogy a közigazgatásnak jogászokon kívül legyenek olyan elemei, melyek a gazdasági téren szakszerű intézkedéseikkel hozzá tudnak hasznosan járulni az egész rendszer üdvös eredményéhez?

Avagy újra csak a szolgabírótól fogjuk elvárni az általános genialitást, hogy az jogász, állatorvos, gazda, kertész, mérnök, orvos stb. egy személyben minden tökéletesen legyen? Nyílt kérdés előttünk, hogy a kedvező, a helyes választ meg fogjuk-e kapni. Majd megmutatja a közel jövő.

Végre éledni, létrejönni kezd a közigazdasági közvélemény, a gazdakérdések kezdenek, ha nem is őket megillető, de legalább másod-harmadrangú helyet foglalni el a napirenden, a mit már magában előmenetelnek kell tekintenünk.

Amúgy is hosszúra nyúlt sorainkat azzal az óhajtással zárjuk be, hogy a mezőgazdaság tárgyalt három főtényezője, az értelmiség, a társadalmi működés és az állami ellenőrző fölügyelet terjesztését, illetve rendezését oldja meg helyesen az újra szerkesztendő mezőgazdasági törvény, melyet az esetben, mint korszakot alkotó, nagy művet fog üdvözölhetni mindenki, a mely a földművelő Magyarország éltető elemének, a mezőgazdaság igazi fejlődésének útját nyitotta meg.

BAROSS KÁROLY.

A SZEG.

Elbeszélés.

Első közlemény.

BEVEZETÉS.

— — — — — Felipe szivarra gyújtott s így kezdett beszélni:

I.

AZ ELSŐ SZÁM.

A ki hosszabb útat szándékszik tenni, bizonyára mitsem óhajt forróbban, midőn a gyorskocsi hágesójára lép, minthogy útitársaiban, kikkel a véletlen összehozza az illető kocsizakaszban, kellemes társalgókra találjon, ugyanoly hajlamokkal és hibákkal, mint saját maga, kevésbé kiállhatatlan szeszélyekkel, művelt modorral, s oly őszinte, nyílt természettel, mely azért még távol áll a bizalmaskodástól.

Mert, a mint ezt már elégszer elmondták s bebizonyították, Larra, Kock, Soulié es más erkölcsrajzi írók, nem is oly kis dolog az, mikor így váratlan, s meghitt társaságba keveredik egymással két, illetve több egyén, kik addig talán soha sem látták egymást s ezután is valószínűleg szintoly kevésbé fogják látni, de kiket most arra kényszerít a sors szeszélye, hogy két-három napon át folyton s ugyancsak közletről érintkezzenek egymással, együtt reggelizzenek, ebédeljenek s vacsoráljanak, egymás hátának dülve aludjanak, szóval annyi fesztelenség s bizalmasságot engedjenek meg magoknak, kivált otthoni rossz

szokásaik s gyöngéik föltárásában, mennyit legjobb barátunktól sem vennénk szívesen.

Mennyi rémkép rohanja meg az útasember képzeletét, midőn a kocsiajtót kinyitja! Asthmás vénasszony, kapadohány-nyal illatozó pipás ember, a te saját finom szivarodtól orrát fintorgató agg szűz, a kocsirázástól végveszedelmek közt forgó szoptatós dajka, nyafogó és még egyebeket művelő angyalkák, méltóságosan horkoló uraság, másfél ülésre terpeszkedő tisztes matróna, spanyolul nem értő angol (föltéve, hogy magunk meg angolul nem értünk): íme azon typosok, melyekkel Isten őrizz találkozni.

Egy-egy pillanatra ugyan remény kecsegtet, hátha szép útitársnőre akadsz, például húsz-harmincz közt levő bájos özvegyre (esetleg lehet harminczhat éves is), kivel az utazás kellemetlenségeit megosztva viseld. De alig mosolyg rád e remény, máris bánatosan odázod el magadtól, meggondolva, mily roppant szerencse volna ez egy jámbor halandóra a siralom és visszásságok e völgyében.

Ily keserű aggodalmak közt léptem én is a Granadából Malagába menő gyorskocsi hágsójára, 1844 őszének egyik sötét és igen viharosnak ígérkező estéjén, öt percczel tizenegy óra előtt.

Belépve a hátsó szakaszba, még pedig a második számú ülés jegyével tárczámban, első gondom volt üdvözölni az első számot, kinek ismeretlen volta annyira aggasztott. Mellesleg mondva, a szakasz harmadik ülése nem volt elfoglalva, mint erről már a kalauztól értesültem.

— Jó estét kívánok! — szóltam helyemre igazodva s azon szöglet felé irányítva hangomat, hol hitem szerint fogolytársamnak léteznie kellett. Hanem üdvözlésem mély csend követte, oly mély, minő a bennünket környező sötétség volt.

— A manóba is, tűnődém, csak nem süket ez az úr, illetve asszonyság? S még hangosabban ismétlém:

— Jó estét kívánok!

De e másodszeri köszöntésemre is csak hallgatás felelt.

— Néma volna? — kérdém magamban ezúttal. E közben a gyorskocsi megindult, helyesebben szólva megiramodott, tíz tüzes paripától röpítve. Zavarom nőttön nőtt.

— De hát kivel utazom én tulajdonkép? Férfival vagy nővel? Fiatallal vagy időssel? Ki lehet ez a néma Első Szám?

Ej akár ki, miért nem szólal meg, miért nem viszonozza üdvözlésem? Alszik? Vagy épen meghalt volna? . . . Csak nem valami rabló . . .

Világot kellett volna gyújtanom, hanem akkortájt nem szivaroztam s így gyufa sem volt nálam. — Mit tegyek?

Idáig jutottam töprenkedéseim közepett, midőn eszembe jutott tapintási érzékem segélyével próbálni szerencsét, miután már se látó, se halló szerveimmel nem boldogúlhattam.

Oly óvatosan, mint az a szegény ördög, ki oda künt az útczán zsebbevalóink elsajátításával foglalkozik, nyújtottam ki kezem a kocsi kérdéses zuga felé . . . Valami selyem- vagy gyapjú-, esetleg perkál-ruhát érinthetni, volt vágyaim netovábbja . . . Tehát előre nyúltam.

Semmi!

Még előbbre nyúltam, egész hosszában kinyújtva karomat.

Semmi!

Újra odanyúltam, a legelszántabban tapogatózva jobbra-balra, mind a négy szögletbe, az ülések alá, a födél szíjjaiba . . . Sehol semmi!

E pillanatban nagyot villámlott — mint mondtam, zivataros este volt — s a villám fényénél láttam, hogy egyes-egyedül útaozom . . . Nagyot kaczagtam . . . magamon, — mikor a kocsi egyszerre csak megállott.

Az első állomáshoz értünk.

Már épen kérdőre akartam vonni kalauzunkat hiányzó útitársam ügyében, midőn az ajtó föltárúlt s az inastól tartott lámpa fényénél megpillantottam . . . Ah, mintha álom lett volna az, a mit láttam!

Láttam tudniillik, mint lép az én szakaszom hágesójára egy gyönyörű, fiatal, előkelő hölgy, sáppadt arczczal, gyászruhában, magányosan . . . Az Első Szám volt, az én imént még bizonytalan nemű útirársam, ábrándjaim «fiatal özvegye», valódi megtestesülése legmerészebb vágyaimnak, netovábbja eszményeimnek, mint útasnak . . . Ő volt! akarom mondani: az, ki reám nézve később ő leendett!

II.

ELŐCSATÁROZÁS.

Alig nyújtám kezem az ismeretlen hölgynek, hogy be-
szállni segítsen, s alig foglalt ő helyet mellettem, szívemig
ható hangon szólva: «Köszönöm, jó estét!» már is e szomorú,
emésztő gondolat kezdett bántani:

— Malaga csak tizennyolcz mérföld ide! Oh miért nem
vagyunk inkább Kamesatkában most?

E közben bezárult az ajtó és mi sötétben maradtunk.
Más szóval: én nem láthattam őt.

Mint esedeztem az egekhez villámokért! Akárcsak Alfonso
Munio, senora Avallanedánál, mikor így szaval:

«Borzadályos vihar, küldj egy villámsugárt!»

Azonban, fájdalom, a zivatar éjféltájt már teljesen elvonulni
kezdett.

Most már nem az kezdett tulajdonképen bántani, hogy nem
láthatom őt, hanem hogy e bájos hölgy szomorú s komor arc-
kifejezése által oly tiszteletre érzém indítatva magam, a mely
miatt minden merészségem elhagyott . . . Néhány percz múlva
megkoczkáztattam ugyan a szokásos bevezető kérdéseket s ész-
revételeket, melyek révén lassankint meghittebb viszony fejlő-
dik ki az útasok közt.

— Jól méltóztatik ülni?

— Malagába utazik, nagysád?

— Tetszett nagysádnak az Alhambra?

— Granadából méltóztatik jönni?

— Milyen nedves éjtszakánk van!

Mely mondásaimra aztán következő válaszokat kaptam:

— Köszönöm.

— Igen.

— Nem.

— Oh!

— Hpszí!

Megérthettem belőle, hogy útitársnőmnek nem nagy
kedve van a beszélgetéshez. Szerettem volna sikeresebb kérdé-

seket is intézni hozzá, de minthogy ilyenek nem jutottak eszembe, egyébről kezdtem gondolkozni.

— Vajon miért ült föl ez a nő csak az első állomáson, s miért nem egyenesen Granadában?

— Miért útatik egyedül?

— Férjes-e vagy özvegy?

— És szomorúsága? Quare causa?

Ha csak tolakodó nem akartam lenni, nem szerezhettem fölvilágosítást kérdéseimre; már pedig ez útzó hölgy sokkal jobban megtetszett nekem, semhogy azt kockáztattam volna, hogy esetlen kérdezősködéseimmel valami közönséges embernek tűnjem föl előtte.

Türelmetlenül vártam, hogy virradjon már.

Nappal szabad, legalább is nem illetlenség beszélgetésbe bocsátkozni, míg a sötétben társalgás már tapintatlanság, jóformán személyes támadásnak illik be s visszaélés a bizalommal.

Ismeretlenem az egész éjet ébren töltötte, mint ezt lélekzéséből s koronként föl-fölsóhajtásából következtetem . . . Főlölegesnek tartom megjegyezni, hogy én sem tudtam elaludni.

— Gyöngélgedik, nagysád? — kérdém egy ízben, a mint sóhajtozni hallám.

— Nem, uram. Köszönöm. De kérem, ne zavartassa magát az alvásban! — felelt komoly szívességgel.

— Az alvásban! — kiáltottam föl. Majd hozzá tettem:

— Úgy véltem, rosszul méltóztatik érezni magát.

— Nem; nem vagyok rosszul — válaszolt szelíd, halk hangon, de melyen bizonyos keserűség érzett.

Az éj hátra levő része sem nyújtott alkalmat hosszabb beszélgetésekre . . . Végre megvirradt.

Oh mily szép volt ő! De homloka a fájdalom bélyegét hordta; szép szemeiben sötét gyász tükröződött. Egész arca boldogtalanságra mutatott. Nagy bú nyomaszthatta lelkét. Mindazáltal nem tartozott azon kivételes, különös, romantikus hölgyek közé, kik e világtól elszigetelten élnek, bánatukkal táplálkozva, vagy épen mint valami tragédiának képviselői. Nem, ő előkelő, nagyvilági hölgy volt, distinguált megjelenés; legkisebb szavából is látszott, hogy az ízlés és szellem azon királynői közül való, kiknek boudoirbeli karszék, a Pradon vágató hintó ülése, az opera páholya a trónjok, de kik hallga-

tásba burkolóznak, mihelyt elemökön, illetve a velök egyenrangúak körén kívül találják magokat.

Reggel felé bájos útitársam is vidúlni kezdett kissé. S ekkor akár azért, mert jó véleményt keltett benne magam iránt az éjen tanúsított kiméletelességem vagy arczom komolysága, akár azért, mert némi szívességgel óhajtotta kárpótolni azt a férfit, ki miatta nem alhatott: elég az hozzá, most ő intézett hozzám oly szokásos kérdéseket:

— Honnan tetszik jönni?

— Szép napunk lesz.

— Milyen kedves vidék!

Mely megjegyzésekre én természetesen valamivel körülmenyesebben válaszoltam, semmint ő tette volt.

Colmenarban megreggeliztünk.

A kocsi másik két osztályának útasai nem mutatkoztak érdemeseknek arra, hogy beszédbe ereszkedjék velök az ember. Társnőm tehát csak a velem való érintkezésre szorítkozott. Nem kell mondanom, hogy egészen neki szenteltem magam s úgy kiszolgáltam őt az asztalnál, mint valami fejedelemt.

Mikor a kocsiba visszatértünk, már bizonyos meghittség volt köztünk kifejlődve.

A reggelinél Madridról beszélgettünk, már pedig nincs jobb ajánlat egy madridi nő előtt, ki távol kényszerül lenni a fővárostól, mint ha ezt dicséri az ember; mert semmi sem bír oly büverővel, mint Madrid, ha távoznunk kellett belőle.

— Most vagy soha, Felipe barátom! — szoltam magamban. — Még nyolcz mérföld van hátra. Láss végre hozzá az udvarláshoz . . .

III.

KATASTROPHA.

Hanem, oh jaj nekem! alig ejtettem ki az első szépalgó szót, azonnal érezhettem, hogy sajgó sebet érintettek újjaim . . .

Ez egy pillanat elég volt arra, hogy mindazt a jó véleményt tönkre tegye, mit magam irányában e hölgyben keltettem. Világosan láttam ezt abból a leírhatatlan tekintetből, melylyel ajkaimon megfagyasztotta a szót.

— Köszönöm, uram, köszönöm! — mondá aztán, látva, hogy más tárgyra irányzom a társalgást.

— Fájdalmat okoztam önnek?

— Igen. Rám nézve nincs borzasztóbb, mint a szerelem. Mily szomorú dolog, oly érzelmet kelteni másokban, mely magunknak csak kint okoz! Oh mennyiért nem adnám, ha senki-nek sem tetszeném!

— Nos, ha ön nem érez kárörömet mások baján, úgy okvetlenül kell valamit tennie! — felelém nagyon komolyan. — Itt vagyok én magam élő példa. Nekem is csak szomorúságomra vált, hogy megismerkedtem önnel . . . Tegnap még, ha nem is épen boldogan, de legalább nyugodtan éltem . . . Ma már szerencsétlennek érzem magam, miután reménytelenül szerettem önt.

— Legalább némi elégtétellel kárpótolhatja magát, kedves barátom — viszonzá mosolyogva.

— És ez?

— És ez az, hogy ha nem fogadom el szerelmét, nem azért teszem, mert ön ajánlotta föl, hanem mert szerelmét ajánlta. Nyugodt lehet tehát a felől, hogy a mit most öntől megtagadtam, sohasem nyeri meg tőlem más férfi. Én soha senkit sem fogok szeretni.

— Ugyan miért, ha szabad kérnem?

— Mert szívem már nem akar, nem képes többet küzdeni. Nem szabad többet küzdenie. Szerettem az örülésig s csalódtam . . . Szóval, a szerelem rám nézve csak iszony . . .

Mondhatom, érdekes beszélgetés volt. Én nem voltam szerelmes e nőbe; érdeklődést s vágyat keltett ugyan bennem előkelősége, szépsége által, de ettől még vajmi távol állt az, hogy szenvedélyt ébresztszen bennem. Így tehát, midőn e fájdalmas s válságos szavakat hallám, abba hagyta bennem a férfi-szív a csatározást s helyette művészi képzeletem kezdett el működni. Azt akarom ezzel mondani, hogy fenkölt erkölcsbölcseleti stílusban kezdtem szónokolni ismeretlenemnek, s ezzel sikerült is visszanyernem bizalmát, a mennyiben ő is oly Balzac-ízű melancholicus általánosságokkal felelt.

Így érkeztünk meg Malagába.

Itt volt a legalkalmasabb pillanat, megtudnom e rendkívüli nő nevét. Midőn tehát az állomáson búcsút vettem tőle,

megmondtam neki nevemet, hova szándékszom szállani s hol lakom Madridban rendesen.

Ő oly hangon felelt, melyet sohasem fogok elfelejteni.

— Nagyon köszönöm szíves előzékenységét, mivel útnk alatt elhalmozott, s kérve kérem, ne nehezteljen meg rám, ha elhallgatom nevemet, miután nem akarok önnek is oly álnevet mondani, mint a milyen alatt jegyemet váltottam.

— Oh — felelém — úgy hát sohasem fogjuk egymást viszontlátni?

— Nem, soha. E felől nyugodt lehet! — szólt ifjú hölgyem, vídámság nélkül mosolyogva. Bájos elegantiával nyújtá kezét s halkan mondá:

— Imádkozzék érettem!

Megszorítottam finom szép kezét s egy meghajlással vetetem véget e jelenetnek, mely reám nevezve mind veszélyesebbé kezdett válni. -

Ezalatt díszes fogat robogott a kapu elé; egy egyenruhás szolgálta jött jelenteni ezt az ismeretlen nőnek, ki beszállt a hintóba, még egyszer köszöntött s aztán eltűnt a Puerta del Maron át.

— — — Két hónap múlva ismét találkoztam vele. Mindjárt megmondom, hol.

IV.

ÚJABB ÚTAZÁS.

Ugyanazon év novemberének elsején délutáni két óraker egy kibérelt rokkant gebén baktattam azon országúton, mely X-be vezet, abba a jelentékeny városba, mely egyszersmind a cordovai kerületnek székhelye. Szolgám és holmim egy még hitványabb gebén poroszkáltak utánam.

Azzal a czéllal jöttem X-be, hogy bizonyos földbérleti ügyet elintézzek s három-negy hetet töltsék az ottani törvényszéki bírónál, kebelbarátomnál, kit még a granadai egyetemről ismertem, hol együtt jogászokdtunk, s hol hamar barátság fejlődött ki köztünk, mi idővel még szorosabbá lett, úgy hogy elválatatlanok voltunk. Azóta hét éve múlt el, hogy nem találkoztunk.

Útazásom végpontjához, e helységhez közeledve mind tisztábban vehette ki fülem, mint harangoznak halottnak a város összes tornyai melabús harmoniában. Átkozott véletlen, hogy ép ily gyászos napon kellett érkeznem! . . . Pedig semmi véletlen sem volt e harangozásban. Előre számolhattam vele, miután az nap leendett halottak estéje. Mindazáltal leverte hangulatban öleltem keblemre barátomat, ki a helység határáig jött elem.

Azonnal föltűnt neki elfogultságom s alig üdvözöltük egymást, mindjárt kérdezte, mi bajom, miközben cselédjei s az én szolgám eltávoztak a lovakkal. Mi ketten, karöltve ballagtunk.

— Barátom — felelém — őszintén megvallom, mi bánt. Azt nem érdemlem meg, sohasem is fogom megérdemelni, hogy diadalivekkel fogadjanak, azt a magasztos gyönyört sem élveztem még, mely a nagy emberek szívét eltölti, midőn egy egész helység örömtől lelkesülten vonúl ki elejök nagy harangzúgás között.

— Mit akarsz ezzel mondani?

— Azt, a mit mindjárt mondok. S ez ebből áll: ha én itt e helységben nem is részesültem oly díszbevonulás gyönyöreiben, részesültem másféleben, a mi hasonlít ugyan hozzá, de mégis más kissé. Ismerd el, oh meggondolatlan bírója a törvénynek, hogy nincs a világnak az a víg ficzkója, kit le ne hangolt volna ez a gyászos kalimpálás, mivel ti az én jöttömet ünneplitek.

— Úgy hát épen jó, Felipe! — szólt a bíró, kit Joaquin Zarcónak fogok nevezni. Legalább kedvem szerinti hangulatban jöttél. Melancholiád teljesen illeni fog az én szomorúságomhoz . . .

— Te szomorú vagy? S ugyan mi óta?

Joaquin vállat vont s alig tudta elfojtani, hogy föl ne sóhajtson . . .

Ha hosszú időköz után újra találkozik ket jó barát, kik őszintén szeretik egymást, ilyenkor úgyszólván újra fölszakadnak azon fájdalmak sebei, melyeket nem sirattak meg együtt.

Tettem magam pár perczig, mintha nem érteném el s közönyös dolgokról kezdtem beszélgetni Zarcónak, így értünk el lakására, melyet igen fényesnek találtam.

— Teringettét, barátom — kiáltottam föl önkénytelenül — de szép szállásod van! Milyen rend, milyen finom ízlés! . . . Oh én tökfilkó! . . . most kezdem érteni! . . . Te nős vagy! ? . . .

— Nem vagyok — felelt a bíró, kissé zavartan. — Nem nősültem meg és nem is fogok soha.

— Hogy nem nősültél meg, azt elhiszem annál is inkább, mert nem értesítettél róla, pedig az ilyesmi megérdemli azt a kis fáradságot, hogy tudassa az ember jó barátaival! Hanem a mi már azt illeti, hogy sohasem is fogsz házasodni, megbocsáss, ezt már nem oly könnyű elhinni s nem is lesz oly könnyű megtartani!

— Nos, esküszöm neked! — felelt Zarco ünnepélyesen.

— Akkor hát ez aztán csodás átváltozás — válaszoltam. — Te, ki mindig oly buzgó bajnoka voltál a hetedik szent-ségnek, te, ki ezelőtt két évvel is azt tanácsoltad nekem leveledben, hogy csak házasodjam, te most ily újsággal lepsz még! Barátom, valaminek történni kellett veled, még pedig valami szomorú dolognak.

— Velem? — kérde Zarco, kissé megrezzenvé.

— Veled — folytatám — s mindjárt el is fogod mondani nekem az egészet. Te magányosan élsz itt, hivatalod komoly tartózkodásra int, elszigetelten állsz, egy baráti szív nélkül, melybe bajaid kiönthetnéd. Beszélj tehát el mindent, hadd lám, tehetek-e valamit értetted?

A bíró megszorítá kezemet s így felelt:

— Igen igen . . . Tudj meg, barátom, mindent. Én nagyon szerencsétlen vagyok.

Pár percz múlva valamivel derültebbnek látszott és szárazan hozzá tette:

— Öltözz át! Ma mindenki a temetőbe megy, s nem ille- nek, hogy épen én maradjak el. — Velem fogsz jönni. — Az este szép s neked is jól fog esni egy kis gyaloglás, ellensúlyozod vele a lovaglás fáradalmaid. A temetők egy szép rét közepén terül el s nem bánod meg, ha oda sétálsz. Útközben majd elmondom azt az eseményt, mely úgy megkeseríté életem, s íteld meg aztán magad, van-e okom vagy sem, megtagadni a nőket.

Egy óra múlva Zarco es én útban voltunk a temető felé. Szegény barátom a következő történetet beszélte el.

V.

EGY TÖRVÉNYSZÉKI BÍRÓ EMLÉKEZÉSEI.

1.

Két évvel ezelőtt, midőn Y-ban voltam ügyész, szabadságot kaptam egy hónapra Sevillába távozhatni.

Abban a *föndában*,*) hova szálltam, már néhány hét óta lakott egy igen szép, előkelő fiatal hölgy; özvegynek mondták, de hogy honnan jött s mi okból tartózkodik Sevillában, titok volt a vendégek előtt.

Magányos életmódja, fényűzése, ismeretségeinek hiánya s az egész lényét környező szomorúság ezer meg ezer találgatásra szolgáltatott alkalmat. Ez a körülmény, valamint rendkívüli szépsége s az, hogy kiváló tehetséggel s nagy előszeretettel zongorázott s énekelt, nemsokára ellenállhatatlan hajlamot keltettek föl lelkemben e nő iránt.

Lakosztálya egészen az enyém fölött állt, úgy hogy jól hallhattam, mikor játszott vagy énekelt, mikor járt-kelt; még azt is tudtam, mikor fekszik le, mikor kel föl s mikor tölti virasztás közt az éjt, a mi igen gyakran történt. Bár sohasem étkezett lent az ebédlőben, hanem szobájában szolgáltatatta ki magát, s bár sohasem járt színházba, mégis többször akadt alkalmam, köszönteni őt: vagy a lépcsőn, vagy valamelyik boltban, ha találkoztunk, esetleg erkélyemről üdvözöltem, ha megpillanthatám. Csakhamar mindketten tisztában lehettünk a felől, hogy nincs ellenünkre, ha láthatjuk egymást.

Mint magad is tudod, komoly, bár nem szomorú természetű ember voltam, s ez az én zárkózott, tartózkodó magamviselete egészen összeillett azon nő visszavonult életmódjával. Magától értetődik, hogy soha meg nem szólítottam, még kevésbbé iparkodtam lakásán fölkeresni, nem zaklattam bántó kíváncsisággal, mint a *fönda* többi lakói.

Ez a tisztelet, melyet a bájos szenvedő melancholiája iránt tanúsítottam, kétségtelenül hízelgett büszkeségének; úgy

---

*) Fönda = vendégfogadó.

is volt s ő nem sokára úgy szólva bizonyos szívességet kezdett mutatni irányomban, mintha kölcsönösen nyilatkoztunk volna már.

Két hét telt így el, midőn egy este balvégzetem — igen, balvégzetemnek köszönhetem — az ismeretlen nő szobájába vezetett.

Mint hogy lakásaink egyforma helyt álltak az épületben s mindössze csak abban különböztek, hogy az egyik egy emelettel föntebb, a másik meg lentebb volt, s még bejáratuk is hasonlított: így történhetett, hogy a mondott este, színházból hazajövet, szórakozottságomban egy emelettel több lépcsőt mentem fölfelé s az ő szobájába nyitottam be tévedésből.

Szépem az asztalnál olvasott s a mint megpillantott, fölugrott helyéből. Én annyira meg voltam zavarodva, hogy alig bírtam valamit mentségemre kidagolni; de épen zavarom s az a sietseg, melylyel távozni akartam, meggyőzték őt róla, hogy ez esti eltévedésem nem számításból történt. Szeretetre méltó gyöngédséggel tartóztatott is, hogy «megmutassa — úgy mond — miszerint hisz őszinteségemben s hogy nem zavartam őt», végül pedig kért, «tévedjek meg máskor is, még pedig szándékosan», mert ő nem viselheti el, hogy egy magam fajta ember künt az erkélyen legyen kénytelen tölteni az estét, ha az ő énekét akarja hallani («a mint látta, hogy tettem!»), mikor «nagy tisztesség volna az ő csekély tehetségére nézve, ha valamivel közelebbi helyről méltatnám figyelmemre». Mindennek daczára, úgy hittem, nem szabad ez este ott maradnom, s le se ülve, távoztam.

Három nap telt el egymásután s én még mindig épen oly kevésbé mertem élni a szép énekesnő fölhatalmazásával, bár általa udvariatlanság vádjának tettem ki magam. De éreztem, hogy halálosan belészerettem, s tudtam, hogy egy ily nő szerelmével nem létezik számomra többé középút, hanem vagy a boldogság, vagy a kétségbeesés tesz majd örültté. . . s egyáltalán félelem fogott el abban a szomorú légkörben, mely e nőt környezte. — Azonban e három nap elteltével fölmentem a felső emeletre.

Késő éjjel maradtam ott. Az ifjú nő azt mondta, Blancának hívják, Madridból való s özvegy. Zongorázott, énekelt; száz meg száz kérdést intézett hozzám személyemre, foglalkozásomra, állapotomra, családomra stb.-re vonatkozólag. S min-

den szava, minden megjegyzése örömmel töltött el; elragadott. Ez estétől kezdve föltétlen rabja lett lelkem.

A következő este ismétellem látogatásom, az azután való este szintén, s aztán minden este és minden nap.

Szerettük egymást, bár egyikünk sem ejtett ki szerelmi szót. Hanem midőn szerelemről találtunk beszélni, több ízben kiemeltém előtte, mily komolyan veszem én ez érzelmet, mily szenvedélyesen érzek s gondolkozom e pontban, s mire van szüksége szívemnek, hogy boldog lehessen. Ő viszont értésemre adta, hogy hasonlóan gondolkozik.

— Én szerelem nélkül mentem férjhez — mondá egy este. — Kevés idő múlva gyűlölni kezdtem őt. Most már szabad vagyok. Az ég tudja, mennyit szenvedtem. Én a szerelmet úgy fogom föl, hogy az csak menny vagy pokol lehet. Reám nézve eddigelé csak az utóbbi volt.

Azon éjjel nem aludtam; az egész éjet azzal töltöttem, hogy e szavakon tünődtem . . . Mily babonás vagyok! . . . Felni kezdtem e nőtől . . . Hát ha én menny leszek reá nézve s ő meg számomra pokol!

Szabadságidőm hamar lejárt.

Folyamodhattam ugyan meghosszabbításért, betegséget adva ürügyül, de vajon tegyem-e?

Blancától kértem tanácsot.

— S ugyan miért kívánja ön, hogy épen én adjak ebben tanácsot? — kérdé, megfogva kezemet.

— Nos, beszélek hát világosabban. Blanca én imádom önt . . . Ellenére van szerelmem?

— Nem — felelé Blanca, elsápadva s annyi tűz, annyi keij lövellt szeméből felém! . . .

2.

Tehát két havi újabb szabadságot kértem. Megadták. Neked köszönhetem. Oh bár sohasem tetted volna nekem e szívességet!

Viszonyom Blancával nem közönséges szerelmi viszony volt; több volt az szerelemnél; esztelenség, rajongás, örjongség volt.

E rendkívüli hölgy bírása távolról sem csillapította szilaj-

ságomat, sőt még fokozta inkább. Napról napra újabb meg újabb szellemi rokonságot fedeztünk föl egymásban, újabb meg újabb forrásait a boldogságnak, üdvnek. Egyszersmind azonban mindkettőnk lelkében valami titkos rettegés kezdett lappangani . . . Attól féltünk, hogy el kell vesztenünk egymást; ez volt rettegésünk tulajdonképi oka.

A közönséges szeretkezéseknek félelemre van szükségök, hogy lángjok ki ne aludjék; ebből táplálkoznak. Azért mondják, hogy minden törvénytelen viszony szenvedélyesebb, mint a házasság. A mi szerelmünkön azonban titkos bú gyanánt rágódott annak tudata, hogy jövőnk bizonytalan, ingatag s köteleink nem föloldhatatlanok . . .

Blanca így szólt:

— Sohasem reméltem, hogy valaha engem oly férfi szeressen, mint te. S rajtad kívül nem is képzelek szerelmet, boldogságot lehetségesnek az én szegény szívem számára. Joaquin, egy ily szerelem, minő a tied, valóságos életszükséglet volt rám nézve. Nélküle meghaltam volna, nélküle egy napig sem élhetek már . . . Mondd, úgy-e, nem feledsz el soha!

— Légy nőm, Blanca! — feleltem.

Blanca aggódva hajtá le fejét.

— Igen, légy nőm! — folytatám, nem érve e néma ketésgbeesés okát.

— Oh, mennyire szeretsz! — viszonzá. — Más férfi a te helyedben visszautasítja ez eszmét, ha én javaslom. Míg ellenben te . . .

— Igen, Blanca, én büszke vagyok reád; az egész világ előtt akarnálak mutogatni. Nem kívánok többé ily aggódás közt élni jövőnket illetőleg; örökre magaménak akarlak tudni . . . különben is ismered jellemem; tudod, becsületbeli dolgokban nem létezik számomra megalkuvás . . . Már pedig ládd, a társadalom, melyben élünk, bűn gyanánt bélyegzi meg mostani boldogságunkat . . . Miért is ne keressének tehát magunknak ez ellen mentőeszközt az oltárnál? . . . Szeretlek mint tisztát, nemest, szentet: akkor még jobban foglak szeretni . . . Fogadd el kezem!

— Nem lehet! — szólt ez erthetetlen lény.

S e vitánk százszor meg százszor megújult.

Egy alkalommal hosszabban s hevesen kikeltem a házasságtörés s minden ilyen erkölestelenség ellen. Blancát ez

rendkívül fölizgatta ; sírva fakadt, köszönte jóságomat s rendes szavait ismételte :

— Oh, mennyire szeretsz ! Milyen jó, nagy, nemes vagy !

Hanem ezalatt meghosszabbított szabadságidőm is végét érte. Okvetetlenül vissza kellett térnem hivatalomba s ezt tudtára adtam Blancának is.

— Elválni ! — kiáltott föl határtalan szorongással.

— Te akartad ! — válaszoltam.

— Nem, ez lehetetlen . . . Joaquin, végtelen szeretlek !

— Én is végtelen imádlak, Blanca.

— Hagyd ott hivatalod, én gazdag vagyok, együtt fogunk élni ! — kiáltá, újjaival tapasztva be számat, hogy ne felelhessenek.

Megcsókoltam újjait s így válaszoltam :

— Nőmtől elfogadnám ez ajánlatot, bár nem csekély önfeláldozásba kerülne, de tőled így . . .

— Tőlem ! — vágott közbe, könnyekben törve ki. — Gyermeked anyjától !

— Hogyan ? Te ? Blanca ! . . .

— Igen. Isten úgy rendelte, hogy anyává legyek. Meggyőződtem róla. Anyává, most először ! Te töltéd be végre azt, a mi eddig életemből hiányzott, Joaquin ! És én alig élvezhetem a teljes boldogság e gyümölcsét, te már is tövestül ki akarsz tépni annak fáját ! Gyermeket adtál nekem s magad meg el akarsz hagyni !

— Légy nőm, Blanca ! — volt az egyetlen, mit felelni tudtam. — Hadd igyekezzünk együtt előmozdítani azon angyal boldogságát, ki most az élet kapuján kopogtat.

Blanca hosszas hallgatásba merült.

Majd arcán kimondhatatlan nyugalom kifejezésével emelte föl fejét s halkán szólt :

— Nőd leszek !

— Köszönöm, köszönöm, drága egyetlenem !

— Halld — folytatá kis vártatva. — Nem kívánom, hogy fölhagyj pályáddal.

— Oh te fenkölt szív !

— Térj vissza hivatalodba . . . Mondd, mennyi idő kell arra, míg ott elintézed ügyeid s a kormánytól újabb szabadsággal térsz vissza Sevillába ?

— Egy hónap.

— Egy hónap — ismétlé Blanca. — Jó. Itt várok reád. Jöjj vissza egy hónap múlva és én nőddé leszek. Ma april 15-dike, tehát május 15-dikén múlhatatlanúl!

— Múlhatatlanúl!

— Esküszöl?

— Esküszöm!

— Mondd még egyszer! — kért Blanca.

— Esküszöm!

— Szeretsz?

— Egész lelkemből!

— Úgy hát menj s aztán térj vissza. Ég veled!

S azzal kért, hagyjam őt el, utazzam rögtön, haladéktalanúl.

Búcsút vettem tehát tőle s még az nap haza útaztam Y-ba.

3.

Megérkeztem Y-ba.

Berendeztem házamat nőm elfogadására; mint tudod, újabb havi szabadságot kértem s kaptam. Ügyeimert mind elveztem, még pedig oly sürgősen, hogy már két hét lefolytával visszatérhettem Sevilleba.

Figyelmeztetnem kell téged azon körülményre, hogy az említett időköz alatt egyetlen egy levelét sem vettem Blancának, noha én hatot is írtam neki. E dolog rendkívül nyugtalanított s ebből is érthető, hogy bár csak még fele telt el a kedvesem által engedélyezett határidőnek, útnak indultam Sevilleba, hova april 30-dikán meg is érkeztem.

Rögtön azon *fundá*ba siettem, mely szerelmünknek színhelye volt. Itt arról kellett értesülnöm, hogy Blanca két nappal elutazásom után hirtelen eltűnt, semminemű fölvilágosítást sem hagyva hátra, merre s hová ment.

Képzelheted fájdalmam ily csalódás miatt! Egy szóval sem tudatni, hogy távozik! Eltávozni a nélkül, hogy megmondta volna, hova megy! Engedni, hogy így tökéletesen nyomát veszítsem! Úgy szökni meg, szóval, mint valami bűnös, kinek vétké hirtelen fölfedeződött!

Egy pillanatra sem gondoltam arra, hogy ott maradjak Sevilleban május 15-dikeig, s megvárjam, ha vajon nem tér-e

vissza Blanca. Rám nézve oda volt már minden remény, minden ábránd, minden vigasz, annyira bántott fájdalmam s a méltatlankodás, kivált pedig a bosszúság azon szégyen miatt, hogy én egy ily kalandornőnek kezéért tudtam esdekelni! Mert ha még képes lettem volna hinni és remélni, ez csak önérzetem teljes lealázásával történhetett volna, mert Blancában én már csak gyűlöletes, visszataszító lényt láttam, ki szerelemből vagy érzéki vágyból képmutató szerepet játszott előttem . . . Kétségtelenül olyan könnyelmű s álszentelkedő hölgygyel volt dolgom, ki csak érzékileg szeretett engem s a ki sohasem gondolt egybekelésünkre, minthogy előre tudta, mily változékony szélsélyű állhatatlan szíve. Bizonyosan bántotta őt szerelmem s becsületességem, s azért játszott velem azt a rút komédiát, hogy büntetlen megszabadúlhasson tőlem. A mi azt a gyermek dolgát illeti, mit annyi örömmel tudatott velem, ebben szintén oly kevéssé kételkedtem, hogy megint csak olyan fogás volt, rászedés, vérig sértő tréfa . . . Megfoghatatlan, mint rejtőzhetett egy oly szép, művelt lényben ennyi romlottság!

Mindössze csak három napig maradtam Sevilleban s május 4-dikén már a fővárosba útaztam, lemondva hivatalomról, hogy családom körében s a nagyvilág zajában feledni próbáljam e nőt, ki rám nézve valóban menny és pokol volt föl váltva.

Végre aztán nem egész másfél éve, elfogadtam e városban a bírói hivatalt, s itt, miut láthatod, nem épen a legnagyobb lelki meglegedésben élek, mert azon kívül, hogy gyűlölöm Blancát, talán még jobban undorodom minden más nőtől, azért az egyszerű okért, mert egyik sem ő.

Hiszed-e most már, hogy én sohasem nősülök meg?

VI.

A CORPUS DELICTI.

Néhány pillanat múlva aztán, hogy Zarco barátom befejezte szerelme történetének elbeszélését, beértünk a temetőbe.

E helység temetője nem egyéb voltaképen, mint egy elhagyott, pusztá mező, fakeresztekkel behintve s vakolatsövénynyel kerítve. Sírkő, kriptá nem zavarja e lakhely egyformaságát. Így pihenik ki itt fáradalmaikat szegények és gazdagok, neme-

sek és nemtelenek a hideg földben, hol mind egyenlökké váltak a halál színe előtt.

Spanyolországban igen sok ilyen szegényes temető létezik; ezek rendkívül költőiek s bizonyára legjobban is illenek lakóikhoz. E temetőkben gyakran megesik, hogy egy újabb halott temetésekor kibolygatják helyökből a régiebbeket. Szabatosabban szólva: itt két évenként valósággal újabb réteg képződik a föld színén a hullákból. A hely ugyanis rendkívül szűk levén, minden új sír körül számtalan sok csont halmozódik föl, melyeket aztán koronként a közös ossariumba takarítanak el.

Nem egyszer volt alkalmam látni ily ossariumokat s igazán érdemes megnézni őket. Képzeltessen el, kérem, a Campo Santo egyik zugában egy nagy pyramist embercsontokból, egy egész halom össze-visszatöredezett koponyát, csípő-, váll-, láb-szár-, kulcscsontot, szétroncsolódott hátgerinczet, szerteszt-hullott fogakat, elszórt újjperceteket, bordákat, melyekben egykor szív dobogott . . . s most mily kiszáradt, hideg, élettelen mindez! . . . Képzeltetik, mily iszonyú ez!

Elgondolni, mi minden van ott egy rakáson! Gyülvölködő ellenségek, versenytársak, szerető házasfelek, szülők s gyermekek, nem egymással társulva, hanem össze-vissza halmozva hevernek itt, darabonként, részenként keveredve egymással, mint a kicsépeelt gabona, mint a kivert polyva . . . S mily borzasztó az a zörej, melylyel e koponyák egymáshoz ütődnek, s le-legurulnak e halom tetejéről, végig az üres, zörgő csontokon, melyekben egykor élet és érzés lakott? . . . Mily rémes e halálfejek kegyetlen vigyorgása!

Hanem folytatom elbeszélésemet.

A mint Joaquinna arra jártunk, megérintettük szentségtörő lábainkkal ez érzéketlen földi maradványokat s arra az időre gondoltunk, midőn majd bennünket is így fognak taposni idegen lábak; minden darab csonthoz egy-egy történetet fűztünk hozzá képzeletünkben. Az élet titkait kutattgattuk e koponyákban, melyekben egykor ész uralkodott, szenvedély tombolt, s melyek most oly üresek, mint egy elhúnyt szerzetes czellája; majd alkataból, keménységéből, fogazatából találtgattuk, férfie volt-e vagy nőé, gyermeké vagy aggé . . . midőn a bíró tekintete egyszer csak egy ily halálfőre meredt.

— Mi ez? — kiáltott föl, hátra lépve. — Mi ez? Nézd, barátom! Nézd, úgy-e ez szeg? S egy koponyára mutatott pál-

czájával, mely még nem látszott nagyon réginek, sőt helyenként sűrű, sötét hajfürtöket lehetett rajta észrevenni.

Oda néztem s magam is épen úgy megdermedtem a rémülettől, mint barátom. A kérdéses főn egy vasszeg volt keresztülítve, melynek lapos feje kiállott a tető csontjából, hegye pedig odáig nyúlt, hol egykor a száj padlása állt.

Mit jelentsen ez? A rémülettől magunkhoz térve, találgatásokba bocsátkoztunk, miközben elfogott a fölháborodás.

— Igen, ráismerek a gondviselés kezére! — kiáltott föl Zarco végül. — Egy rettentő bűnnel állunk itt szemben, mely megtorlatlanul maradt, s mely most önmagát jelenti föl a törvény előtt . . . Teljesíteni fogom kötelességem, annál is inkább, mert úgy érzem, mintha Isten maga parancsolná azt reám, midőn így szemem elé hozza az áldozatnak átütött fejét . . . Ah, esküszöm is, hogy nem nyugszom addig, míg e rémítő gázott elkövetője meg nem bűnhődik érte a vérpadon.

D. PEDRO DE ALARCON után, *spanyolból*

HARASZTI GYULA.

SZOBRÁNCZON.

I.

A SZINNAI KŐ VIRÁGA.*)

Kék magasban születtem én
A szinnai kő tetején.
Szülöm volt az Isten napja,
Nevelöm az ég harmatja.

Emberi szem ritkán látott,
Ember csak elvétve járt ott,
Csak, ki merész vágynat érze
Felkúszni a sziklabécre.

Szíve dobbant, lelke ámult,
A mint a tájkép kitárult,
Tündérkép, a menny darabja,
Magát az Istent mutatja.

Hajh! engem, hogy oda lépett,
Sziklabölcsőből kitépett,
Nem vihar, nem romboló vész,
De egy vándor, nyugtalan kéz.

---

*) A szinnai kő Szinna város határában, Ung és Zemplén megyék határszélén, egy igen magas szikla orom felséges kilátással.

S most egy lányka, gyöngé árva,
Tart emlékkönyvébe zárva . . .
Itt álmodom halvány-holtan,
Hogy hol éltem ! és mi voltam !

Nem vádolok senkit érte,
Hogy engem ily végzet ére :
Ki a magasban nevelt fel,
Itt a mélyben sem felejt el.

S szinna-kői virág sírja
Boldog, hogy egy lányka bírja,
Sápadt szirmomat könyvében,
Sorsom emlékét szívében.

II.

S Z E P T E M B E R B E N .

Füstölög a hegyek Viharlító feje ; *)
Rossz napokat jósol : itt van az ideje,
A lombok közt híves őszi szél kesereg :
Hallgass el muzsika ! oszolj vendégsereg !

Magam vagyok még itt, mint egy sereghajtó :
Én utánam végkép bezárúl az ajtó,
Bús hervadás lép a virulat helyébe,
Téli komor csend a víg zaj örökébe.

Itt marad a liget némán, elhagyottan,
Melynek bokrai közt sokszor andalogtam
A magányt keresve, emberektől távol,
Vágyam s képzeletem rajzó alakjával.

---

*) A Viharlító vagy Vichorlat a Szobráncz vidékét környező hegyek legmagasabb csúcsa.

Szerelmes párokra figyeltek e nyírfák,
Gerlicze bűgását lombjaikba szívták,
Oda a sóhajt is, mely üdülést kérve
Halavány ajakról szállt köztök az égre.

Ha a szellő lendül s fa levele rezdül,
Csodás hang vonúl itt a légen keresztül,
Mintha a magasban a nyírlombok itt-ott
Susogva csevegnék egymásnak a titkot.

Mintha tőlök aztán fölhatna az égig,
Hol az ember sorsát őrszeggel kísérik
S bűgó gerliczéken bételik a végzet:
Vagy édes boldogság, vagy keserű érzet.

A hol éjjel nappal fenn van, a ki hallja,
Mikor ellebben egy szenvedő sóhajja
S megkönnyíteni a súlyos fáradalmat
Balzsamot küld neki, vagy örök nyugalmat.

Oda van az ünnep! . . . hétköznapok jönnek
Forgó kerekén a múltékony időnek;
Kandallónkban a tűz mélán, csendesen ég
S meg-megcsillan benne egy-egy kedves emlék!

LÉVAY JÓZSEF.

AZ EGYETEMI KÉRDÉSEK MAGYARORSZÁGON. *)

Nem csupán eszmékért és eszményekért lelkesedünk, néha egy-egy szó is fölviszongatja a közvéleményt, vagy csinál is közvéleményt oly téren, hol még nem volt. Nincs ezen csodálkozni való, ha e szavak — igazi jelszavak — századok küzdelmeinek vagy százazrek vágvainak elemi erejű kifejezései; de vannak ósdi, hosszú használatban elkopott szavak, melyek — a mint az örökös használatban szájról-szájra jártak — már majdnem elvesztették értelmüket, melyekből — ép megfordítva, mint az aranypénznél — csak a fölírás maradt meg, de kiveszett belőlök a nemes ércz; — vannak ily szavak, melyek a kellő alkalommal mindig újra előkerülnek és közkedveltségre tudnak szert tenni. Néha merőben veszedelmes lehet az ügyre ez a fölkapott szó, különösen, midőn a többség nézetei — természetesen nem parlamenti többségre gondolok — nem tisztúltak még vagy épen ellenkeznek az összesség érdekeivel.

Majdnem bátorság kell annak kijelentésére, — hisz a névleges szabadelvűség kezd megint divatos lenni, — hogy a reform szót is ilyennek tartom, legalább az egyes számban, melynek a magyarban gyakran bizonyos erősítő értelme van. A reformokat örömmel fogadom, a «reform»-ot gyanakodva és kételkedve várom; mert a «reformok» világosan kifejezett cél felé törekednek meghatározott eszközökkel; a «reform» gyakran félreismert cél és hibás eszközök tetszetős burkolatja, még

---

*) *Az egyetemi kérdések Magyarországon.* Írta dr. Pulszky Ágost. Buda-Pest 1889. Eggenberger-féle könyvkereskedés.

gyakrabban Potemkin-fajta falu, mögötte az üresség. A «reformokat» kiviszik, a «reformot» — hirdetik.

Van a modern reformnak is nemes és fenkölt értelme. A szó régi értelme, mely szerint visszatérés az eredeti alakra, majdnem kiveszett; utoljára talán a XVI. század nagy egyházi mozgalmait nevezték el ily értelemben reformatiónak. A reform — igazi reklám nélküli értelme szerint — küzdelmek árán, de erőszak és erőszakoskodás nélkül javítja a meglévő állapotot, szervez, de nem foltoz, fejleszt, de nem forgat föl semmit; bölcs és méltányos, de egyszersmind erélyes.

De nem ezért, vagy legalább nem csak ezért oly népszerű a reform jelszava. Van a szónak még valami igen, igen szelíd forradalmi zamatja, már úgy «mit dem Grossherzog an der Spitze»; van e szóban némi a szóvitáknak való harci riadó; pompás vezényszó itt a reform! De míg ártatlan dolog, mert egyszerűen nevetséges, a vasúti idő új jelölési módját a vasúti idő reformjának mondani, addig nagy baj lehetne, ha e szó védelme alatt ellenáramlatok, sőt ellenpártok keletkeznének, például a közoktatási ügyek terén; hol ez ellentáborok világosan csak a tudás és tudatlanság, a szakavatottság és a dilettantismus ellentáborai volnának!

Nagy folyókat nem lehet a föld színére oda varázsolni, vagy onnét eltüntetni, legfőlebb szabályozni — és ez sem történik mindig különös ügyességgel. Ép oly kevéssé bírjuk a nemzetek nagy gazdasági és intellektuális áramlatait tetszőleges időpontokban megteremteni, vagy megszüntetni. A közoktatást ép úgy, mint az ipart lehet egyrészt megbénítani, másrészt támogatni és fejleszteni, de reformálni — a szó maga az első esetben valóban ép oly érthetetlen, mint a másodikban.

*   *

Trefort Ágoston nagyon keveset reformált, de nagyon sokat dolgozott és a közoktatási ügyek élén tizenöt év alatt végzett annyi munkát, a mennyi harmincz évre is becsülettel bevált volna. Kár volna részletezni, hogy az ő minisztersége alatt mennyi szellemi és anyagi erővel gyarapodott a budapesti egyetem; de a szervezeti ügyekbe alig gyakorolt személyes befolyást. Erős egyéniségének itt nincsenek nyomai; nem mintha e dolgokkal nem törődött volna, erős gyakorlati érzéke-

nek megfelelőleg e téren is tartott enquêteteket, de csak keveset hallgatott a sok tanácsadóra. Az érdekelt körök jól tudják, hogy nem azért volt ez így, mert legjobbnak találta a meglévőt; hanem mert elég részrehajlatlan volt, elismerni, hogy az új ezért még nem jobb.

Jelen közoktatási kormányunk több alkalommal és bizonyos előszeretettel hangsúlyozza azt, hogy Trefort nyomaiban halad, és munkálkodásában az ő eszméinek folytonosságát meg akarja őrizni. Különös nyomatékkel — mintegy igazolására irányított célzattal — történik ez ama rendeletben, mely 1889. június 13-iki kelettel a budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsának, valamint a napi lapok szerkesztőségeinek megküldetett és melynek bevezető szavai:

«Eltökélt szándékom a királyi tudomány-egyetemeinken jelenleg főnnálló tanulmányi, fegyelmi és leczkepezés-szabályzatot több irányban gyökeresen reformálni».

Fölötte valószínű, hogy Trefort maga is — az ügyek természetszerű fejlődése folyamán — ily irányú javaslattételre szólította volna föl két egyetemünk tanácsát. Hisz az összes érdekelt és érdeklődő körök nézetei megegyeznek abban, hogy az alma mater fiai a matriculák mai papiroslánczaival nem fűzi elég szoroson magához. Azonban a rendelet polemikus, néha túlságosan éles hangja — «a magánérdek csábítása» csak fegyelmi eljárás esetében használható kifejezés — a nagy közönségben félreértésekre adhatott okot, és aligha vezethetett célhoz; mert a középponti kormány egyes nagy testületekkel szemben, — nem annyira az ügyis gyakran megsértett autonomia, hanem inkább a testületekben irányt adó egyének súlya miatt — csak úgy tarthatja föl középponti, domináló helyzetét, ha erélye nem csak szavakban, hanem eszmékben is talál kifejezést. Nem volt, a ki ama rendelet elolvasása után nem kérdezte volna, hogy hát most már a nagyméltóságú miniszteriumnak mi a terve? Mert végre az egyetemi szervezet bonyodalmaira a gordiusi csomó és a Kolumbus tojásának ismeretes receptjei közvetlenül még sem alkalmazhatók, hanem esetleg — a képlet itt több mint kép — egész fakultás se tud velök boldogulni.

Sokan a miniszteriumnak titokban készült terveiről és ez alapon készülő meglepetésekről beszélnek; magam — megvallom — a rendeletnek ily kifejezését, hogy «nem kívánja a

tanács javaslattételét valamely konkrét módozat előzetes megjelölése által megkötni», csak az «eloquentia» szabályai szerint készült fordulatnak nézem.

Kérdéses továbbá az is, vajon lehetséges-e mindazt, a mit a kormány különben tagadhatatlanul helyesen céloz, egy tanév tartama alatt keresztülvinni; kérdéses, mert javítások a mai világban ritka kivétellel pénzbe is szöktak kerülni, és még inkább kérdéses, mert a hol vannak rossz hagyományok és rossz szokások, ezek nem igen dőlnek meg új paragrafusok harsonáitól, legkevésbé minálunk, hol a paragrafusok felretevésének és kiforgatásának mestersége oly szép virágzásnak indult.

Már most is bizonyosra vehető, hogy az oly rögtönösen megindított actio tovább fog elnyúlni, mintsem gondolták. A pillanatban legalább, úgy látszik, mintha a tanpénzek kérdése uralkodnék a helyzeten. Pedig azon bizalom mellett, melylyel a közvélemény osztatlanul viselkedik a miniszterium vezető férfainak administratív és tanügyi éleslátása iránt, most is már előrelátható, hogy a leendő intézkedések megfontolásánál ki fog tűnni e sorrend tarthatatlan volta. Hisz a cél egyesegyedül a tanítási eredmények intensív emelése. Ezt minden áron — még pénzáldozatok árán is, melyek, sajnos! nálunk a legsúlyosabbak — el kell érni. Minden egyéb csak segédeszköz. És így a dolgok logikája megköveteli, hogy a kormány e segédeszközök megválasztásában és csoportosításában ne kösse meg kezét, mielőtt a tanításnak az eddiginél nagyobb sikerét fölölelő biztosítékokra nézve nem történt megállapodás, mielőtt teljesen tisztán nem látjuk, hogy az egyetem két elválaszthatatlan föladatának — a tudomány művelésének és tanításának — minő administratív rendszer keretén belül tud legjobban megfelelni.

Először fölismerni és egész iskolai részletességgel és pedanteriával felsorolni azokat a bizonyos bajokat és vizsátságokat; másodszer a jelen rendszer falai közt javítani a javíthatót, mert hisz többnyire csak apró kóros kinövésekről van szó; és harmadszer végre — de csak ha e könnyebb előzetes munka megtörtént — hozzálátni a nagyszabású új conceptiók megalkotásához, szakítva esetleg nálunk úgy sem fölötte régi hagyományokkal; megszerezni az egyetemeknek azt a társadalmi erőt és azt a társadalmi hatáskört, melynek birtoklása

az egyetemek első joga és első kötelessége; megtenni mindezt óvatosan előre számított terv szerint, melynek minden részletét a hivatott közvélemény előre is magáénak vallja — íme az, mit a tanügyi politikát intéző férfainktól várunk és remélünk.

A földadat nehézségei — legalább egy irányban — kisebbek, mint volnának bárhol Európában. Főiskolai életünk szálai nem nyúlnak oly mélyen bele közmívelődésünk szervezetébe, mint más nemzeteknél; úgy Mária Terézia alatt, mint az ötvenes évek elején a budapesti egyetem reorganisatiója teljesen idegenszerű alapon, a nemzeti élet és kultúra föltétlen mellőzésével történt. Így azután még az egyetem körén belül a tanárok színe-java nem is csüng a régi dicsőség foszlányain; hanem egész elfogulatlanul kész az elkésett munka támogatására.

Németországban a hányszor csak oly tanár szólalt föl, kinek szava nyomatékosabb collegái előtt, — és ez egyetemi ünnepélyek alkalmával, rectori beszédekben stb. elég gyakran történik — e fölszólalások egyszerűen a német egyetemek csalhatatlanságát hirdették. Nálunk a legújabb mozgalom komoly kezdeménye is egyetemi tanártól ered, még pedig oly tanártól, kinek állása az egyetemen minden tekintetben olyan, hogy fölszólalása épen nem lehetett személyes torzsalkodás vagy ellenzéki viszketeg következménye. A fölszólaló — báró Eötvös Loránt Trefort Ágostonhoz intézett levelét*) értem — messzevágó, de mégis tisztán gyakorlati irányú indítványjaiban, nem is szólva most arról, hogy azok legnagyobb része előbb-utóbb bizton megvalósúl, biztosítékot nyújtott arra nézve, hogy az egyetem falain belül sincs meg az a szoros czéhszerű előítélet, az a túlconservatív irtózás az újtól, a tanításnak az az üzletszerű fölfogása, melylyel a budapesti egyetemet nem egy alkalmi fölszólalás vádolta és vádolja. — Hogy az egyetemi kérdések napirenden maradtak, abban azóta is nem egy egyetemi tanárnak van érdeme; szintúgy a napokban tartott jogászgyűlésen a jelenlévő jogtanárok egyike sem állott a tagadás merev álláspontján.

Legújabban Pulszky Ágost nyilatkozott részletesen az egyetemi kérdésekről, nem annyira a gyógyszerert, mint a diagnosist keresve. E füzet — melynek alkalmából írom e lapokat,

*) *Budapesti Szemle*: 50. kötet 1887. 307. lap.

remélve, hogy az ügy és szóvivői iránt ismét nagyobb körben éled föl a rokonszenves érdeklődés — jó szolgálatot tesz az egyetemnek, sőt nézetem szerint a kormánynak is. Mert azon sokat említett, sokban félreértett miniszteri rendelet megtalálja benne azt a szakavatott commentárt, melyre csakugyan szüksége volt.

A jóakaró olvasó nem fogja a szerzőnek rossz néven venni, ha az első fejezetben általános társadalomtani kategoriáit alkalmazza a különböző országok egyetemeinek fejlődésére, és ha itt is a szerzőnek sajátos, angolos eclecticismus és németes philosophiai szerkesztésből vegyült módszerével találkozik; de a 14-ik oldaltól kezdve tisztán gyakorlati lesz és az előképzés — az egyetemi fegyelem — az egyetemi tanulmányi rend — az egyetemi vizsgálat-rendszer — az egyetemi leczkepezés-rendszer czimek alatt elmondja mindazt, a mit — a mint a jóakaró kevés vagy még kevesebb — egyetemi bajoknak, illetőleg egyetemi visszaéléseknek szoktak nevezni. Gondosan referál, óvatosan bírál, csak néha-néha tesz egy javaslatot; a szemlélet közvetlensége, a pártállás hiánya, a részrehajlatlanság, melyből alig látszik ki a tanár, fejtegetéseinek szokatlan melegséget kölcsönöz; különben is több gonddal írtak, mint a mennyit — gyakran barátjai sajnálatára — Pulszky szokott fordítani irodalmi műveinek külsínjára, és stilusának világosságára.

Az ily füzetet részletesen ismertetni nem volna helyén; a ki a tárgy iránt érdeklődik, az szükségkép elolvassa. Több mint ajánlat, hogy benne nem csak egyéni nézeteket, hanem az anyag gondos összeállítását is találni. Alig van a közügyeknek egy ága, melyhez oly tájékozatlanul szoktak hozzá szólni, mint az egyetemi kérdésekhez; a kik annyit beszélnek a bajokról, legalább tájékozzák magokat a bajok mibenléteről.

A csodadoktorok egy része homöopatha kezelésért rajong, és az ifjúságnak nyújtott tudományos dosist kívánja erősen meghígtani. Megvallom, ezt a tanácsot úgy nézem, mintha hazánk valamely távol eső megyéjében kijelentenék, hogy a közútak csak maradjanak, a milyenek; de majd jutalmat írnak ki oly járómű szerkesztésére, mely a rossz úton is úgy halad, mint akár a macadamon. Ez a tanács különös tetszetős színekben ragyog, ha a tanítás ellen egyszersmind azt a vádat emelik, hogy nem elég «nemzeti». Bizonyára a legjobb, ha egyetemeink a nemzet szellemi életének oly közvetlen nyilvánulásai vol-

nának, mint Német-, Francia- vagy Angolországban; bizonyára az ideális egyetem csak minden ízében nemzeti egyetem lehet. De ama másfél százados hézagért, mely Magyarország közművelődésének fejlődését ketté szakította, legalább ma már senki sem felelős, és habár az egyetem minden évben kegyeletesen megüli újjáalakításának ünnepét, ez történeti szempontból alig más, mint a dékáni aranylánczok és pedellusi aranybotok emlékünnepe; a mi akkor valóban megvolt, az nem egyéb egy rossz lyceum és egy pár apró szakiskola, még pedig osztrák tartományi szakiskola «universitas»-ánál. Míg ugyanebben az időben a német gymnasium modern alakját ölti, és a német philosophiai facultás nemcsak az egyetemnek, hanem a nemzet tudományos törekvéseinek középpontja lesz, — addig nálunk tönkre megy a «latin iskola», elveszti végleg a humanismus hagyományait és a konyhalatinság egyszerű gyakorlójává süllyed; a «philosophiá»-ban pedig éretlen 16 éves gyermekek «egyetemi» tanulmányokat kezdenek és — ha igen nagy az ambíciójok — 19 éves korukban mint philosophiae doctores promoveáltatnak. Thun regime-je a tanítás szempontjából nagy haladás volt, de végleg lehetetlenné tette a felsőbb tanítás szervezését nemzeti alapon.

Az új egyetem csakugyan 1867-ben elszigetelt, idegenszerű intézmény volt, melynek — ép úgy mint a műegyetemnek — még hallgatói legnagyobb számát is vissza kellett hódítania a külföldről, különösen Bécsből. Nem nehéz egyénetet hibáztatni, és bizonyára nagy férfiak többet is érhettek volna el ama lelkesedéstől duzzadó időkben. De egészben mégis rút hálátlanság volna föl nem ismerni azt a nagy nemzeti és társadalmi munkát, melyet éppen főiskoláink tanárai ez idő óta végeztek.

Mi mások volnának az eredmények, ha e munkában a társadalom széles rétegei támogatták volna a szakköröket! De a helyett hallatlan csöndes harez foly még ma is a család és iskola közt. A fiú iskolába jár először, hogy nőjjön, azután hogy önkéntes lehessen, és végre hogy hivatalt szerezzen. És ha egyetemi ifjúságunkban még vannak ideális törekvések, a legritkább esetekben hozza azokat a középiskolából vagy családi otthonából. Pedig itt az utolsó évek legmélyebb meggyőződés szerint semmi javulást sem hoztak. A tanítás sok helyen javult, de a tanulás eredménye alig. Az iskolai fegyelem a maga

nemében ép oly hiányos, mint az egyetemi; a tanulás «kikéneyszerítése» — e szót Pulszkytól kölcsönzöm — ép oly eredményeket mutat a középiskolában, mint a vizsgálatok «kikéneyszerítése» az egyetemen. A fiú nem bukik, hanem «buktatják». Csattanósabb bizonyítéka annak, hogy mennyivel kevesebbet tanúlnak minálunk, mint külföldön, alig képzelhető, mint az, hogy Németországban, ebben a valóban katonai államban, a «Reife für Obersecunda» képesít az önkéntesi szolgálatra, míg csak további három évi tanulás adja meg a jogot az egyetemi tanulmányokra. A francia lyceumok pedig a tudás mennyiségében még ennél is tovább mennek.

Középiskoláink ügye állami jövőnk ügye; és azon államférfiú a szó igaz és nagy értelmében reformátor lesz, ki a nehézségek daczára az internátus segítségével erőszakosan szakít egy tarthatatlan múlttal és jellel. Őszinte örömmel üdvözlöm kormányunk — bár eddig kicsiny — kezdeményezését e téren, és ide sorolom az internátussal kapcsolatos tanárképző intézet tervét is, mely középiskoláink társadalmi önállósításának ép oly szükséges, mint hathatós tényezője leend. Fontosabb ez sokkal az egységes középiskola vagy görög nyelv kérdéseinél, melyek mindenestre korábban kerülnek szónyegre, mintsem szükséges; mert — hogy egyebet ne említsek — mi alapon jusson épen Magyarországnak osztályrészül, mint első kiűzni a görög nyelvet az iskolából?

Míg azonban a középiskola részéről új hajnal hasad az egyetemi tanulmányoknak is, — hisz ez évtizedek munkája — addig főiskoláink nem várhatnak csendes tétlenségben, nem is elégedhetnek be a tudomány abstract művelésével, hanem minden lehető meg kell hogy tegyenek a rájuk bízott nemzedék érdekében. Ez elől hiába burkolóznak az akadémiai tógába, a mire különben nálunk úgysis kevés a hajlandóság. A főiskolának le kell szállnia annyira, míg működésére a biztos talajt megtalálja. Ez az alapozás lehet pillanatnyilag hálátlan, még kellemtlen is; de a ki rászánta magát, végre is be fogja látni, hogy nagy kulturális és hazafias föladatot teljesít.

Nem kívánám erre vonatkozó szerény megjegyzéseimet az «egyetem» vagy «szakiskola» kérdése czímen történő fejtegetésekkel összecseréltetni. A német egyetem és a francia szakiskola egy kevéssé más irányban képzett, de egyformán érett ifjakhoz fordul. Minden főiskola, melynek nem az a célja,

hogyan teljes szakembereket, még pedig önálló szakembereket képezzen, a gyakorlatban absurdum, mert a természet törvényei szerint nem sokára Abruhtungsanstalttá súlyed, mely földadatát rosszabbúl teljesíti, mint a pallér vagy a sebész praxisa. Kiválóan tanúsítja ezt a műszaki oktatás története Németországban, hol helyesen elállottak a magasabb ipariskolák, technikumok, Gewerbe-akadémiák stb. című alapításoktól és a technikai főiskolák egyetemi szervezettel a sokféle kísérletezés után egyedül maradtak meg mint egészséges, nagyszabású alkotások.

Ennek oka igen egyszerű. A ki bárminő tudományos elvek gyakorlati alkalmazására hivatott, annak a tudomány légkörében meg kell honosodnia. A jelentékeny gyakorlati emberek rendszeresen leginkább hangsúlyozzák, hogy az a sok elmélet nem cifra csecse-becse, hanem még a tudományos életpálya közemberénél is szükséges; ha másnak nem, hát legalább ballast-nak, hogy a súlypontja elég mélyre jusson. Hát még nálunk, hol minden vizsgálatnál a jelöltek nagy része nagyobb ügghöz méltó kitarással tud az «elégtelen» és «elégséges» keskeny választóvonalán végig balancirozni?

De e követelmények mellett még mindig lehetséges, hogy az egyetem áthidalja azt a nagy űrt, mely a középiskolai és főiskolai oktatás között tátong. Sőt a maga szempontjából okvetlenül szükséges, hogy az érkezőt akadémiai polgárrá nevelje, hogy tanulni és itélteni tanítsa, hogy szellemi szervezétének megadja azt a rugékonyságot és ellentálló erőt, mely nélkül nem bírja a sok újat befogadni és — a szerencsésen szervezett kisebbség kivételével — ma néha szánandó küzdelmekben vergődik a vizsgálatok szerencsekerekéhez, (hol hisz még sem «szokott» negyven százaléknál több megbukni), vagy még ennyire sem jutva, magának és az államnak óriási közgazdasági kárára megint kiesik azon körből, melybe már is joga volna tartozni, ha csak a reá költött anyagi és szellemi tőke címén is.

Igaz, hogy a colloquálás az egyetemi tanulmánynak nem éppen mintaalakja. De addig, míg a középiskola új alapokon meg nem izmosodott, nincs jogunk, az első- és másodéves egyetemi hallgatót magára hagyni. Vezetendő odáig, hol a vezetésre többé nincs szüksége. Sőt tapasztalatból mondhatom, hogy oly tanár, kit tárgya szerint az egyetemi tanulmányok első vagy második évében hallgatnak, csakis ilyképen biztosíthat előadá-

sainak bizonyos magasabb színvonalat. A hol a tárgynak nemcsak «egymásmellett»-je, hanem egymásutánja is van — és létezik-e más egyetemi előadás? —, ott a mi viszonyaink közt e nélkül megszűnik a kapocs az előadó és hallgató közt, és ha minden pad el is van foglalva, mégis alig marad, ki a tanárt kövesse. E «colloquiumi rendszer»-nek bizonyára hátrányai vannak, melyek azonban részben legalább eltüntethetők, ha a második év után az eredményeket újra egy a legfontosabb alapvető tárgyakat felölelő nagyobb szabású definitív vizsgálatban összesítjük, melynek letétele előtt az ötödik, vagy — ez az engedékenység végső határa lenne — a hatodik felév nem számít. A mi ily átmeneti rendszer mellett szól, — mert csak ilyennek tekintem, — egyszerűen azon meggondolás, hogy a vele járó, részben még szolgai tanulás helyes kezelés mellett az igaz tanulási szabadság előkészítője, különösen az oly tanár befolyása alatt, ki az ő magasabb — egyetemi — álláspontjára kívánja és tudja fölemelni hallgatóit. Végre is valami mindig több a semminél. Az adott viszonyok között — úgy látszik — csak így biztosíthatná az egyetem magának azt, hogy hallgatóinak jelentékeny része, kik t. i. már e szükségkövetelte kényszeren átmentek, azután az «universitas litterarum» teljes magaslatán álljon. A hallgatóság e része — mint a műegyetemen látható — ismét a legjobb visszahatással van az újonnan érkezőkre. Gondolják meg azon urak, kiknek e példa nem elég «egyetemi», hogy az universitas szó igazi jelentése testület, hogy e testületi szellem az igaz egyetemi szellem, és hogy semmi áldozat sem nagy, ha az ifjúságba ezt az egyetemi szellemet önthetjük.

Hát a tandíj? Csak nem lehet ma egyetemi kérdésekről írni és a tandíj kérdését érintetlenül hagyni, a zsebkérdést, mint ezt egyik napilap választékos nyelven és finom éllel elnevezte?

A munkadíj törvényeinek méltányos megállapítása a XIX. század egyik nagy problémája, és így az egyetemi tanárra nézve sem megszégyenítő, sem hátrányos, ha e kérdést fölvetik és alaposan tárgyalják. Nem megszégyenítő, mert a társadalom és az állam egy batkával sem jobb a nagy tőkénél és ép úgy törekszik a minimális bérekre, mint ez; nem hátrányos, mert ha e kérdés egyszer valóban a napirendre kerül, az intéző tényezők el nem zárkozhatnak azon közgazdasági és ethikai

okok nyomós volta előtt, melyek máshol is legyőzték a kormányok és pénzügyi bizottságok velök született szűkmarkúságát.

Az ethikai szempontnál nem gondolok épen a tanuló és tanító viszonyára, melyből a német tandíj barátjai ennek védelménél kiindulnak; hanem gondolok arra, hogy milyen rossz egyetemi tanár az, a ki csak «órákat ad»; gondolok arra, hogy minden egyes tanári széken teljesen tudományának élő férfiú álljon; gondolok végre arra, hogy úgy nemzeteknél, mint egyéneknél a tudomány szakszerű művelése a jólétnek bizonyos fokát, a kényelemnek bizonyos légkörét követeli, melyben a demokratának még egy havanna-szivar illatán sem szabad megbotránkozni. Az éhező genie-k mindig nagyon ritkák voltak, és a pénz kérdése itt valóban ép azért fontos, hogy a tudományos czéh tagja ne legyen kénytelen a nap minden órájában pénzre gondolni. Könyvet vagy értekezést írni, különben sem — nálunk legkevésbé — jövedelmező foglalatosság; de az a könyv, melynek megalkotásánál az ívszám és a honorarium helyettesíti a múzsákat, bizonyára rossz könyv lesz. A tantíemek századában végre érdemes volna kiszámítani, hogy a tanár évenként osztrák értékben mennyi tőkét produkál. Ha tekintetbe vesszük, hogy egy-egy egyetemi hallgató szerző képessége belépésétől az oklevél kiadásaig körülbelöl évi ezer forinttal növekszik, a mi átlag legalább 15000 forint tőkének felel meg, egy kis szorzás egészen hajmeresztő számokat szolgáltat.

Részemről a hallgató és óraszám szerinti tandíjnak nem vagyok se barátja, se ellensége. Nem barátja, mert speciális viszonyainknál fogva, ép úgy mint Ausztriában, a legtöbb Németországban vele járó, vagy inkább a mai német centralizáció előtt vele járt előnyök elesnek, és a jövedelemnek vele járó eloszlása sokban a véletlen műve.*) De nem is vagyok ellensége, mert ezen az alapon is lehetséges a méltányos megoldás — hisz például egy időben kisebb tanpénz és kisebb tandíj is fizethető —, és mert egyáltalában a jövedelmek teljes egyenlősége az egyetemi tanárok nagy száma mellett nem is kívánatos.

---

*) Németországban igen sok meghívás «garantirt» tandíjakkal történt. A biztosított összeg ily esetekben sokkal nagyobb lévén az egyáltalában elérhető maximumnál, az illető tanárok a tandíj klasszikus országában is állandó fizetést húznak.

Csak módot kellene nyújtani arra, hogy, a mi hivatalnoki szempontból határozottan kárhoztatandó, a fizetés se maradjon harmincz éven át majdnem teljesen ugyanaz. Ezen segít Németországban a meghívások rendszere, melyet a nagy Poroszország még saját kebelében is föntartott, segít Franciaországban a kisebb hivatalok cumulatiója. (Az utóbbit nálunk nem szeretik, de tagadhatatlanul mégis a tanárhivatalnok előreléptetésének legegyszerűbb módozata.) Segítenek végre mindenütt, — bő kézzel, mert ingyen — a «Hofrath»-okkal, «Ritter»-ekkel és «Freiherr»-ekkel, a mi iránt néha igen híres tanárok csodálatos fogékonyságot tanúsítanak. («Ein Trinkgeld in's Knopfloch» — mint Erdmann mondja.)

Az úgynevezett visszaélésekről igen röviden emlékezem meg, meggyőződésem szerint ez a pont úgy is kelletnél nagyobb figyelemben részesült. Bizonyára az érdekelt körök legszentebb kötelessége, mindent, a mi csak távolról helytelennek látszik, kíméletlenül üldözni; hanem a fennálló szabályzatok igen egyszerű módozása a gyanúsításnak még lehetőségét is kizárná. Egyszerűen törvénynyé kellene emelni azt a Németországban is általános szokást, hogy oly hallgató, ki valamely előadásra másodszor iratkozik be, ez előadásért nem fizet tandíjt. Párhuzamos tanszékeknél ez ugyan nem oldja meg teljesen a kérdést, de ott sincs kizárva a hasonló alapon való rendezés.

Itt is, mint az egyetemi kérdések egész során át, apróbb javítások czélszerűen fogják előkészíteni a végleges szervezést.

Fölötte csábító, bár nehéz föladat volna, visszatérve e szervezés egészére, különösen a német egyetemek történetét elemezni azon szempontból, hogy milyen az ily nagy intézmény okszerű és egészséges fejlődése? E rövidre szabott és töredékes jegyzetekben erről le kell ugyan mondanom; de legyen szabad még kijelölnöm, hogy mit tartok e fejlődés legfontosabb tanulságának, még mi ránk nézve is, kik annyira elűtő viszonyainknál fogva a német egyetemek utánczóiként lehetünk.

A mi Németországban az egyetemeket oly ritka virágzásnak indúlt alkotásokká tette, az nem volt a statutumok szerencsés megalkotása, a melyek különben is csak az administráció apróságaival foglalkoznak. Volt ez az intézmények szellemének ama lassú, de folytonos átalakulása, mely a conservatív és újító

áramlatoknak mindig helyes egyensúlyát tudta föntartani, volt ez ama soha meg nem szűnő kölcsönhatás a közszellem, az intéző hatalmak és az egyetemek közt, mely lehetőségessé tette, hogy ezek minden században mások és mégis mindenkor a nemzeti tudomány, sőt a nemzeti eszme zászlóvivői legyenek.

Legyen nálunk ily kölcsönhatás, és ilyenek lesznek a magyar egyetemek is!

KÖNIG GYULA.

É R T E S I T Ó.

Gróf Széchenyi Istrán levelei. A m. t. Akadémia megbízásából összegyűjtötte, előszóval s bevezetéssel ellátta Majláth Béla. I. kötet. Budapest. Athenaeum. 1889.

Széchenyi István levelei, a gyűjtő előszava szerint, három kötetre fognak terjedni. Az első, közel 700 lapnyi kötet az 1814-től—1835-ig eső időszakra vonatkozik. Az első leveleket a Bécsben mulató fiatal huszártiszt írja urodalmi igazgatójához, az utolsókat pedig már a reformmunkálataiban a félreértéssel, a maradisággal, részvétlenséggel küzdő, valódi és képzelt akadályokra bukkanó reformer írja. Ez utóbbi levelek egy nagy része a Vaskapunál véghez vitt munkálatokra vonatkozik: jelentések, levelezések a nádorral, a szerb, oláh fejedelemmel, a dunai basákkal s Vásárhelyi mérnökkel. Az előttünk fekvő kötet e részének méltatása szakszerűbb értelmet, technikai ismeretet, s az aldunai viszonyok behatóbb ismeretét kívánja meg. A többi levél azonban mindenkire szól, kit az a kor s a rendkívüli ember érdekel. A psychologus már e kötetben megtalálja Széchenyi egyéniségének csíráit; már itt feltűnedeznek azon eszmék, melyek nyilvános szereplését mindvégig vezetik; már itt észlelheti azt az ideges érzékenységet, mely Széchenyi kedélyvilágán átvonul s ellentéteket kapcsol egybe, melyek egymást látszólag kizárják; azt az értelmi egoizmust, mely az embereket pusztán eszköznek nézi céljaira s azt a csodálatos érzelmességet, mely váratlanul, a legcsekélyebb érintésnél mintegy egész lelkét elborítja. Már itt tapasztaljuk arisztokratikus lényének metsző voltát, melyek néha humoros jószívűséggel vagy leereszkedő nyájjassággal főd el (il faut faire l'aimable), de a melyet jobban éreztet a vele egyenlő rangúakkal, mint az a'atta állókkal; már itt alkalmunk nyílik észlelni azt a diplomatikus síma-

ságot, melyet néha olyanokkal szemben alkalmaz, kiket céljainak megnyerni akar s másrészt azt a hamleti tépelődést, melyet e síma föllépéssel eltakar. Belső világában hamar erőre kap az ellentétesség s ez a tevékeny ember tulajdonkép hamleti kedély. Mikor legneme-sebb szándékai megvalósításán munkálkodik s a diplomatát játszva, félig rejtegeti a végcélzt s az embereket a jóra úgy csalogatja, mint valami egérfogóba : ez eljárás önkénytelen a dán herczeg alakoskodá-sát juttatja eszünkbe s nem is annyira csak a viszonyokon alapszik, hanem Széchenyi egyéniségének sajátságos nyugtalan, szeszélyes, könnyen képzelődésre hajló voltából is fakad.

Ez az érzelmi szeszélyesség az emberekkel való érintkezésében és tevékenységében is bajt okoz Széchenyinek. A folyton egy czélnak élő embert, ki mindig *akar* valamit tőlünk, ha mást nem, lelkünkre akar hatni, nem mindig tartjuk kellemes társnak. A gondatlan, az élvező, a napról napra élő, a phlegmatikus ember szívesen húzódik tőle. Széchenyi azonnal bizalmatlanságot, fondorkodást, megvetést lát az ilyenekben ; hányszor nem írja ilyenkor : hiába minden, ez emberekkel nem lehet kezdeni semmit, elveszünk. Nem gondolja meg, hogy az ő lelkének intensiv melegéhez képest a legtöbb ember a fagyponat alatt él. Innen van, hogy bármily erővel tartja értelme a gyeplőt, érzelme mégis a mértéken túl felel vissza minden csekély-ségre. Már kezdetben mutatkoznak a nem szabályozható s mély érzékenység által túltáplált képzelem nyomai. A mily világosan megvonja nagy értelme az útat, melyen járni ; a czélt, melyet kö-vetni kell : képzelme ép oly izgékony és phantasmái támadnak s kis rögben hegyet, csekély botlásban halálos esést lát. Szóról szóra illik Széchenyire is Hamlet szava : bennem csak a phantasia félelmes. — A legkifejlettebb clairvoyance és hallucinatiókra való hajlam élnek egymás mellett s változnak egymásba Széchenyiben s csapkodják hol erősebben, hol gyöngébben az értelem magasra emelt sánczait. Már kezdettől nem a nyugodt egyensúly embere ; s gondolkodása mindig szenvedélyesebb, kedélye mindig hullámosabb lesz. Egy nagy szellem, ki a kivételes körülmények között, úgy szólván, tragikai ca-tastrophára született.

A mit itt összefoglalunk, annak csak kezdő tünetei mutatko-znak az előttünk fekvő kötetben ; s most épen nem e tünetek után kutatunk, midőn néhány megjegyzéssel Széchenyi leveleiről meg-emlékezünk.

Levelei közül hatvankilencz Liebenbergnek szól, ki azelőtt nevelője volt, most jószágigazgatója. Egy fiatal genialis huszártiszt

levelei «jó öreg szolgájához», kiből teljesen megbízik s kinek a maga apró-cseprő bajaiban tanácsát is kikéri. «Ich erwarte Sie, mein alter Ami, persönlich mit ausgemästetem Beutel und mit zweckmäßigen Ideen ausgefülltem Kopfe.» Minden feszesség nélkül adja magát bennök, a mint késő este Lady Castelreagh estélyéről hazatér, vagy hogy apró megbízásokat oszszon neki, vagy pénzt kérjen. Ilyenkor írja: «Mein Schutzengel! Sie werden meinen Chaos verstehen, nicht wahr? und so besorgen Sie nur alles auf das Beste, indem ich mich nun ruhig zu Bette legen werde, da es bereits 5 Uhr vorbei ist, und ich, die ganze Nacht, wie Vestrís, getanzt habe.» Azonban korántsem naiv élvező: «Ich bin von den sogenannten Unterhaltungen so geplagt, dass ich ganz «tamisch» bin» — írja egy bécsi szóval. — Majd egy nagy vadászat elrendelését kéri tőle Czenken. Változatosságra vágyakozik. «Mein melancholischer Sinn kann bloss durch Neuheit der Dinge und eine grosse Variation derselben dissipiert werden.» A ki így beszél, annak lelke már a krízis felé közeledik. Egyelőre azonban, Liebenberggel szemben, megelégszik a legalaposabb physiologiai magyarázattal: «Da es entschieden ist, dass alle unsere üblen Launen und Melancholien von dem Magen herrühren, so muss man diesen wesentlichen Theil des Körpers nicht ausser Acht lassen.» Akár csak Poloniusnak magyarázná magát Hamlet. Ilyen az is, mikor azt mondja: «Fauler, indolenter, bequemer ist kein Wesen in der Natur, als ich — die Mühe hasse ich — nur der Nutzen ist meinem Herzen lieb.» Ez nem gyónás, hanem maga ellen irányzott gúny. Ugyancsak Liebenberghez ír olyat, mi jellemző a későbbi Széchenyire is. «Ich entscheide mich gewöhnlich, ob ich etwas für einen andern thun will oder nicht, im ersten Augenblick — und sage entweder nein, oder ein *sehr freundliches* ja; ex necessitate facere virtutem, ist auch eines der schönen Künste.»

A congressus mulatságai után lement Olaszországba s 1817-ben Milanóban tartózkodik. A pletyka kerülgeti. Most még nem olyan érzékeny s könnyebben lerázza magáról, mint később. «Ich gebe nicht viel dafür, ob man eine gute oder eine schlechte Meinung von mir hat, da ich in meinem eigenen Bewusstsein und in dem Zirkel einiger guter Freunde ein viel grösseres Glück gefunden habe, als mir die Meinung von einem ganzen Volk geben könnte.» Azonban Liebenberg mégis szeretné, ha ura megnősülne. A két férfi viszonyát kedvesen mutatja Széchenyi felelete: «Was Sie doch für ein verdammt gefährlicher Mensch sind, welchen modum persua-

dendi! — Dass Sie mich durch einen Brief von allen den Projecten und dem festen Vorsatz, meine Freiheit um gar kein Glück in der Welt zu vertauschen, auf einmal so umstimmen? Wenn Ihr Charakter eine böse Wendung nehmen könnte (welches ich zum Glück für unmöglich halte,) so wären Sie eine Art Mephistopheles, denn Sie könnten einen Menschen zu allem verführen.» Vagy: «Wissen Sie was, Sie könnten mich noch einmal erziehen — dann aber will ich doch eine Art Phänomen werden.» Ilyen hangon, ily kedves fölényvel ír Széchenyi a hú Liebenberghez.

1821-ből egy jellemző levelét találjuk Wesselényihez. Barátságuk kezdetén vannak. Széchenyi elemzi érzelmeit Wesselényi iránt. A többi közt írja: «Ich selbst wusste nicht, ob ein falscher oder ein rechter Appetit mich gegen dich hinzöge. Ob *nicht Mangel an Menschen* dich mir werther machte. Ob nicht endlich ein loderner Funke meines Hungarismus mich verführte, mein unbestelltes, oder eigentlich unbesetztes Herz an dich zu verschenken etc.» Ez érzelmeit bonczolható hajlam, a lelkével való monologizálás Széchenyivel együtt született. Ugyancsak Wesselényihez írja 1826-ban: «tudod, mennyire nagyobbítok mindent képzeletem szerfölötti kicsapongása miatt: mert bennem a képzelődés nagyobb, mint a többi lelki tulajdonságok. J'ai beaucoup trop d'imagination au dépens du jugement, de la memoire etc.» S csakugyan, a mint képzelődése szárnyasabb, vagy nyomottabb, változik előtte gyakran a világ. Egyszer remél, másszor tépelődik. «Úgy látszik — írja 1830-ban Nagy Pálnak — megbomlik a világ s kár, hogy hideg s nem inkább meleg által! De a világ állapota s ha úgy szabad mondanom, nyavalyája nem ifjúság s forró vér, hanem vénülés s marasmus symptomáit mutatja.» Világos, hogy e szavak nem a meggyőződés, hanem pillanatnyi hangulat kifejezései; nem az értelem, hanem a percznyi elfáradás beszéde.

Egy jellemző levele van Széchenyinek 1828-ból gróf Andrássy Györgyhez. Az alig hét évvel öregebb Széchenyi barátja elé rajzolja ennek teljes képét s pszichologiailag is érdekes benne, hogy azon eszmék, melyekkel nemzetét reformálni akarja, előfordulnak más alkalmazással itt is, hol egy egyén életének reformjáról s berendezéséről van szó. Az erők concentrációja, az anyagi függetlenség, a fontolva haladás, a lépésről lépésre javítás, a közjóra való tekintet, ime a kategoriák, melyek szerint barátjának is tanácsolja, hogy életét reformálja. E gondolatok egészen összenöttek Széchenyi lelkével s bizonyos pszichologiai kényszerűséggel alakulnak elméjében; nem

abstract gondolatok vagy pusztán a politika taktikai kérdései, melyeken tetszés szerint változtatni lehet, hanem Széchenyi egyéniségének is kifejezései. Szinte nem is csodálhatjuk, hogy Széchenyi később, midőn művét az ár elborítani látszik, úgy érzi, hogy ő maga is megsemmisült. Művész jobban nem fejezte ki lelkét művében, mint Széchenyi a magáiban. S ezt meggondolva, még megrendítőbbnek fogjuk találni szavát: «Ó az én eltévesztett életem»; s jobban is érteni fogjuk, hogy a történetekért maga magát okolta.

Még számos ily érdekes levelet idézhetnénk. De nem célunk, a könyvet ismertetni, csak újra figyelmökbe akarjuk ajánlani azoknak, kiket társadalmi alakulásunk története s annak egyik nagy alakja közelebről érdekel. A kiadás gondos s a gyűjtő megígérte, hogy a harmadik kötet végéhez kimerítő névjegyzéket s tárgymutatót is csatol, a mi a kiadás becsét és használhatóságát nagyban fogja emelni. x.

Lerelek és oklevelek I. Rákóczy György keleti összeköttetéseihez. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának megbízásából szerkesztette Szilágyi Sándor. Buda-Pest, 1888. I. Rákóczy György és a porta. Lerelek és okiratok. A magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának megbízásából szerkesztették Beke Antal és Barabás S. Buda-Pest, 1888.

A két hatalmas kötetet, mindegyik csaknem hatvan ív, I. Rákóczy György, a jeles erdélyi fejedelem vörös könyvének mondhatjuk, a szó azon értelmében, melyben az jelenleg divatos. Követi jelentéseket, követi utasításokat s más hasonló okmányokat tartalmaznak az 1631—1648-iki évekből s teljes közvetlenséggel világítják meg az erdélyi diplomácia vezéreszméit és tevékenységét Konstantinápolyban s Európa keletén. Bizáncz Constantin korától kezdve mindig világváros, nagy nemzetközi központ maradt, hol többé-kevésbé az egész európai politika szálai összefolytak s honnan nem egy ország, nem egy állam, hanem Európa nagyobbik, keleti felének sorsára döntő befolyást gyakoroltak. A XVII. században már minden európai nagyhatalomnak voltak ott állandó vagy rendkívüli követei s hogy Erdély szintén rendes diplomáciai szolgálatot szervezett ottan, azt nemcsak általános európai tekintetek indokolták, hanem múlthatlanul szükségessé tette azon specialis, hűbéri viszony, melyben a szultánnal állott.

Szervezve volt ez a szolgálat már régebben s különösen Bethlen Gábor idejében nagy szabadsággal működött. Sajnos azonban, hogy ez idők diplomatai emlékeiből eddig igen keveset ismerünk, míg a többi vagy végkép elveszett vagy a mi nincs ugyan kizárva, de alig valószínű, még elrejtve lappang a levéltárak homályában. Bethlen Gábort illetőleg nagyobbára a külföldi államok konstantinápolyi követeteinek jelentéseire vagyunk utalva. Első sorban az akkori angol és velencei követek java részben már közzétett jelentéseiből nyerünk tájékozást azon tevékenységről, melyet az erdélyi diplomácia a török fővárosban Gábor fejedelem alatt kifejtett. Kedvezőbb helyzetben vagyunk utódjára, I. Rákóczy Györgyre nézve. Az ő korából fáradhatatlan történetbúvárunk Szilágyi Sándor a *Török-Magyar Okmánytárban*, utóbb az *Erdélyi országgyűlési Emlékekben* már lényegesen szaporította az ide vágó anyagot, melyből azelőtt Ötvös Ágoston is tett közzé egyetmást. További kutatásai közben Szilágyinak annyira kedvezett a szerencse, hogy 1883-ban egy 924 oldalnyi kötetet adhatott ki az I. György keleti összeköttetéseihez vonatkozó, eddig ismeretlen diplomatai okmányokból. Utóbb Beke Antal gyulafehérvári kanonok és érdemes történetbúvár egész váratlanul nagy esomé ilyen diplomatai okmányra akadt, mely a múlt évben tétetett közzé. A két kötet a legszorosabban összetartozik és szerencsésen egészíti ki egymást. Mindegyik nem csupán kizárólag a török birodalom és Erdély diplomatai érintkezésére vet világot, hanem felöleli az egész akkori keleti kérdést s megismerteti az erdélyi diplomácia egész működését az éjszakkéleti országokban. Erdély követei nemcsak Konstantinápolyban működtek, hanem eljártak messze földre, lengyelek, tatárok, kozákok közé. E mellett érintkezniök kellett a szomszédos magyarországi török basákkal, a havasalföldi és moldvai vajdákkal. Mindnyájokhoz, a felmerült esetekhez s a szükséglethez képest, rendkívüli követek mentek, míg Konstantinápolyban volt állandó diplomatai ügynök, kapetiha, curator, internuntius, mi azonban nem zárta ki, hogy mellette a szükséglethez képest rendkívüli követ ne jöjjön Erdélyből a portára. Az évi adót gyakran külön «főkövet» szokta áthozni, máskor fontosabb ügy elintézésére küldötte a fejedelem valamelyik bizalmas emberét Konstantinápolyba, hogy az állandó követet támogassa s vele karöltve működjék valamely cél érdekében. E különböző diplomatai személyzet hivatalos és bizalmas leveleit, jelentéseit, tudósításait, a számokra adott utasításokat s a fejedelmökkel váltott jegyzékeket, magán és hivatalos okiratokat tartalmazza a két kötet. Ötvennél jóval több actióra vagy

helyesebben követségre vonatkozó okiratokat nyújtanak azok időrendileg csoportosítva. Néhol az anyag oly teljes, hogy a követség lefolyásának minden stadiumát tisztázza. Néhol csak töredékekkel, egy két okmánynyal kell megelégednünk. Mindazonáltal a kiadvány a történetbúvárira rendkívül tanulságos s kútfőkiadványaink legértékesebbjei közé tartozik, már azért is, mert régi diplomatiánk — akár a magyart akár az erdélyit nézzük — ezen emlékeiből vajmi kevés jutott reánk vagy legalább vajmi kevés vált ez ideig ismeretessé.

A közölt okiratokból Erdély nemzetközi szereplését, I. Rákóczy György politikai végcéljait, érintkezéseit a portával és összeköttetéseit a mai orosz birodalom területén több-kevesebb függetlenségben élő népekkel, végre pedig diplomatiájának főgyéniségeit ismerjük meg. György fejedelem maga volt a saját külügyminisztere s közvetlenül érintkezett külső követeivel. Ezt a tisztét is azzal a pedanssáig menő lelkiismeretességgel vitte, mely egyéniségének egyik általános jellemvonása. Maga nézett át minden beérkező jelentést, gyakran nyomban rávezette észrevételeit, utasításai pedig igen sokszor sajátkező fogalmazványaiban maradtak reánk. Viszonyát a portához már kevéssel trónfoglalása után igen határozott szavakban fejezte ki s ez maradt politikai principiuma mindvégig. Elismerte, hogy Erdély a «hatalmas császár országa» vagyis hűbére, de önérettel tette hozzá, hogy «én szabad jó akaratomból, nem lévén senki kéntelensége rajtam, jöttem a lakóhelyemből az ő hatalmassága szolgálatára, mert én az németet sohasem szerettem». Kész volt a szultán főhatóságát a főnálló törvényes alapon tiszteletben tartani. De viszont «készebbek volnánk halált kóstolni», semhogy Erdély tekintélyét és jogi állását csorbítani hagyja s elszántan mondja ki: «Erdély soha bizony Moldovává, Havasalföldévé nem lesz». Ez ígérte, e programját, melyet 1633 július 21-én Kőrösi István konstantinápolyi követéhez intézett levelében bővebben kifejtett és indokolt, egész haláláig híven megtartotta. És hogy ez milyen óriási nehézséggel járt, arra épen a török-magyar érintkezésre vonatkozó diplomatiái emlékek vetnek világot.

Mint a követi jelentések természetében rejlik, azok nemcsak a követ által képviselt ország s az illető udvar közt felmerülő kérdésekre és tárgyalásokra, hanem azon állam összes belállapotaira és külviszonyaira vetnek világot, hol a követ működik. Diplomatiái jegyzékekben ma is igen sok van, a mi nem szorosan politikai természetű. Régebben még inkább így állt a dolog; a követnek nem-

csak diplomatának kellett lennie, hanem általános hírszerzőnek. A mit ma nagyobbára a napi sajtó vagy az irodalom teljesít, azt régebben a diplomata végezte. Uralkodója számára nemcsak hivatalos teendőkből járt el, hanem vásárlásokat tett neki s különösen hírekkel látta el azon országból, melyben működött. Így az erdélyi követek is első sorban a konstantinápolyi udvar, de általában az egész török birodalom akkori állapotairól rendkívül sok érdekeset jelentenek haza. Sajnos, hogy nincsenek kimerítő oly relatióink az erdélyi belállapotokról, mint a minőket Erdély követei a török fővárosból, a török viszonyokról küldöttek fejedelmőknek. Jelentéseik valóságos kútforrásai a török állam történetének s sok, a mit írnak, bennünket csak azért érdekelhet, mert megvilágítja, minő volt a török kormányzat otthon s minő roppant bajosan lehetett egy ily kormányfőval boldogulni, vele alkudozni, megállapodásra jutni s őt a megállapodások megtartására bírni.

Csakugyan szertelenül nehéz volt akkor egy konstantinápolyi követ állása, főleg egy kisebb hűbéres ország követéé. A keleti despotismus legridegebb alakjában uralkodott akkor Konstantinápolyban. Minduntalan jelentik haza az erdélyiek: «Itt igen tirannice bánik az nagy gazda (a szultán) az emberekkel» (1636 április 3). «Az embereket itt valóba mérsárolják» (1636 január 1.). Az emberek alatt itt a legelőkelőbb állami főtisztviselőket, nagyvezéreket, dívánon ülő basákat, a szultánok testvéreit és legközelebbi rokonait, szóval az udvar vezéregyéniségeit kell érteni. A szultán kegyetlensége, gyakran pénzvágya, néha egyszerű szeszélye borzasztó mérsárlásokat vitetett véghez környezetében. A követ-jelentésekben minduntalan találkozunk ide vonatkozó hírekkel, melyeket ma is csak borzalommal olvashatunk.

Pedig nemcsak a szultán garázdálkodott így az állam legfőbb tisztviselői körében. Népszendülések, katonai forradalmak szintén igen gyakoriak voltak; különösen a jancsárok avatkoztak sokszor a közügyek menetébe s buktatták meg — vagyis meggyilkolták — a nagy vezért vagy a többi irányadó főméltóságokat. Szünes-szüntelen követék egymást az ilyen öldöklések s voltak miniszterek, kik egy hétig sem tarthatták magokat. Képzeltető, hogy ez állandósított anarchia minő következményekkel járt a közügyekre, valamint mindazokra, kiknek a portával érintkezniök kellett. Az örökös személyváltozások közepett a konstantinápolyi udvarban nem fejlődhetett olyan meggyökerezett, hagyományokon nyugvó külpolitika, mint a többi monarchikus államokban. Minduntalan más törekvések lép-

tek előtérbe, minduntalan új emberek kerekedtek felül, kik az ügyekben teljesen járatlanok voltak, kikkel tárgyalni nem lehetett. Igen gyakran megesett, hogy az erdélyi követ végre bizonyos ügyben megállapodott a nagyvezérrel. Alig hogy ez megtörtént, a nagyvezért megölték. A követ elülről kezdhetette munkáját s hetekig tartott, míg az új nagyvezérnél csak kihallgatást nyerhetett. Az idő becstét Konstantinápolyban nem ismerték s azért bármely, a legjelentéktlenebb ügyben kezdett diplomatai tárgyalás is hónapokig húzódott s minden megállapodás, minden egyezmény bizonytalan alapokon nyugodott, mert sohasem lehetett tudni, mikor ölik meg azt, a ki megkötötte.

A kényuralomnak ikertestvére volt a corruptio. A török állam vezetői épen azért, mert állásuk, életök örökös veszélyben forgott, a hatalmat a mennyire csak lehet, kiaknázni igyekeztek. A pénz lett elhatározásaik egyedüli mozgató ereje s a ki nem fizetett, az nem is boldogult velök. A XVII. században még Európa más udvaraiban is nagy szerepet játszott a corruptió, a megvesztegethetőség. De a legelvetemültebb európai miniszter szívéből sem vezett ki végképen a saját uralkodója, állama iránti kötelezettségérzet tudata. Törökországban e tudat föl sem ébredt s a konstantinápolyi, valamint a budai vagy más pasáknál a pénz játszotta az egyedül döntő szerepet. Ha követ érkezett valamelyikökhöz, az első kérdés, melyet hozzá intéztek, nem az volt: mit akar, hanem az: hozott-e ajándékot s mennyit? Rákóczy György, a ki tudvalevőleg nem épen jókedvű adakozó volt, elég sokat bosszankodott ez állapotokon s keservesen panasolta, hogy «miolta pénzen adnak mindent s csak azért vagyon az tekintet, szálldogálni is kezdett bizony az állapotjok, azóta ölik, fogyasztják egymást». De az ilyen intésekkel nem sokra lehetett menni. A ki el akart valamit érni, annak fizetnie kellett; a basák egy és ugyanazon ügyben megsarczolták a versengő feleket, Rákóczynak s a német császárnak követeit egyaránt s nagyon jól jellemzi Sebessi Boldizsár követ a török viszonyokat, midőn 1640-ben azt írja hazarólok: «az tenger habjaihoz és szélvészeihez hasonló állhatatlan állapotu porta.»

Ily kormánynyal érintkezni csakugyan nem lehetett kellemes s azok az erdélyi diplomaták, kik fejedelmök megbízásából Konstantinápolyba mentek, az ottani tartózkodást méltán súlyos hazafias áldozatnak tekintették. Jelentéseikben gyakran panaszolják: «ez nagy teherviselés»-öket, utalnak «számkivetett állapot»-ukra s gyakran emlegetik a «nyavalyás, szomorú» sorsukat. Nem ok nélkül.

Örömtelen volt életök Konstantinápolyban. Nemcsak hivatalos érintkezések járt számtalan kellemetlenséggel, hanem magánviszonyaikban is mindenféle korlátozásnak tétettek ki. Régen a követet általában inkább kémnek tekintették s részben az is volt. Különösen a törökök kísérték nagy bizalmatlansággal s nehezítették meg érintkezését tartózkodása helyén, valamint hazájával. Csak portai engedélylyel indulhatott haza s még levelezésében is a legnagyobb óvatosságra kényszerítették. A követ általában a szultán vendégének tekintetett s a portától kapta élelmezését, præbendáját. Csakhogy épen a vendégi jelleg szolgált jogcímül arra, hogy egyéni szabadságában korlátozják s mindenféle ellenőrzésnek vessék alá. Ellátását, melyet hetenkint kellett volna kapnia és pedig régi limitatio szerint, a legrendetlenebbül szolgáltatatták ki; nem adtak annyit, mennyi elő volt írva s a mit adtak, az nagyobbára élvezhetetlen volt. Régi szokás szerint járt a követnek hetenkint kenyérpénz 280 oszpora, riskása, vaj, méz, olaj hét-hét oka, hét gyertya, hét tyúk s néhány dram fűszer; mindezt a császári konyhamester adta. A bor-eming adott minden napra két medre bort, a koci-eming egy hétre hat juhot, az árpa-eming 18 kila árpát, a fa-eming minden hétre 7 oszporít fára, a főlovászmester 62 szekér szénát. Csakhogy a követ igen ritkán kapta meg mindezt; kijátszották minden módon, olyan rossz pénzt adtak neki, hogy nagy részét nem értékesíthette; a természetben való ellátást szintén a legrosszabb, sokszor hasznavehetetlen minőségben adták ki s amit adtak, annak egy részét is elszedték a követtől a csaszok, kik illetményét lakására hozták. Nem hiába írja haza «innen való szabadulását» kérve 1648-ban Gyárfás Ferencz «Nagyságodnak egyik lovászának boldogabb állapotja volt annyiban, hogy sem mint nekem, hogy annak præbendája, köntöse, fizetése volt s vagyon, de nekem ez három közül egyik is nem volt illendőképen, most is nincsen.»

Mélyen megindító volt azon követek sorsa, kik nehéz kötelességek teljesítésében, övéiktől és hazájoktól távol Konstantinápolyban haltak meg. Ez történt az érdemes Szalánczi Istvánnal, sok áig főkövettel, ki 1648 január 9-én éjjel halt meg. Követtársa Gyárfás, a holttestet szép atlasz dolmányba öltöztette, ciprusfa koporsót is csináltatott, melyben Erdélybe akarta szállítani. De a porta nem engedte, hanem megparancsolta, hogy a holttestet még 10-én eltemessék. Hasztalan kért-könyörgött Gyárfás, még annyi időt sem hagytak neki, hogy a keresztény orátorokat meghívja a temetésre. Már dél előtt csaszok jelentek meg az erdélyi házban — a követségnek volt

állandó, 1640-ben tetemes költséggel renovált háza — s a holttest kivitelét sürgették. Három görög pap, — mint egyszerű néző — két csasz s Gyárfás kísérte ki a holttestet a temetőbe, hol estig kellett várniok, míg a sírt megásták s Szalánczit a szegény Géczy Péter és Damokos Mihály mellé temették.

Nehéz helyzetök volt tehát Konstantinápolyban a magyar diplomataknak s most közzétett jelentéseik megmondják, mennyi megpróbáltatással kellett köteleességek teljesítésében küzdeniök. De jelentéseik azt is bizonyítják, hogy becsülettel oldották meg feladatukat s az ő odaadó, önfeláldozó buzgalmuk nagyban hozzájárult azon békés belső fejlődés és virágzás biztosításához, melyet Erdély I. Rákóczy György alatt élvezett.

Acsády Ignác.

A világforgalom. Több idevágó munka nyomán összeállította Csöpey László és Kupis József. 131 rajzzal. A természettudományi könyvkiadó-vállalat VI. ciklusának nyolczadik (az egész vállalat harminczhatodik) kötete. Buda-Pest, 1889. A Természettudományi Társulat kiadványa.

E mű részben fordítás, részben átdolgozás, részben bővítés. A mi benne fordítás, annak eredetije Geistbecknek *Der Weltverkehr* című 1887-ben megjelent munkájában található. A vasparipáról írt egy és a magyar viszonyokat tárgyaló négy fejezet új a munkában; végül az újabb adatokat is fölhasználták az átdolgozók.

A munka négy főrésze oszlik. Az első rész a telegraphiával foglalkozik. Az elektromos telegraphot az optikai előzte meg, a melyet 1792-ben a francia Chappe készített; 1794-ben a *Magyar Kurir* tanúsága szerint egy nagykárolyi tanár is szerkesztett efféle «alkalmas telegráfust kis alkotmányban». A régiék jelző tüzekkel, füstoszlopokkal stb. segítettek magokon. A híres Gauss és Weber V. voltak az elsők, a kik 1833-ban Göttingában elektromágnesi úton működő tús telegraphot szerkesztettek. Steinheil írókészülékké alakította át a tús készüléket és fölfedezte a föld vezető képességét; ezzel a kettős drótok használata elesett. Az amerikai Morse Sámuel írókészülékével azt érte el, hogy a telegraphnak az egész világon egyforma az ábéczéje.

Az első kábelt (tenger alatti vezeték) 1839-ben rakták le a

Ganges egyik ágán ; azonban a kábelek korszaka csak akkor köszöntött be, miután Európában a guttaperchát, ezt a jó szigetelő anyagot, megismerték. 1850-től kezdődik a kábelek lerakása egymásután ; 1858-ban Európát kábel kötötte össze Amerikával, mely ugyan rövid életű volt, de nyolcz év mulva teljesen használható lépett a helyére. Hogy ez időtől kezdve mekkora a haladás, kitetszik abból, hogy 1887-ben 23 ország birtokában 10,142 tengeri mérföld hosszú 719, és 27 magán társulat kezelése alatt 102,531 tengeri mérföld hosszú 231 kábel-vonal állott.

A kábeleken való sürgönyzés díja kezdetben nagyon drága volt, így 1867-ig 20 szó 240 forintba került ; ettől kezdve az újonnan alakuló társulatok versenye folyvást olcsóbbá tette a díjakat, annyira, hogy 1886-tól kezdve Európa és Amerika közt egy szó ára csak 30 krajczár.

Ezután megismerkedünk a magyar telegraphfal. Hazánkban 1847 karácsony másodnapján Pozsonyban nyílt meg az első telegraph-állomás ; Pesten csak 1850 október 1-jén. Az absolut uralomtól 8155 km. hosszú telegraph-vonalat vett át az alkotmányos kormány, a mely 1887. év végeig 19,111 km.-re fejlesztette azt.

Erre a föld legfontosabb telegraph-vonalairól, a világvonalakról, a vezetékek bántódásairól vagyis mindazokról az akadályokról szól a könyv, a melyekkel a telegraph-vonalak és kábelek fölállítására alkalmával meg kell küzdeni.

Valóban, bámulatos az az eredmény, a melyet ez az ötven és néhány éves találmány elért. A földön levő telegraph-vonalak hossza több mint egy millió kilométer ; olyan hossz ez, a mely elegendő arra, hogy vele földünket az egyenlítőn 26-szor körül csavarjuk. A telegraph-drótok hossza még tetemesebb és megüti a három millió kilométert. A telegraph elhatolt valamennyi földrészbbe ; Európát nem is említve, keresztül szeli Ázsiát, Szibéria egész hosszában és a Csendes-oczeánnál végződik ; Ázsiában, az Indiai-oczeán mellékén Kalkutta és Mulmein szintén végpontjai. Ausztráliában e földrész északi szélén fekvő Port Darwinból indul ki, 3157 km.-nyi hosszával eléri a délen fekvő Adelaidet és Melbournet ; Amerikában összeköti az Egyesült-Államok keleti és nyugati partjait és Dél-Amerikában Buenos-Airest Valparaisóval. Nem kevésbé hatalmas a kábel-telegraph hálózata is, melynek egyik világvonala átvonulván a Szezi-csatornán, Adenből Bombayba, innét Madrasba és Singaporeba viszen ; itt elágazván, egyrészt Honkongot, Shanghai és Nagasakit útba ejtve, Vladivosztkban a szárazföldi világvonalhoz csatlakozik,

másrészt pedig délnek kanyarodik és Batavia érintésével Port Darwinban éri el a nagy ausztráliai szárazföldi vonalat. Európa és Éjszak-Amerika közt tíz, Európa és Dél-Amerika közt két kábel tartja fönn az összeköttetést; Közép- és Dél-Amerika nyugati és Afrika keleti és déli partjai szintén bele vannak vonva a világhálózatba. Hogy a földet kábel-öv vonja körül, csupán a Csendes-oczeánon kellene még tengeralatti vezetéket lerakni, azaz Ázsiát Amerikával erről az oldalról összekapcsolni, a mi idő kérdése csupán.

A telegraphnak versenytársa akadt újabban a telephonban; a telephon-ügygyel foglalkozik a hetedik fejezet, röviden előadva e fontos készülék történetét, alkalmazását, elterjedését és hazánkban való használatának történetét. Ezzel véget ér a 68 lapot elfoglaló első rész.

A második résznek *Világposta* a neve. E 116 lapon megismerkedünk a posta történetével, a postaközlekedés eszközeivel, a posta statisztikájával, a levél, a levélbélyeg, postabélyeg, levelező-lap és újságok történetével, a magyar posta történetével és egy függelékben a velocipéd történetével.

Az ókor művelt népei, mind nagyon jól ismerték, használták és becsülték a postát és szolgálatait; különösen a rómaiak voltak híresek útjaikról és postájokról. A középkor néphullámai lehetlenné tették a régi rendszeres postáját, melynek helyébe a hírvivők intézménye lépett. Az egyetemek, a lovagrendek és a klastromok hírvívői per pedes apostolorum útaztak és adták és vitték tovább a híreket. A szekérművek tökéletesedése lényegesen kihatott az utazás s vele együtt a hírhordás elősegítésére. Különösen a magyar származású kocsis lendített nagyot az ügyön. Az újkornak első dolga a rendszeres postaintézmény megalkotása. I. Miksa római császár és magyar király jár elől ebben. Ettől kezdve fölváltva a Thurn-Taxis és a Paar családok látják el Ausztriában és nálunk a postaszolgálatot. A XVII. és XVIII. században már híres úti kocsikat találunk; különösen az angol mail-coachok, a francia turgotinek, a német berlinerek híresek e nemben.

A britt postát újjá szervezi Hill Rowland és híres penny-postájával bámulatos forgalmat idéz elő a levélírás terén. A kontinens népei, különösen a középeurópaiak, a posta egyesületek eszméjét pengetik; 1850-ben megalakul a német-osztrák posta-szövetkezet, 1874-ben a világposta-szövetkezet, mely napjainkban magába öleli a földnek majdnem valamennyi művelt államát és tartományát, több mint 81 millió négyzet kilométer területtel és 830 millió lélekszám-

mal, a mi a szárazföldnek és az összes népességnek három ötöd részét teszi.

A világforgalom szempontjából fölötte érdekes a vasúttal foglalkozó, 146 lapra terjedő, harmadik rész.

A vasútak történetében meg van írva a vaspálya története, vagyis az, hogy a vas árának csökkenése hogyan bírta rá a colebrookdalei angol hármort, hogy heverő vaskészletéből egyelőre, a míg az árak emelkednek, keskeny vaslemezeket öntessen s azokat az úton fa-sínek helyett használja. Így történt, hogy a rossz végre is jót szült s az 1767-dik évi angol közgazdasági válság a vaspálya vagy vasút föltalálását eredményezte. A vasútak mostani, normalis vágányszélességét az angol Curr Benjamin öt angol lábban, vagy a mi mértékünk szerint 1·436 méterben állapította meg. Mikor 1820-ban Berkinshaw föltalálta a sínek hengerezését s ezzel készen lett az alap a vasútak felső építménye számára, akkor már többé-kevésbé használható lokomotivokat is tudtak készíteni Angolországban. A lokomotiv föltalálása egyike a legérdekesebb történeteknek. Savery, Robison, Cugnot, Watt, Murdoch, Trevithik, Evans, Newcomen, Blenkinsop, Forster, Chapman, Brunton és mások kísérletei után Stephenson György, egy gőzszivattyú fűtőjének a fia, fölhasználja, tökéletesíti és diadalra juttatja az úttörők eszméit és megalkotván a tehervontásra alkalmas gőzgépet, megteremti a vasúttakat. 1825. évi szeptember 27-dikén nyitották meg az első személyszállító vasúttat, a mely a mai vonatokhoz képest természetesen csak döcögött. És mikor Stephenson sebesebb járású lokomotiv szerkesztésére vállalkozott, a *Quarterly-Review* e szavakkal tisztelte meg: «Mi lehet kézzelfoghatólag nevetségesebb és együgyűbb, mint az az ígélet, hogy olyan lokomotivot szerkeszt valaki, a mely kétszer akkora sebességgel fog haladni, mint a postakocsi?» 1829 október 6-dikán a Liverpool mellett fekvő Rainhillen a legjobb lokomotiv számára kitűzött 6000 forintnyi jutalmat Stephenson *Rocket*-je nyerte el, mert a kívánt 15 km.-nyi sebesség helyett 52 km.-nyi sebességgel száguldott óránként a pályán. Joggal elmondhatni, hogy a rainhilli napok befejezték vasúttak teremtésének munkáját.

Angolország csakhamar sűrű vasúti hálózatot létesített, a kontinens azonban késedelmezett az új találmány életbe léptetésével. A szárazföld legelső vonalát Belgium építette 1835-ben. Hazánkban 1840-ben nyílt meg a pozsony-szentgyörgyi lóvonatú vasút; a lokomotiv járta vaspályák közt hazánkban a pest-váczi vonal nyílt meg leghamarább, nevezetesen 1846 július 15-dikén.

A vasútak földrajza, a második fejezet címe; röviden összefoglalva találja benne az olvasó mindazt, a mi a föld nevezetesebb vonalaira vonatkozik. A vasútépítés történetében roppant fontosak Európa hegyi vasútai, úgymint a Semmering- és a Brenner-pálya, a mont-cenisi, a szent-gotthardi és az arlbergi vasút. Különösen a nagy alagútak és a merész völgyhidak (viaductok) az emberi ész bámulatos diadalai.

Nagyszerűség dolgában az európai vasútnál még különbek az amerikaiak. A Csendes-oczeánt az Atlantival hat óriási, úgynevezett pacific-vasút köti már össze; ezeknek hossza elegendő volna arra, hogy a földet az egyenlítőn körülövezze. Dél-Amerika vasútai magasabb tájakon vezetnek, mint a föld bármely más vonalai; a lima-oroyai pálya Peruban eléri a 4769 métert, tehát csak kevéssel jár alatta Európa legmagasabb hegyének a Montblancnak.

Ázsia, Afrika és Ausztrália vasútai összesen nem tesznek ki többet, mint monarchiánk és Olaszország vaspályái együttvéve; ámde annál gazdagabbak tervekben. Ázsia tervezett vasútai közt első helyen említendő a szibériai, a mely valamikor európai Oroszországot Ázsia keleti részével és a Csendes-oczeánnal fogja összekötni; másik fontos terv az, a mely a transkaspiai orosz vasutat Indiával kötné össze. Ausztráliában komolyan gondolnak egy transzkontinentális vaspálya építésére. Végül Afrika vasútai bölcsőkorukat élik; e földrészen is tudnának a tervelők nagyszerű pályákat építeni, azonban e tervek megvalósítása a XX. századnak fog jutni örökül.

Kiváló érdeklődés tárgyai a városi vaspályák, különösen pedig London, New-York és Berlin vasútai, a melyeknek leírását, valamint a budapesti vasútakét is a IV. fejezetben találja az olvasó.

Egy fejezet van szentelve a magyar vasútak történetének és fejlődésének. Magyarországnak 1849-ben 178 km. 1867-ben 2158 km. hosszú vasútja volt. A magyar államvasútak 1867-ben 125 kilométert tettek, míg ma jóval meghaladják a 6000 kilométert.

Leghosszabb a hajózásról szóló negyedik rész, a mely 223 lapot foglal el. Végre is mi nagyon szeretjük a *•Tengerre magyar•* jelszót; e könyvben alkalmunk nyílik megismerni a tengert is, meg a rajta való közlekedés módjait is.

A hajózás első eszköze a fatörzs volt, mint ezt az ausztráliai szigetek népeinél ma is láthatni; ezt követi a talp vagy tutaj, majd a kivájt fatörzs vagy csónak; segédeszközök az evező és a vitorla.

A művelt népek hajózásáról szóló második fejezetben elvonulnak szemünk előtt az egyiptomiak, a fönicziek, a karthágóiak, a görögök és rómaiak tengeri útjai és úszóművei; ott látjuk a normannok «sárkány-hajóit», a híres velencei gályát és Kolumbus hajóját. Az újkor hajózásának történetében elolvashatjuk, hogy a spanyol győzhetetlen armada leverése után mint kerekednek felül az angolok a hollandokon és mint alakul meg az angolok tengeri világ-hatalma.

A múlt század végével a gőzgépek szerkesztése foglalta el az elméket; tehervontatásra és hajóhajtásra alkalmas gépnek előállítására lőn a cél. Tagadhatatlan, hogy a francia Papin már 1707-ben gőz hajtotta hajót épített, ámde a féltékeny hajótulajdonosok a Wesseren szétrombolták fáradságos találmánya gyümölcsét; Papin a nép dühe elől Angolországba menekülni kényszerült, a hol azlán nagy nyomorban halt meg. D'Auxiron és Mouin de Tollenai 1770 körül szintén a Papin sorsára jutott; Fouffroy kísérletei pártolás hiányában dőltek dugába; Symington sem viszi tovább elődeinél, végre sok kísérletezés és kitartó munkálkodás után az amerikai Fulton Róbert megoldja a kérdést s első hajója, a *Clermont*, melyet építése idején «Fulton ostobaságának» neveztek, 1807-ben bámulatra ragadja az amerikaiakat, a kik az eddig kinevetett férfit harsogó éljenekkel fogadják. A gőzhajók ettől kezdve mind jobban terjedni kezdtek, és mióta 1838-ban bebizonyult, hogy Amerikába gőzhajóval eljutni lehetséges, azóta mindinkább kiszorították a vitorlás hajókat, annyira, hogy ma a tisztán vitorlás hajókat csupán a parti forgalomban használják. A gőzhajózást a tökéletesség legmagasabb fokára a csavar alkalmazása emelte; a tengeri nagyobb hajókat nem lapát-kerék, hanem csavar hajtja.

A negyedik fejezet a hajóstudomány legújabb korbéli haladásait sorolja elő és röviden összefoglalja a tengerről s az időjárásról szerzett ismereteinket; bemutatja a tengerészeti eszközöket, úgymint az iránytűt és útírányzót, a horgonyt vagy vasmacskát, a mélységmérőket, a búvárkészüléket, a logot vagy sebességmérőt, s az időmérő gömböket. Ezután megismerkedünk a tengeri térképekkel és az amerikai Maury halhatatlan érdemeivel, a ki olyan térképet állított össze, a melynek birtokában minden utazás a lehető legrövidebb idő alatt végezhető el. *A vízrajzi intézetek* czímen le van írva a szárazföldi Európára annyira fontos hamburgi «Deutsche Seewarte» berendezése.

A mi a hajóépítést illeti, erről szól az V. fejezet; egyúttal itt

találjuk felsorolva az eddig legsebesebben megtett útakat, továbbá a hajós nemzetek hajóitól megkívánt sebességet csomókban és kilométerekben kifejezve. A kit a legnagyobb tengeri hajók érdekelnek, szintén itt fogja kielégíteni kíváncsiságát, s a ki fogalmat akar szerezni a személyszállító hajók berendezéséről, olvassa el az *Ems* atlanti gőzös mikénti kiállítására vonatkozó részt.

A világforgalomban is ép oly nevezetes tényező az idő, mint a kereskedelemben mindenütt; ámde a földrészek alkotása nem mindig olyan, hogy a lehető legrövidebb útat megengedje. Az efféle kerülések sok időt rabolnak el s megszüntetésök csakis csatornák nyitása útján vált lehetővé. Ilyen fontos csatorna első sorban a Szezei, mely az Indiába és Ausztráliába, valamint a Csendes-oczeán mellékén fekvő Ázsiába menő hajóknak lehetővé teszi, hogy a Jórémény fokának mellőzésével sokkal hamarabb érjenek célta.

A Szezei-csatorna sikere adott unszolatot a Panama- és a Korinthusi-csatorna építésére, valamint számtalan csatornaterv készítésére.

Minderről tüzetes leírást találunk a VI. fejezetben.

A munka berekesztő fejezete napjaink közlekedési eszközeinek hatásáról vonzóan írt fejtegetés, a mely példákkal világítja meg a közlekedés hatását a közgazdaságra, a kereskedelemre, a kivándorlásra, a hadviselésre, az államalakulásra, az állami életre, az utazási kedvre, a divatra, a tudományra és a társadalmi életre. Záró szavai nagyon tanulságosak s így hangzanak: «Hogy mi fog keletkezni a társadalom demokratásodásából és a materialismus terjedéséből, rejtve van előttünk. Kétségtelen, hogy a mai közlekedés minden esetre sietteti e mozgalmakat; azonban a mely megfigyelő bennök az emberi művelődés hátramenését látja, nem fog rosszaló ítéletet mondani azon tartós haszonról, a mely a vasútból és telegraphból az összes emberiségre hárarnlik. Nemcsak ábrándozók vallják azt, hogy napjaink közlekedése, miként Achilles dárdája, az általa ütött sebeket újra be is gyógyítja. Valamint a kereskedelmet világkereskedelemmé tette, a közgazdaságot világgazdasággá emelte, úgy a jövendő század bizonyára megéri azt is, hogy miként segíti majd a nemzeteket ellenkezéseiket kiegyenlíteni és a békessé vált népeket világállamokká egyesíteni, a melyekben az eszményiség ismét visszanyeri jogait.»

Az egész könyv használatát megkönnyítő név- és tárgymutató zárja be a kötetet.

Ha végig pillantunk a 131 fölvilágosító rajzot tartalmazó könyv imént dióhéjba szorított tartalmán, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azt a sok statisztikai táblázatot sem, a melyek a különböző fejezetekben elszórva, a viszonyok kellő megértését előmozdítani vannak hivatva: arra a meggyőződésre jutunk, hogy a *Világforgalom* irodalmunkban hézgapótló munka, mely nagyon sok hasznos és tudni valót tár a magyar közönség elé s alkalmat ad neki bepillantani abba a nyüzsgő világba, a melyben a boldogulás, a vagyonsodás forrásai fakadnak.

pl.

THUKYDIDES.*)

Az úgynevezett klasszikus kornak egyik legislegnevezetesebb íróját, Thukydidest, mutatom be a magyar olvasó közönségnek, a melyet legitt is kérve kérek, ne tessék azt iskolai könyvnek venni, hanem olyannak, mely a legérettebb, legkomolyabb férfinak szól, a ki általában az emberiség és a történetek írása iránt érdeklődik.

A magyar közönség vezérlő osztálya eddigelé csak a latin írókról bír némi tudással, a görögökről alig ismer többet néhány névnél, s néhány fölületes jellemzésnél, melyeket minden «Közhasznú lexikon»-ban lehet találni. Practicus nemzet lévén, azt hisszük, el lehetünk mi a nélkül, mi a legelőrehaladottabb nemzetek művelődésének zamatja. Hogy inkább kárunkra mintsem előnyünkre szolgál e zamat nélkül való lét, azt bizonyítgatni nem kell. Sok mentséget találhatunk abban, hogy az eszközök híjával voltunk, melyeket csak most szerzünk lassankint magunknak, s a Thukydides magyar fordítása lehet egyik eszköz, ha meg nem vetjük.

Zsoldos Benő megvallja, hogy a műfordítás legszorosabb követelményének — hogy mint a fénykép az eredeti tárgyat, a fordítás úgy adja vissza az eredeti művet — Thukydides fordításával nem felelhetett meg. «Azonban talán némi pót-

---

*) *Görög es latin remekírók*. Kiadja a m. t. akadémiának klasszika-philologiai bizottsága. *Thukydides görögül és magyarul*. Fordította Zsoldos Benő. Buda-Pest, 1887, 1888. I. kötet L és 606 lap. Ára 2 frt. 40 kr. — II. kötet 334 lap. Ára 1 frt. 40 kr. — III. kötet 455 lap. Ára 2 frt. Tehát összesen 5 frt. 80 kr.

A magyar fordítás, az eredeti nélkül, szinte három kötetben 2 frt. 80 kr.

lékául szolgálhat az a hó vágya, úgymond, hogy ez író gazdag eszmekincsei ne legyenek már tovább hét pecséttel zárt könyv gyanánt elrejtve a klasszika philológiával szakszerűleg nem foglalkozó művelt magyar közönség előtt; hogy per excellentiam politikusnak tartott nemzetünk előtt nyiljék már valahára — ha szabad ily merész kifejezést használnom — a politikai tanok evangelioma.» A ki Thukydides írói művészetét az eredetiban ismeri, az Zsoldos vallomását nagyon igazoltnak találja, mert tudja, hogy alig sikerülhet egy fordítónak is azt a művészetet csak megközelítőleg is utólnerni. A história-írásnak nagy mestere, Ranke Lipót, azt mondja, hogy Thukydides, a ki tulajdonképen teremtette a törénetírást, módjára nézve, fölülmúlhatatlan maradt.*) Tehát ezt a módját, melyet a Thukydides görög nyelve is annyira elősegít, más nyelven tökéletesen visszaadni lehetetlen. Zsoldos Benő nagyon sokat tett, ha sikerült neki szorosán és kizárólag magyar nyelven tárni elő «az események indító okait, a történet rejtett alapjait, a népek és szereplő személyiségek tetteinek rúgóit képező eszméket, indulatokat és szenvedélyeket épen oly megkapó hűséggel és közvetlenséggel, mint maga az író». Sőt ennél többet fordítótól senki sem kívánhat. A magyar fordító «őszintén megvallja, hogy fáradalmas munkájának eredménye hatodszori átdolgozásban kerül az olvasó közönség elé». Óhajtjuk tehát, bár hasznát is venné annak a magyar érett olvasó közönség, mely a hírlapokon és regényeken kívül más olvasmányt is keres.

Zsoldos az előszó után hosszabbacska bevezetést következtet, a melylyel az olvasót elő akarja készíteni a munka élvezhetésére. «Midőn az olvasó oly írónak művét veszi a kezébe, mint Thukydides, úgymond, könnyen megragadhatja az a leküzdhetetlen vágy, hogy annak élettörténetét minél részletesebben és alaposabban ismerhesse meg.» . . . «Mi vethetne jobban fényt, mi deríthetne különben sajnosan nélkülözött világosságot úgy az egész műre, mint annak egyes részleteire, mint azoknak a hatásoknak, azoknak a viszontagságoknak mentül körülményesebb

---

*) *Weltgeschichte von Leopold v. Ranke. Neunter Theil. Zweite Abtheilung.* Herausgegeben von Alfred Dove. Leipzig, 1888. A 10. lapon: «Thukydides, der die Geschichte eigentlich producirt hat, ist in seiner Weise unübertrefflich geblieben».

ismerete, a melyeknek azon nagyhatású szellem, az emberi sors közösségénél fogva, alá volt vetve.»

Ezt a «leküzdhetetlen» vágyat különösen az újabb kornak az a nézete táplálja, hogy az ember mindenestül, szellemi munkásságotul is, a külső körülmények teremtése. E félszeg nézet minden gazembert igazol s minden erényest egyenlővé teszi a gazemberrel: mert egyiket is, másikat is a körülmények tették azzá, a mi. Az emberi méltóság-fogalom azt tartja — s bizonyosan nem csalatkozik — hogy Thukydides történetírói sajátsága az övé, nem a külső körülményeké; hogy Sophokles, Platon stb. is nem épen a körülmények teremtései. Mert mint-hogy ugyanazon külső körülmények sok embert környékeztek: tehát miért nem lett sok Thukydides, sok Sophokles, sok Platon is?

Nem tudjuk, mi tette Thukydidest olyan íróvá, a milyenek a műve mutatja; de azt hiszszük, saját geniusa tette azzá. Maga magáról ezt mondja: «Az athéni Thukydides megírta azon háborút, melyet a peloponnesosiak és athéneiek egymással folytattak. Belé kezdett nyomban a kitörések» stb. Hasonlóképen művéből tudjuk meg, hogy atyja Oloros volt, anyai ágon egy thrák fejedelemnek ivadéka, hogy a Strymon (ma Struma) folyó vidékén, Amphipolis városa közelében, aranybányái valának, hogy azért nagy befolyással bírt az ottani lakosokra. A háború nyolczadik évében, Kr. e. 424-ben, Thukydides ott, a thrákiai tengerparton, egy athénei hajóhadnak vezére vala, midőn Brasidas, spártai vezér, Amphipolist hirtelen elfoglalá, a nélkül, hogy Thukydides azt, minden sietsége mellett is, meggátolhatta. Amphipolis elvesztét annyira fájlalák az athéneiek, hogy számúzték Thukydidest. Ezt maga így beszéli el: «Amphipolisban való vezérkedésem után húsz évig kelle távol élnem a hontól, s számkivetve lévén, jelen valék mindkettejük (tehát az athéneiek és peloponnesosiak, vagy szorosabban véve a spártaiak) viselt dolgainál, hogy mennél jobban megtudjam azokat». Thukydides tehát számkivetése vagy bújdosása alatt a Peloponnesosban is tartózkodott; járt-e Sikeliában (Siciliában) is, nem mondja meg. A syrakusai helyismeretet tehát, ha maga nem járt ott, igen pontos tudósításokból merítette.

Számkivetéséből hazatérvén, írta meg e művét, a melyre az anyagot, miképen gyűjtötte, szerezte meg, maga beszéli el. S ezt bátor vagyok Zsoldos fordítása és a magame szerint

közölni, hogy lássa az olvasó, miképen törekszik Zsoldos az érthetőségre, el-elhagyván a thukydidesi szorosságot, melyhez én inkább ragaszkodom.

Zsoldos szerint.

A mi már azokat a beszédeket illeti, a melyeket a háború előestéjén, majd a folyama alatt tartottak, énnekem azokat, a melyeket fülem hallatára mondtak el, valamint másoknak, a kik nekem máshonnan ilyenekről tudósításokat küldtek, bajos volt szóról szóra egészen megtartani és följegyezni. Úgy beszéltettem tehát a szónokokat, a mint kellett minden egyesnek mindannyiszor a szóban forgó ügyben nyilatkoznia, hogy szavai mennél tárgyhoz illőbb legyenek s e mellett tartottam magamat a lehető legszorosabban a valósággal elmondott beszéd lényeges tartalmához.

A háború folyama alatt történt eseményeket illetőleg pedig nem azt tartottam tisztemben állónak, hogy az épen kezem ügyébe eső értesítést ragadjam meg, se nem azt, hogy úgy írjam le az eseményeket, a mint én végbemenetelőket magamnak elképzeltem, hanem azt, hogy csak azokat jegyzem föl, a melyeknek vagy magam szemtanúja voltam, vagy a melyekre nézve másoktól a lehető legpontosabb utánjárás mellett tüzetes értesítést szerezhettem. Nagy fáradtsággal járt a való földerítése, mivel a szemtanúk ugyanazt az eseményt nem egyformán adták elő, hanem vagy az egyik félhez való vonzódásuk, vagy emlékező tehetségök bősége szerint.

S meglehet, hogy az itt közlött történeti események, mivel meséssel tarkázva nincsenek, azokra nézve, a kik szórakoztató fölolva-

Én szerintem.

A mit beszédekben mondtak el, akár a háborúba belépni szándékozók, akár kik már benne valának, arra bajos volt szó szerint megemlékezni mind nekem, a mit magam hallottam, mind másoknak, a mit másunuan jelentettek nekem.

De gondolván, hogy mindegyik a főnforgó viszonyokhoz képest a kellőt mondta el s ezt tartván igaznak a közfelfogás szerint, aképen adtam én elő.

A hadakozás tetteit pedig nem úgy akartam leírni, a mint véletlenül tudomásomra estek, nem is úgy, a mint nekem látszottak, hanem lehető nagy szorgalommal jártam utána mind annak, a melynél magam jelen valék, mind annak is, a mit másoktól vettem.

S ezt nagyon fáradtságosnak találtam. Mert a jelenvoltak is nem egyképen adták elő a történetet, hanem úgy, a mint vagy a részrehajlás, vagy az emlékezet mondata el velök.

S mert (írásom) nem mesés, hallásra is kevésbé kellemes lesz.

sást szeretnek hallgatni, nem igen élvezeteseknek fognak föltünni: de ha valaki majd a múlttól hű képet akar alkotni s határozott útmutatást óhajt a jövőre nézve, ha egykor emberi mivoltunkból folyólag ily, ezekhez hasonló esetek adják elő magokat, s afféle közlések igazi értékét méltányolni tudja, azt teljesen ki fogják elégíteni.

S ez a mű nem is annyira pilanatanai szórakoztatást hajhászó csillogás, mint inkább maradandó kincs akar lenni.

De nagyon elégnek tartom, ha azok találándják hasznosnak, a kik alaposan kívánják megtudni a történeteket, a minthogy a jövődök is, az emberi természetnél fogva, olyan félek és hasonlók lesznek.

Inkább is maradandóságra, mintsem versenyen való rögtöni hallásra van alkotva.

A munkában előforduló beszédek, számszerint negyvenhárom, oly terjedelmesek, hogy az egésznek körülbelül egy ötödét teszik ki. Ezekben tündöklék Thukydides írói művészsége, de politikai tudománya is. Minden kor nagyon magasztalá azokat. Demosthenesről mondják, hogy nyolczszor írta volna le Thukydides munkáját, különösen a beszédek miatt, melyek tanulásával képezte magát szónokká. Hogy ezeket Thukydides nem a szólók mintegy conceptusáról írta le, maga mondja, mint láttuk: de hogy a politikai motivumokat, viszonyokat híven fejezik ki, arról is maga biztosít. Minden beszédnek stílusa, művészete a Thukydidesé.

Sokan kérdezik: hogyan tehette azt Thukydides, hogyan teheték azt a klasszikus történetírók mind? Ez nem história, hanem költemény! Pedig mégis história, talán a legigazibb história. Fölvilágosítom két példával.

Livius (született Kr. e. 59-ben, meghalt Kr. u. 17-ben) mint Augustus császár kortársa és védencze, a fejlődő monarchiát bizonyosan jobbnak tartotta az utolsó időbeli zavaros és belháborús republikánál, mert az igazán okos Octavianus, mint Augustus, a republika színét megtartva, helyes egyeduralkodást gyakorol vala. — — A gögös Tarquinius elűzése után, a szabad római népnek viselt dolgai következnek, úgy mond Livius, a midőn a törvények parancsa erősebb vala, mint az embereké. De azon római úrfiak, kik a fiatal Tarquiniusok társaságában kicsapongó élethez voltak szokva, a közszabadságot magok szolgaságának nézik s így zúgolódnak vala magok között:

«A király ember, kitől megnyerhetni, mikor kell, igazsá-

got, mikor kell, igazságtalanságot is. Nála kegyelem és bőkezűség van; ő meg tud haragudni, de meg is bocsátani; ő különbséget teszen barát és nem-barát között. Ellenben a törvény siket, megkérelhetetlen, inkább a gyöngének, mintsem a hatalmasnak kedvez. Az, ha valamiben túlkap az ember, se engedést, se bocsánatot nem ismer. Bajos annyi emberi gyarlóság között egészen ártatlanul élni.» (*Livius*, II. 3.)

Bizonyos, hogy Livius ötszáz év múlva a római úrfiak zúgolódását nem tudhatta meg: de ki az önkényes uralkodást előbbrevalónak hiszi a közszabadságnál, az jobban nem dicsérheti amazt s jobban nem gáncsolhatja emezt. A mit tehát Livius a zúgolódókkal mondat, az lélektanilag igaz, ha történetileg nem is az, tehát igaz, ha nem való is.

Tacitus, miután a római hódításnak haladását Britanniában, s a britek szorultságát leírta, az utolsó ütközet előtt így beszélteti Calgacus, brit vezért, a harczot kívánó brit sereghez:

«Valahányszor tekintem a háborúnak okait és a mi szorultságunkat, mindannyiszor nagy a reményem, hogy a mai nap és a ti egyetértések egész Britannia szabadságának hajnala. Egyedül mi vagyunk még egészen szabadok a szolgaságtól: azontúl nincsen biztos föld, de biztos tenger sincsen, mint-hogy a római hajóhad is felénk közeledik. Tehát az ütközet és fegyver, mely a vitézeknek dicsősége, a gyáváknak is legnagyobb biztossága. Az előbbi ütközeteknél, melyek változó szerencsével folytak a rómaiak ellen, kezeinkben vala a remény és segítség; mert akkor Britannia legnemesebbjei a föld belsejében lakván, még partjait sem látják vala a szolgaságnak (Galliának), tehát ez még szemeiket sem bánthatta. Minket, a földkerekségnek és szabadságnak utolsó maradványait, ma a távolság és a messze hír védelmez. Itt vége van Britanniának. Rajtunk túl nincsen nép többé, csak hullám, köszikla s mi legveszedelmesebb, a rómaiak, kiknek szentelen gögjét megadás és mérséklés által sem kerülheted ki. A világ kifosztói a tengereket kezdik kutatni, minthogy fosztogatásaik elől elfogyott már a föld. Ha dús az ellenség: ők kincsre szomjasok; ha szegény: ők mindenre vágnak. Se a kelet, se a nyugat ki nem elégítheti. Mindenkire, vagyonosra, vagyontalanra egyaránt áhitoznak. Fosztogatni, öldökölni, ragadozni, ezt nevezik uralkodásnak, a hol pusztaságot csinálnak, azt békeltetésnek hívják.»

Ezután Calgacus előadja, mint bánnak a legyőzöttel a ró-

maiak, kiknek hadserege a legkülönbözőbb nepekből áll, de győz, mert egyenetlenség van azok között, kik ellen hadakozik. (Nostris illi dissensionibus ac discordiis clari vitia hostium in gloriam exercitus sui vertunt, quem contractum ex diversissimis gentibus tenent.) «Azonban itt a világ végén az istenek mintegy kötözve adják kezeinkbe. Ne rettegjünk az aranynak, ezüstnek csillogásától, mely nem oltalmaz, nem sebesít; s annál is bátrabban menjünk a római seregnek, mert abban brit rokonaink, gallok és germánok szolgálnak. A britek tudják, hogy ügyökért foly a csata; a gallok régi szabadságukra emlékeznek majd; a germánok el fogják hagyni, mint már mások is elhagyták» stb.

Calgacus a viszonyokhoz képest tökéletesen jól szónokol: de Agricola is nagyon helyesen buzdítja katonáit azon britek ellen, a kik csak azért vannak még, mert legfutósabbak. (Ii ceterorum Britannorum fugacissimi, ideoque tam diu superstites.) A vitéz britek már elestek, csak a gyávák és félénkek állanak előttök, minthogy többé nem tudnak hová elfutni stb.

Tacitus (Julii Agricolæ vita 30—34.) megtudhatta ugyan, mit szolt ipja, Agricola, a katonáihoz: de azt semmiképen sem tudhatta meg, mit szolt Calgacus a brit sereghez; — hisz ezt Agricola sem tudja vala. De lélektanilag nagyon igaz, s a történetekkel sem ellenkező, a mit Calgacussal mondat Tacitus.

Ha a magyar historikus azokat a beszédeket, melyeket királyválasztás alkalmával a különböző prætendensek orátorai előadtak, lélektanilag meg a politikai viszonyokhoz képest oly híven és művészileg oly szép magyarsággal írná meg, mint Thukydides és Tacitus, az görögül, ez latinul tették, vétene-e a história komoly igazsága ellen? Azt vélem én, hogy nem!

Miképen szerezte meg Thukydides a háború eseményeiről a biztos tudomást, azon szókkal fejezi ki: «A hadakozás tetteit nem úgy akartam leírni, a mint véletlenül tudomásomra estek; nem is úgy, a mint nekem látszottak, hanem lehető nagy szorgalommal jártam utána, mind annak, a melynél magam jelen valék, mind annak is, a mit másoktól vettem». Különbet senki sem tehet, a ki azon történeteket akarja leírni, melyek mintegy szemeláltára folytak le.

A régiek véleménye szerint a peloponnesosi háború kitörésekor Herodotos ötvenhárom, Thukydides pedig negyven éves vala; a két író, a kitől az egész történetírás — a mennyire tudniillik ismerjük — megindult, kortársak tehát. Nagyon kínálkozik ennél fogva a kettőnek összehasonlítása; Zsoldos is összehasonlítja. «Herodotos elbeszélése, úgymond (Bevezetés XXVII., XXVIII. stb.), a Thukydidesével összevetve, inkább kellemes és mulatságos költészetnek, mintsem igaz történetnek tűnik elő.» Ő nem rombolta le a traditiót, az «kíméletes természetere nézve idegen volt tőle». «Annyi azonban már megvolt nála, hogy elfogulatlan észszel s minden nemzetiségi elbizakodástól menten mindenütt fölismeri azt, a mi dicső és dicséretre méltó; minden nép erkölce és szokásai iránt tiszteletet és türelmességet sürget s meg az ellenség erényeinek is igazságot szolgáltat.» Herodotos érdeme abban áll, folytatja Zsoldos, hogy szándéka lévén az Ázsia és Európa közti meghasonlás okait és viszontagságait leírni, a perzsa-görög háborút azoknak eredménye gyanánt adja elő, s belé szövéen az akkor ismert világ népeinek történeteit is, egységes munkába foglalja. «Ekkép Herodotos csak a történetírás művészetének megalapítója lett, s csupán e tekintetből érdemli meg «a történetírás atyja» megtisztelő nevet.» — «Az a férfiú, a ki egy nagy lépéssel tovább ment s a történelmet a tudományok sorába, a történetírást a tudományok polczra emelte, Thukydides.»

Továbbá Herodotos «mindenütt a népek sorsában, valamint az egyes emberekében az isteni kormányzásnak és közvetlen intézkedésnek nyilvánulását látja s el van telve azzal az isteni jámbor törekvéssel, hogy e hitének igazságát a történeti tapasztalatból levonja. . . Sajnos azonban, hogy bár e törekvése a jámbor olvasók vallásos és erkölcsös érzetere a legjótékonyabban hat, a tudományos történetírás általa mitsem nyert, s Herodotos csak annyit lendíthetett vele a történetírás ügyén, hogy tisztába hozta azt, hogy a történelemben eszmék uralkodnak; s hogy az eseményeket a bennök rejlő vagy általok nyilvánuló eszmék által szerves kapcsolatba kell egymással hozni, s az egyes részleteket kerek egységes művé kell egybeolvasztani». Hogy a történelemben eszmék uralkodnak, azt mutatta meg Herodotos, úgymond Zsoldos. Az én tudomásom szerint annál többet mutatott. Azt mutatta, hogy az emberi cselekvényekkel igazságszolgáltatás jár; minél fogva a szertelenség okvetle-

nül bűnhődik. Azt az igazságszolgáltatást a régiek után mink is nemesisnek hívjuk, de talán reánk nézve nem ismerjük el. Pedig az újabb történetek, valamint saját történeteink is, nagyon hirdetik, hogy van nemesis. Azokat a szertelenségeket, melyeknek tanúi lehettünk, nem követte a keserű lakolás? Bizonyosan azon szertelenségek is, melyeknek most tanúi vagyunk, a megérdemlett lakolást el nem kerülhetik! — Minthogy Herodotos mindenütt az isteni kormányzásnak közvetlen intézkedését látja, de keresi is: azért szereti a csodákat és az orakulum jelentéseit összeszedni és közölni.

Thukydides az események forrásait az emberi erényekben és szenvedélyekben találja meg, tehát nem hajhászsa a csodákat, s úgy beszél az orakulumokról is — ha egyszer-másszor megemlíti — mint mi beszélnénk azokról. De azért nem veti meg az istenit, sőt panaszkodik az istentelenség elharapódzásáról. «Nem bírt már fékező erővel se az istenektől való félelem (θεῶν φόβος), se az emberi törvény» — ír egy helyen.

Tulajdonképen alig is lehet helyesen egybehasonlítani Herodotost és Thukydidest. Amaz, úgy mondhatnók, világtörténelmet írt, ha nem akarnók mondani, hogy nagy útazását írta le, abba azon országok történeteit szöven belé, a melyekben járt, hozzáfoglalván azon híreket is, a melyeket jártában összeszedett. Természetesen minden általa meglátogatott országnak és népnek régi történeteit is keresvén, bő alkalma vala a hagyományok csodáit meghallania.

Thukydides csak a görög világban forog, ennek is csak azon történeteit írván le, a melyek mintegy szeme láttára estek meg. Egyetlen egy nagyobb kitérésre van alkalma, midőn az athéneiek hadjáratát Sikeliában szándékozván leírni, a szigetnek lakosaira veti szemét, hogy melyek voltak ott elsők, s a sziget kitől, honnan népesített meg azután. «Thukydides», azt mondja Zsoldos, «a régi csodás világot egy csapással szétrombolja; — előtte a legtávolabbi múlt közönséges méreteire törpül, s a jelennel szemben kisszerűséggé zsugorodik; még pedig minél távolabb esik valamely korszak a jelentől, annál kisszerűbb, jelentéktelenebb, s minél kevesebb idő választ el tőle, annál fejlettebb, tökéletesebb. S ezzel meg van alapítva a nagy igazság, hogy a történelem fokozatos fejlődési folyamat».

Ilyen általánosságban nem lehet azt elfogadni. Thukydides korában mind az ionok (athéneiek és szövetségeseik), mind

dórok (Spárta, Korinthos stb.) virágzanak vala mindenképen (*ἀκμαζόντες ἴσαν παρασκευῆ τῆ πάσῃ*) s erre a virágzásra miképen jutottak el, maga adja elő munkájának első könyvében. Thukydides koráig tehát a hellének történetei fejlődő folyamatot mutatnak. De vajon például Egyiptom még ilyen fejlődő folyamatban vala-e Thukydides idejében? Hát maga Hellas is Thukydides ideje után mind inkább-inkább fejlődött-e? A történelem fokozatos fejlődését nem láthatni az egyes népeknél, mert azok mind hanyatlást is mutatnak, sőt enyészést is. Az úgynevezett világtörténelem fejlődését is hajlandó az ember csak thukydidesi skepsissel nézni.

Thukydides a régi hellén világ rajzolásával, valamint munkája többi részeiben is a közigazdaság, vagy népgazdaság felől is olyan helyes fölfogást mutat, hogy igazán csodálatra méltó. Roscher Vilmos a *Népgazdaságnak (Volkswirtschaft)* híres szerzője azt írta 1861-ben: «Mélyen tisztelő háladatossággal elismerem, hogy a népgazdasági tekintetben egyik újabkori írótól sem tanultam annyit, mint Thukydidestől. Mindenből kitetszik, hogy épen oly nagy ismerője volt a korabeli gazdasági, mint politikai és hadi viszonyoknak».*) — E tulajdonságánál fogva is Thukydides az az író, a ki politikusaink figyelmére nagyon méltó. Ebből is megtanúlhatnak, ha másunnan nem tudják, hogy gyér népesség (*ὀλιγαριθρωπία*) és tőke hiánya (*ἀγρημυτία*) miatt egy ország sem lehet hatalmas.

* * *

Mielőtt a peloponnesosi háború néhány legkitünőbb eseményeit Zsoldos fordításában meg-megmutatom, roviden a hellenség gyarmatjait akarom előhozni; mert ezek is nevezetes tanúságok azon nemzet jeles mivoltáról.

A hellének vagy görögök a Pontus (Fekete-tenger) keleti partjaitól fogva deli Franciaországig szórták telepítéseiket az

---

*) Ich bekenne mit ehrfurchtsvoller Dankbarkeit, dass ich auch in volkswirtschaftlicher Beziehung von keinem Neuern mehr, als von Thukydides gelernt habe. Er zeigt sich durchweg als einen eben so grossen Kenner der ökonomischen Angelegenheiten seiner Zeit, wie der politischen und militärischen. — *Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte.* Von Wilhelm Roscher. Zweiter Abdruck. Leipzig und Heidelberg, 1861. A 7. stb. lapon.

európai tengerpartokon. Olbia a Neszter folyó torkolatján s Massilia (Marseille) a Rhone torkolatján híres városok valának. A Pontus nyugati (ma bolgár és rumeliai) partján egymást érik a hellén városok, melyek nem annyira uralkodni, mint inkább kereskedésökkel, földművelésökkel hatni igyekeztek a belföldekre. Byzantium, mely mintegy kapuja a Pontusnak, épen a miatt nagyon nevezetes hely volt már a régi korban, mint később a római Konstantinopolis, s mint ma a török Stambul.*) A pontusi görög városok tudniillik gabonát, fát, mézet stb., de rabszolgákat is szolgáltatnak vala nemcsak Athénének, hanem a többi görög városoknak is. A pontusi gabona nélkül éhség nyomorította volna Attikát. Byzantium tehát kezében tartván a pontusi kereskedést, annál fogva mindig nevezetes vala.

Az olvasó emlékezzék vissza a peloponnesosi háború előtti időre, midőn Kr. e. 513-ban Darius, perzsa király, általkelvén Európába, Rumélián és Bolgárországon keresztül a Dunára vitte nagy hadseregét, s a Dunán is általkelvén a mai Bessarábiában és ezen túl üldözé a skythákat. De a nélkül, hogy utólérhette volna, az éhség miatt vala kénytelen visszatérni. Az újabb időben úgy járt I. Napoleon is Oroszországban, mint Darius két ezer háromszáz huszonöt évvel azelőtt.

Darius Thrákiában (a mai Ruméliában) Megabazust hagyá tetemes sereggel, maga pedig Ázsiába menvén, Sardesben tartózkodék. Ez a Megabazus Byzantiumban egy halhatatlan mondást ejte, úgy beszéli Herodotos (IV, 144.). Megtudván ugyan is, hogy a Byzantium alapítói előbb szemközt evvel Kalchedont alapították volna, ezt mondá: Akkor ezt vakok

---

*) Stambul vagy Konstantinápoly és az erdélyi Szászváros között lehető nagy a különbség, de a névre nézve egyezők. Hunyadmegyének magyar lakói előtt e szász telepedés kiváltképen «Város» vala, tehát ez lőn tulajdon neve is. — A régibb oklevelekben Broosnak magyar neve csak «Város». — Az ide származó oláhok is a magyar lakosoknál divatiozó nevet fogadák el, *Orestienek* nevezvén; mert a «vár» az oláh nyelvben *or* (*oar*), és a «város» abban *orest*. — A magyar és oláh elnevezés azt is mutatja, hogy Hunyadmegyének korábbi lakossága magyar volt, mert csak így támadhatott a két nevezés. Több város keletkezvén Erdélyben, azt megkülönböztetés végett «Szász-Város»-nak kezdék nevezni. — Stambulnak környéke dór kiejtéssel így szokta volt mondani: «is tan polin» = városba, s ebből lett a török Istambul vagy Stambul.

alapították. A megariaiak tudniillik az ázsiai parton Kr. e. 675-ben alapították Kalchedont, s utána 658-ban az európai parton Byzantiumot. Megabazusnak e mondása nagyon híressé vált, azért nevezi Herodotos halhatatlannak, de az utókor elfelejté Megabazust. Mert már Tacitus így adja elő a híres mondásnak eredetét (*Annal.* XII, 63.): «A görögök Byzantiumot Európának legvégére helyezék, úgymond. Megkérdezvén a pythiai Apollót, hol alapítsanak várost, ez azt viszonzá: Keressetek helyet a vakok ellenében! Evvel a homályos kifejezéssel a kalchedoniakat értette, hogy előbb jutván oda, a rosszabbik helyet választották». Herodotos Megabazusnak tulajdonította a «halhatatlan mondást», nem az orakulumnak, mert bizonyosan úgy hallotta azt elbeszélni. Nagy tisztelője lévén az orakulumnak, ezt nem fosztotta volna meg attól a hírtől, hogy azé a mondás, ha így beszélnek vala neki.

Benne lévén az anekdoták említésében, még egyet teszek hozzá, melynek ethnographiai jelentősége van. Darius Sardesben tartózkodván, sok hellén és nem-hellén ember sieté oda, jutalmat vagy kitüntetést várván a hatalmas királytól. E végett két paeoni atyafi is ment Sardesbe, szép hűgokat is magokkal vivén. Megtudván, hogy Darius a város kapuja előtt szokott üldögélni, hűgokat fölékesítvén, úgy bocsáták el, hogy edényt vivén, karján kantárral lovat húzván maga után és újjaival lent fonván, menjen el a király előtt. Darius szemébe tűnik az, mert olyasmit se perzsa, se lyd, se általában ázsiai nő nem teszen. Láncsásai közül néhányat a leány után küld, hogy vigyázzák meg, mit csinál. A leány a folyóra menvén, ott megitatá a lovat, az edényt megtölté vízzel, s úgy mene vissza az úton, a melyen jött volt, fején a vizes edényt vivén, karján a lovat húzván maga után és az orsót pergetvén. Elcsodálkozik azon a király, s magához hívatja a leányt. Ekkor ott terem a két atyafi, a kik közlelről lesik vala a dolgot. Azoktól kérdi a király, hogy hová való a leány. Felelik az ifjak, hogy az nekik egytestvérök, s hogy paeoniak. — Kicsodák, micsodák a paeonok s a földnek melyik részében laknak? magok pedig miért jöttek Sardesbe? kérdi tovább a király. Azt felelik, hogy hazájok Paeonia, a Strymon folyó mellékein, nem messze a Hellespontustól; hogy magokat a királynak följánlván jöttek ide. — Hát ti nálatok minden nő ilyen munkás? — kérdi megint a király. — Ilyen ám! — viszonzák azok.

Erre Darius levelet küld Megabazusnak, költöztesse ki lakhelyeikről a paeonokat, s szállítsa Ázsiába, — a mit az meg is tett.*) — A ki oláh asszonyt lát, mint fon az menésközben s hord terhet is a fején, bizonyosan e herodotosi anekdotára emlékezik, a mely tehát ethnographiai érdekű.

Nyugaton déli Italiában «Nagy Görögország = Magna Grecia» vala. Ennek keleti partján csak Tarentumot, Thuriit, Krotont említvén, jut eszünkbe, hogy Krotonban Pythagoras alapította meg híres iskoláját; Thuriiben Herodotos írta meg munkáját; hogy Tarentumban Archylos és Timæos pythagorasi bölcselek éltek. A nyugati parton ott volt Elea, vagy Nelia, Zenonnak, tehát az eleai bölcseleti tudománynak, hazája. (Neapolisnak nincs ilyen tudományos híre.) Általmenvén Sikeliába (Sicilia), ott találjuk Syrakusát, mely nagy szerepű a peloponnesosi háború idejében, s melyet, mintegy két századdal azután, Archimedes, az ó kornak legnagyobb matematikusa, tön híressé. Ott Agrigentumot, mely Empedokles bölcseletről, a ki a peloponnesosi háború kitérése előtt halt meg, vált híressé. Ott Leontii-t, a nagy nevű Gorgiasnak hazáját.

Ezeknek említésével is nagy jelentőségét hirdetjük az itáliai és sikeliái görög gyarmatvilágnak.

Massilia kivüle maradt a peloponnesosi háborús mozgalomnak: de nem szükölködik tudományos hír nélkül. A massiliai Pytheas Kr. e. 334 tájban, azaz Nagy Sándor idejében, tevè az első éjszakai nagy útazást Britanniába és Thaléba, meg a borostyánkő országába, azaz a Balti-tenger keleti vidékére, a hol, véleményem szerint, a Dünába eljutott, a mai rigai tengeröbölbe.**)

*) Herodotos V., 11.

**) Polybios után Strabon a leghazugabb (*Ψευδέστατος*) embernek mondja Pytheast, többi közt két okból, mert Pytheas azt írta, hogy Britanniából a nagy Thuléba jutott el; s hogy körülhajózta az európai partokat Gadeirából (Cadixből) egész a Tanaisig.

Az első azért nem igaz, úgymond Strabon, mert kis szigetek veszik körül Britanniát, ezentúl tehát nincs Thule. — Strabon még nem ismeri Skandinaviát, annál kevésbbé Iszlandiát: Pytheas Thuléja alkalmasint Skandinávia.

A másik, hogy Pytheas Cadixből a Tanaisig (Don) körülhajózta az európai partokat, miért volna hazudság, előttünk látszik különösenek. Hiszen már Herodotos idejében az út nagyon ismeretes volt a

géről és a tudományok szeretetéről, mit Tacitus bizonyít. Ipja, Agricola, neveléséről beszélvén, azt írja, hogy derék anyja távol tartotta minden rossz befolyástól különösen az által is, mert korán Massiliába küldte, mely városban a fiú lakott és tanult, abban a görög műveltség és a tartományi egyszerűség jól egyesülvén. Magától ipamtól, hallottam, úgymond Tacitus, hogy ott szinte nagyobb hévvel vetette magát a philosophiára, mintsem római embernek és senatornak üdvös: de az anyai okosság visszatartóztatta.*)

Közép-tengeren a Tanaisig; Pytheas tehát Európának nem déli partjait, hanem nyugati és éjszaki partjait érthette. A Don (Tanais) Donecz (kis Don), Duna, Dunajecz (kis Duna), Duna folyónevek nagyon régiek s talán egy néptől származók is. Rigában létemkor hallám, hogy egy tanító a Dünát «Donau»-nak nevezte: ha ez nem volna is általános, de a *Düna* név nagyon hasonlít a *Dunához* és a *Donhoz*. Lehetetlenség-e gondolni, hogy Pytheas, a ki az éjszaki Britannianál, tehát Skótszágnál is tovább ment, az európai partokat követve, a Balti-tengerbe és a rigai öbölbe is eljutott volna, s hogy ott a folyónak a Tanaishoz hasonló nevét hallván, ezt tehát Tanaisnak nevezte? Ez éjszaki Tanaist se Polybios, se Strabon nem ismerték, s azért tartották hazug embernek Pytheast.

Egy XV. századbeli byzantinus író, Laonikus Chalkokodylas, úgy hiszem, igazolja Pytheast. Leírván Oroszországot — a mint előbb Magyarországot és Erdélyt (Paeonia és Paeono-Dakia) leírta, azt mondja (III. könyv, 131. lapján, a bonni kiadás szerint), hogy Novgorod, melyet arisztokratia igazgat, leggazdagabb város Sarmatiában. Novgorodtól a tenger felé Lívlandia van; ide érkeznek, úgy mond, Daniából és Germaniából a britt és kelta (gall) árúkkal megterhelt hajók. A Tanaistól a britt tengerig és a kelta országig a lakott földnek hossza harminczöt napjárásnyi. A Tanaison túl mind hosszára, mind szélére legnagyobb földje Európának Sarmatia. Ezen túl, éjszak felé, a permiek laknak, kik, úgy mondják, leginkább vadászattal tengetik életüket. — Chalkokodylas a török történeteket írja meg 1297-től 1462-ig. Tanúja volt Konstantinápoly elfoglalásának. Ő tudja a hajók érkezését a rigai tengeröbölbe; ő a Dünát Tanaisnak nevezi, bizonyosan régi hagyományból; ő hallott volt valamit Novgorod virágzásáról is melyet Vaziljevics Iván csak 1478-ban tört meg, megszüntettetvén arisztokratiai alkotmányát.

*) In matris sinu indulgentiaque educatus, per omnem honestarum artium cultum pueritiam adolescentiamque transegit. Arcebat cum ab intecebris peccantium praeter ipsius bonam integramque naturam, quod statim parvulus sedem ac magistram studiorum Massiliam habuerit, locum Graeca comitate et provinciali parcimonia mixtum ac bene compositum. J. Agric. Vita, 4.

A keleti görög gyarmatok és telepek inkább ióniak, a nyugatiak inkább dóriak valának. Nem említettem még Görögország éjszak-nyugati gyarmatjait, melyek az ion tengeröböl partján keletkeztek, de oda vezet most Thukydides maga.

* * *

«Van egy város, Epidamnos, az ioniai öböl bejáratánál jobbra», így fordítja Zsoldos. «Szomszédságában barbárok, az illyr taulantok, laknak. Ezt a várost a kerkyraiak gyarmatosították» — kik magok korinthusi gyarmat valának. — «Epidamnos (utóbb a rómaiak alatt Dyrhachium, ma Durazzo, szlávul Dras) idő jártával nagygyá és népessé lett: azonban, a mint beszélük, számos éven át belső villongások után egy háborúban, melyet a szomszéd barbárokkal viseltek, súlyos csapás érte őket, s hatalmuk tetemes csorbát szenvedett. Végre, kevéssel a peloponnesosi háború kitörése előtt, a nép kiüzte az előkelőket.» — Ez a görög városok vagy államcskák közönséges története. Villongás folyt azokban a nép és az előkelők között. Ezt tapasztaljuk az olasz, sőt a német városokban is a XIV—XVI. századokban. A czéhek, vagyis a mesteremberek (a nép) föltámadtak a kereskedők vagy patriciusok ellen, a kik egyszerűsmind földbirtokosok, azaz a város területének birtokosai valának. Csak hogy a görög városokban a nép is jogosult osztály vala, a rabszolgaság tevéen a társadalomnak jog nélküli alját.

Epidamnos kiüzött előkelői a barbárokkal, azaz az illyr taulantokkal, szövetkezvén, nyomorgatják a várost, mely nagy szorultságában Kerkyrához (Corcyra szigetén levő hasonló nevű városhoz), mint anyavároshoz, folyamodik, hogy segítsen rajta, engesztelje ki a kiüzöttekkel s szüntesse meg a barbár háborút.

A kerkyraiak nem fogadják el a kérést, mert az epidamnosbeliek nem viselték volt magokat úgy, mint gyarmatnak kell magát az anyavároshoz viselnie. Az epidamnosbeliek tehát Korinthoshoz folyamodnak, hisz ez is anyavárosuk, lévén Kerkyrának gyarmatosítója. A korinthosbeliek, gyűlölségből is az elbizott kerkyraiak iránt, elfogadják Epidamnosnak kérését, s küldenek oda segítséget szárazon, Ambrakián által, mely szintén korinthusi gyarmat vala; egyúttal hajó hadat is indítanak

a Kerkyra hajói ellen. Ezek nagy győzedelmet vesznek a korinthosokon, mi viszontag emezeket arra sarkalja, hogy segítséget keressenek az egész Peloponnesosban és egybűtt.

Ezt látván a kerkyraiak, ők is, bár dór eredetűek, Athénéhez, az iónok fejéhez, fordulnak, hogy velök való szövetségre bírják. A korinthosbeliek is oda sietnek, visszatartandók az athénebelieket az ajánlott szövetségtől. Az athénei gyűlés előtt szónokolnak mind a két fél követjei, Thukydides itt mutatja először a beszédek előadásában az illetők politikáját s a maga nagy művészetét.

A kerkyrai követség ilyenformán beszélt: «Athéneiek! Méltán megvárható, hogy a kik hadi szövetség kötése végett fordulunk hozzátok, a nélkül, hogy korábbi nagy szolgálatainkra, vagy előbb nyújtott hasznos gyámolításunkra hivatkozhatnánk, igyekezzünk benneteket meggyőzni részint s leginkább arról, hogy a mit mi kérünk, az rátok nézve is hasznos, ha pedig ezt nem tehetjük, legalább arról, hogy nem káros; részint meg arról is, hogy hálás elismerésre bizton számot tarthattok; ha pedig mindezekből semmit sem volnánk képesek meggyőzőleg kimutatni, arról biztosítsunk benneteket, hogy sikertelen járásunk miatt nem fogunk megharagudni». A Kerkyraiak nagy hajóhaddal bírván, ha megnyerik az athéneiek szövetségét, a kik első hajóhadas hatalom, az csak hasznos lehet ezekre nézve. Eddigelé a kerkyraiak, mint mondták, okosságból senkinek sem valának szövetségesei, hogy ne keljen mások kedviért tenniök, a mit nem illik tenni. Most a szükség veszi reá, hogy keressék az athéneiek szövetségét, ezek hát ne utasítsák vissza. Mert a korinthosiak csak lesik az alkalmat, hogy ártsanak nekik, ha majd a peloponnesosiai háborút kezdenek Athéne ellen, a mi okvetetlenül meglesz. Az athéneiek pedig nem sértenek senkit, ha elfogadják a kerkyraiak szövetségét, minthogy ezek egészen kívül állanak a hellénségen. — Ez tartalma az igen ügyes beszédnek, melyet egészen közölni nem lehet. (I., 32—36.)

A korinthosiak nem kevésbbé ügyesen viszonznak a kerkyraiak okoskodásának. Nagyra vannak avval, szól a korinthosi követ, hogy azért nem voltak szövetségesei senkinek, mert másokkal együtt véteni nem akartak volna. Bezzeg nem azért, hanem hogy senkitől nem látva, folytathassák üzelmöket. Azután Kerkyra a korinthosiak gyarmata: még ha panaszkod

lehetne is, nem volna szabad az anyaváros ellen hadakoznia. Az athéneiek pedig vétenének, ha társulnának Kerkyrával, ennek anyavárosa, Korinthos, ellen stb.

Az athéneiek eleinte haboznak, utóbb mégis ἐπιμαχίᾳ-ra — védelmi szövetségre — lépnek Kerkyrával. (Ilyen epimachia-ban áll a magyar-osztrák birodalom a német császársággal. A szövetség nem megtámadásra, hanem kölcsönös védelemre alakult meg, ha valamelyik fél külső ellenségtől támadtatnék meg.) De az epimachia ellenére kilobban a háború, még pedig leginkább azért, mert kölcsönös gyanú izgatja mind a peloponnesosbelieket, mind Athénét és szövetségeseit.

Most elbeszéli Thukydides, hogy az athéneiek mint jutottak a perzsa háború után nagy hatalmukra; hogy különösen Pausanias spártai királynak, «médeskedő» magaviselete hajtotta a görög szigetbelieket Athéne karjába. A Pausanias története után Themistokles esetét beszeli el Thukydides; mert Themistoklest is a «médeskedés» gyanújába keverték a Pausaniaszt üldöző spártaiak, s az athéneiek hittek nekik. «Medismus» = médeskedés vétkével gyanúsítják vala Pausaniaszt és Themistoklest, hogy a médek, azaz perzsák segítségével saját hazájokon való különös uralkodásra igyekeztek volna jutni.

A korinthosiaiak minden alkalommal ösztönzik a spártaiakat háborúra Athéne ellen. «Ti soha meg nem gondoltátok, kikkel lesz háborútok, milyenek az athéneiek, s mennyire egészen mások mint ti», így szónokolnak egyszer a spártai gyűlésben. «Azok újítások emberei, tervek alkotásában, s a mit kigondoltak, annak megvalósításában gyorsak: titeket ellenben teljesen kielégít az, ha megtarthatjátok a meglevőt. Titeket semmi eredeti gondolat nem bánt, s a mi a tettekre való készséget illeti, nem fárasztjátok magatokat olykor azzal sem, a mit megtenni elkerülhetetlenül szükséges volna. Azok a lehetőségnél merészebbek, várakozásnál bátrabbak, bajban jó reménységűek: tik ellenben a lehetónél kevesebbet tesztek, a legbizonyosabban sem bíztok, s bajból soha ki nem lábolhatni vélték. Azok serények, ti halogatók; azok idegen földre járók, ti honn veszteglők; azok távollét által szerezni gondolnak, ti félték megtámadni mást, ne hogy elveszítsétek, a mitek van. Azok győzván az ellenségen, többre vágnak, meggyőzötven, legkevesebbet sem ijednek; mintha testeik idegenek volnának, úgy védelmezik a hazát, lelkeik pedig, mint légsajátosabb kincsök, úgy készek

működni a hazáért. Ha el nem érik, a mit szándékoztak, azt olybá veszik, mintha tulajdonukat veszítenék; s ha pedig elérik, a mibe fogtak, kevesellik ahhoz képest, a mit még teendők; ha valamely vállalatjuk nem sikerül, másban reménylik helyrehozhatni. Csak ők bírják és reménylik, a mit terveznek, mert gyorsan kiviszik. Úgy fáradnak és küzdenek egész életöken által, s nem is élvezik, a mit bírnak, mert folyvást szereznek, mert más ünnepet nem ismernek, mint megtenni a kellőt. Henye nyugalom és rá-nem-érés egyaránt szerencsetlenség előttök. Igazán mondhatni, azért vannak, hogy magok se nyugodjanak, másnak se hagyjanak békét.» (I., 70.)

Ez talán a legelevenebb és legtalálóbbs összehasonlítás az atheneiek és spártaiak között. — Másszor meg ilyképen szólnak a korinthosiai a fontolgtató spártaiakhoz :

«A józan ember örömet van nyugalomban, ha nem bántalmazák: de határozott jellemű férfiú, ha jogában háborgatják, hátat fordít a békének, fegyvert ragad s elégtétel vétele után ismét hajlandó a békére. Se a hadi szerencse elbizakodottá nem teszi, se a béke puha élvezetéért nem tűri maga fölött a hatalmaskodást. Hiszen a ki azért kerüli váltig a háborút, mert a nyugalomban jól érzi magát, csakhamar épen az a kényelemszeretet foszthatja meg attól, a mi miatt késlekedett. S a ki hadi szerencséjében elbizakodik, az nem gondolja meg, hogy ingatag alapon nyugvó önbizalom fogta el.» (I., 120.)

Az atheneieket viszontag Perikles nemcsak bátorítja, de föltüzeli a háborúra. «Tántoríthatatlanul ragaszkodom ahhoz a nézetemhez, hogy a peloponnesosiakkal szemben engedékenyek nem lehetünk, így kezdi beszédét . . . Nyilván eddig is ellenséges szándékkal voltak irántunk, de ez most tűnt ki a legvilágosabban. Ugyan is, bár szerződésileg meg van állapítva, hogy vitás ügyeink elintézésére egymással szemben a törvény útjára lepjünk; továbbá, hogy kiki bírja háborítlanul azt, a mije van: se magok nem emeltek szót a törvényes úton való kiegyenlítés mellett, se elfogadni nem akarják, midőn mi nekik följánljuk, hanem inkább fegyverrel, mint beszédekkel akarják orvosolni sérelmeiket. Már többé nem panaszkodnak, hanem parancsolnak» stb. (I., 140.)

A háborúnak valóságos kitörését a thébeiek okozták, a kik előre is el akarták foglalni Plataeát, éjjel lepvén meg azt, bár

szerencsétlenül jártak. Most tehát nyilván készülnek a háborúra, mit Thukydides ekképen beszélt el.

«Mind a két fél semmit kicsinybe nem vevén, a legnagyobb hévvel készülődött a háborúra; a hév kezdetben mindig a legerősebb. Ekkor a fiatalság is nagy számmal volt a Peloponnesoson, nagy számmal volt Athenében is. Ez tapasztalatlan lévén, örömet kapott rajta, hogy háború lesz. A többi összes hellenség is feszült érdeklődéssel nézett a két legelső állam mérközése elé. Sok jósmondat is jára szájról szájra, sok ilyenről zenge a jóslatfejtők ajka mind a háborúra készülődő, mind a többi hellén államokban. Ezenkívül Delosban ezelőtt kevés földrengés volt, mely itt emberemlékezet óta nem fordult elő. Ezt is a bekövetkezendő események jelének hitték és vallották. S ha még valami más ilyféle eset történt, azt mind előkutatták.»

«A közvélelmeny, mondhatni, legnagyobb részt a lakeladimoniaiak iránt volt kedvezőleg hangolva, különösen azért is, mert ezek azt nyilatkoztatták ki, hogy föl akarják szabadítani Hellast. Tehát minden egyes ember, minden egyes állam azon törte magát, mikép segítsen rajtok szóval is, tettel is; s mindenki azt hiszi vala, hogy a dolog azért akad meg, ha ő nem vesz részt benne. Oly rossz hangulatban vala a nagy többség az athéniak iránt, mert egy része szeretett volna uralmok alól fölszabadulni, más része pedig attól félt, hogy alattvalóikká lesz.» (II., 8.)

Archidamos, spártai király, betörvén Attikába, még utoljára hírnököt indít Athenébe, ha talán engedékenyvé lenne, látván, hogy útban van az ellenség. De ezt Perikles nem ereszté be a városba, hanem elkísérteté vissza a határig. Ott, kísérőtől e szavakkal vált el a hírnök: Ez a nap a hellénekre nézve nagy szerencsétlenségek kezdete! — Perikles betakaríttatja a vidéken lakókat a városba, a hol alig megférnek; ütközet is esik a becsapók és az athéniak között. Ez nyárban történt. A következő télen halotti ünnepet rendeztek az ütközetben elesettek számára, mely alkalommal Perikles híres beszédet mondott el, a melynek elejét közlöm:

«Az itt szólottak közül sokan dicsérték már e törvenymeghagyta beszédet, hogy helyes, hogy azok fölül mondatik el, a kik a harcban elesvén, temettetnek. Én pedig elégnek találom, tett által lett derek férfiak megtiszteltetését tettel mutatni

ki (mit közkölségen fölkészült e sírnál láttok is), s hogy nem jó sokak erényét egy ember által veszélyeztetni, kinek, akár jól, akár rosszul szól, higyük. S bajos kellőt mondani ott, hol az igazit is alig várják. Mert a tapasztalt és jóakaró hallgató keveselli majd ahhoz képest, mit maga kívánna és tudna is előhozni; a tapasztalatlan pedig lehet, hogy megsokallja, ha valamit hall, mi fölülmúlja tehetségét. Mert csak addig tűrhető a mások dicsérete, a meddig kiki magát is arra képesnek tartja, a mit hall; ki annál különbet mond, annak már írgységből sem hisznek. Mivelhogy azonban eleink azt így helyesnek tartották, nekem is kell a törvényt követve, igyekeznem, lehetőleg mindeniktek akarattját és várakozását elérni.»*)

De az athéneieket az ellenség pusztításán kívül nagyobb baj is éré. A döghalál, Egyiptomból hajók által származván ide, mindjárt a peloponnesosiook becsapása után tört ki. Leginkább Athénét tarolta le, a hol a vidékről begyűlt menekvők össze valának zsúfolva; azután Attikának több legnépesebb helyeit is. A Peloponnesost nem igen támadá meg a betegség. Ennek leírása Thukydidesnél a remeklések egyike, a közvélemény szerint, melyhez csak Boccacciónak mestersége volna fogható, a melylyel ez a fiórenczi pestist leírta.

Szinte kétségbe esett a halmozott szerencsétlenségen az athénei nép. Perikles biztatása alig fog rajta, midőn elmondja:

---

*) Zsoldos így fordítja, bizonyosan érthetőbben, de kissé tágan is.

Azok, a kik e helyen már én előttem szót emeltek, beszédökben többnyire magasztalják azt, a ki divatba hozta, hogy itt még ily beszéd is legyen, s azt bizonyítják, hogy mily derék dolog ezt tartani azok fölött, a kik a csatatérekén hagyták életököt. Az én véleményem szerint ellenkezőleg elegendő volna, ha oly férfiak iránt, kik tettekkel szereztek magoknak érdemeket, tettekkel mutatnók ki elismerésünket is, olyanokkal, a minők most ez államilag rendezett halotti ünnepnél clóttetek kifejezésre jutnak, hogy így azon szolgálatok értékének megalapítása, melyeket oly sokan teljesítettek, egyetlen ember előadó képességének ügyességétől vagy gyarlóságától ne volna függővé téve. Különben is oly dologban, a melynél már az előterjesztés tárgyilagossága iránt is bajos hitet támasztani, nem egykönnyen lehet a szólónak a középútat közmegelégedésre eltalálni. Az a hallgató ugyan is, a ki a tárggyal szintén ismerős és kedvezőleg is van hangolva, könnyen arra a gondolatra juthat, hogy az előterjesztés nem fejezi ki mindazt, a mit ő még szeretne s a mennyit ő tud stb. stb.

«Hatalmatok nagyságát azért tüntetem szemetek elé, mivel, a mint látom, nem fogtátok föl, s nem becsültétek meg eddig kellőleg. S megvallom, hogy én azt, mivel hiú kérkedéstől nem ment, most sem hoznám föl, ha túl a rendén elcsüggedve nem látnálak. Ti abban a vélekedésben vagytok, hogy uralmatok csupán annyiból áll, hogy szövetségesekkel rendelkeztek: én pedig kinyilatkoztatom előttetek azt, hogy nyitva álló e két tér közül, a szárazföld és a tenger közül, ez utóbbi fölött, még pedig nem csak a most birtokokban levő rész fölött, hanem oly rész fölött is, a minő fölött nektek tetszik, ti vagytok a korlátlan urai, s nincs ebben a korban se király, se más nép a világon, a mely a ti összes tengeri erőtökkel szemben sikeres ellenállást tudna kifejteni.»*) (II., 62.)

«Ne tápláljatok tehát én irántam, a kivel egyértelműleg szavaztatok a háború mellett, haragot azért, hogy az ellenség azt vitte véghez, a mi tőle várható volt, minthogy akarátja előtt meghajlani nem voltatok hajlandók. De a miket magunkra várhattunk, azokhoz hozzájárult ez a pestis, az egyetlen, a mi bennünket várakozáson fölül ért. S tudom, hogy leginkább ez az, a mi miatt az irántam való kedvezőtlen hangulat oly magas fokra hágott nálatok. Pedig nem igazság szerint, ha csak majd, midőn netalán szintén véletlenül valami szerencse ér, ezt is nekem nem rójjátok föl érdemül. Azt, a mi Istentől jó, viselnünk kell a változhatatlanban való megnyugvással; a mi pedig az ellenség részéről ér bennünket, férfias szilárdsággal.**) E magaviselet jellemezte eddig e várost, most se legyen nálatok annak híja.» (II., 64.)

A nép hallgata ugyan Periklesre s nagyobb buzgalommal folytatá a hadi készülést: de a magán veszteség miatt szegény, gazdag egyaránt búsul vala. «Nem is nyugodtak addig, míg csak egyesülve ki nem öntötték reája haragjokat, pénzbírsággal sújtván őt. De csakhamar, a mint már ez a tömegnek rendes szokása, ismét vezérnek választák, s az összes közügyek intézését reá bízák — mert a közjó előmozdítására őt tartották legjobban helyén valónak. Igaz is, hogy míg béke volt, az ügyek

*) οὐκ ἔστιν ὅστις τῇ ὑπαρχούσῃ παρασκευῇ τοῦ ναυτικοῦ πλείοντας ἡμῶς οὔτε βασιλεὺς κολύσει, οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἔθνος τῶν ἐν τῷ πάροντι.
**) φέρειν κρηὶ τὰ τε δαιμόνια ἀναγκαίως, τὰ τε ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀνδρείως.

intézésében nagy mérséklettel járt el, az állam biztosságát sértetlenül megőrizte s alatta is lett legnagyobbá. Midőn pedig a háború kitört, ekkor is kimutatta, hogy az állam erő kifejtésre való képességét mily helyesen tudta megítélni. E háborúból harmadfél évet élt át s halála után derült csak ki igazán, mi éles látással ítélt föléle. Perikles győzelmet ígért az athéneieknek, ha az állam belső nyugalalmát megőrzik, a tengeri erőt főtartják, s az államot veszélyeztető vállalatokba nem sodorják.» (II., 62.) De a kik utána következtek, mindenben ellenkezően jártak el.

A háborúnak rossz hatását az erkölcsökre Thukydides emígyen mutatja meg:

«Egész Hellas fölháborodott, szakadások esvén minden városban (államban) a nép előljárói és az előkelők között; azok az athéneieket, ezek meg a lakedaimoniakat igyekeztek a magok részére vonni. Míg a béke tartott, azoknak meghívására se ürügyök nem volt, se arra el nem készültek. De kitörvén a háború, az és a szövetség-keresés mindenik újítani akaró félnek kész okot szolgáltatata arra, hogy a másiknak megrontására, magának pedig előnyére elhíjják azokat. E szakadások által minden városban sok es nagy szerencsétlenség történt, milyenek minden korban estek és fognak esni, valameddig az emberi természet ugyanaz lesz.

«Békeben és jó viszonyok között mind községek, mind egyes emberek jobb gondolkozásúak nem jutván kelletlen szükségbe. Ámde a háború, mely a megszokott kényelemtől fosztja meg az embereket, gonosz tanító; az az erkölcsöket hasonlóvá teszi a bajokhoz. Minden utóbbi szakadás a múlttól mintegy okulva, nemcsak a támasztás mesterségével, hanem a büntetések irtózatosságával is fölülmúlta az előbbieket. A szóknak közjelentéseit is a tettek igazolására változtatták meg. Az esztelen vakmerőséget emberszerető bátorságnak, az előrelátó meggondolást együgyű gyávaságnak, a józanságot férfiatlanságnak, a kétkedő hozzáértést tehetetlenségnek nevezik vala. Az örültséges heveskedés férfihoz illő tulajdonság, az óvatos tanakodás a dolog elől való elhúzódás volt. A mindenben gáncsoskodót mindenben megbízhatónak, az ellene szólót pedig gyanúsának tartották. A kinek sikerült a cselvetés, az volt az okos, a ki a cselvetést észrevette, az még okosabb; a ki pedig úgy intézkedett, hogy ne szorúljon ilyféle, arról azt hitték, hogy

a czimboraság megrontója s remeg az ellenségtől. A czimboraság előtt háttérbe szorult a vérrokonság is, mert az készlebb mindent merni. Az ilyféle egyesületek ugyan is nem azt tűzték ki magok elé, hogy gyámolítsák tagjaikat a törvények szerint, hanem hogy törvénytelen érdekeiket elégítsék ki, s a tagok iránti bizodalom nem az isteni törvényen alapúlt, hanem a közös törvényszegésen . . . . Boszút állani kívánatosabb volt, mint kárt nem szenvedni . . . . Ekkor ugyanis az államokban mind az egyik, mind a másik fél vezérei szépen hangzó nevek alatt, vagy hogy a népnek teljes politikai egyenlőséget, vagy pedig az előkelőknek józan uralmat vívjanak ki, a közjót, a melynek állítólag szolgáltak, magánversengeseik díjává tették. Ez érdekből nem rettentek vissza a legiszonyatosabb dolgoktól sem s az ellenfél megbénítására mindig följobb csigázták a büntetéseket . . . Ekkép az istenes jámborság egy pártnál sem volt becsben, hanem azok álltak nagyobb hírben, a kiknek sikerült valamit kajánúl keresztülvinni» stb.

Thukydidesnek történetírását, nem a peloponnesosi háborút, akarván ismertetni, csak röviden emlitem meg a Pylos körüli eseményeket, meg a spártai Brasidas hadjáratát Thrákiában és Amphipolisnak általa való elfoglalását, mely — mint előbb láttuk — Thukydidesnek számkivetését okozta; végül pedig a siciliai hadjáraton fogok kissé tartózkodni. Pylost az athénei Demosthenes veletlen elfoglalván és megerősítvén, a spártaiak azt fölötte restellék. Mert Pylos Messenia nyugati partján van, a honnan szintűgy lehet a spártaiakat nyugtalanítani, mint a peloponnesosiak becsapásai Athenét szorongatják. Sietvén a spártaiak onnan elűzni az athéneieket, még szerencsétlenebbül jártak, mert igen sok előkelő spártai fogságba esik. Kiváltásuk végett a spártaiak békeajánlásokat tesznek az athéneieknek: ámde ezek Kleóntól fölizgatva, mind többet-többet követelnek s nem hajlanak a megbékülésre.

Már előbb, a Mytilene ügyének előadásával, ismertette volt Thukydides ezt a demagogot. Mytilene, Lesbos szigetbeli város, elpártolt az athéneiektől; ezek tehát büntetésül azt mondják ki reájok, hogy minden férfit és fegyverfoghatót meg kell ölni, a nőket és gyermekeket pedig rabszolgaságba eladni. Az embertelen határozat végrehajtására egy hadihajót indítanak el az athéneiek: de sajnálkozás terjed el a városban s új gyűlést tartanak azon határozat megsemmisítésére. Sokan java-

solják, hogy ám lakoljanak a bűnösök, a kik tanácsolták az elpártolást, de ezek miatt ne pusztúljon el egy egész város. Most lép föl Kleon s így szónokol:

«Azt, hogy a népuralom, a demokratia, a mások fölött való uralkodásra képtelen, számos alkalommal tapasztaltam már, de főképen most, a ti megbánásotok alkalmával a mytileneiek ügyében. Ti ugyan is azt a bizalmas, őszinte magaviseletet, melyet a mindennapi életben magatok között megszoktatok, szövetségeseitekkel szemben is alkalmaztatok; s ha rászedő beszédeikre hajtva, hibát követtök el, vagy száanalomérzethből elnézők vagytok: nem gondoljátok meg, hogy ez oly gyöngeség, a mely, a mellett hogy reátok nézve veszedelemmel jár, szövetségeseiteket hálára sem kötelezi. — — — — —
A legszomorítóbb az, hogy mi soha sem tudunk szilárdul megállani a mellett, a mit egyszer elhatároztunk, s nem látjuk be, hogy oly állam, mely gyarlóbb törvényei mellett szilárdul áll, többre megyen, mint az, a melynek legjobb törvényei vannak ugyan, de nincsenek érvényben; s hogy a tudomány és tapasztalat híja, ha józan mérséklettel van összekötve, általában több sikert képes fölmutatni, mint a féktelenséggel járó ügyesség; hogy végre a gyarlóbb tehetségű emberek rendszeren jobban intézik az államok ügyeit, mint az eszesebbek. Ez utóbbiak ugyanis a törvényeknél bölcsőbbeknek akarnak föltűnni s arra törnek, hogy a közérdekben való tanácskozások alkalmával mindig övék legyen az igaz, mintha más ügyekben eszeségöket kimutatni nem nyílnék alkalom számokra. Ily eljárással aztán tömérdek kárt okoznak az államnak. Ellenben azok, a kik a saját belátásukban nem biznak eléggé, mivel szerényen elismerik, hogy gyarlóbbak a törvényeknél s nincs elég képességök egy derek szónok szavainak megbírálására, továbbá, mivel részrehajlatlan bírálók inkább, mintsem versenyzők, többnyire szerencsésen járnak dolgaikban. Így kellene nekünk is eljárjunk s nem kellene a szónoki ügyességben és okosságban való versenyzés vágyától elkapatni magunkat s az ellen, a mit a többség már elhatározott, új javaslatokkal állani elő» stb. (III., 37.)

Fölötte egyes s a tömeg megnyerésére nagyon helyes fogás. A művelt, tanult, eszes szónokok, a kik a közérdekben való tanácskozásokban arra törekednek, hogy igaznak mutassák be, a mit mondanak, veszedelmes emberek, úgy mond Kleon, sok kárt tesznek az államnak, tehát ne higen nekik a

nép. Ellenben olyan ember, mint ő, ki szerényen elismeri, hogy gyarló, de ragaszkodik a törvényhez, ahhoz, a mi már egyszer el van a többség által határozva, többnyire szerencsésen jár az állam ügyeiben. Kleon tehát nem tudós politikusnak, nem jeles szónoknak adja ki magát: azért a nép helyesnek tartsa az ő véleményét.

A pylosi ügyben is ellenzi a megbékülést.*) Aristophanes ostorozza azért Kleont és az eszeveszett demokratiát a *Lovagok* című vígjátékában, melyet Arany János remek fordításában olvashatni. A költő az athénei népet a Démos név alatt személyesítvén és gazdának mondván, lépteti föl, a kinek két szolgálja van: Demosthenes (a ki Pylost elfoglalta) és Nikias (a ki a béke mellett nyilatkozott mindig s a kit még meg fogunk említeni), mindkettő jeles athénei hadvezér. — A két szolgának sok panasza van gazdája ellen, a mióta ez Paphlagoniából egy új szolgát vett, a ki zsarnokoskodik a háznépen. A paphlagoniai szolga pedig Kleon, a ki timár-mesterséget üzetvén, Perikles után demagoggá lön.

Demosthenes, az egyik szolga, e panaszszal kezdi meg a komédiát:

Ejhaj, keservét a bajának! ejhaj!
 Hogy Paphlagont, az újanvett gonoszt,
 Pusztítná el, tanácsostúl, az Isten!
 Mert, a mióta ez házunkba pottyant,
 Ütleg miatt vész itt el a cseléd.

Később azután a nézőkhöz fordulva, így adja elő a ház állapotját, azaz Athéne jelen politikáját:

. . . . Van egy gazdánk nekünk,
 Bab-rágicsáló,**) mérges, pórias,
 A pnyxi***) Démos, zsémbes, álsüket,
 Vén emberecske. Újholdkor minap
 Megvett ez egy bőrvarga Paphlagont
 Szolgául, a legcselszövőbb ravaszt
 S árulkodót. Ez a bőr-paphlagon

*) «Die Darstellung des Kampfes bei Pylos ist ein Juwel der Historiographie. Ranke: *Weltgeschichte*. Erster Theil. Zweite Abtheilung. Dritte Auflage. Az 51. lapon.

***) Mert babbal szavaztak.

****) A Pnyx-dombon tartották a gyűléseket.

Hamar kileste gyöngéjét urának.
 S hízelgve, farkesóválva, csúszva-mászva,
 Bör-hulladékkal kedveskedve, agg
 Urát befonta, és így szólt neki:
 •Oh Démos, egy *) pert eldöntvén, fürödj meg,
 S egyél-igyál, van három obolod.
 Túlaljak ételt?» Akkor, ha melyikünk
 Ebédet készít, elragadja és
 Az úrnak ő kedveskedik vele.
 Minap is, hogy én lakón pitét***) habartam,
 Ármányosan körülfut, elrabolja
 S ő adja föl az én habartomat stb.

Tanakodnak azután a szolgák, kivel lehetne kitolni gazdája kedvéből a Paphlagont. Ha ez mint timár fölkapott, talán a bórkereskedő vagy épen a hurkás, hurka-áruló, még többre mehet a bab-rágicsáló, póriás gazda kedvében. — Egy hurka-árús? — kiált föl Nikias — hol kapunk ilyet?

Demosthenes. No majd keressünk. — Itt jön egy, fel a
 Piacra, mintha Isten küldené. —
 Oh boldog hurka-műves, erre, erre!
 Hágy föl, galambom, te, ki megjelentél
 E várost s minket is megmenteni!

A hurkás nem tudja, mit akarnak vele, míg Demosthenes azt nem mondja:

Oh még ma semmi, holnap szörnyű nagy!
 Oh, boldog Athéne dicső feje!
Hurkás. Mért nem bocsátsz el, hogy mossam én a bendöt
 S áruljam a hurkát? miért nevensz ki?
Demosthenes. Miféle bendöt, kuksi, nézz oda:
 Látod-e a nép tömött sorait? (Athéne népét.)
 Te mindezek fő kormányzója léssz!
Hurkás. . . . De hogy lehetnék,
 Hurkás létemre, oly nagy ember én?
Demosthenes. Hisz azért lehetsz nagy, mert olyan
 Aláláló, vásári s vakmerő vagy.
Hurkás. Ily polczra én nem méltatom magam.

---

*) Az athénei polgárok, mint esküdtek, három obolt kaptak napi díjúl.

***) Demosthenes a pylosi dolgot érti, melynek érdemét Kleon ragadta el tőle.

Thukydides.

Demosthenes. Mi a mennykőre hát! talán bizony —
Talán előkelő vagy?

Hurkás. Nem biz én! Alólkelő vagyok.

Demosthenes. . . . . . Ezer szerencséd,
Hogy rászülettél a közügyre hát!

Hurkás. . . . . . Csak azt csudálom,
Hogy én népet tudnék kormányozni!

Demosthenes. Hisz' az potomság. Tedd, a mit teszesz most;
Keverj, gyűrj össze minden közügyet
Gömböcözbe, hódítsd a népet, magadhoz
Édesgetvén szakácsi mézszavakkal.
Egyéb kolompos érdemed van immár:
Otromba hang, pimaszság, kofa-nyelv,
Van mindened, mi a kormányra kell stb. stb.

Soha égetőbb gúnyt nem fejezett ki senki a szertelen demokrátiára, s valóban csodálni kell az athénei népet, a mely ilyen gúnyt megtapsolhata, s mégis követé Kleont a csatába. Mert habár ezt bölcs politikusnak nem mondhatja senki, Thukydides is legerőszakosabbnak mondja, de gyáva ember nem vala.

A mennyire a spártaiak a pylosi ügyben nem boldogultak, annyira jól folyt hadakozások Brasidas vezérlése alatt Thrakiában, Amphipolis körül. Helyre ütendő az athéneiek veszteségét, Kleon vezeté oda a hajóhadát, de ott életét veszté. Brasidas is meghalván, a ki hasonlóképen nem hajlott vala a békére; most a kifáradt felek, Spárta és Athéne, békét kötnek, melyet Nikias-fele békének neveznek, mert a lakedæmoniak (spártaiak) Nikias és Laches által csinálták meg az egyezséget. (V., 43.) Ezt a békét is Aristophanes egy vígjáték tárgyává tévé, azt *Békének* nevezvén.

Azonban ez egyezés vagy béke a korinthosiaiak és mások beleegyezése nélkül történvén meg, végrehajtása sok nehézségbe ütközék, tehát a háború tüze a béke hamva alatt folyvást égvén, csakhamar újra kilobbana. Sikeliából az Egesta városának követei Athénébe jönnek, segítséget kérni a syrakusaiak ellen, a kik a leontibelieket kizavarták volt, avval támogatván kérésöket, hogy nekik pénzök és lovasságok van, s hogy más sikeli városok is az athéneiekhez fognak csatlakozni. Az athénei gyűlés el is határozza a segítség-adást, vezéreknek Nikiast, Alkibiadest és Lachest nevezvén ki. «Erre az igazi ok ugyan semmi egyéb nem volt, mint az a vágyódásuk, írja Thukydides,

hogy azt a szigetet teljesen uralmuk alá hajtásák: de e mellett azt a tetszetős ürügyet is használták, hogy vérrokonaiknak s egyszersmind korábbi szövetségeseiknek akarnak segítségökre menni.» (VI., 6.)

Ezután ötödik napra újból népgyűlés jött össze, a melyben a felől határozzanak, hogy miképen kell leggyorsabban a segítség-adást létesíteni. Azonban «Nikias nem örömetst vévé, midőn vezérré való megválasztatásáról értesült; mert abban a nézetben vala, hogy a városbeliek most csekély és csupa merő látszatra alapított ürügy alatt nagy dolog után, Sikelia után, török magokat». Nikias tehát így szóla a gyűlésben: «Ez a népgyűlés most azért jött ugyan össze, hogy véglesen megállapítsa, minő hadi készüllettel lépünk föl Sikeliában: azonban az én nézetem szerint most még azt kell szemügyre venni, vajon célszerű-e a hajóhadat oda elindítani? hogy ne döntsünk hamarosan ily roppant fontos kérdésben, s hogy végre holmi idegen származású *) emberek szavaira hallgatva ne siessünk egy oly háborút nyakunkba venni, a mely mi velünk semmi vonatkozásban nem áll. Én, a mi magamat illeti, épen a hadi téren szerettem tekintélyemet, s ha van valaki, én vagyok az, a ki életemet a legkevésbbé féltém: ámbár azt tartom, hogy épen nem rosszabb hazafi az, a ki élete és javai felől egyaránt gonddal örökődik, mivel az ily férfi már csak a maga javáért is minden lehetőt megtesz, hogy az állam minél kedvezőbb helyzetben legyen.**) Tudom, hogy a ti gondolkozásokatok módja mellett nem sokra mehetnek, ha arra intenélek, hogy jobb megőrizni azt, a mi birtokotokban van, s hogy nem kell a távol jövő kétes kilátásért a kész meglévőt kockárára vetni. Ennél fogva csak azt akarom kimutatni, hogy a ti mostani fölbuzdulástok nem idő-

*) Az egestaiak dór eredetűek valának.

***) Ranke Nikiasnak e nyilatkozásában némi megbocsátható gyöngeiséget lát . . . «Man schreibt ihm (Nikias) aber die Betrachtung zu, dass er nicht in Gefahr sein wollte, auch einmal einen Nachtheil zum Schaden seines Vaterlandes zu erleiden; ein verzeihlicher Egoismus, da er in einem Misstrauen gegen sich selbst wurzelt.» (Ranke: *Weltgeschichte*. Erster Band. Erste Abtheilung. Seite 325.) — Én Nikias nyilatkozatából nem azt érthetem ki, mit Ranke. Nem «megbocsátható egoismus», hanem böles meggondolás szól Nikias nyilatkozatából; s önbizalma is józan.

szerű, s hogy nem könnyű annak a megszerzése, a minek most úgy utána estek.»

Elmondja azután, hogy Sikeliába menvén, sok ellenséget hagynak itt, a kik, a békekötés ellenére, csak lesik az alkalmat, hogy megtámadják Athénét. «Az sem szabad felednünk, hogy egy roppant betegség és nagy háború után csak most kezdünk magunkhoz jönni — folytatja Nikias — minél fogva mind vagyokban, mind népességben gyarapodásnak indulunk. Az volna a helyes, ha ezt az erő-szaporodást inkább a magunk szükségéinek kielégítésére, mintsem holmi bujdosókért áldoznók föl, a kiknek az érdeke azt követeli, hogy bennünket ügyesen reászedjenek. — — — Ha pedig valaki oly nagyon örül annak a vezéri állásnak, a melyre megválasztották, s csupán a saját érdekét tartván szem előtt, e vállalat mellett izgat, még pedig, a mi különösen figyelemre méltó, vezéri álláshoz oly nagyon is fiatal fővel; s ezt csak a végből teszi, hogy versenypárpái miatt bámulat tárgya legyen, s hogy az ezekre tett nagy költségeiben az állami főhivatalok némi gyámolítására legyenek: ne adjatok az ilyféle embernek eszközt a kezébe arra, hogy a haza veszedelmes helyzetének az árán saját magát fitogtathassa. Gondoljátok meg, hogy az ilyen emberek az államnak ártalmára vannak, a saját javaiknak pedig pusztulásával járnak, s hogy ez a tárgy nem olyan, hogy ifjonzok határozhatnának s széleskedve el is járhatnának benne.»

Nikias itt olyan politikai igazságot fejez ki, mely nagy figyelemre méltó. Előbb azt mondta, hogy életét legkevésbé sem félti, ámbár nem tarthatja rossz hazafinak azt, a ki élete és javai felől egyaránt őrizkedik, mert az az állam jólétével is, már saját javáért is, gondol. Ellenben, a ki a maga javával könnyelműen bánik, az bizony az államnak is rossz gazdája lesz; hasonlóképen, a ki saját életét sokra nem becsüli, az a mások életével sem gondol sokat. A valódi vitézség nem könnyelműség.

Nikias azt Alkibiadesre nézve mondta ki. Mert, így folytatja Thukydides: «Legnagyobb buzgósággal Kleinias fia, Alkibiades, működött e vállalat mellett, egy részt abból az ösztönből, hogy Nikiasnak ellene működjék, a kinek politikai ellenfele volt, s a ki még ezenfölül a föntebbi beszédben kemény oldalvágásokat is mért ő reá; más részt s főkép azért, mert vágyva-vágyott magát egy hadi erő élén látni, abban a remény-

ben, hogy majd Siciliát es Karthagót meghódítván, egyúttal magánviszonyait is rendbe hozza, s kincshez és hírnévhez is jut. Alkibiades ugyan is azért, mert polgártársai előtt nagy figyelem tárgya volt, a lovaira es egyéb fényűző kedvteléseire való költsékezésben túl járt az anyagi helyzete szabta mértéken. S ő lett is később Athéne bukásának egyik főokává.» (VI., 15.)

Thukydides azután így beszélteti Alkibiadest: «Athéneiek! Engem a vezérkedés jobban megillet, mint másokat. Kénytelen vagyok ezen kezdeni, mivel Nikias e miatt akadt belém. S azt hiszem, méltó is vagyok arra. Mert az, a mi miatt megszólás tárgya vagyok, az államnak ép úgy hasznára szolgál, mint a hogy magamnak és őseimnek becsületére válik. Ugyan is hogy én az olympiai ünnepeken*) mint az állam küldöttje, nagy fény és pompa kifejtése mellett leptem föl, az a helléneknél oly magas véleményt támasztott hazám nagysága felől, hogy az a valódi hatalmát jóval fölül haladja; holott előbb azt hitték, hogy a háború már végeképen elcsigázta. Én het fogatot állítottam a versenytérre; eunyt pedig még magán ember ott nem állított ki. Én azonkívül, hogy a kocsiversenyen a győzelmet megnyertem, egyszersmind a második es negyedik díjat is megkaptam, s részemről egyebek is e győzelemnek megfelelőleg történtek ottan. Ezek az uralkodó fölfogás szerint oly dolgok, melyek az embernek becsületére válnak, s egyszersmind, mert azt mutatják, mit van módjában megtennie, ezeknek alapul szolgáló hatalomra is engednek következtetni.**) Ugyanez áll arra a pompára nézve is, a melyet én a karok betaníttatásában s egyebekben ki szoktam fejteni. A mily természetes az, hogy ezek által polgártársaim irigységét keltem föl; ép oly bizonyos az, hogy az idegenek az erő kifejtését látják bennök. Így tehát nincs haszon nélkül az az esztelenség, midőn az ember magának költséget csinál, mivel ez által nem csak magát, hanem hazáját is emeli. De aztán az sem igazságtalanság, ha az ilyen ember sokat tesz föl magáról s másoknál többre tartja magát.»

*) Kr. e. 420-ban, öt évvel a sikélliai hadjárat előtt.

***) Ezt Thukydides ily röviden fejezi ki: *τόμω μὲν γὰρ τιμὴ τὰ τοιαῦτα, ἐκ δὲ τοῦ δρωμένου καὶ δόναμις ἅμα ἱπποοῖται.*

«De vajon a közügyeket rosszabbul tudom-e intézni másnál, ezt tekintsetek meg. Én a Peloponnesos leghatalmasabb államait minden nagy költség és veszedelem nélkül részetekre vontam,*) s ekkép oda vittem a lakedaimoniakat, hogy Mantineiánál összes hatalmukat egyetlen nap szerencséjére bízák. Megnyerték ugyan a csatát, de még máig sem ócsúdtak föl teljesen ijedelmökből. Ezt az összeköttetést hozta létre az én fiatalságom s minden közönséges mértéket meghaladni látszó esztelenségem a peloponnesosiak hatalma ellenében . . . . Ne féljetez ettől most sem s mindaddig, míg én vele teljes mértékben bírok, s míg Nikias a közhit szerint szerencsés, igyekezzetek mindkettőnket jól fölhasználni» stb.

Még egy gondolatot közlök Alkibiades beszédéből, melylyel, mint maximával, a politikai nagyravágyás mindenkor mentegetődött és fog mentegetődni. «Nincs hatalmunkban meghatározni, mennyire terjeszszük ki uralmunkat, hanem kénytelenek vagyunk, ha már idáig jutottunk, az egyiknek hatalmunk alá való hajtására gondolni, a másikat pedig hatalmunk alól ki nem eresztetni. Mert ha mi uralmunkat másokra ki nem terjesztjük, az a veszedelem áll be, hogy mi kerülünk a mások uralma alá.» (VI., 17.)

Nikias még egyszer fölszólala. Meg lévén végképen határozva a Sikeliába való elindulás, ő most lehető nagy készüllet tüntet elő, mely okvetetlen szükséges lesz, gondolván, hogy evvel tartóztathatja vissza a népet. «Miután látom, hogy e válalattal semmi áron nem akartok fölthagyni, azt kívánom, hogy sikerüljön nektek legjobb óhajtásotok szerint. Mi, a mint hallomásból tudom, oly hatalmas államok ellen akarunk síkra szállani, a melyek függetlenek s politikai változásokra nem vágyanak. Ezek természetesen nem vetik alá magokat hatalmunknak csak azért, hogy változás történjék, a mit nem kívánnak. Ugyan is Naxost és Katonát nem számítva, a melyek a leontioniakkal való rokoni összeköttetésnél fogva hozzánk csatlakoznak majd, van még hét olyan állam, a melyek minden tekintetben csaknem olyan hadi erővel bírnak, mint a minő a miénk; s ezek között van Selinus és Syrakusa . . . De a miben minket fölül-

---

*) Alkibiadesnek sikerült volt Argost, Mantineiát és Elist szövetségre bírni az athéneiekkel.

múlnak, ez az, hogy sok a lovasságuk s hogy élelmök a saját földjökön megterem, s szigetökre nem kell gabonát szállítaniok, hogy élhessenek.» — Tehát tengeri zár által nem lehetne azokat éhséggel megvenni, mint Athénét. — Előszámlálja Nikias, hogy sok nehez fegyverzetű gyalogság, sok nyílas kell, meg sok parittyás, kiket az ellenséges lovasság ellen lehessen állítani; kell sok hajó is, nemcsak a fegyveresek elszállítására, hanem a gabonáéra is. «Továbbá molnárokat és kenyérsütőket kell magunkkal vinni, hogy ha valahol a hajózásra kedvezőtlen idő találna meglepni, a sereg élelemhiányt ne szenvedjen . . . Legfőképp pedig pénzt kell vinnünk hazulról, a mennyit csak lehet; mert a mi az egestaiaknál állítólag készen levő pénzt illeti, legyetek meggyőződve, hogy az nem egyéb, mint pusztaszó.» Egyéb nehézséget is hozza föl Nikias, evvel végezvén beszédét: «Ha valaki más véleményen van, én kész vagyok a vezérségben helyemet neki átengedni».

Semmi sem tartóztatja vissza a neki buzdúlt athéneieket. «S ez a roppant hév, a melylyel a nagy többség a dolog körül buzgólkodott — írja tovább Thukydides — azt idézte elő, hogy az az egy-kettő, a ki nem tudott benne megnyugodni, attól való féltében, hogy ellenkező nézetének kifejtése miatt a többiek előtt rossz hazafi hírébe jut, némán hallgatott. Végre egy athénei polgár föllépvén, Nikiashoz fordul s azt mondja neki, hogy nincs többé helye annak, hogy kibuvókat keresgéljen, hanem mondja ki kereken az egész népgyűlés hallatára, minő hadierő az, a melynek megadását kívánja a polgárság részéről. Nikias erre kelleetlenül ugyan, de mégis elmondta, hogy szeretne ugyan e tárgyban vezértársaival nyugodtan megállapodásra jutni; a mint azonban ő jelenleg gondolja, nem kevesebb, mint száz háromsoros evezősből álló hajóhaddal kell tengerre szállaniok. Szállítóhajókat adhatnak az athéneiek annyit, a mennyit elegendőnek látnak, s ilyeket még a szövetségesektől is szerezhetnek. Nehéz fegyverzetű gyalog katonának legalább ötezer főnyinek kell e hajóhaddal menni; ha lehetséges, még nagyobb számban is. Egyéb fegyvernemet is ehhez hasonló arányban kell e hadi vállalatra kiállítani; nyílasokat saját magunk közül is, Krétából is, nem különben parittyásokat is. Ezen kívül mind azt, a mi szükségesnek mutatkozik, szintén el kell még készíteni és a hajókra rakni.»

E nyilatkozat után az athéneiek nyomban nephatározatot

alkottak, a melynél fogva a vezérek teljes rendelkezési jogot nyertek, hogy mind a hadak nagyságát illetőleg, mind általában az egész hadi készületre nézve akkép intézkedjenek, a mint szerintök az athénei érdekeknek legmegfelelőbb.» (VI., 24., 25., 26.)

Nem folytatván tovább Thukydides munkájának ismertetését — mert elégnek tartom, a mit belőle közöltem — csak röviden mondom el, hogy VI. könyve az athéneiek szerencsétlenül viselt dolgait Siciliában s a perbe fogott Alkibiades különös történeteit adja elő, a ki, boszút akarván állani athénei ellenségein, a spártaiakat buzdítá föl saját városa ellen. «Nem az szereti igazán hazáját, a ki annak igazságtalan úton való elvesztése után nem bír ellenségesen föllépni ellene, hanem az, a ki hazája után való epedésből minden eszközt megragad arra, hogy ismét megnyerhesse.» Így szónokol Spártában Alkibiades. «Ennél fogva, lakedaimoniak, megvárom tőletek, hogy minden vállalatokban, bármily veszedelmesek és csalódással járók is, egész bátran rendelkeztek velem; s gondoljatok ekkor arra, hogy ha én ellenség létemre sok kárt okoztam nektek, szintén képes lehetek, ha veletek baráti viszonyban állok, elegendőképen hasznotokra is lenni. Mert én az athénei viszonyokat gyökeresen ismerem, ti felőletek pedig volt alkalmam ítéletet szerezni magamnak.» (VI., 92.) Így szól és gondolkodik minden politikus, a ki csak a maga személyes érdekeit hajhászsa.

A VII. könyv elején Thukydides az athéneiek megdöbbenését írja le, midőn nagy seregök elvesztének híre érte őket, s hogy még sem estek kétségbe, hanem folytatták a háborút. A mit Zsoldos Bevezetésének XLIII. lapján ír, avval fejezem be ismertetésemet. «Szabatosság, erő, nemes egyszerűség, magas méltóság képezik fényes tulajdonait a Thukydides stílusának. Ezek a művet úgy tüntetik föl az olvasó előtt, mintha benne nem is egy történetíró, hanem a történelem műzsája szólna. S e tulajdonok benne kiváltképen a nagy küzdelmek, megrendítő szerencsétlenségek tárgyalása alkalmával tűnnek föl leginkább, úgy hogy épen nem túlzás, midőn Macaulay a mű hetedik könyvéről azt mondja, hogy ez az emberi művészet netovábbja.»

* * *

Hadd szóljak még valamit magáról a fordításról és nyelvről.

A fordítás, mint az olvasó észrevehette, általában fesztelen; sok helyütt inkább paraphrasis, mint szoros fordítás; *) tehát inkább az eredetinek tág értelmét, mintsem annak csínját adja. Így sok vész el a Thukydides írói művészetéből. De mint-hogy ez majdnem utólérhetetlen, a magyar olvasó szívesebben veszi talán a fesztelen tágasságot, mint a feszes szorosságot, mely annyira-mennyire a thukydidesi művészetből is törekszik valamicskét eltulajdonítani. Reménylem, hogy Zsoldosnak fesztelen fordítása megkedvelteti Thukydideset a magyar olvasó közönséggel, mely azután kedvet kap a thukydidesi művészetnek is a megismerésére.

A fordítás nyelvére nézve Zsoldos az Előszó VI., VII. lapjain ezt a vallomást teszi, hogy «figyelembe vette a magyar próza jelenlegi állapotját, jelesen legkitünőbb prózairóink, Szalay László, báró Kemény Zsigmond, Csengery Antal stilusát». Zsoldos a nagy munkán végig csak a tudott idő-alakot használja; ő a múltnak semmi viszonyát, semmi különbségét nem ismeri, nem fejezi ki. Akár hol nyitom ki Szalaynak *Magyarország történetét*, ilyen igebeli idő-alakok tűnnek szemembe, például: «Apád nem *ellenzé*, s néhány év múlva . . . a biharvár a magyar birodalomba *olvasztatott*». — «Mások ilyenemű kísérletei, mint például Csörszé, ki e tájban Bajorországot *pusztítá*, szerencsétlen véget *vettek*». — «Árpádnak, ki most Fehérvárt *választá* székhelyül, nem *volt* része a vállalatokban; ő azon *vala*, hogy a hazát, melyet *szerze*, az utódokra szállíthassa.»

---

*) Zsoldos a II. könyvnek e kezdetét: «ἀρχεται δὲ ὁ πόλεμος ἕδῃ Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων καὶ τῶν ἑκατέρων ξομιάχων», mely szó szerint ezt mondja: «kezdődik már a háború az athéneiek és peloponnesosziak meg mind a kettejük szövetségesei között» — így fordítja: «Ezennel ahhoz az időponthoz jutottunk már el, a melyben a háború nyíltan kitör az athéniak és peloponnesosziak, meg a két fél szövetségesei között». Nem annyira a paraphrasis, mint a «pluralis maiestaticus» sért itt. Thukydides sehol sem beszélt így: «mi írunk», hanem mindenütt így: «én írok». Legelején és az amphipolisi történet elbeszélésében magát a harmadik személybe teszi, így: «Thukydides írta», «Thukydides vezérkedett» stb.

Akár hol nyitom ki Csengery Antalnak e művét: *Történetírók és történetírás*, ilyenekre bukkanok: «Minden nagy költő a történetek tanulása, utazás, életismeret által *készült* az inventióra, azaz előbb *megszerzé* a való ismeretét, mielőtt azt földolgozni, eszményíteni *kísérli vala meg*». — «Egyetlen nagy vagy újabb szempont sem *vezérlé*; egy problémát sem *old*a meg; egy *tableaut* sem *végze* be.» — Hogy százával, ezrivel gyűjthetni ilyen példákat a nevezett írók munkáiból, azt elhiheti az olvasó.

Zsoldos tehát a stilusra nézve nem követte Szalayt és Csengeryt. Miért nem? Talán két okból. Egyik, mivelhogy a népnelvben nem találja a múltnak viszonyait jelölő többféle időalakokat. De valamennyi irodalmak példája mutatja, hogy nagy különbség van az irodalmi és a népnelv között. Amaz tudniillik a múltnak kincselével is gazdag, melyet a népnelv már nem ismer. Az irodalmi nyelvnek föl kell szednie a népnelvből, a mi jót ez csak megtartott; de nem szabad elejtenie, a mit az elfelejtett, ha megvan a régibb irodalomban. Igaz, a mai népnelv — legalább az ország legnagyobb részében — nem él már a magyar nyelvnek azon sajátosságával, mely a múlt időnek viszonyait oly szabatosan tudja kifejezni, mint se a német, se a latin nyelv nem bírja tenni: de az irodalmi nyelvben megvan, még pedig a XV. századtól fogva a XIX. század első negyedéig. E sajátosság által válik csak a magyar stilus igazán historikus stilussá. Vajon készakarva foszsa-e meg magát az irodalmi nyelv attól az ékes gazdagságtól? En azt gondolom, nem szabad magát attól megfosztania!

A másik ok az bizonyosan, hogy Zsoldos ott találja ugyan a nevezett írókban a múlt időnek többféle igealakjait: de nem találhatja meg azokban a szabályt, mely szerint helyesen lehet és kell azon igealakokat alkalmazni. Ebben igaza van, s ezt föl is hozhatja mentségére. Azonban, a mi Zsoldosnak teljes mentsége, az nem mentsége a magyar nyelvtudománynak, sőt ennek szent kötelessége a múlt századok példáiból vonni ki a szabályt és világosan kifejezni. Ezúttal nem mondok többet erről a nyomós tárgyról.

Ugyanott írja Zsoldos, hogy «különösen a Deák Ferencz beszédei azok, a melyek a beszédek áttételénél mértékadók voltak reám nézve. Ezek ugyan a stilus plasticitása és tömörsége tekintetében a Thukydides közlöttele beszédekét nálunk a leg-

jobban megközelítik». A mennyire helyesnek tartom, hogy Zsoldos a Deák Ferencz beszédeit vette «mértékadóknak», annyira kívánatosnak is találom, Deák valamelyik beszédének egy thukydidesi beszéddel való tüzetes összehasonlítását, mi föltte tanulságos lenne. S ezt az egybehasonlítást magától Zsoldostól szeretném látni. Talán megteszi valamikor.

HUNFALVY PÁL.

IPARUNK ÜGYÉBEN.

I.

Az iparteremtésnek általában kétféle módját különböztetjük meg, tudniillik vagy természetes módon várni kell a míg az önmagától fejlődik, vagy pedig mesterséges úton kell azt létrehozni vámkorlátok emelése által. Az első módozatot a szabad kereskedelem hívei vallják magokénak, az utóbbit a védvám pártiak. Bármit mondjanak azonban az elmélet emberei, a nemzetek a létért való küzdelemben nem ragaszkodhatnak föltétlenül se az egyik, se a másik párt nézeteihez, hanem azoknak cselekedniök kell, és pedig áldozatok árán is, még pedig rohamosan fejlődő századunkban haladéktalanul.

Az 1867-iki XII. törvénycikk megalkotása óta közös kapcsolatban élünk az osztrák állam örökös tartományaival, a melyekkel együtt egy vámterületet alkotunk. A monarchia által kezdetben üzött vámpolitika jobban megfelelt a mi érdekünknek is, a mennyiben az a szabad kereskedelem elvein volt fölépítve. Azonban időközben megváltoztak a viszonyok és különösen a mióta a német birodalom vámjait fölemelte úgy az ipari tárgyakra, mint a nyersterményekre: kénytelen volt az osztrák-magyar monarchia is erre a politikára lépni, mert különben előrelátható volt, hogy a magasabb vámok által kiszorított iparcikkek és nyerstermények oda fognak tódulni, a hová azok az alacsonyabb vámtételek mellett könnyebben bejuthatnak, s ott a belföldi iparcikkeknek, félgyártmányoknak és nyersterményeknek versenyt fognak csinálni.

Ez az irány kifejezésre jutott nálunk az 1882-ik évi XVI. törvénycikkben az osztrák-magyar vámterület általános

vámtarifájáról, de még inkább az annak kiegészítő részét képező 1887-ik évi XXV. törvénycikkben. Azonban bármennyire is magasak azokban a vámdíjak nyersterményekre nézve, és habár ezek földművelői népünkre előnyösek is: mégis sokkal nagyobb az a teher, a mit a magasabb védvamos iparczikkek vámdíjai által magunkra vállaltunk, s a melynek legnagyobb részét a városi népelem fizeti.

A külföldi iparczikkek beözönlése ellen tehát elegendőleg megvéd bennünket az említett 1882: XVI-iki s az 1887: XXV-iki törvénycikk, továbbá a vámoknak aranyban, vagy az ennek megfelelő ezüst értékben vagy papírban való fizetése által, a mely szintén 20—25 százaléknyi vámemelésnek felel meg. Nekünk azonban nem csak ezek ellenében, hanem főképez erősen kifejlett osztrák ipar ellen kell védekeznünk, a melynek magasra fejlett iparágai nálunk minden keletkező új iparágat már csírájában elnyomnak. A cseh, morva és sziléziai, valamint az alsó- és felső-ausztriai és stájer és más osztrák tartományok nem egy iparczikke kiállja már a világversenyt is, s a küzdés ezek ellenében nekünk annál nehezebb, mivel közel vannak hozzánk és mert ugyanazon rossz valutával bírunk, mint ők, a mi reánk nézve sokkal nagyobb hátrány mint amazokra, és még hozzá azok sokkal olcsóbb hitellel s egyéb iparfejlesztő eszközökkel is rendelkeznek, a melyekkel mi nem bírunk.

A monarchia tulsó felével kötött szerződésünk azonban akadályoz bennünket szabad mozgásunkban, s azért expediens után kellett néznünk, a mely által ebből a helyzetből, a mennyire lehet, kibontakozzunk. Sikerült is ezt némileg megtalálni az 1881-ik évi XLIV. törvénycikkben, a mely az újonnan keletkező iparvállalatoknak nyújtandó kedvezményekről szól. Ez a kedvezmény az 1887-ik évi III. törvénycikk által 1887 január 1-től kezdve kiterjesztetett azon bányászati vállalatokra is, a melyek fémeket lugszás vagy foncsorozás útján termelnek. Végre pedig az 1885-ik évi XXIII. törvénycikk által a vízjogról, a vízerőnek igénybevétele gyári használatra szintén kellőleg szabályoztatott. Az állami kedvezményeken túl Szeged szabad királyi város törvényhatósága 1886-ban egy öt évre terjedő s a belügyminiszterium által jóváhagyott hét pontból álló szabályzatot alkotott, melynek első pontja értelmében az ott létesítendő gyári ipari vállalatoknak bizonyos mérsékelt díj mellett vagy egészen ingyen az építkezéshez szükséges területet ad,

továbbá a gyártelephez vezető utakat kiépítteti, esetleg vízvezetési hálózatát addig kiterjeszti és még egyéb kedvezményekre nézve is hajlandó az illetővel tárgyalásba bocsátkozni. — Mindezek ellenére azonban sajnosan tapasztaljuk, hogy nagyobb gyári vállalatok — főkép a szövő-fonó iparból — alig keletkeznek nálunk, a minek főoka, hogy a fentebbi törvényekben elősorolt kedvezmények még mindig nem nyújtanak elegendő biztosítékot a vállalkozónak arra nézve, hogy nálunk nagyobb befektetéseket tegyen és hogy pénzt el ne veszítse.

Mit kellene tehát a jelen körülmények közt tennünk, hogy gyáripari vállalatok nálunk nagyobb számban és nagyobb tőkével létesüljenek és hogy üzemeket megkezdhessék?

Szerény nézetem szerint a meglevő törvényeket s a szabályzatot az eddiginél szélesebb körben és mentől több nyelven kellene hirdetni és terjeszteni, még pedig úgy a külföldi lapokban mint az ott székelő kereskedelmi ügyvivőink (consulatusaink), kereskedelmi és iparkamaráink stb. által, megbízván az utóbbiakat, hogy ezeket hatáskörükben ne csak terjeszszék, hanem hogy azoknak érvényt is igyekezzenek szerezni.

Azonban ezt még nem tartanám elegendőnek, mert ez meg mindig csak a papíron való nyargalás. — Ember szükséges oda, még pedig egy körültekintő széles lát- és ismeretkörrel bíró oly férfi, a ki helyi, kereskedelmi és törvénykezési ismeretekkel bír, s a ki kormányi és törvényhatósági megbízásokkal ellátva beútatná az iparos országokat és vidékeket, s azokban az alkalmas és képes iparosokat és gyárosokat fölkeresné, s ügyünknek megnyerné. Főadata volna a kiküldendő egyénnek, hogy a vállalkozni akaróknak, vagy vállalkozási hajlamot mutatóknak fölvilágosítást adjon a mi viszonyainkról, fogyasztási képességünkről, törvénykezésünkről, népünkről, szokásaink- és hajlamainkról stb. és hogy azoknak mindabban kezére járjon, a mire csak egy nagyobb ipartelep létesítésénél szükségök lehet.

Azon kiküldöttnek legelőbb szemügyre kellene venni a német birodalmat, s ebben főkép Elzaszt, a rajnavidéki Pfalzt és Szászországot, mint a német birodalom legnagyobb iparúzó országait és tartományait. Azután el kellene mennie a kis Belgiumba és Svajcza, Franciaországba, sőt Nagybritanniába is, noha az utóbbi országban a munkabér magassága miatt, a mit mi meg nem fizethetünk, az odavaló munkás aligha lenne

hajlandó hozzánk beköltözni. Mert megjegyzendő, midőn egy nagyobbserű ipartelep áthelyezéséről van szó — s itt csak is ez történhetik — akkor az illető gyárosnak nemcsak tőkájével és munkagépeivel kell ide áttelepednie, hanem törzsmunkásai-val is. Az utóbbiakkal is azért, mert ha várni kellene, míg magának itt munkást nevel, addig szépen tönkre mehetne s utána csak egy másik vagy talán csak harmadik gyáros tudna boldogúlni.

Hogy miért ajánlom én főkép a fönt elősorolt államokat arra, hogy azokban vállalkozókat keressünk és nem a közelebb levő osztrák örökös tartományokat, erre a feleletet röviden a következőkben adom meg.

Az ipar és kereskedelem nem indul érzelmek után, itt főkép az anyagi körülmények határoznak. Ezek: személy- és vagyónbiztonság, gyors és jó igazságszolgáltatás, jó utak, megbízható kereskedelmi osztály, szolid üzleti viszonyok stb. Ha a külföldi vállalkozó meggyőződik, hogy ezek nálunk mind megvannak, a hogy van is, akkor, legyen az francia, német vagy angol, ép oly szívesen fog nálunk megtelepedni, mint akár az osztrák, cseh, morva, sziléziai vagy akármely más országból való vállalkozó vagy gyáros. Azonban a távolabb eső külföldi letelepedése nálunk sokkal kívánatosabb, mert példa is mutatja, ha különben önként magától nem folyna, hogy az osztrák szomszéd letelepedése nálunk sokszor nem egyéb mint üzleti ürügy arra, hogy annak a révén mentől több idegen gyártmányt hozhasson be országunkba, és hogy azt mint bel-földi gyártmányt itt annál könnyebben forgalomba hozhassa és jó áron túladhasson rajta. Ilyenek rendszerint kisebbserű gyártelepet létesítenek, csekély beruházásokat tesznek és csak azért tartják azt forgalomban, hogy a neve meg legyen. Az ilyenek által itt még oly kezdő ipar sem keletkezhetik, a mely idővel megerősödhetnék, mert az ily kisebb telep működését könnyen meg lehet szüntetni, ha már az illető eléggé kizsákmányolta különben is könnyen hiszékeny népünket.

Másként áll ez azonban a távolabbi külföldről ide telepedő vállalkozóval vagy gyárossal, a ki itt kénytelen testtel-lélekllel és mindig jelen lenni; mert nagy távolságból nem lehet ám gyárat berendezni, vezetni vagy a fölügyeletet tartani. A ki aztán egész vagyontát nálunk egy vállalatba befekteti, minden reményét s egész jövőjét erre helyezi, az jobban is

símúl hozzánk minden utógondolat nélkül, annak nem lesznek a mienktől elterő érdekei, nem fog másfelé húzni akarni és máshová tartozni. Az ilyenért, és főkép munkásaiért, lehet is, de kell is többet tenni, és számukra olcsó és kényelmes lakásokról s élelmezésről gondoskodni. Az által pedig, hogy gyermekeik oktatásáról is gondoskodunk, az új nemzedék bizonyára meg is magyarosodnék, tehát a nemzetiségi kérdés sem fogna oly könnyen fölvergődhetni. Nem kell továbbá megijedni a munkás-kérdéstől sem, mert például Anglia az ő tömérdek munkásaival mégis csak hatalmasabb és gazdagabb, mint a mi gazdag földdel és ritka népességgel bíró országunk.

A ki pedig azt az érvelést tenné, hogy ne drágítsuk a napszámot iparteremtés által, ha azt akarjuk, hogy a földművelés nálunk még kifizesse magát, s inkább térjünk át az ásókapaművelésre s ott használjuk föl a munkáskezeket, a melyeket az iparnál akarunk foglalkoztatni: annak feleletül azt mondjuk, hogy a mezei munka idejére lesz még így is elegendő olcsó munkáskéz az országban, de mit tegyen a szegény nép téli időben, mikor a mezei munka szünetel és mikor legjobban rászorúl a keresetre! Gyártelepet — a maradandóság kilátásával — hegyes vidéken szokás létesíteni, a hol a természet mostohaságánál fogva a nép inkább van rászorúlva az ipari foglalkozásra s a gyári munkára, s a hol tehát az ilyen gyártelep valóságos áldás azon vidékre és lakosságára. Ott tehát a földművelő inkább nyerhet, mint veszíthet, mert terményeit ez által könnyebben és jobban fogja tudni értékesíteni és mert a föld értéke is ott emelkedni fog. A hol pedig olyan helyeken gyártelep nem létesül, onnan a nép — a megélhetés gondja által űzve — kivándorol, mint a példa mutatja.

Hogy miért kívánom én, hogy külföldieket telepítsünk meg nálunk, és miért ne inkább magunk alkossuk meg gyár-
iparunkat: arra egyszerűen azt felelem, azért, hogy mi nem várhatunk addig, míg nálunk az ipar természetes úton magától fejlődik, mert akkor sohasem lesz iparunk; mert várni addig, míg valamely iparág az ő természetes letalapján önmagától fejlődik, mai napság már rá nem érünk. Ha mi várni akartunk volna, míg a vízi és szárazmalmainkból gőzmalmaink kifejlődnek, a mint az Franciaországban történt, mely államnak önálló malomipara van, akkor ma még nem bírnánk azon nagyszerű malomiparral, melylyel dicsekedni szeretünk. Nekünk tehát a

külföldi ipart úgy a hogy van, gépeivel, munkásaival és hozzá tartozandóságaival át kell ültetni s itt letelepíteni. Ez azon gondolat, melyet évek óta — szerény körben bár — de folyton terjesztek, s ettől én szép eredményt reménylek. A mi körülményeink közt én jobbat nem tudok. Az embereket a szükség sok mindenfelére rávezeti, s így vezetett engem is arra, hogy csak az átültetés által lehetne nálunk ipart teremteni. A szükségétől várom én is, hogy iparszegény országunkban legalább a legszükségesebb iparágak rövid idő múlva létesülni fognak. Volt Magyarország már hasonló helyzetben a tőkét illetőleg, mikor mindnyájunk csak a külföldi tőke betelepítésétől reményeltük a jobb jövőt. És ma csakugyan elmondhatjuk, hogy nincs többé tőkeszükségletünk. A külföldi tőke mindenfelől bizalommal özönlik be hozzánk és keres jövedelmező elhelyezést, melyet eddig neki itt megtalálni sikerült is. Most hogy ez már meg van, igyekeznünk kell a külföldi gyáripart is ide telepíteni hozzánk, hogy a pénz megmaradjon idehaza és ne özönljön gyártmányi cikkekért évenként oly nagy mennyiségben a külföldre, legalább ne az első gyáripari cikkekért, mint a milyenek a szövő-fonó ipar készítményei s az ezekből földolgozott árúké, a ruházaté. Marad még ezeken kívül elég gyártmányi cikk, a melyek behozatalára még sok időre rá leszünk szorúlva s a külföldre útalva, sőt a míveltség és a finomosodás terjedésével azok behozatala még fokozatosan emelkedni is fog. Azért tehát rajta kell lennünk, hogy Magyarországon mentől előbb létesítsük a fonó-szövő ipart, ha másképp nem, tehát a külföld segítségével, mert a szükség órája immár elérkezett.

Az elmélet is segítségünkre van ebben, mert ma már a válaszfal — az iparteremtést illetőleg — a tudomány emberei közt sem oly meredek, mint volt még e század közepén is, és különösen azóta nem, mióta a közgazdasági tudományban azon helyes nézet vergődött felszínre, hogy valamely ország közgazdasági viszonyai csak akkor egészségesek, és csak ott nyugodhatnak biztos és erős alapokon, ha s a mennyiben abban a kellő arány a közgazdasági tényezők közt meg van. Már pedig oly államban, melyben gyáripar nincs s a melyben az ország adózási viszonyai, a társadalom jólléte mind csak a mezőgazdaságtól függ, ott arányról a közgazdasági tényezők közt szólni nem lehet. Valamint a magángazdaságban, úgy a közgazdaság-

ban is megkívántatik a helyes arány, mely nélkül az egészséges fejlődés és biztos haladás alig lehet tartós.

II.

Magyarország közgazdaságának történetében nem egy eset fordul elő, hogy egész gyártási ágak a külföldről hazánkba átültetettek. Ezek közül első helyen említendő malom-iparunk, mint maig is legfontosabb és legnagyobb iparunk, azután gép-iparunk, a vasúti kocsik gyártása, bútorigarunk hajlított fából, kéregöntésű vasúti kerekeink készítése stb., melyeknek létesítését főképp külföldi vállalkozói szellemnek (első sorban svájczinak) köszönhetjük. Kétségekívül létezik még számos oly iparág, mely nálunk vagy épen nem, vagy csak nagyon kis mértékben és csekély kiterjedésben van képviselve, s a melyek létesítése reánk nézve szintén első rendű szükségletet képez, de eddig vagy nem tudtuk létrehozni, vagy pedig kellőképp föntartani. Ilyen első sorban a fonó-szövő ipar az ő különböző ágaiival, melynek fontosságával itt behatóan akarunk foglalkozni. Ha ezt minél előbb saját erőnkől létesíteni nem tudjuk, akkor — megfelelőleg föntebb kifejtett nézetünknek — nem marad más hátra, mint a már egyszer megkezdett úton megmaradva azon tovább haladni, és ismét a külföldhöz fordulni s ott ezek számára megfelelő tőkét és vállalkozókat keresni.

Statisztikai adatok bizonyítgatása nélkül is szakemberek előtt ugyan eléggé ismeretes, hogy Magyarország társországaival nagy fogyasztó terület a mindenféle fonó-szövő ipari készítményekre, és hogy saját erejéből ezeket fődözni nem képes. Ha azonban mégis a fogyasztás nagyságának ilusztrálásaként itt néhány főbb adatot Magyarország áruforgalmi statisztikájából közlünk: teszszük ezt főképp azért, hogy az olvasónak némi tájékozást nyújtsunk azon arányról, mely a különböző nyers anyagokból készült fonó-szövő ipari tárgyak behozatalánál hazánkba létezik, valamint hogy a behozatalnak még folyton történő emelkedését szemlélhetővé tegyük.

Behozatalunk csak szövetekből, a kivétel levonása után, az utolsó öt esztendőben súly s érték szerint a következő volt:

	1888.	1887.	1886.	1885.	1884.
	M é t e r m á z s á k b a n				
Pamutzövetek (szövet és vászon együtt) ---	277,688	251,893	251,908	228,882	243,835
Lenaszövetek (szövet és vászon együtt) ---	56,206	56,020	50,827	52,143	46,833
Gyapjúszövetek (posztó) ---	62,764	65,090	61,283	56,584	60,872
Selyemszövetek ---	2,374	2,477	2,756	2,598	2,734
Szövetek együtt ---	399,032	375,480	366,774	340,207	354,274

	É r t é k m i l l i ó f o r i n t o k b a n				
Pamutzövetek (szövet és vászon együtt) ---	46.30	41.64	39.79	37.06	42.05
Lenaszövetek (szövet és vászon együtt) ---	17.16	16.14	14.33	14.99	12.84
Gyapjúszövetek (posztó) ---	33.83	37.43	36.14	35.45	41.37
Selyemszövetek ---	10.78	10.96	11.94	11.36	11.21
Szövetek együtt ---	108.07	106.17	102.20	98.86	107.47

A fonó-szövő ipari készítmények ily óriási behozatala Magyarország- és társországaiba oly rendkívüli fontos, hogy annak jelentőségét már nem egy szakférfit és nemzetgazda méltatta figyelmére; államférfiaink is behatóan foglalkoztak azon eszmével, hogy tudniillik mikép lehetne e nagy behozatalt bel-földi termelés által a lehető legkisebb minimumra leszállítani, illetőleg miként lehetne nálunk fonó-szövő ipart a modern értelemben s az állandóság jellegével teremteni, sőt fejleszteni. Hogy ez idáig még nem sikerült, arról egy pillantás a fentebbi számokra mindenkit meggyőzhet, mely számokból egyszersmind az is kitűnik, hogy behozatalunk a mindenféle fonó-szövő készítményekből — nevezetesen súly szerint — évről-évre még folyton emelkedik.

Hogy ennek valódi okát kikutassuk, nem is kell messzire mennünk, egy rövid szemle hazánk fonó-szövő ipara fölött, meg fog mindenkit győzni a meglevő források, melyek hivatva lennének bennünket ez iparkészítményekkel ellátni, elégtelenségéről s a behozatal szükségességéről.

Gőzerőhajtásra berendezett posztógyára az országnak jelenleg kilencz van. — Ezek közül három, Gács,¹⁾ Lo-

¹⁾ A gácsi gyapjúszövet- és finomposztó-gyár Nógrádmegyében 1873-ban kezdte működését (a régi 1762-ben alapított) és 1885-ben lényegesen átalakított. A gyár, mely Stricker Ede tulajdonát képezi, két gőzkazánal, egy 70 lóerejű gőzgéppel, egy 15 lóerejű vízikérekkel, 44 me-

soncz²⁾ és Pozsonyban,³⁾ csak a katonai kincstár számára dolgozik, a többi hat pedig, úgymint három Brassóban,⁴⁾ egy-egy pedig NagySzeben,⁵⁾ Segesvár⁶⁾ és Alsó-Tömösben,⁷⁾ részint

chanikai szövőszékekkel és 2980 orsóval dolgozik; szűrposztó-gyárában van két gőzkazan, egy 18 lóerejű gőzgép, 15 mechanikai és 28 kézi szövőszéke és 1080 orsója. Összes munkásainak száma volt 1889-ben 330.

²⁾ A losonczyi posztógyár Nógrádmegyében, mely 1869-ben kezdte meg működését és 1887-ben lényegesen átalakított, Regenhardt Ferencz tulajdona, három gőzkazánal, egy 50 lóerejű gőzgéppel, 56 mechanikai szövőszékekkel és 2280 orsóval dolgozik; munkásainak száma volt 1889-ben 109.

³⁾ A pozsonyi gyapjúfonó- és szövő- és pamutszövőgyár, mely 1871-ben alapított és 1878-ban a pamutszövőde föllállításával nagyobbított, Regenhardt Ferencz és társa tulajdona, három gőzkazánal, egy 40 lóerejű gőzgéppel, 40 mechanikai gyapjú-szövőszékekkel és 60 mechanikai pamut-szövőszékekkel dolgozik; munkásainak száma volt 1889-ben 144.

⁴⁾ A három brassói posztógyár közül a legnagyobb Scherg V. és társai tulajdonát képezi; ez 1850-ben kezdte meg működését, azonban 1881-ben lényegesen átalakított és jelenleg egy gőzkazánal, egy 40 lóerejű gőzgéppel, 31 mechanikai szövőszékekkel és 1160 orsóval működik; munkásainak száma volt 1889-ben 124. — A brassói második posztógyár Láng Márton tulajdona; ez működését 1847-ben kezdte meg, 1870-ben lényegesen átalakított, és jelenleg egy gőzkazánal egy 10 lóerejű gőzgéppel, hat mechanikai és két kézi szövőszékekkel, valamint 250 orsóval dolgozik; munkásainak száma volt 1889-ben 53. — A harmadik posztógyár Brassóban Brosek Antal tulajdona; ez működését 1849-ben kezdte meg és 1889-ben lényegesen átalakított; berendezése csak kisebbszerű és jelenleg egy benzín vagy petróleummal fűthető négy lóerejű gőzgéppel, öt kézi szövőszékekkel és 320 orsóval bír; munkásainak száma volt 1889-ben 15.

⁵⁾ A nagy-szebeni posztógyár Scherer Karoly tulajdona; működését megkezdte 1850-ben, lényegesen átalakított 1877-ben; egy kazánal, 25 lóerejű gőzgéppel, nyolcz mechanikai szövőszékekkel és 500 orsóval dolgozik; munkásainak száma volt 1889-ben 29.

⁶⁾ A segesvári posztógyár Zimmermann testvérek tulajdonát képezi; ez működését 1848-ban kezdte meg, de 1884-ben lényegesen átalakított; jelenleg egy gőzkazánal, egy 16 lóerejű gőzgéppel, öt mechanikai és három kézi szövőszékekkel és 260 orsóval dolgozik; munkásainak száma volt 1889-ben 20.

⁷⁾ Az alsó-tömösi posztógyár Brassó megyében Leonhardt Ferencz tulajdona, mely 1850-ben kezdte meg működését, azonban 1874-ben lényegesen átalakított, és jelenleg egy gőzkazán, egy 12 lóerejű gőzgép, valamint 36 lóerejű vízierő fölött rendelkezik; van 13 mechanikai szövőszéke és 640 orsója; munkásainak száma volt 1889-ben 30.

állami, részint pedig hatósági szükségletre dolgozik és csak csekély mennyiségben készít divatposztókat is. Az utóbbiakból, valamint még több kisebb gyárból is, kerül ki sok egyenruházati posztó úgy a csendőrök, pénzügyőrök, vasúti, posta- és távirdai, valamint a megyei és városi hatóságok szolgáltszemélyzete számára is.

Több posztógyár van az országban, mely csak vízerőhajtásra van berendezve, és több-kevesebb vízerő fölött rendelkezik. Ezeket illetőleg azonban meg kell jegyezni, hogy a rendelkezésre álló s a tényleg igénybe vett vízerő között, néha igen tetemes különbség van, úgy hogy csak a legkritikább esetben fordul elő, hogy a rendelkezésre álló vízerő teljesen s az év minden szakában ki is használtassék, s így tehát a rendelkezésre álló vízerő nagymennyiségéből a gyár nagyságára következtetni csak ritka esetben lehet.

A vízerőhajtásra berendezett posztógyárak közül a nevezetesebbek ezek: a gyapjú finomfonó- és posztógyár szövetkezet Alsó-Tömösön Brassó megyében; ez működését 1889-ben kezdte meg s egy 24 lóerejű fölül csapó vízikérekkel, két mechanikai szövőszéssel és 600 orsóval rendelkezik; munkásainak száma volt 1889-ben 21; továbbá a Scholze Adolf tulajdonát képező posztógyár Nagy-Szebenben, mely működését 1887-ben kezdte meg, és nyolcz lóerejű vízierő, négy mechanikai és két kézi szövőszék, valamint 180 orsó fölött rendelkezik; munkásainak száma volt 1889-ben 13; azután a Vessel Lipót tulajdonát képező pokrócz és posztógyár Veszprémben, mely 20 lóerejű vízierő, hat mechanikai és két kézi szövőszék, valamint 332 orsó fölött rendelkezik; munkásainak száma volt 1889-ben 40; a rozsnjóai posztógyár Brassó megyében, mely Wächter Ede tulajdona, működését 1869-ben kezdte meg; ez jelenleg nyolcz lóerejű vízierővel, 11 kézi szövőszéssel és 300 orsóval bír; munkásainak száma volt 1889-ben 24; a pinkafői posztó- és pokróczgyár Vas megyében, mely Putsch Sándor tulajdona, 20 lóerejű vízierővel, négy mechanikai és 14 kézi szövőszéssel bír és 1889-ben 53 munkást foglalkoztatott stb. Ezek, valamint még több más, mechanikai és kézi szövőszéssel bíró posztógyárak, a helyi és népviseleti szükségletnél készítményeikkel némileg számbavehetők.

Két nagyobb telep Besztercebányán és Késmárkon szűrposztót készít, egy kisebb pedig Radványban moltont. A besz-

terczebányai szűrposztógyár, Horárik István és társa tulajdona, 100 lóerejű vízierővel, 11 mechanikai és hat kézi szövőszékkel, valamint 480 orsóval rendelkezik; munkásainak száma volt 1887-ben 85; a késmárki szűrposztó-gyár, Lipter testvérek tulajdona, egy 10 lóerejű gőzgép és hat lóerejű vízierő, valamint hat kézi szövőszékkel rendelkezik; munkásainak száma volt 1888-ban hét. — Egy nagyobb pokróczgyár van Tatában Komárommegyében, mely Wessel Sámuel tulajdona és 1852 óta működik; ennek egy járgányjárata van hat lóerőre és hat kézi szövőszéke; munkásainak száma volt 1889-ben 30. — Végre Zágrában van az «I. horvát posztó-, loden- és pokróczgyár», Herman Dániel tulajdona, működését megkezdte 1888 január havában, de a melyről közelebbi adataink nincsenek.

Házi-iparilag is készítenek sok helyen posztót. Így Nagy-Disznódon (Szebenmegyében) közel 400 posztós foglalkozik házi cselédjeivel a gyapjú földolgozásával oly időben, mikor a mezei munkák azt megengedik. Ezek halinaposztót, takaró-pokróczokat, futószőnyegeket stb. készítenek. Durva posztó, szűrposztó, halinaposztó, flanell, pokrócz és divatszövetek előállításával, részint jól felszerelt mechanikai szövőszékeken, és megfelelő számú segédmunkással, részint kézi szövőszékeken, többen foglalkoznak, különösen pedig Brassóban, Nagy-Szebenben és Segesvárt; kisebb mértékben Szász-Sebesen, Nagy-Enyeden, Sepsi-Szent-Györgyön stb. mind Erdélyben, valamint Pinkafőn, Német-Prónán, Privigyén, Veszprém, Kőszeg, Beszterczebányán és Sopronban, Magyarország nyugoti részeiben. A gácsi posztógyár nagyobb mennyiségű pokróczokat is készít.

A gyártáshoz szükséges fonalat a posztógyárak nagy része ugyan maga készíti, de van az országban több fonógyár is, mely a kisipar számára a fonal készítésével foglalkozik. Ilyenek a német-prónai fonoda Nyíramegyében, a pinkafői Vas megyében s a gurároi Szebenmegyében. E három fonóda társulás útján keletkezett, és mint szövetkezet áll fenn és működik. A posztósok ugyanis belátták, hogy mind a nyers anyagot, mind pedig az abból készített fonalat jutányosabban szerezhetik be, ha a bevásárlást, illetőleg földolgozását nagyban eszközik: gőz- vagy vízlerőhajtásra berendezett fonódákat letesítették, melyek a nyers gyapjúból készített fonalat a szövetkezetben álló posztósoknak szolgáltatják, kik a fonalat otthon saját műhelyökben földolgozzák.

A német-prónai fonóda egy tíz lóerejű gőzgéppel s egy 12 lóerejű vízikerekkel valamint két fonógéppel bír; a fonóda 25 munkással dolgozik. A szövetezet fonódáját később kikészítő (appretur) gépekkel is kibővítette, úgy hogy az ma már a posztósok által készített nyers posztót kikészíteni is képes. E haladás következtében a német-prónai posztósok utóbbi időben már katonai posztó szállítására is vállalkoztak, persze csak afféle közönséges szűrposztófélékre. — A nagy-szebeni posztó-ipartársulat gurároi fonódája már 1844 óta létezik, de újabban, még pedig 1882-ben, lényegesen átalakított; dolgozik egy 16 lóerejű vízikerekkel, három 600 orsóval bíró fonógéppel és 14 munkással.

Nagyobb fonóda még három van az országban, úgymint kettő Orláton s egy Feleken Szebenmegyében. Az egyik bér-fonóda, mely 1880-ban alapított és 12 lóerejű vízierő fölélt rendelkezik; ennek egy 180 orsóval bíró fonógépe van. A fonóda az évnek csak június—decemberi időszakában dolgozik, mikor ugyanis az Orlát és környékén lakó háziiparosoktól kapott nyers gyapjút fonallá kikészíti, melyből aztán halinaposztó-szövetik. Minden bécsi font fonalkészítésért hat krajczárt fizetnek az illetők. A fonóda négy munkást foglalkoztat. — Ugyanott létezik még egy másik fonóda is, mely 1881-ben alapított s a mely 16 lóerejű vízierővel s egy 180 orsóval bíró-fonógéppel rendelkezik; munkásainak száma volt 1889-ben négy. — Ezeknél nagyobb a feleki fonógyár, mely 1872-ben alapított és 30 lóerejű vízierővel rendelkezik; ennek van öt fonógépe 300 orsóval és 1889-ben 20 munkást foglalkoztatott. Végre még sok fonal készül házilag is többnyire a saját szükségletre, mely forgalomba nem jön s otthon kézi szövőszékeken szövetté földolgoztatik.

A gyapjú-iparnál sokkal gyengébben van nálunk a pamut-ipar képviselve. A magyar korona országaiban jelenleg hat gőzerőhajtásra berendezett pamutgyár van. Ezek közül legnagyobb a «Magyar pamutipar részvény-társaság» Új-Pesten, mely 1883-ban alapított és 1887-ben három gőzkazánal, két 335 lóerejű gőzgéppel, 151 mechanikai szövőszékekkel, 10,000 orsóval és 127 munkással dolgozott; utána következik a Regenhardt és társa tulajdonát képező pamutszövő-gyár Pozsonyban, mely 1878-ban az ottani, szintén e vállalat tulajdonát képező posztógyár mellett létesítettett, s annak 40 ló-

erejű gőzgépének közreműködése mellett 60 mechanikai szövőszéken dolgozik; azután a Haltenberger Rezső tulajdonát képező pamutgyár Eperjesen, mely 1883-ban alapítottatott, s a mely jelenleg egy 40 lóerejű gőzgéppel, 64 mechanikai szövőszekkel és 54 munkással dolgozik; végre a Folberth János pamutszövődéje Segesvárt, mely 1883-ban létesült, hat lóerejű gőzgéppel és hat mechanikai szövőszekkel bír, valamint az «Első székely szövőgyár részvény-társaság» Sepsi-Szent-Györgyön, mely 1880-ban kezdett működni, és jelenleg egy két lóerejű gőzgéppel, 10 mechanikai és 11 kézi szövőszekkel és 19 munkással foglalkozik. A hatodik pamutgyár, Jerusale József tulajdona, Dugaresában Károlyváros mellett Horvátországban van, mely 200 mechanikai szövőszekkel, 12,000 orsóval és 300 munkással dolgozik.

Az új-pesti pamutfonó- és szövőgyár nyers és fehérítetlen pamutszöveteket készít; a pozsonyi pamutszövő-gyár kizárólag a közös hadügyminiszterium számára dolgozik és calico-szöveteket állít elő; az eperjesi pamutszövőde nyers és fehérítetlen pamutszöveteket készít, a segesvári pedig pamutvásznakat. Az első székely szövőgyár csak kisebbszerű vállalat, mely asztal-neműeket és némi ruhaszöveteket is készít; végre a dugaresai pamutgyárról, melynek egy része a nyáron leégett, közelebbi adataink nincsenek.

Mint hogy ezen ipari készítménynél a földolgozandó nyers anyag nem belföldi termelvény, tehát hazánkban kevesebb kisebb műhelyt találunk csak, melyek ennek földolgozásával foglalkoznak. Ilyen van legtöbb Erdelyben, úgymint Segesvárt, Szász-Sebesen, Sepsi-Szent-Györgyön, Maros-Vásárhelyt, Nagy-Szebenben, Nagy-Selyken és Deésenn, valamint szétszórva az anyaországban is, még pedig Czepléden, B.-Csabán, Bekésen, Hód-Mező-Vásárhelyt, Halason, Szabadkán, Nagy-Kikindán, Nagy-Becskeken, Török-Becsén (az utóbbi négy helyen sok szerb vászon készül) és még más helyeken, a hol kisebb-nagyobb számú mechanikai és kézi szövőszékeken foglalkoznak a pamut földolgozásával. — Főlemlítjük még itt, hogy Brassó városában két pamutfonal-festő-vállalat is létezik.

A fonó- és szövő-ipari ágak közül aránylag a leggyöngébben áll nálunk a lenipar, noha még nem oly rég annak, hogy Felső-Magyarországon, és ott különösen Szepesmegyében, virágzó leniparunk volt. A legnagyobb lenföldolgozó két gyá-

runk még most is ugyan Szepesmegyében van, de mind onnan, mind pedig a szomszéd Sáros, Liptó, Árva és Túróc megyékből igen sok kisipar és háziipar eltűnt.

A «Késmárki len- és kenderfonó- és szövőgyár», mely a Regenhardt és társa czég tulajdona, 1869-ben alapítottatott, és jelenleg egy 60 lóerejű gőzgéppel, 16 mechanikai szövőszékkel, 2250 orsóval kizárólag csak a katonai kincstár számára dolgozik; 1888-ban 155 munkást foglalkoztatott; továbbá a Wein Károly és társai tulajdonát képező «Első magyar műszövőgyár» szintén Késmárkon, alapítottatott 1882-ben, és jelenleg egy 16 lóerejű gőzgéppel, 49 mechanikai és 60 kézi szövőszékkel és 212 orsóval működik; 1888-ban 96 munkást foglalkoztatott.

A lenipar Szepesmegyében még mai napság is nagyon el van ott terjedve és számos takács létezik e megyében, kik részint mű-, részint pedig kézi szövőszékeken dolgoznak. Ezek jelentősége azonban nem nagy, s az ország összszükségletével szemben alig jut nekik szerep. A jelentékenyebb kisebb telepek közül a következőket ismerjük: Bussóczon van a Hartmann Ernő tulajdonát képező mechanikai szövőgyár, mely egy 44 lóerejű turbinával és 10 mechanikai szövőszékkel rendelkezik; 1888-ban 16 munkást foglalkoztatott; Ó-Lublón a Wein Károly és társai tulajdonát képező szövőgyár van, melynek egy két lóerejű motora és 20 kézi műszövőszéke van; 1888-ban 16 munkással dolgoztatott; Podolinban a Szigmatovits és társa tulajdonát tevő szövőgyár van, mely 30 kézi műszövőszékkel bír és 1888-ban 45 munkást foglalkoztatott; Liptó-Szent-Miklóson van a Schlesinger Jakab szövőgyára, melynek 24 szövőszéke van és 23 munkást foglalkoztatott stb.

Ezeken kívül még a len- és kenderszövést az ország következő helyein üzik, úgymint: Baján, Mohácson, Bezdánban, Tolnán, Zomborban, Cservenkán, Szentesen stb.; Erdélyben: Nagy-Szeben, Székely-Udvarhely, Maros-Vásárhely, Torda, Szász-Sebes, Nagy-Enyed, Segesvár és Sepsi-Szent-György városokban és még egyebütt, a honnan nem egy szép vég vászon és damasz-asztalnemű kerül ki.

Késmárkon létezik a «Szepességi vászonfehérítő részvénytársaság», alapítottatott 1881-ben, melynek egy gőzkazánja, egy nyolcz lóerejű gőzgépe és különféle munkagépei vannak, és a mely még 25 lóerejű vízierővel is rendelkezik; 1888-ban 24 munkást foglalkoztatott. — Pozsonyban létesült 1888-ban az

«Első magyar vitorlavászon-, len- és jutaárúgyár», Klinger Henrik tulajdona, melynek egy gőzkazánja s egy 100 lóerejű gőzgépe van; egyelőre csak 56 mechanikai szövőszéken dolgoztat és 1889-ben 136 munkást foglalkoztatott. Készít vitorla- és csomagoló-vásznat, azonban a gyár úgy igyekszik berendezkedni, hogy csak a katonai szükségletnek tudjon dolgozni. — Laborczon (Zemplén megyében) egy fővárosi vállalkozó cég (Lindenbaum Löwy és Rieger Izsák) 20 közönséges (paraszt-) kézi szövőszéken 20 munkással 1885 óta szákvásznat készített. — Végre itt kell még fölemlitenünk az «Első magyar kenderfonó-gyár részvény-társaságot» Szegeden, mely három gőzkazánal, négy összesen 202 lóerejű gőzgéppel, öt tömlő kézi szövőszékkel és 1,408 orsóval dolgozik és 1887-ben 184 munkást foglalkoztatott, s az «Első szegedi kenderkikészítő-gyár részvény-társaság»-ot, mely az 1888-ik évben Szegeden alakult.

A mi végre selyemiparunkat illeti, kormányunk újabban, nevezetesen 1880 óta, ismét nagyobb áldozatok árán igyekszik nálunk a selyemtenyésztést meghonosítani, terjeszteni és emelni, azonban eddig a nép csak kísérletképen nyúl e mezőgazdasági mellékiparághoz, s a gyártás terén is csak a gubók legombolyításáig jutottunk. Az utóbbi Pancsován (főállíttatott 1882-ben) és Újvidéken (főállíttatott 1885-ben) két jól berendezett és vezetett fonó-intézetben történik, melyeket a kormány létesített és tart fenn. Az ezekben alkalmazott motolák száma 200, a munkásnőké pedig 1888-ban volt 529; az utóbbiakból volt 332 magyar és 127 betelepített olasz munkásnő. Míg azonban az e fonódákban legombolyított selyem nálunk fonallá, illetőleg szövetté föl nem dolgoztatik, hanem értékesítés végett külföldre (kizárólag Lyonba) kiszállítatik: addig kormányunk minden igyekezete csak féllépés marad.

Az eddig fölsorolt gyárakat és telepeket illetőleg két megjegyzést kell tennünk, és pedig először, hogy általában majdnem mind a legújabb segédgépekkel van ellátva, melyek úgy a nyers anyag előkészítésére, valamint a fonás, szövés s a gyártmány teljes kikészítésére, azaz tisztítására, fehérítésére, csinosítására, festésére stb. szolgálnak, vagyis a legtágabb értelemben vett apprentizozásra, és másodsor, hogy, noha némely telep és gyár régi keletű, mégis — lehet mondani mind — csak az újabb és legújabb időben alakítottatott át lenyegesen, úgy hogy

csak most váltak igazán munka- és versenyképessé, mely körülményből is azon haladásra lehet következtetni, mely nálunk e téren is újabb időben történt. — Végre el nem hallgathatom még, hogy ellenére a nagy és nyomasztó versenynek, melyet a gyáripar a kéziiparra gyakorol: a posztóipar hazánk némely vidékén, mint például Nagy-Disznódon Szebenmegyében, még most is oly kiterjedt, hogy az a valóságos népipar jellegével bír, úgy, hogy ennek föntartása és fejlesztése nálunk a legkomolyabb figyelmet s a legnagyobb gondot megérdemli és a legmelegebben ajánlható.

Miután föntebb már láttuk, hogy milyen és mennyi a magyar korona országainak behozatala fonó-szövő ipari készítményekből, miután továbbá szemlét tartottunk meglevő forrásaink fölött, melyek hivatva lennének szükségleteinket fődözni, de erre képtelenek: lássuk most még röviden azon szöveteket, melyeket és mikből hozunk be legtöbbet, és hogy mely források azok, a melyekből azok származnak.

Gyapjúsövetekből behozunk: fésült gyapjúsöveteket, finom posztót és népviseleti szöveteket, úgymint: president, union, molton, pilot stb., melyekre nézve főbeszerzési forrásunk Brünn gyárváros Morvaországban; nyíredékfonal-árút, még pedig leginkább doskint, peruviennet, coachmant, palmerstont, azután tricot, battistet és piquést, valamint czérnázott divatárúkat, bársonyozott ruhaszöveteket és cheviotot, női ruhaszöveteket gyapjú- és félgyapjúból és gyapjúkendőket, melyekre nézve főbeszerzési forrásaink Reichenberg Csehországban; palmerstont, adriat és tüffel-szöveteket — Bielitz gyárvárosból Sziléziában; nyíredékfonal-árút a népviselet számára, azután cheviotot, valamint katonai és vasúti egyenruházati posztót a sziléziai Jägerndorfból; fésült és nyíredékfonal-szöveteket női ruházatoknak, bélésszöveteket gyapjú- és félgyapjúból, flanelt és kendőket — Aschból Csehországban; végre lodent és cheviotszerű szöveteket Grác, Innsbruck, Klagenfurt és Laibach városok fonó-szövő gyáraiból, valamint shawlszerű szöveteket Bécs s a csehországi Rossbachból.

Pamutszövetekből leginkább calicot, percalt és croisét hozunk be, még pedig úgy ruházati czélokra, valamint nyersanyagúl a mi kékfestő- és kartonnyomó-gyáriparunk számára; továbbá nagy mennyiségben hozunk be chiffont, gradlt, barchentet, kalmukot, pamutvásznat (Schäckl) ágyáthuzatalra,

kávéskendőket, asztalkendőket, törülközőkendőket és más hasonlókat pamutzövetekből; azután pamutbársony-szöveteket és velvetineen-eket, nadrágszöveteket pamutból és tarkán szőtt kelméket női ruházatoknak stb. — A pamutipari készítményeket leginkább éjszaki Csehországból hozzuk be, a melyre az osztrák összes pamutiparnak közel fele esik, a többit pedig Alsó-Ausztria, Vorarlberg, Tirol, Morvaország, Szilézia, Steiermark, Krain és Görz osztrák tartományokból. A pamutzövés — mint gyáripari ág — leginkább a reichenbergi kamarai kerületben, mint kézmű-ág pedig leginkább Csehország éjszak-nyugati részében, és Morvaország és Szilézia éjszaki részeiben van elterjedve.

Lenszövetekből leginkább fehér lenvásznat és tarkára szőtt, pamuttal kevert félvásznakat ágyneműekre (Gradl és Schöckl) hozunk be; továbbá behozunk nagyon sok damaszt-asztalneműt, valamint végre bélés szöveteket, zsákárúkat és csinvattot. Ez iparág leginkább Csehország éjszak-keleti részében (Georgswald központtal), azután Morvaország és Szilézia éjszaki részeiben (Schönberg és Freiwaldau központokkal) van elterjedve. Végre említést érdemel még a sok csomagoló vászon, melyet Zagorezból, Galicziából, hozunk be.

Horváth Mihály kitűnő történetírónk *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon* című jeles munkájában beszéli nekünk, hogy e század elején Felső-Magyarországon, s itt különösen a bányavárosokban, a fonó-szövő ipar egyenlő fokon állott a szomszéd Morvaország és Szilézia hasonló iparával; Kautz Gyula pedig a *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* című jeles munkájában elmondja, hogy gróf Dessewffy Aurél a negyvenes évek elején a pozsonyi országgyűlésen már hangosan pauaszkodik iparunk hanyatlásáról. Az okozatot mind a kettő látta, s az okát föltárták, mely abban állott, hogy hazánk iparosai elmulasztották a haladás akkori vívmányait iparuknál alkalmazni, és hogy Magyarország akkor gyarmati függésben volt Ausztriától. — Az újabb idő ugyan ebbe is javulást hozott, és haladásunk az ipar minden terén tagadhatatlan: de haladtak más nemzetek is, s ennélfogva mi még mindig nagyon el vagyunk maradva. Ezen elmaradásunknak okát röviden így fejezhetjük ki: a gépipar rohamos terjedése más nemzeteknél visszataszította Magyarországot a legtöbb iparágban.

A közlekedési eszközök gyors fejlődése megismertetett bennünket a művelt nyugot számos kényelmi és fényüzési czikkével, a melyek nálunk csakhamar elterjedtek és ma már nélkülözhetlenek. Ezeknek gyors terjedése nálunk egyrészt, valamint iparunk nagy hátramaradása másrészt, tett bennünket a külföld nagy adózójává. Így tekintve a dolgot, nem lehettek meg bennünket az országos magyar királyi statisztikai hivatal által közzétett külforgalmi adatok, melyeket főntebb mi is bemutattunk, s a melyekre itt ismételve hivatkozunk. Behozatalunk pamutipari tárgyakkól súly szerint négyszer akkora volt mint a behozatalunk ugyanakkor gyapjúipari készítményekből: tehát pamutiparra van szüksége hazánknak, s ezt kell létesítenünk. — Gyapjú- és leniparunk, mely hajdan virágzó volt, de a melyet az erősebb osztrák ipar tett tönkre, ismét ama virágzó fokra kell juttatnunk, hogy a külföldi és különösen az osztrák hasonló ipart, hazánkból kiszorítsuk, de mindenesetre oda kell törekednünk, hogy a nép és a középosztály ruházati és háztartási szükségleteinek nélkülözhetetlen készítményeit a fonó-szövő iparból itt bent az országban magunk állítsuk elő, mert ennek elodázása válságossá válhatik nemzetünkre és hazánkra. Marad még elég tér a behozatalra a finom és legfinomabb árúkból, melyek fődőzésére a saját erőnk-ből egyelőre úgy sem lehet még gondolnunk.

Mint említettük kormányunk az 1881-ik évi XLIV. törvényczikk által (keletkező új iparágaknak nyújtandó kedvezményekről) az első lépést már megtette, azonban ne csodálkozunk, ha az eddig elért eredmény oly kicsinyes maradt, mert nagy czélokot csak nagy eszközökkel lehet elérni, melyeneket szerző *Árúforgalmunk* című munkájának 187. egész 190. lapjain bővebben kifejtett.*) — Ha végre komolyan akarjuk, hogy a deficit állami és nemzeti háztartásunkból állandóan eltűnjék: akkor komolyabban mint eddig, kell hozzá látnunk, hogy az országnak ipart adjunk. Gondoljunk csak azon sok millió forintra, mely évenként ipari tárgyakért, fogyasztási és fényüzési czikkeikért kivándorol az országból a külföldre a visszatérítés reménye nélkül, s akkor nem fogunk azon csodálkozni, hogy állami és magánadósságaink évről-évre szaporodnak. Egy

---

*) *Árúforgalmunk*. Írta Telkes Simon. Buda-Pest, 1886. Nyolczadret, 317 lap.

iparos, sűrű népességű Magyarország, mely ipari készítményekért kevesebbel adózik a külföldnek, könnyebben tudná elviselni egy kulturállam terheit és jobban tudná fizetni annak adósságait, mint a jelenlegi ritka népességű majdnem csak földművelőkből álló Magyarország.

Viszont azok, kik eddig nálunk iparvállalatok létesítésében közreműködtek vagy mint alapítók, vagy mint vezetők, még mindig nagy anyagi előnyben, kormányi elismerésben részesültek és köztiszteletben álló helyeket foglalnak el, úgy hogy egyiknek sem volt eddig oka tettét megbánni. Egy oly ország, mely fiainak rangot, méltóságot, állást, hivatalt tud adni, annak nem kell félni, hogy kezdeményezéseivel és terveivel magára marad, mert «Nemzetnek csak akarni kell, s akaratát nem gyermek álma» mondja kitünő történetírónk Horváth Mihály, és neki igaza van, mert kishitűeknek és kételkedőknek még eddig sohasem sikerült egy ifjú, haladó s előretörekvő nemzetet, mint a milyen mi is vagyunk, előbbre vinni és ügyét, vágyait, álmait megvalósítani, már pedig Magyarországnak most olyan férfiakra van szüksége, a kik e nehéz lépésben, iparúnak megteremtésében, őt előre vinni és vezetni képesek legyenek.

A fonó-szövő ipar helyzetét a többi iparágakhoz illetőleg, még a következő megjegyzést kell tennünk. Míg például a fémipari tárgyak, mint a gépek, munka-eszközök, épületi alkatrészek, vasúti cikkek stb. új, esetleg jóval nagyobb értékek termelésére és tőkék előállítására vezetnek, és csak egyszer és mindenkorra bizonyos befektetések céljából hozatnak be, és idővel önmagukat amortizálják: addig a fonó-szövő ipar készítményei rendszerint egyszerűen fogyasztási cikkeknek képeznek, melyek sem új értékek előállításának nem közvetlen tényezői, sem magokat nem amortizálják, s a mellett behozataluk a műveltség terjedésével és a népesség emelkedésével, évről évre fokozódó mértékben emelkedik. A műveltség alsóbb fokán álló nemzetek fonó-szövő ipari tárgyaikat rendszerint magok szokták előállítani mint mezőgazdasági mellékfoglalkozás, vagyis háziiparként. A külföld haladott gyáripára hazánk e házi-iparát nagyrészt tönkretette a nélkül, hogy helyette más jutalmazóbb foglalkozást nyújtott volna népünknek. — Mindkét körülmény oly fontos, hogy minden állam a fonó-szövő ipart még nagy áldozatok árán is igyekszik azt magánál meghonosítani, illetőleg fokozni és föntartani.

A fontosság nagyságának illusztrálásaként még néhány adatot hozunk föl áruforgalmi statisztikáinkból. A gyártmányok behozatalának értéke a magyar korona országaiba az 1888-ik évben tett — a kivitel levonása után — 235·12 millió forintot, mely összegből a fonó-szövő ipari készítmények behozatalára esett 161·44 millió forint, vagyis 68·70 százalék. Az utóbbi összeg összes földbirtokunknak 1889-ik év elején 145·55 millió forinttal kimutatott kataszteri hozadékát 15·89 millió forinttal múlja fölül. Behozatalunk ugyanazon évben — itt is a kivitel levonása után — csupán szövetekből 108·07 millió forint értéket képviselt, és nincs egy gyártmányi csoport sem behozatalunkban, mely ezt csak megközelítené. A szent István korona országainak kataszterileg megállapított tiszta jövedelme, a magyar királyi pénzügyminiszteriumnak 1883-ban kiadott összeállítására *) alapján, 151·50 millió forint volt, mely összeg azonban az egyéni fölszólamlás útján 146 millió forintra szállítottatott le; miután azonban a kataszterileg fölbecsült földjövedelem folytonos ingadozásnak van kitéve, tehát ez összeg évről évre változik. Így a megadóztatott földjövedelem volt 1887 elején 146, 1888 elején 145·57 és 1889 elején 145·55 millió forint, melynek alapján a befolyó évi földjövedelem-adó kerekében 36 millió forint osztrák értékben.

Magyarország iparpolitikájában tehát a fonó-szövő ipar megteremtésének föladata első helyet kell hogy elfoglaljon, és nincs áldozat, melyet elég nagynek tartanánk, midőn hazánkban a fonó-szövő ipar megteremtéséről szó van.

III.

Új iparvállalatok létesítésénél a munkabér-viszonyok ép oly fontos szerepet játszanak, mint akár a fogyasztás nagysága és kiterjedése, akár a tőke biztonsága, akár pedig a gyors és olcsó igazságszolgáltatás. Kapcsolatban fölvetett kérdésünkkel, a fonó-szövő ipar a külföldről hazánkba átültetésének lehető-

---

*) Összehasonlítása az 1875-ik évi törvénycikk 31—34. §§-ai alapján kiigazított földadó-provisorium és az új becslés által a magyar állam egész területén eredményezett kerületenkénti tiszta jövedelmeknek. Buda-Pest, 1883-ban.

ségeröl: terjeszszük ki vizsgálódásunkat még a nálunk levő munkabér-viszonyokra, hogy így az ipar létesítésének lehetőségére oly nagy befolyással bíró e tényezőt is közelebbről megismerhessük.

A ki csak fővárosunk munkabér-viszonyait ismeri, és földbirtokosainknak a munkáskéz hiánya s így a magas munkabér miatt évről-évre ismétlődő panaszaiból akar következtetni: tévedésben van, ha azt hiszi, hogy ismerve ezeket, már az egész országban levő munkabér-viszonyok iránt is tájékozva van. Fővárosunk e tekintetben nem tükrözi vissza az egész ország munkabér-viszonyait, és földbirtokosaink is csak a nyári munka-időszak alatt uralkodó magas munkabérek miatt panaszkodnak.

Hazánk e tekintetben is még igen változó viszonyokat mutat, s e téren is az egyikből a másikba menő végleteket találunk, állandó csupán azon egyenetlenség, mely ebből úgy a birtokos, mint a munkás-osztályra háramlík. Mert ha nálunk a nagyobb mezei munkák be vannak fejezve, akkor a nép további foglalkozás és kereset nélkül marad, és hogy életét föntartsa, a létért való küzdelemben, még a legkisebb munkabér mellett is szívesen dolgozik.

Állításunk bizonyítására számos esetet tudnánk fölhozni az életből, melyre a tapasztalat tanít. E helyett azonban vessünk egy pillantást hazánk mezőgazdasági munkabér-viszonyaira, mint oly tágas térre, melyen hazánk munkás-osztálya leginkább van képviselve. Az országos magyar királyi statisztikai hivatalnak legutóbbi az 1887-ik évről kiadott XVII-ik évfolyamának harmadik füzetében találjuk a munkabéreket Magyarország 43 főbb piaczaíró e szerint: legkisebb férfi napszám volt január havában Sátoralja-Újhelyen 33 krajczárral, utána Marmaros-Szigeten 45 krajczárral és Hódmező-Vásárhelyen 50 krajczárral; legmagasabb férfi-napszám július havában volt 2 forinttal Nagy-Becskereken, utána 1 forint 80 krajczárral Zomborban s ugyanannyival Hódmező-Vásárhelyen. Nagyon természetes, hogy a két véglet közt nagyon sok a fokozat, úgy föl- mint lefelé, a mint azt a helyi viszonyok magukkal hozzák. Egy átlag-számítás szerint Magyarország 43 főbb piaczaíró volt — ugyanazon forrás szerint — az évi legalacsonyabb közép-napszám egy férfi munkásnál ellátás nélkül Tokajban 45 krajczár, Sátoralja-Újhelyen 52 és Maros-Vásárhelyt

56 krajczár; a legmagasabb pedig Aradon és Sopronban 1 forint 30 krajczár és Nagy-Becskerekén 1 forint 28 krajczárral. Magától értetődik, hogy a munkabérek a tulajdonképeni mezőgazdaságnál, tehát falun, pusztán, telepen stb., a felsoroltaknál sokkal alacsonyabbak, csakhogy ezekről hiteles följegyzéseink nincsenek.

Ennél sokkal szabályosabbak a munkabér-viszonyok a bányászatnál s a vele kapcsolatos kohászatnál. Ugyancsak az országos magyar királyi statisztikai hivatalnak a bányakapitányságok által beszolgáltatott adatok alapján készített összeállítása szerint — Magyar statisztikai évkönyv, XVII. évfolyam 4-ik füzet — volt 1887-ben a magyar korona országában a legalacsonyabb férfi napi munkabér 29 krajczár, 30, 32, 40, 50 és 70 krajczár fokozattal fölfelé, a legmagasabb pedig 1 forint 83 krajczár, 1·50, 1·49, 1·43, 1·40, 1·30 s 1·20 forint fokozattal lefelé. A legalacsonyabb férfi napi munkabér 29 krajczárral a zalatnai, a legmagasabb pedig 1 forint 83 krajczárral a budapesti bánya-kapitányság területén volt. — A bányászat és kohászat tehát — mint látjuk — elég olcsó munkaerővel rendelkezik.

A mi végre a fonó-szövő iparnál levő munkabér-viszonyokat illeti, legczélszerűbbnek találtam a legnagyobb gyárak és telepeken tényleg levő munkabéreket itt közölni, mert így a valóságnak legmegfelelőbb képét nyerjük.

A gácsi gyapjuszövet és finomposztó-gyárnál volt a férfi-munkabér, még pedig a fonó- és szövődében, hetenként 4—8, a nőké 3—6, a gyermekeké 2—3 forint; a festésnél és kikészítésnél kapnak a férfiak 40 krajczárt naponként s azonkívül öt véka búzát évenként, ha szorgalmasak s aratáskor nem hagyják abba a munkát. — A losonczy posztógyárnál a napibér előmunkásoknál 1—1·10 forint, férfi munkásoknál 50—60 krajczár, női munkásoknál 35—50 krajczár, gyermekekénél 20—30 krajczár. A pozsonyi gyapjúfonó- és szövő- és pamutszövő-gyárnál a férfi munkás napi keresete 90 krajczártól 1 forint 10 krajczárig, nőké 60—70 krajczár. — A brassói posztógyárnál az átlagos napibér férfi gyármunkásnál 70 krajczár, női gyármunkásnál 40 krajczár, napszámosnál 50 krajczár. — A nagy-szebeni posztógyárnál az átlagos napibér férfiaknál 1 forint 10 krajczár, nőknél, kik a szövőszéken dolgoznak, 60 krajczár, leányoké 40 krajczár. — A segesvári posztógyárnál az átlagos napibér férfi gyármunkásnál 1 forint 20 krajczár, női gyármunkásnál

50 krajczár, napszamosoknál 30 krajczár. — Az alsó-tömösi posztógyárnál az átlagos napibér férfi gyármunkásnál 1 forint 20 krajczár, női gyármunkásnál 60 krajczár, gyermekeknél 26 krajczár.

A magyar pamutszövő részvény-társulatnál Új-Pesten a legkisebb és legnagyobb napszám az 1887-ik évben volt: férfi munkásnál 0·80—1·80 forint, női munkásnál 0·60—1·— forint, tanoncoknál 0·45—0·50 forint. — Az eperjesi pamutszövőde fizet leányoknak naponként 25—68 krajczárt. — A segesvári pamutszövődénél az átlagos napi munkabér 45 krajczár. — Az első székely szövőgyár részvény-társaság Sepsi-Szent-Györgyön fizet férfi gyármunkásnak átlagban 60 krajczárt naponként, nőknek 45 krajczárt, tanoncoknak 20 krajczárt, napszamosoknak pedig 25 krajczárt. — A segesvári pamutszövődénél az átlagos napibér 45 krajczár.

A késmárki len- és kenderfonó- és szövőgyárnál a napibér férfiaknál 45—60 krajczár, idősebb nőknél 45—60 krajczár, szövő-leányoknál 60—65 krajczár, 14—16 éves leányoknál 35—45 krajczár, 12—14 éves gyermekeknél 24—30 krajczár. A késmárki első magyar műszövő-gyár fizet két hétre, illetve 12 napra, mechanikai szövőknek 6—12·50 forintot, kézi szövőknek 7—15 forintot, csévelőknek pedig 20, illetve 50—60 kr. napibért. — Az első magyar vitorlavászon, len- és jutaárúgyárnál Pozsonyban a napi munkabér férfi munkásnál 0·80—1·20 frt, női munkásnál 50—70 krajczár. — A szepességi vászonfehérítő részvény-társaságnál a férfi napszám 53—80 krajczár, a női napszám 38—45 krajczár. — A losonczy mechanikai szövőgyár fizet leányoknak naponta 30—45 krajczárt. — A podolini szövőgyár fizet szövőknek hetenként 5—7 forintot, nőknek 2—2·50 forintot. — A laborezi zsákvászon-gyárban a havi munkabér férfiaknál 15—16 forint, gyermekeknél 6—8 frt. — Az első magyar kenderfonó-gyárnál Szegeden a férfi munkabér naponként 1—2 forint, a női 30—70 krajczár; fiúk kapnak 30—70 krajczárt.

A gyári ipari vállalatoknál fizetett munkabéreknél különbséget kell tenni a gyári munkásnak és a napszamosnak fizetett munkabérek között. A gyári munkás csak hosszabb gyakorlat után tesz szert azon nagyobb ügyességre és sajátítja el a gyártás előnyeit, fogásait, az anyagok gazdaságosabb kihasználását és jobb értékesítését, melyeknél fogva ő intelligen-

sebb és jövedelmezőbb munkákra van képesítve, s ennél fogva nagyobb munkabért is igényelhet mint a napszámos, kit csak kezdetleges és közönségesebb munkákra lehet használni. Ennek megfelelőleg a gyári munkás átlagos napi keresete mindenütt nagyobb mint a napszámosé, mely utóbbi némely helyen, mint például a segesvári posztógyárnál leszál egész 30, sőt az első székely szövőgyár részvény-társaságnál Sepsi-Szent-Györgyön egészen 25 krajczárig.

Hogy a főváros az ő drága lakbérviszonyai s élelmi szereivel igen sok gyári vállalat létesítésére, de különösen olyanokéra, melyek nyersanyagok földolgozásával foglalkoznak, valamint azokéra, melyek a tömeges termelés számára dolgoznak, nem alkalmas, az magától értetődik. Olyan iparvállalatok létesítésére, melynek például fonó-szövőgyárak, a fa-, üveg-, vas-, agyag- és papirgyárak, legalkalmasabbak azon helyek, melyek közelében a földolgozandó nyersanyag valamint a tüzelő anyag is bő mennyiségben s olcsón kapható, a hol olcsó vízierő van, s a hol a napszám s az élelmi szerek is olcsón és könnyen megszerezhetők. Hogy a főváros erre nem alkalmas, de még az oly nagyobb városok sem, melynek például Szeged, Pozsony stb., azt már sokan belátták és tapasztalták, s ennél fogva sokan iparvállalataikat a fővárosból a vidékre helyezték át, s itt csak raktárakat tartanak, a hol a fölszerelés és csinosítás, a csomagolás s a szétküldés történik.

Befejezésül megkísértjük még az ország azon vidékeit és helyeit kijelölni, a hol — szerény nézetünk szerint — nagyobb fonó-szövőipari vállalatokat a kilátás sikerével létesíteni lehetne.

Ennél első sorban az ország azon vidékei és helyei jönnek tekintetbe, a hol a fonó-szövőipar már eddig is magát vagy mint kisipar, vagy pedig mint háziipar föntartani tudta. Főleg három ily iparvidéket különböztetünk meg: az egyik — a legelterjedtebb — Erdely délkeleti és keleti részén (a Szász- és Székelyföldön) van; központjai Brassó, N.-Szeben és Segesvár, továbbá N.-Disznód, Alsó-Tömös, Felek, Orlát, Sepsi-Szent-György stb. E vidéken főleg a posztóipar, de a kötszövő-ipar is (Medgyesen) s a pamutvászón-ipar is (Segesvárt) van elég jelentékenyen elterjedve. — A másik terjedtebb fonó-szövő-ipari vidék Felső-Magyarországon van, melynek főbb pontjai Gács, Losonez, Besztercebánya és Késmárk leginkább posztóra, Késmárk,

Bussócz, Podolin, Lubló, Leibitz stb. pedig lenvászorra, és Eperjes pamutvászorra. Végül a harmadik fonó-szövőipari vidék az ország nyugoti részén található, de itt az egyes telepek nagyon szét vannak szórva. Nevezetesebb helyek Pozsony, Pinkafő, Veszprém, Német-Próna, Privigye stb.

E szerint gyapjúipari vállalatok létesítésénél Erdély és Felső-Magyarország, len- és pamutipari vállalatoknál pedig Felső-Magyarország és némileg Erdély is lennének első sorban tekintetbe veendő, magától értetődően, hogy mindhárom iparágra az ország egyéb vidékei is, mint Esztergom, Veszprém, Arad, Temes, Krassó-Szörény stb. megyék is, kiválólag ajánlatosak. — Erdélyben a posztó-ipart eddig is egyrészt a távolság az osztrák iparos tartományoktól, nevezetesen pedig Cseh- és Morvaországtól és Sziléziától, másrészt Románia szomszédsága tartotta fenn, mely körülményekre — a valószínűség szabályai szerint — ezután is számítani lehet. — A pamutipar elhelyezésénél inkább Felső-Magyarország jöhetne tekintetbe, mivel nyersanyagának, a pamutnak, és felgyártmányának, a fonalnak, főbb piacjai, illetve gyártási helyei, nyugat felé vannak, s így a létesítendő pamutiparunknak is arra felé — mint tápláló és fejlesztési forrásai felé — kell tekintenie. — A mi végre len- és kenderiparunkat illeti, mindkettőre nézve, de különösen az elsőre nézve, legcélszerűbb a gyártási helyeket Szepesmegyében és körülötte keresni, a hol erre nézve nemcsak sok és olcsó vízierő áll rendelkezésre, hanem alkalmas és olcsó munkáskéz is kapható. Csupán a kender-ipart, különösen pedig a köteleket, zsinegeket, hálókat stb. lehetne a siker kilátásával az alföldön gyártani, melynek az nemcsak főbb nyerstermelési helye, hanem a hol e gyártmánynak főbb fogyasztói is föllelhetők.

Támogatják javaslatomat a kedvező munkabérvizonyokon kívül a fölhozott országrészek néprajzi viszonyai is. — A mi különösen Erdélyt illeti, tudjuk, hogy a székelyek egy része minden évben elhagyja otthonát, hogy Romániába menjen munkát keresni; Felső-Magyarországból még mindig tart a kivándorlás, mert a nép — foglalkozás hiányában — otthon megélni már nem tud. Továbbá a munkagépek alkalmazása által a mezőgazdaságnál, ez utóbbi kevesebb munkással is beéri (a cséplés télen egészen megszűnt, mivel e munkát nyáron elvégzi a cséplőgép), a bányászat sem lévén többé oly jövedelmező, sokan ettől is elfordúlnak, s így azon munkás-osztály, mely eddig a

bányákban dolgozott, ott sem talál elegendő jutalmazó foglalkozást. Pedig Erdélyben úgy a székely, szász és román, valamint Felső-Magyarországon a tót, német és ruthén, mindazon jó tulajdonokkal bőven bírnak, melyek őket egy jó gyármunkásosztályvá alkalmasakká teszik, s a melyeket tőlök megkívánni lehet, tudniillik: csekély igény mellett tisztelet és engedelmesség előljárói iránt, és kitartó szívós munkásság; a mi pedig a természetes józan fölfogást és ügyességet illeti, a magyar munkásosztály, az eddigi tapasztalat szerint, még egy nemzet által sincs ebben túlszárnyalva, a mi pedig a mai dynamitos időben, szintén nem megvetendő tulajdonság. — Mindezeknél fogva tehát hazánk nagyobb gyáripari vállalatok létesítésére alkalmas, s a tér is erre nézve elegendőleg elő van készítve, csupán vállalkozó szellem és tőke lenne szükséges, mely azt mielőbb létesítené.

TELKES SIMON.

NYELVÉSZETI TANÚLMÁNYÚTAM A VOGULOK FÖLDÉN.

Második és utolsó közlemény.*)

Augusztus 7-ikén hagytam oda alsó-lozvai tanulmány-állomásomat: *Jgul-tit-põlt* s e folyó torkolatán át bejutva a Tavdába, 10-ikén érkezem meg Pelymbe. A Tavda voltaképen a déli Szoszva folytatása, vogulúl is Nagy-Szoszvának (*Jäni Tait*) nevezik ellentétben a Lozva torkolatán fölülí Kis-Szoszvával (*As Tait*). Mint a Lozva alsó folyása s a Kis-Szoszva mentén vogulok laktak hajdan a Nagy-Szoszva, azaz Tavda fölvidékén is s Reguly, mint sok más, ma már végkép eloroszosodott vidékről, megőrzött vogul hagyományt erről is a «Kosmak falu erdeje» (*Käsmëx vuor jëri*) című érdekes medvénekben.

Pelym (vogulúl: *Polëm üš*) a mi fogalmaink szerint alig volna többnek nevezhető falunál; de a maga néptelen vidékén mégis városka, mely nemcsak jeles történeti szerepéről — mint egykori vár s államkormányzók száműzetési telepe — nevezetes: hanem arról is, hogy egy óriási területnek kereskedelmi és törvénykezési középpontja. Lakosai részben a már megszüntetett kozákörség utódaiból állanak, részben egymást sűrűn föl-váltó hivatalnokokból és száműzöttekből, mely utóbbiaknak életmódjával itt nyílt először alkalmam némileg megismerkedni. — Miután élelmi szereim elfogyott készlete helyett e helyen újat vásároltam, az alsó-tavdai vogulok földje felé irányítottam útam. Hogy a Tavdán vogulok laknak, arról eredetileg

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 155. füzetében.

csak sejtelmem lehetett Reguly szótári jegyzéke alapján, melynek egy-két adata mellé oda van mellékelve a «tavdai» származás jelzése. Irodalmi források híján bizonyosat a dolog felől csak véletlenül tudhattam meg, a midőn tudniillik egyszer tavda-vidéki oroszok vetődtek *Tārēz-pœl*-be s arról tudakozódtak, hogy mikor keresem föl az ő voguljaikat. Tőlük értesültem, hogy a számos eloroszosodott tavidai vogul falu közt megmaradt még a kosuki volosztban hét, melyeknek lakosai (mintegy másfél száz család) föntartották őseik nyelvét, úgymint *Coumīār-poul* (oroszúl: Csandiry), *Āžēt-poul* (Janyicskova), *Ilpēntō-poul* (Sajtanszkoje), *Utiñ-khulī-poul* (Kuzjajeva), *Säuluñ-poul* (Jepsejkova), *Šou-jā-poñ-poul* (Pilykina) és *Āli poul* (Gorodok). Ide való útazásom eleinte egy nagy földött csolnakban történt, melyhez Pelymből három evezőst rendelt számomra a voloszt. Alig egy napi útazás után nagy öröömre egy délfelé tartó gőzhajó tűnt föl a Tavidán, egyike azoknak, melyek a déli Szoszva melléki ércbányákból és gyárakból nyaranként néhány ízben árúkat szállítanak Tjumenbe. Kendővel való intések után a hajó megállott s engemet podgyászommal együtt fölvetta a földélzetre. Poszenyiczky lengyel hajóskapitány megtudván kielétemet es járatomat szíves vendégszeretetben részesített s nemcsak hogy engemet eljuttatott útazásom jelenlegi célpontjához, hanem nagy podgyászomat elszállította Tjumenbe s ott megjövetelemig elhelyezte.

Tagilszk orosz faluban szállottam le a hajóról, minthogy nem remeltem, hogy az öt versztre délebbre eső vogul faluban írástudó emberre akadok, ki a kormánytól kapott nyílt levelemet a népnek elolvashatja s kellően megmagyarázhatja. Itt, tudniillik az oroszok közt mindenelőtt gyűlést rendeltettem a sztaroszta útján, azután fölolvastattam az említett iratot s fölshólitottam ennek alapján az előljárást, hogy legyenek támogatásomra s ha szükséges védelmemre a voguloknál való járatomban. Ezen eljárásom után, hogy hivatalos színe, illetőleg kellő tekintélye legyen megjelenésemnek, magammal vittem az orosz sztarosztát *Coumitār-poul* vogul faluba. A nép eleinte rémülettel fogadott; de megértve kívánságaimat, lecsillapodott s később tökéletesen megbarátkozott velem. Összesen tíz napig voltam e helyen, melyen életmódom egyáltalában nem volt oly kellemetlen, mint például az Alsó-Lozván. Itt a nép kötelesség- és tisztelettudónak mutatta magát irányomban; mindjárt az első

tanácskozásra megadta a kert embert szolgálatomra Mitrij Jezimov Kosztyin személyében, sőt midőn mesetudóra szorúltam, találtak arra való embert is számomra. Még tiszta lakásról és illő élelmezésről is gondoskodtak; naponta különféle jó fajta halakat s frissen lőtt vad kacsákat hoztak be számomra bámulatos olcsó árakon.

A tavidai nyelv oly idegenszerű, oly távolálló az eddig ismeretes vogul dialektusoktól, hogy foglalkozásom első óráiban azt hittem, hogy egy új ugor nyelvet fődöztem föl benne. Előzetes jellemzés gyanánt legyen elég megjegyeznem e nyelvről, hogy igen sok esetben megtartotta a szavak eredeti hangrendjét az egész többi vogulság ellenében, vagyis hogy például a magyar *eb, kéz* (régebben: *kéz*) szóknak megfelelőleg itt *ämp, kät* alakokat találunk szemben a közvogul, *ämp, oämp, kät, koqt* alakokkal. Az összes vogul nyelvjárásokban, mint a magyarban, a szó első tagjára nehezedik a főhangsúly: itt ez változó, eshetik az utolsó és utolsó előtti szótagokra is. A grammatikai alakok közt is találunk sok sajátos és tanulságos eltérést, különösen az igeragozásban. A szókincs bár nagyjában vogulos, nagy mennyiségben tartalmaz olyan ugor elemeket, melyeket sehol a többi vogulságban, hanem az osztjákban és magyarban találunk meg ismét. E mellett egy másik érdekessége a szókincsnek a tatár eredetű culturszók nagy száma. Mintegy 5000 adatból álló lexicalis gyűjtemény teszi főeredményét e nyelvvel való foglalkozásomnak; de ezenfölül ha nem is nagy számban följegyeztem textusokat is, jelesen mesét és találós mesét. Tekintve e nyelvjárás különös tudományos fontosságát, szükségesnek tartottam már ekkor, hogy területének még egy másik pontján, valahol délebben megvizsgáljam. E szándékom valószínűleg egyelőre el kellett halasztanom, minthogy a lefolyt öt hónapi izgatott munka után most már erősen rá voltam utalva egy kis nyugalomra. Erre alkalmas helynek ígérkezék számomra Jekaterinburg városa, hova útam most vezet.

Augusztus 23-ikán kerekedtem föl tavidai állomásomról s miután Kosuk egyházas faluban megtudtam, hogy a közlekedési viszonyoknál fogva lehetetlen itt találkoznom Pápaival, a *Túra* folyó felé veszem útam. Ez a közepe táján tatár falvakon vezet keresztül, melyeknek lakosai — mint vogul kocsisom erősítette — rendszeresen kifosztogatják az arra vetődő idegen útasokat. Hogy e veszedelmet elkerüljük, úgy intéztük utazá-

sunkat, hogy éjjel táján közelítsük meg az aulokat, melyeken — levéve a lovokról a csengetyüket — halkan mentünk keresztül s azután vágatva haladtunk tova. A szibériai rendőrség a nyugati kerületben nem elég erős a rendbontó elemekkel szemben, úgy hogy Tjumenben és Jakaterinburgban mindenki vaspálczát hord s így sem tanácsos éjjeli órákban egyedül járni az utcán. Ez állapotot igen természetesnek találjuk, ha meggondoljuk, hogy ide dobja ki Oroszország társadalma szemetjének jelentékeny részét; a melyhez a félreeső vidékeken méltóan csatlakozik a rabláshoz és tolvajláshoz ősi időktől fogva hozzászokott tobolszki tatárság.

Augusztus 26-ikán érkeztem meg Tjumenen át Jekaterinburgba, hol két héten át főleg írataimnak rendezésével és tisztázásával foglalkozom. Miután Pápai ez idő alatt sem érkezik meg jelen megállapított találkozási helyünkre; komoly aggodalommal kezdem számba venni azon eshetőséget, hogy bántódása történt valahol a Kondán, vagy azon ingoványokon, melyeken át e folyóhoz a Pelymkától gyalogolt. Alaposabb tájékozódás végett türelmetlenül indulok Tobolszkba, ha amúgy is meg kell vala jelennünk szeptember 16-ikán orosz útlevelünk megújíttatására. Minthogy itt Trojnyiczki kormányzó úrtól arról értesülök, hogy Pápai nem fordult meg e városban: hivatalos úton, sürgönyileg tudakozódom felőle a tjumeni alkormányzónál, kinél Pápainak, ha visszatért a Kondáról, okvetlenül jelentkeznie kell vala, hogy átvegye Pelymből oda szállított podgyászát és ethnographiai tárgyait. Innen végre megnyugtató válasz érkezik, az tudniillik, hogy Pápai «kiutazott Oroszországba», mi úgy történhetett, hogy a *Tobol* folyón ellenkező irányban utazva kikerültük egymást. Bővebb hír nyeresére is tettem kísérletet a jekaterinburgi rendőrségnél; de minthogy ez meghiusult, nem maradt más számomra hátra, mint hogy a kormányzósági hivatalban levelet hagyjak társam részére, melyben öt téli útam terveiről s azon óhajomról értesítem, hogy találkozzunk az orosz újév napján a Szoszvafőn, Jugrában. Ezután összevásárolva a téli útra szükséges ruhákat s egyéb holmikát, folytatom útamát a Konda felé. Sietségre intett e tekintetben az immár beállott hideg is, melytől jó okkal tarthattam, hogy kellemetlenné fogja tenni hosszú folyóútamát tanulmányaim újabb állomásához.

Az *Irtis* folyón éjszak felé utazva, szeptember 20-ikán

értem el a Demjanszk városkába. Ez az említett folyónak ép azon pontján fekszik, mely legközelebb esik a Konda déli kanyarulatához. Innen egyenesen utazva Bolcsárova kondai osztják faluba, a távolság nem több, mint 60 verszt, míg csolnakkal a Konda torkolatán át fölfelé, mintegy 400 verszt a kerülő. Természetesen nagyvön érdekemben állott megtudni, ha lehetséges-e ez az egyenes út a mostani viszonyok közt, tudván, hogy egykor Reguly is járt rajta. A demjanszki póstamester, kinél Ahlquist is volt pár napig szálláson, nagy előzékenységgel járt közre ez ügyemben, előkerítvön azokat az embereket, kik ezt az utat ismerték. Ezeknek előadásából kitűnt, hogy különböző csolnakúton kívül egy 40 versztnyi gyalogútat kellene tenni övig érő hínáros posványokon át, melyeken keresztül az osztjákok át szokták vonszolni könnyű s üres csónakjaikat. Ilyen útnak két-három mázsányi podgyászszal lehetetlen volt neki mennem s tekintettel az előtttem álló nehéz földatra amúgy sem látszék tanácsosnak, hogy elkerülhető úti nehéz, ségekre fecséréljem erőmet. Arra határozom el tehát magam, hogy a biztosabb körutat követem s e czélből az Irtisen haladok tovább egész Bazjanova orosz-osztják faluig, mely 30 versztnyire éjszakra fekszik a Konda torkolatától. Ez az utolsó pont jelen útamban, hanem bár ügygyel-bajjal szólani lehet a világba; miért is mielőtt a Konda távoli zugaiba vonúlok, fölhasználom ez alkalmat tudósítások írására a hazába.

Már jelentkezett volt az első jégburok az álló vizeken, midőn csolnakom betért a Kondába. Kellő téli fölszerelésem mellett ez kevésbé volt zavaró, mint a folytonos nyugati szél, mely lehetlenné tette, hogy embereim a víz folyása ellenében evezzenek. E bajon rendesen úgy segítenek e vidéken, hogy a csónak orrához egy hosszú kötelet kötnek s az emberek gyalogosan vontatnak a parton. E fárasztó és hosszadalmas módon három napig utazva szeptember 26-ikán jutok el az első kondai osztják faluba, *Kamëñ-pūžet*-ba (Kamenskija jurty), mely a Kama folyó torkolatánál épült. Másnap este *жагжаñ-pūžet* (Krasznojarszk) faluban kellemes meglepetést nyújt számomra szállásadó gazdám, ki osztják létére írástudó, sőt mi több jó módú kereskedő ember, mi igen ritka eset a szibériai ugorországban. Tőle kaptam az első részletes hírt Pápai társamról, ki tanulmányai czéljából megállapodott e helyen, ethnographiai tárgyakat vásárolt és fényképeket készített. *Áni-Jëžé* (oroszúl:

Bolesárova, vogulúl *Änjä-poul*) egyházas faluban eddigi nyílt csónakom helyett födelest kaphatok, mire most annál inkább rá vagyok szorúlva, minthogy az erős szelek most már havas esővel kezdtek társúlni. Noha állandóan öt embert alkalmazok az evezésre, csak igen lassan halad előre útam a kondai vogulok földje felé. Ennek első nagyobb helye *Mot-us* (osztjákúl: *Mq-çét-voš*, oroszúl: Nachracsi) egyházas falu, hol a Konda nábobjai, a Popov családbeliek laknak. Ezek még a múlt században telepedtek le ide s elég tisztességes kereskedelmükkel orosz létükre is kivívták az osztjákok és vogulok becsülését. Közülök származik Grigor Gavrilovics Popov, a Máté- és Márk evangéliumok ismeretes fordítója, kinek életéhez itt, valamint később Szatigiban néhány adatot sikerült szereznem. Ezek szerint ő *Mot-us*-ban született, a hol a tobolszki seminarium végeztével papi állásban is működött. Életét rendkívül megkeserítette feltekenykedő felesége, ki állítólag házasságtörés vádjával följelentette őt a tobolszki püspöknek. Súlyos bűnhődés érte őt ennek következtében: papi méltóságát elvesztette s egyházi (ponomár) minőségben áthelyeztetett a Kondavidék legfelreesebb zugába, Szatigiba. Körülbelöl tíz évig élt ő itten, főképen tanítással és írással töltve idejét. Valószínűleg ekkor készültek evangélium-fordításai is, mely munkára ő igen alkalmas lehet vala, minthogy a kondai Popovoknak a vogul második anyanyelvük, melyet már gyermekkoruktól fogva beszélnek. Miután feleségét mindjárt ide költözésének első éveiben elküldötte pap fiához a jisimi kerület Usty-Lamanskaja falujába — maga remeteéletet kezdett folytatni. Maga ment vadászatra, maga főzött, maga látta el a szamovárt s takarította házát. Állítólag igen tevékeny ember volt. Helybeli pap-főnökét, kinél sokkal műveltebb volt, nem szerette; ellenben a nép iránt mindig nyájasan viselkedett s örült, ha valahol jót tehetett. Öreg napjaira maga is fiához költözék s emennek volt székhelyén nyugosznak ma porai.

Tizenhárom napi s öt éjjeli csónakútazás után október 6-ikán végre betérhettünk az *Okhet* folyóba, melynek torkolatától öt versztnyire fekszik *Lous-poul* (osztjákúl: *Tüweš*, oroszúl: Leusy), a Kondavidék legnagyobb faluja. Né pessége miatt e hely ígérek nekem legkedvezőbbnek tanulmányaimra, a hol annak idején Ahlquist is foglalkozott, átírván (itt s később Tobolszokban folytatva) Makszim Pursin írástudó tanítója

segedelmével a Popov-féle Máté és Márk evangéliumokat. Ez az ember előttem is jelentkezett; de én nem találtam őt megfelelőnek czéломra nemcsak hadaró organuma, hanem gyöngé értelme és nyelvismerete miatt is. Általában későbbi tapasztalataim is igazolták, hogy nyelvészeti tanulmányok tételére az írástudó tolmácsok alkalmasak legkevésbé, mi természetes is, ha számba vesszük, hogy az illetők gyermekkorukban sokat érintkeznek oroszokkal, megtanulják ezeknek nyelvét s mint úriast alkalmazzák is ahol csak lehet; ellenben megvetik, illetőleg elfeledik anyanyelvüket s mindazt, a mi népüknek sajátos szellemi kincse. E fölfogással némileg ellentétben állok Ahlquisttal, ki obi útjában is folytonosan az írástudókat kereste s hogy mennyire czélszerűtlenül, bizonyítja kiadott szöveggyűjteménye, melyben jóformán nyoma sincs a virágzó éjszakai osztják énektudománynak. Én tehát inkább a nem írástudó értelmesekekhez fordúlok, kiknek megválasztására szokott eljárásom szerint gyűlésre hívom a népet. — Nem könnyű volt azonban megállapodásunk ez alkalommal; minthogy épen a halászat és vadászat legfőbb évadja volt, a midőn tudniillik a halak a télire megromló nagy folyóvizekből a kisebb folyók forrásai felé vonulnak, az erdőben pedig az evet és nyuszt téli prémje kifejlik. A kondai nép még csak helyenként s ott is csak kísérletképen foglalkozik a földműveléssel, úgy hogy bármely munkabíró embernek lekötése az őszi időben oly súlyos veszteséggel jár az illetőre nézve, melyet később egész esztendőn át nem pótolhat többé. Tekintettel erre, én úgy intézkedtem, hogy a tanács útján négy alkalmas embert jelöltettem ki, kik egymást 2—3 napnyi közben fölváltva állottak rendelkezésre. Ki kell emelnem ezek közül különösen a voloszt derék golováját, Nikolaj Grigories Kártyint, ki nemcsak saját egyenes közreműködésével segítette elő vállalatomat, hanem berendelte a vidékről is az énektudókat s közlésre buzdította őket. Hogy jelenleg ilyen eljárás mellett is lehetséges volt tanulmányom, a népnek jó indulatán kívül nagy részben Trojnyiczki tobolszki kormányzó úrnak köszönhetem, ki egy kormányzósági nyílt levelet volt szíves adni részemre, melyben alárendeltjeinek vállalatom «buzgó és legteljesebb támogatását» («искреннее и полное содействие») teszi kötelességévé. — Munkásságom kezdetben eddigi kondai vogul ismereteink revisiójában állott, mit úgy eszközöltem, hogy végigmentem a Hunfalvy-féle szó-

tárokon, a kiejtés szerint helyesen átírva, megmagyaráztatva és hol szükséges volt, mondatokkal igazoltatva minden egyes adatát. Ugyan így jártam el később a Reguly-féle szótár alapján s miután ily módon némileg belejöttem a nyelv gyakorlatába, textusok följegyzéséhez fogtam. Tárgyat szolgáltatnak ehhoz a *Küsëñ-poul* (Zapor) faluból berendelt Achtajev, kitől a medve menyből-leszállása énekének kondai változata származik, továbbá a *Tërës-poul*-i öreg Buranov, kitől imádságéneket (*tõrëm-ëri*), csodás és dévaj bohózaténekeket («Az obi lúddá változott szamojéd öreg éneke», az «ágyika-ének», a «nagyorrú éneke» stb.) s egy a bibliaihoz hasonló kosmogoniai mondát («*Oqtém* öregről s feleségéről szóló elbeszélés») jegyezhettem föl.

Két heti foglalkozás után éjszak nyugati irányban folytatom útamat *Lõχ-voqni-põul* (oroszúl: Szatigi) felé. A közlekedés itt egy 70 verszt hosszú *tomën-tón* *) keresztül történik, melyet a Jevra (*Jiwr-jõ*) s több más apró folyó táplál s csaknem két harmadrészében keresztül folyja az *Õkhèt* folyó. Őszi időben e tó rendkívül elsekélyesedik, úgy hogy nagy csónakkal egyáltalában lehetetlen rajta járni; de bajos apró csónakokon is. Különös gondot okoz az evezősnek, hogy folytonosan a folyó medrében maradjon, mihez pedig nagy vigyázat szükséges, a mennyiben a folyóvíz lassú menete következtében a legtöbb helyt nehezen tudható meg, hogy hol van a folyó széle s hol kezdődik a láp. Tiszta nyomorúság, ha véletlenül zátonyra akad a csónak; mert akkor az evezősöknek a fagyos tóvízben addig kell jobbra-balra gázolniok, míg valamerre mélyebb helyre akadnak. Másféle nehézséget okoz az állomásokon való kiszállás, minthogy néhol a part 100 ölnyi távolságból a csónakkal meg nem közelíthető. Ilyenkor embereim rendszeren hordószék alakjában rakva össze evezőiket, ezeken czipeltek ki a szárazra. A rövid nappalok mellett elkerülhetetlen volt, hogy útazásom ne nyúlják be az éjszakába is, a melynek sötétjében pedig vajmi könnyű az eltévedés. Egyik este embereim valahogy félretértek a folyótól s csaknem hajnalig voltak kénytelenek a

---

*) Nyugati Szibáriában oroszúl *tuman*-nak, vogulúl *tomën*-nek olyan tavakat neveznek, melyeken folyó megy keresztül. Ilyen *tuman*-ok ott gyakoriak, van például a Kondán kívül a Pelymkán és a *Võl'-jã*-n is.

vizben barangolni, míg szárazra érhetnek. Három napig tartott ez útazásom, melynek bajait növelte az állandó hóhullás és elelemszükség, úgy hogy valóságos vigaszképen vehettem a Szatigibeli egyház harangszavát, mely október 22-ikén este irányt adott a vak sötétben kóválygó csónakomnak. Épen kellő idején történt megérkezésem; mert már másnap reggelre képzelenség lett volna a vízi út a tavat és folyókat elborító jégkéreg következtében.

Szatigi nevezetes hely a vogulok történetében. Itt volt tudniillik a kondai vogul fejedelmek székhelye, melyek közül a legutolsónak fiát Reguly látta volt Tobolszkban s tőle egy kis fordított textusanyagot is nyerhetett. Én az egykori fejedelem házában talállok kényelmes szállást s egyik unokája, leányának természetes fia: Ivan Timofejics Szatigin lesz tanítómmá. E családban még fönmaradt némely ereklýje (többek közt két olajfestményű mellképe) az utolsó fejedelemnek és nejének, ki állítólag egy szentpétervári magasrangú katonatiszt testvére volt. Utódainak életmódja csak abban különbözik a többi vogulokétól, hogy kissé oroszosabb; minthogy a család férfitagjai már pár nemzedék óta orosz nőkkel házasodnak. — Tíz napig foglalkozom ez állomásomon, főkép pótló közlések gyűjtésével a kondai vogul nyelv szótári anyagához. E mellett sikerült újabb textusokat is szereznem: «az alsó kondai fejedelmekről» szóló hősi mondat, egy kosmogoniai éneket, több mesét, női éneket, állaténeket, találós mesét, a medvecultusra vonatkozó ethnographiai leírást.

Ekközben beállanak a kemény hidegek is s a folyók jégkéрге alkalmassá válik a rajta való útazásra. A Jevrán fölfelé haladva november 2-ikán érek el *Jivr-poul*-ba, honnan egy 100 versztnyi, embertől nem lakott tundraúton juthatni Pelymbe. Itten értesülünk, hogy a tundra jégfelülete még nem elég erős a ló terhere, a mi onnan van, hogy a rajta elterülő hínár melegeket tart s a kellő befagyást gátolja. A dolog szorosabb megvizsgálására embereket küldetek ki a falutanács útján, kik hótalpakon bejárva az utat, ha lehet hírt vigyenek felőlem Pelymbe s ennek hatóságát nevében fölszólítsák, hogy az út közepe tájáig váltólovakat küldjenek élém. E közben letelepelem e helyen s nyelvészeti gyűjtéseim mellett tisztára írom a Kondán gyűjtött textusaimat és jegyzeteiket. Hat nap múlva egy pelymi orosz ember jelentkezett a faluban, kit halászati

szerződése kényszerített az ide való sürgős megjövételre. Az ő állítása szerint az út kellő vigyázat mellett járható; miért is be sem várva küldötteink visszaérkeztét, másnap útnak indulunk. Voguljaim óvatosságból négy pár fogatból s megfelelő számú emberekből álló karavánt adtak rendelkezésemre, mely a veszedelmes helyeken jégtörő kopjáikkal kémlelve lassan haladt előre. Utazásunk harmad napján, nem távol a Kondinka folyótól, találjuk szemben a pelymi előfogatokat, melyekkel immár gyors menetben haladva még az nap estéjén, november 10-ikén megérkezem Pelymbe.

Déli vogul nyelvészeti tanulmányaim befejezéséhez még csak egy folyóvidék, a Pelymka kutatása volt hátra. E folyó mentében fölfelé haladva igen közel és könnyű lett volna átmenetem az éjszaki vogulsághoz, tudniillik a *Tāpēs-jā*, az éjszaki Szoszva egy mellékfolyója útján, a melyen egykor Reguly és Ahlquist is jártak. De más úti irányt tett szükségessé vállalatomnak még mindig megoldatlan problémája, a Reguly vogul hagyatéka. Ennek nyelvére nézve most már teljesen tisztában vagyok azzal, hogy kivéve a «Pelymsche lieder» cím alatti gyűjtést, minden része a Lozván íródott. Más vidékről, jelesen a Kondáról valóknak látszanak ugyan a *Jiwr-jëri*, vagyis a *Jiwr-poul*-ban énekelt medveének, továbbá a *Khqntëñ q̄tër jëri* «a kondai fejedelemről» szóló hősi ének: ámde az első alatt ott van Reguly jegyzete: «von Jurkina geschrieben», ez tehát bizonyosan lozvai nyelvű Jevréről származott ének; a mi pedig a másikat illeti, annak a nyelve sem egyezik a kondai nyelvjárással. Megjegyzendő itt, hogy a «kondai fejedelem éneke» második szakaszának a *Turüşem voqrëm jëri*-nek egy változata van Reguly hagyatékában a következő jegyzettel: «ein pelymsches lied von Jurkina geschrieben»,*) a miből föltehető, hogy a három szakaszból álló bővebb variáns szintén egy más vidéki, jelesen lozvai embernek közlése, melyet ő valahol a Kondán tanúlhatott. Ezek szerint a Reguly hagyományainak megfejtése céljából úgy látszik nekem, el kell utaznom még egyszer a Lozvára, a hol a nyári tapasztalatok szerint, ha

---

*) Hogy egy lozvai ember miként tudhat kondai, pelymi és jevrai énekeket, az igen megérthető, ha meggondoljuk, hogy mai nap-ság is eljárnak a felső szoszvai vadászok a Pelymka, Lozva és Konda vidékeire; sőt mint halászok leveznek az Obba is.

egyebüt nem, *Tārëx-poël*-ben mindenesetre remélhettem sikert. További útam terve tehát a következőleg alakúl: fölútaozom a pelymi vogulok területéig, itt befejezvéen tanulmányaimat nyugatra fordúlok s átcsapok a *Vól-jä* (Vaglyi) vidéke toménjain s tundraútjain a Lozvához s fölmegeyek rajta éjszakra egész *Tārëx-poël*-ig. Az éjszaki Szoszvát ez úti terv alapján nem a *Tapës-jä*, hanem a Lozva forrásvidékéről kell vala megközelelténem.

Elvégezvéen Pelymben a szükséges bevásárlásokat és levelezést, lázas sietséggel haladok éjszak felé. November 13-ikán értem el a Pelymka toménjéhez, melynek éjszakkéleti csücskében épült Felső-Pelym egyháza és papi laka. Miután magamat Alexander Jevfimijev Menyenyin papnak bemutattam, folytatom útamát kitüzött állomáshelyemre, *Rëku-pouk* (Zarécsnaja) faluba. Itt mindjárt megérkezésem estéjén két fontos ügyben, intézkedtem, egyike hogy egybegyűjtetem éjszaka a környékbeli vogul falvak férfinépeességét, a másika hogy megizenttettem az innen éjszakra fekvő orosz gyarmatnak, hogy évek óta elhanyagolt kötelességét, a *Vól-jä* folyóhoz vezetó út rendbentartását az idén számba fogom vétetni az illető hivatal útján. 15-ikén reggel megjelentek csoportosan a vogulok is, az oroszok is, mindnyájan tenger sok panaszszal a nép kegyetlen zsarnoka, a felső-pelymi pap ellen. Én nem akarván a népet előre is avval elkedvetleníteni, hogy ezek a dolgok nem az én hatáskörömbe tartoznak: a panaszok meghallgatását itteni tartózkodásom utolsó napjára halasztottam. Most pedig a vogulokat fölszóltottam, hogy jelöljenek ki számomra nyelvtanítót; az oroszokat meg arra útasítottam, hogy a *Rint-pouk*-ig vezetó 60 versztnyi erdőutat megtisztítsák s megjövelemlről előre értesítsék sorban a falvakat egész a Lozváig. Ez energikus föllépésem, bár minden számításon kívül, egy kiváló tudományos kincs birtokába juttatott. A pap tudniillik nesztét vevén a nép gyülekezésének és szándékolt panaszainak, még az nap megjelent nálam s különböző kedveskedéssel saját pártjára igyekezett hangolni. Erre neki igen fontos oka volt, minthogy tarthatott tőle, hogy egy magasabb helyről küldött ember, a milyennek ő engem nyílt levelem alapján ismert, nem fogja elnézni a néppel szemben elkövetett gazságait, a mint ezt eddig, állítólag megvesztegetett világi és egyházi előljároi tették. Tudván azt, hogy útazásomnak főczélja nyelvészeti, figyelmeztet rá, hogy temploma

ócska írásai közt valami vogul kézirat hever, melyet ő kívánságomra kész elhozni s átadni. Természetes, hogy megörültem az ajánlatnak s pár óra múlva asztalomra került egy fakült papirosú és írású kézirat-csomó, melynek címlapja: «Fordítások jegyzéke, melyeket orosz nyelvből vogul nyelvre készített Feliczin Péter protojijerej (főpap) Ryeskov pelymi és Popov kondai egyházfiak segedelmével («Реэстръ переводамъ съ русскаго языка на вогулское нарѣчїе, сдѣланное Протоіереемъ Петромъ Фелицыномъ при пособіи Пелымскихъ причетниковъ Рѣчковыхъ и Кондинскихъ Поповыхъ»). Ezután következik maga a jegyzék, különféle egyházi és világi fordítmányok sorozata tizennégy pontban (melyek közül a tizenharmadik: «A négy evangelistának szent evangéliuma») a következő aláírással: «székesegyházi protojijerej Feliczyn, 1863. november 12.» Maga az átadott kézirat csak a Máté, Márk és Lukács evangéliumokat, továbbá három ív szőlajstromot s egyéb apróságot foglal magában. A szorosabb vizsgálat fogja majd kideríteni, hogy minő viszonyban van e kézirat a kiadott Popov-féle vogul Máté és Márk evangéliumokhoz, egyelőre több hely összehasonlítása alapján csak annyit állíthatok, hogy a két fordítás nem azonos. Megjegyzem még, hogy az alapszöveg orosz írása meglehetősen régi alakú. Mielőtt végképen magamhoz vettem e kéziratot, reversalist ártam róla a pelymi papnak, melyen megírtam, hogy e mű tökéletlen vogul orthographiája miatt egyházi célra, azaz belőle való fölolvásásokra épenséggel nem alkalmas s hogy legfeljebb a philologus számára van érdekessége. A felső-pelymi egyház lompapírjai közt — így írom tovább — amúgy is elpusztúlna, miért is hogy legalább a tudomány céljára hasznosíttassék magammal viszem és majd idővel, tudományos földolgozása után a szentpétervári szent zsinat archivumába juttatom, hol más efféle kéziratok is őriztetnek.

Rëkw-poul-ban két tárgya volt tudományos foglalkozásomnak: szó- és szólásgyűjtemény szerkesztése a pelymi nyelvjárásból, továbbá Reguly «Pelymsche lieder» cím alatt csoportosított énekeinek átírása a nyelvészet követelményei szerint. Ez az utóbbi munka szerfölött nehéz volt; három tolmács segedelmével legalább is húszszor vettem át ezt a kéziratanyagot, míg tisztában állott előttem az énekek értelme s pontosan átírhattam őket. Úgy látszik maga Reguly sem értette

jelen följegyzéseit, melyeket később sem revideált. Erre útnak egyrészt a szövegben tapasztalható hézagok; továbbá több külön szónak egybeírása s egyazon szónak széttagolása, mint például a *Khgis*-énekben: *tqutem mins* (Reguly fölírása) = correcte: *tqu té minés* «oda ment», vagy *eüt jett tqal jekur* (Reguly fölírása) = correcte: *ütiettel jekwér* «szagolatlan gyökér-ágbog».

Mielőtt elhagytam volna a Pelymka vidékét, a vogulság tenyleg megjelent újra előttem, hogy hallgassam meg és jegyezzem föl a pap elleni panaszait. E nép sérelmei papjai részéről úgy látszik régi időktől fogva öröklődnek; midőn Ahlquist járt e vidéken, ő előtte is hasonló dolgokat adtak elő. A viszonyok jellemzésére közlöm itt a vogulok vádjait egész terjedelmükben:

Andrián Michailov Ankin főpanaszló és társai: Polikarp Andrejev Mulmin, Iván Prokopjev Mulmin, Lukian Michailov Manzyrkov stb. állításai szerint a felső-pelymi egyházkerület papja

1. túlságos nagy részt vesz magának a köztulajdont képező kaszáló rétekből. Nyolczvan marhát tart, melyek egész késő őszig szabadon járnak s pusztítják a vogulok fölállított szénaboglyáit. A vogulok felszólították, hogy tartsa zárva marháit; de a pap azt feleli, hogy zárják el a vogulok szénaboglyáikat. Ámde a boglyákat út híján nem lehet hazaszállítani a mocsaras rétekről mindaddig, míg az erős fagyok be nem állanak s szánút nem képződik.

2. Egy folyót a pap egészen magához ragadt halászat czeljából. Eleinte avval áltatta az ősi birtokjogra hivatkozó vogulokat, hogy a vidék térképén a peres folyó a templom birtokának van rajzolva; de később mégis egyezsége lépett velük olyformán, hogy a nyolcz családfőnek egyenként egy-egy rubelt fizet évenként. Ezt az egyezséget azonban nem tartja meg. Csak egynek sikerült ügygyel-bajjal kierőszakolni az egy rubeljét; egy másiknak fület mutatott, midőn tartozását követelte.

3. Lukian Michailov Manzyrkovot fölfogadta felesnek a szántóföldjére. Lukian a saját pénzén vásárolt magot elvetette, szántott: a pap aratott s amannak a fele gabonát ki nem szolgáltatatta.

4. Ugyancsak Lukian Michailov Manzyrkovot fölbérelte

öt rubelen, hogy vonja föl gabonával megterhelt ladikját a Pelymka folyó fejeig, *Ätim-jä poul-ig*, hová a pap gabonáját eladni s a papi adományokat beszedni utazott. Lukian a ladikot fölvonta; de béréből nem látott semmit.

5. A vogulok temetkező helye régtől fogva a templom körül van. Egy újabb törvény szerint a templom körüli temetkezés eltiltatott. E körülményt a pap zsarolásra használja föl; a mennyiben egy lóért, vagy tehénért mégis eltemeti valaki halottját a templom mellett is. A szegényebb nép az említett tilalom után egy erdőirtást kezdett temetkező helyül használni; de ezt a temetőt a pap évek óta vonakodik fölszentelni attól tartva, hogyha ez az új temető fölszentelődik, senki sem temetkezik többé a templom mellé s ő elesik jövedelmétől.

6. Nem lehet törvényesen házasodni; mert a pap 10—20 rubelt követel az esketésért.

7. A templomöröket, egyházfiakat, melyeket a vogul falvak időszakonként föl váltva küldenek vallásos szolgálatokra — a pap állandóan magánérdekeire alkalmazza. Az egyiket elküldi halfuvarral a 120 versztre eső Gari faluba; a másikkal a 70 versztre eső alsó-pelymi korcsmából pálinkát szállíttat; egy harmadikkal fát vágat magának, vagy elküldi az erdőbe, hogy vadászszon az ő számára.

8. A lefolyt nyáron egy haldokló öreg asszony az öcscsével magához hívatta a papot. A pap bére fejében az öcsöt aratni hajtotta s az öreg asszony azalatt papi szertartások nélkül meghalt.

9. Minden csekélységért üti az embereket.

10. Ha valamely világi, vagy papi előljáró jön e vidékre, ezt a néptől vendégeskedéssel elvonni s ellene hangolni igyekszik. Egyszer ebéd után a főpanaszló az egyházatlátogató blagocsinnyj elé mert lépni panaszával; de ez utóbbi azt felelte vissza, hogy ha nem fog barátságosan élni a pappal, «majd befüt neki» (я тебя упеку). A vádló megijedve másnap két becses czoboly prémet ajándékozott a blagocsinnyjnak s az utóbbi el is fogadta.

November 22-ikén kezdettem meg útamat a *Völ-jä* (oroszúl: *Vaglyi*) felé, mely a Pelymka és Lozva között ezekkel párhuzamosan halad s a Tavdába ömlő folyó. Ennek *tomèn-jén* átútaza harmadnapra kijutottam újra a Lozvára *Sint-jä-pöl*-ben. Itt a Reguly-féle *Sint-jä oqj roqrém jëri* megfejtésével teszek kísérletet; de noha ez ének kétségtelenül ide való közlő-

től származik, nem juthattam e helyen magyarázatokhoz. Folytatom tehát útamát az alsó-lozvai eloroszosodott vogul falvakon át éjszak felé. Itt már a civilizatio földjén vagyok, mi nyilvánul abban is, hogy fehéreneműm tetemes részét ellopják. Számos alkalom lett volna ilyesmire a műveletlen vogulok közt; de az ő erkölcsük még nem jutott ily fejlettségre.

Nagy volt ismerőseim meglepetése, midőn november 28-ikán másodszor megjelentem Nikito-Ivdilben. Az öreg *Pēršü*, ki véletlenül ott tartózkodék, aggódó képpel kérdezte tőlem, hogy nem-e valami kifelejtett szók miatt kellett hozzájuk visszajönnöm. Szotyinaova örömmel fogadott; igen hízelgett az ő önérzetének, hogy annyi földet beúztatva nem találtam hozzá hasonló tanítót s elvégre is visszatérni voltam kénytelen, hogy a nyáron félbenhagyott munkát vele folytassam. Megnyerése ez alkalommal kissé bajos volt egyrésztől, mivel az ismeretlen nyelvű iratokkal való munkát nehezelté, másrésztől mivel a télre másoknak kötelezte le magát munkára. Mindamellet pár nap alatt sikerül őt útnak indítanom *Tq̄rēχ-poel* falujába, a hol december 3-ikán kezdjük meg a Reguly-féle énekek átírását a mai éjszak-lozvai nyelvre és értelmezését. Először a könnyebb női énekekkel végezzünk, melyeket Reguly «*Vermischte dichtungen*» című gyűjtésében csoportosított. Az összes déli vogulságban való járatosságom tetemesen könnyíti a nyárihoz képest földadatunkat és gyorsan haladhatunk előre a hősi énekekhez s bohózáti előadásokhoz. A vadász- és medvénekeknel egyes homályos vonatkozás miatt *Pēršü*-re szorúlunk, ki egykor ügyes vadász volt, az énekek egy részét hallotta s volt alkalma medvéünnepekhez is. A közép-lozvai textusok gyarapítására szívesen írok át néhányat a Reguly-féle énekekből az ő nyelvére is. Legnehezebb volt az áldozati himnuszoknak és a teremtés éneknek megfejtése, melyeknek mythikus czélzásai a jelen lozvai nemzedéknek érthetetlenek. Átírtam ugyan ezeket is, de értelmük csak akkor állott előttem teljes világosságban, midőn később a Szoszván többféle változatait sikerült megtalálnom és kellő magyarázatok kíséretében följegyezni. Nehéz helyek és vesződéses órák voltak természetesen jelen foglalkozásunkban is s nem egyszer kellett hallanom Tatjana Alexejevna kifakadását: «*jätel pōjērākēm q̄sēn, at va'ikälēm ; kwoss puñkēm jäktälñ ti lātiñ at va'ikälēm*» («drága

uracskám vagy, de nem értem; akár 'a fejemet levágod, ezt a szót nem értem»).

Képzeltető örömem, midőn december 31-ikén Reguly összes déli vogul hagyományának átírását s a Hunfalvytól kiadott éjszakai vogul textusok revisióját befejezve, örök búcsút mondhattam a *Tāřez-poel*-i lakosságnak. Le volt törve végre a hét lakat, mely vállalatom elbűvölt ideálját, az annyi évtized óta homálylyal borított tudományos kincset előlem elzárta. — Ivdilbe való érkeztemkor épen megjöttek volt hal- és bőr-árúikkal a felső-lozvai vogulok s szívesen vállalkoztak reá, hogy elvisznek a Szoszvára *Jüü'* paul-ba. Arra figyelmeztetnék csupán, hogy nem sokára indulni kénytelenek, mivel harmadnapja étlenül álló réneiknek csak jó távolságra az orosz helységtől akad legelni való mohos réjtjük. Megtévén tehát gyorsan az előkészületeket, mely főképen kenyér, marhahús, pálinka, darakása, ruhaneműek s a voguloknak szánt apró ajándék-tárgyak bevásárlásából állott, még aznap este útnak indulok. Hajnalban érkezünk *Tat-tit-paul*-ba, hol a Jurkin és Szalavár család üres jurtjai szomorú jelei a felső-lozvai vogulság pusztulásának. Az ugyancsak elhagyott *Pāřvėn-tit-paul*-on keresztül utazva egy magános jurtnál tartanak pihenőt voguljaim, szabadjára bocsátván a réneket a közel levő hóval fődött ingoványra. Itt töltöttem én ez év első napját, melyet előttem becses emlékvé tesz, hogy tanúja lehettem akkor egy vogul áldozatos ünnepnek. A házi asszony régi fogadalmához képest ma ajánlotta föl az isteneknek két rénjét, egy tiszta fehérét *Numi-Tāřem*-nek («A Magas-Istennek») s egy tarka szörűt *Pqlėm-Tāřem*-nak («Pelym-folyóbeli Istennek»). A jurt közelében, az erdő szélén már készen állott az «áldozó-tér» (*jirzatnėkan*), melyen a letaposott hóba két villásvégű rúd volt beszúrva s egy keresztrúd reájuk fektetve. Erre a keresztrúdra aggatják az istenkének ajánlott (*pupinė nėřem*) tárgyakat, melyeket egy kis szekrénykében hoznak ki az áldozó térre. Voltak pedig e tárgyak jelen alkalommal: két nyusztprém, egy vászoning, több vászonkendő s egy csengős rojtú selyemkendő. A tér közepén állott a szent fenyőág (*tir*), melynek csúcsára a samán (*ňajt*) hívására leszáll az istenke s meghallgatja hívői kívánságát. A fenyőág két oldalán a havon egy megtöltött pálinkás csésze s egy pálinkás üveg voltak fölállítva. Magának az áldozati szertartásnak következő volt a lefolyása: a samán — Mikhaila

Ukladov — jobbába vette a rének szarvához kötött kötelet s baljával az áldozati állványra támaszkodva szakaszonként kiáltja föl az égbe a gyűjteményemben több változatban található istenidézetet (*kaj .saw*). Minden szakasz után egy rémes hangú, lábtoppánással kísért *hüh!* indulatszó hangzott ilyenformán:

Sät tārēm jāχpü χān . . . hüh!
sät māt jāχpü χān . . . hüh!
tūr jānit sampä χum . . . hüh!
Ās jānit palpā χum . . . hüh!

Hét eget körül járó khán . . . hüh!
 hét földet körül járó khán . . . hüh!
 tó nagyságú szemes férfi . . . hüh!
 Ob nagyságú füles férfi . . . hüh!

Az istenidézet és imádság végeztével kijelentette, hogy *āstēs*, azaz hogy a samánbeli szertartás «kész» — s következett az áldozat leölése, melynek elején egymaga kiitta az egész pálinkát. Most előáll a samán segédje s egy fejszefokával hátulról a rének fejére csap, melyek az első ütésre összerogynak. Ekkor a samánsegéd egy hosszú kést szúr a hónalj alatt a rének szívébe s fölfogja egy fatálba a kiömlő vért. Miután az állatokat lenyúzták, következik az áldozati lakoma (*puri*). Az ünneplők késeikkel neki mennek a még ki nem hült állattestnek s tagjait apránként levagdosva vérbe mártva eszik a nyers húst. E mellett az áldozati téren egy nagy katlan van fölállítva, honnan a főtt hús később második fogásnak kerül elő.

Másnap déltájban folytatjuk utazásunkat, mely előtt érdekes látvány volt számomra, hogy miként terelik és fogdosák össze pányvával a szabadon legelő réneket. Megérkezve a Lozva forrásvidékén fekvő *Saw-paul*-ba ismét pihenőt tartunk. Itt van tudniillik embereim othona, a kiknek egy része most az erdőbe megy, hogy jóerejű váltóréneket hozzon a Szoszvára való utazáshoz. Ez alkalommal nyílik először módom a gyakorlatban megismerkedni az éjszaki vogulság házi életével s teli foglalkozásával, a melyekről eddig csak Szotyinoва leírásai alapján volt tudomásom. Megható volt a búcsú, melylyel voguljaim az ő «tápláló Lozvájuktól, halas Lozvájuktól» (*tēpēñ*

*Lūs*m, *χulē*ñ *Lūs*m) elváltak. Nem kis dolog volt tudniillik jelen szoszvai járatuk; az orosz császár képviselőjének az adót átszolgáltatni mentek Jugrába s ez bizony némely években sok kellemetlenséggel van összekötve. Mielőtt tehát e fontos útra kelnek, megállanak rénjeikkel a Lozva vize közepén, ott a hóba pálinkát és perezkalácsot raknak le, azután pedig délfelé fordulva hajlongások közben mondják el imádságukat a «Lozva-víz szentjeinek» (*Lūs*m-vit *jelpi*ñ) :

Rq̄sā-ke : *sāt rqs pattanēl*,
vōlū-ke : *sāt vōl pattanēl*,
vit sirpā sāt q̄tēr !
ti sor-vit q̄lnē akw' šarkū-sūntnē
numēl minnē rakw-sam
tī' patilūn !
numēl minnē vōt-sam
tī' sēřemalūn !
jāñkēñ rušē'm, χq̄jiñ rušē'm χalnē
ti mineuw :
ruš naknē ul voss pateuw,
mañsi naknē ul voss pateuw !
nan sis-jq̄rāntēl.
nan ma'īl-jq̄rāntēl,
nē-χal, χum-χal
tařāpanē ne ul voss χq̄ntnūw,
tāřāpanē χum ul voss χq̄ntnūw !
pus kātēl, pus la'īlel voss jālnūw !
ta nājiñ paul gulēn,
ti q̄trēñ paul-gulēn
pus kāt, pus la'īl
jūw voss joχtnūw !

Ha fővenypart: hét fővenypart aljáról,
 ha folyóforduló: hét folyóforduló aljáról,
 víz alkotású hét úr!
 e pálinkával való egy csésze karimájára
 mint magasban járó esőszem
 ide hulljatok!
 mint magasban járó szellőcske
 ide szálljatok!

jeges muszkám, üstökös muszkám közibe
 megyünk mi íme :
 muszka vétségbe ne essünk,
 vogul vétségbe ne essünk !
 a ti hátatok erejénél fogva,
 a ti melletek erejénél fogva,
 nő között, férfi között,
 botránkoztató nőt ne találjunk !
 botránkoztató férfit ne találjunk !
 ép kézzel, ép lábbal járjunk !
 ezen hölgyek lakta falu tájára,
 ezen urak lakta falu tájára,
 ép kézzel, ép lábbal
 jöhetnénk bár haza !

Január 7-ikén érünk el a *Ta'it* (Szoszva) folyóra, melynek legelső faluja *jäni'-paul*, vagy az ivdili oroszok elnevezése szerint *Jugra* (a berezovi oroszok szerint *Isker*). Megjelenésem izgalomba hozza a népet, férfija, nője csoportosan tódul a szállásomat tevő jurtba, látni akarja azt a császár küldöttét, ki hír szerint a vogulok énekeit és mondáit jegyezteti. Szíves fogadásukat egy kis vendégséggel viszonzom, mi közben kiderül, hogy bizonyos énektudók számítanak rám, hogy bemutassák tudományukat. Dús aratás kezdődik. Napokon át reggeltől késő éjszakáig folyik az énekek jegyzése alig pár órányi megszakítással, mely az ételkészítésre volt számomra szükséges. Kavrila Petoris Sontyin, egy világtalan öreg ember nyitja meg közlőim sorát. Tőle származó nagyobb szabású közlemények: «A föld teremtésének szent eneke» (*Mā tāvātim jelpiñ ēri'*), «A föld átöveztetésének mondája» (*Ma ēntēptanē mōjt*); «A világot néző Istenfiú» (*Mir-susnē-žum Tq̄rēm-pī'*), vagy más nevén «Arany úr» (*Sq̄rii q̄tēr*), vagy még egy harmadik nevén «Az asszonyfi fiúcska» (*Ēkwä-pī' pīris'*) nevű mythologiai alak égből való lebocsáttatásának és nevelkedésének éneke, továbbá egy ugyanehhez intézett imádság; a «Víz szentjéhez» való imádság (*Vit-jelpiñ sātmiä*), egy medveköltő ének, egy medveskü ének (*Rēs-pāž-peltañ-žuj mā'ēs ērjēm uj-ūultäspi ēri'*), egy medveoktató ének, a béna ember bohózata s több tánczene. Egy rokonától, az *Anjä-paul*-beli Anyisim Kirilics Sontyin-tól valók a medve mennyből való leszállása énekének egy

szép változata, a medvének a «Világot néző Istenfiútól» való leterítettetéséről szóló ének, a *zūpēri-zū ēri'* című medveeskü-ének, a hegyi manó leányáról (*Ur-mis-zum-ā; i tūlilēp*) s az istenkében nem hívő vadászról (*Kaššīñ q̄tēr zumin pī' tūlilēp*) szóló szini előadások. Gyűjteményem egyik legszebb darabja a *zal-paul*-ból való Ilja Pilipics Taszmanov közlése: «A nyírhéj-booskoros férfi, azaz a himmedve égből való leszállásának éneke», melynek följegyzése csaknem egy egész napig tartott. A derék Vaszilij Kirilics Nomin, ki nyári lozvai ismeretségünk után jó indulatra hangolta irántam előre a szoszvai népet most is adott pár becses anyagot gyűjtéseimhez; ilyenek: «A földet és eget elborító tűzözön éneke» (*Māi' t̄rmi' s̄s̄zaxatilēm ēri'*), «A világot néző Istenfi» egyik imádsága; a jávorcsillag (gönczöl), tejút s a fiastyúk eredetéről szóló ének (*S̄ārp-saw ēri'*).

Az orosz újév előestéjén — rendes szokás szerint — megjötték a jazakszedő hivatalnokok, a szortingjai pap, a velük járó orosz kereskedők; s rendkívüli öröömre megjött velük az én Pápai Károly társam is. Csak most tudhattam meg, hogy merre járt-kelt ő a nyár közepe óta. Egy nappal az én elutazásom után érkezett meg Tobolszkba, a hol elvégezvén a kormányzósági hivatalban teendőit, az Irtis és Ob folyókon járó gőzhajók egyikével Tomszkba utazik. Innen miután a Magyar Földrajzi Társaságnak előleges jelentését megküldötte, útnak indul az Obon lefelé az osztják szamojédek területére. Itt várja be a téli szánút megnyíltát, mialatt főképen e szamojédeknek az osztjákokhoz való viszonyát kutatja. E mellett becses adalékokat szerez e népnek szellemi életére is, följegyezvén vallásos szertartásaikat, s orosz nyelven több hősi ének és monda tartalmát. Az ugor osztyákság tanulmányát az Obnak egy jelentékeny mellékfolyóján a *Vas-jugan*-on kezdi, a hol egy hónapon át foglalatoskodik. A hősi énekek itt is különös figyelmének tárgyai; de ezekhez itt még magára a nyelvre nézve is gyűjt némi anyagot, jelesen culturszókat s két textust. Visszatérve az Obra, Joganskoje egyházas falu tájékán kóborló tunguzokkal találkozik, kikben új s érdekes anyagot talál kutatásaihoz. A szurguti osztyákokon által lassanként eljut a berezovi kerület osztyákjaihoz, kik december vége felé bizonyos pontokon össze szoktak gyülekezni a jazakfizetésre. E gyülekező pontok kiválóan kedvező helyek számára antropologiai tanulmányokra, minélfogva most a jazakszedő zasedatyelhez csatlakozik s vele

együtt jut el a Szoszva főre is. — Az orosz újév viszonttalálkozásunk által ünneppé válik nekünk is, melyen oly hosszú idő után először nyílik alkalmunk anyanyelvünkön értekezni a távoli közös hazáról, közös érzelmeinkről és törekvéseinkről. *)

Egy kis kirándulás után, melyet a kis és nagy Szoszva elágazásánál épült *χ̄n-paul*-ba, vagyis az uralexpeditió szer- s élelemtárához tettünk — január 18-ikán hagyjuk el *Jāni' pault*. Útunk most a *Saku-jā* (oroszúl: Szygva vagy Lyapa) folyóhoz vezet, melynek mentében fölfelé haladva eljutunk *Sukérjā-ūs* egyházas faluig, mely a legéjszakibb vogul telep. Itten elválva társamtól, kinek e helyen a vogulon kívül zürjén és szamojéd tanulmányokra is nyílik alkalma, egyedül haladok visszafelé a Szoszvára. Ekközben énekvűjtés czéljából megállapodom a *Saku-jā* egyes helyein, jelesen *Muuñ-kēs*-ben, *χ̄rém-paul*-ban és *Soma-paul*-ban. Itteni gyűjtésem eredményei közül kiválnak: «A föld alakulásának szent mondája» (*Mā tēlēm jelpiñ mōjt*); továbbá a *Muuñ-kēs*-i «Hadisten» éneke (*χ̄nt-tāřēm ūjkā tērnīñ ērjū*). A *Saku-jā* torkolatához érve, érdekes volt hallanom a nép visszaemlékezését Regulyra, ki tudvalevőleg éjszakai vogul gyűjtésének java részét e folyó vidékén szerezte. Azt beszélük, hogy midőn megjött a *Tapēs-jā* felől, az egész *Saku-jā* vogulsága e folyó alvidékén halászatot, ahol a vogul nyírhéj sátrak közt az ő számára egy külön téres nyírhéj sátrat állítottak föl. Hosszú ideig lakott **) volna ő állítólag e helyen, a mely alatt

---

*) A jugrai viszonttalálkozás napját emlékezetessé teszi egy vogul színi előadás is, melyet este a szállásomat képező jurtnak az egybe- gyűlt oroszág és vogulság előtt rendeztem. Segédem volt ebben Nomin, ki az átöltözött s nyírhéj-álarczban megjelenő előadókat útasításával igazgatta. A színi előadás tárgyai voltak az életből vett bohózatok, ördögtánczok s egy komoly darab: a medve menyből való leszállásának éneke. Ez utóbbit álarcz nélkül három személy adta elő, kik ez alkalomra fölöltik legjobb ruháikat, sapkát tesznek fejükre s övet derekukra. A vonatott s érzelmes melódiájú éneket csak a középső éneklő, ki e közben megfogja két társa kezét s velük együtt hajlong s himbálja kezeit a medvefő előtt.

**) Ez a leírás nem vonatkozhatik Ahlquistára, ki a *Tapēs-jā*-ról jövén csaknem átfutotta a Szoszvát s amennyire tudjuk, nem tért be a *Saku-jā*-ba. Egyébként a nép azt is tudja, hogy amaz énekiró ember az Ural felé vette útját, a ki e szerint csak Reguly lehet.

kiválóan éneket, mondákat s halászati szókat jegyezgetett. Még az is megmaradt az emlékezetben, hogy közlöt igen becsülte s egyiknek egy rénborjút adott fáradsága jutalmául.

A szoszvai és szigvai út vogul tanulmány-útamnak legfáradságosabb része volt. S ebben korántsem okolhatom a közlekedési eszközöket; mert réekkel, nézetem szerint, kellemebben és gyorsabban esik az utazás, mint akár lovakkal, akár csónakon. A külső temperamentura zordonsága sem nagy baj az utazóra; mert ez ellen bőven állanak védelmi eszközök rendelkezésre: hanem a mi európai utazónak a hosszú téli tartózkodást az éjszakai vogulok közt tűrhetetlenné teszi az a jurts a benne követett életmód. Ha ősszel a Kondán utazva, hótól víztől agyoncsigázva betértem esti állomásom helyére: ha egyéb nem jól fűtött szoba, kényelmes fekvő hely s egy barátságos képű szamovár mindig állott rendelkezésemre. Itt levetkőzhettem, ruháimat megszárásthatam s az éjjeli nyugalom után testben és lélekben megfrissülve folytathattam útam. Mindez az éjszakai voguloknál nem lehetséges. E nép még nem emelkedett a kemence tudományáig. Gerendákból összerótt téli lakását, mely egyszerű fakéreggel van befödve s oldalt ablaküveg helyett egy vastag jégtáblán át (néhol meg csak a tetőnyíláson) kapja világosságát — összesen egy zugának szabad tűzhelye, a *šgul* van hívatva melegíteni. Az éjszak-szibériai 35—50 fokú téli hidegekben természetesen vajmi gyöngö hatása lehet egy ilyen tűzhelynek a lakás hőfokának emelésére, különösen éjjel, a midőn nem állhat mellette senki, hogy a tüzet rakja s folytonosan éleszsze. Mindaddig, míg a jurtokban voltam kénytelen élni (pedig ez egy egész hónapon át tartott), nem vetkőzhettem le éjszakára; sőt lefekvéskor ép oly gondosan kellett fölöltözködnöm, mint mikor távoli útra keltem — s mindemellett az éjfél utáni órákban lehetetlen volt az alvás az erős fagy miatt. Ha egész napi szellemi fáradság után hét réteg ruhámba öltözöttem a földre heveredtem: az álomnak nem lehetett az a jótékony hatása, mint hasonló esetben a Kondán volt s pár heti erős munka után kimerültség kezd nálam nyilatkozni és nagyfokú izgatottság. Elősegítik ezt a nyomorúságos táplálkozási viszonyok is, melyek különösen saját ételmi készletem elfogytával váltak erősen érezhetőkké. E körülmények arra indítanak a *Sakw-jā* alvidékén, hogy abban hagyva jelenleg a további énekgyűjtést, egyenesen pihenő állomásomra térjek. Útnak indulok

tehát az alsó Szoszva irányában s *Sortiñjü-üs* egyházas falun keresztül utazva január 30-ikán megérkezem Berjozovba.

Vogul tanulmány-útam ezzel be volt fejezve. Végig jártam jóformán e nép lakta összes vidékeket: a Lozvat, Tavdat, Kondát, Pelymkát, az éjszaki Szoszvat és Szygvát, följegyeztem minden nyelvjáráshoz illő mennyiségű grammatikai és szótári anyagot, megfejtettem Reguly déli vogul hagyományait s gyűjtöttem magam is a vogulok szellemi kincseiből. Most kitézött föladatom második része, az osztyák tanulmány-út volt hátra. Már Berjozovba való megérkeztemkor világosan állott előttem, hogy ezt a részét föladatomnak semmiesetre sem valósíthatom meg egész terjedelmében. Az európai utazó *physicuma* nem bírja el egy húzamban azt a sok fáradsalmat, melylyel egy egymásután történő s a föladat egész körére terjeszkedő vogul és osztyák tanulmány-út jár. Hiszen az éjszaki osztyákat legalább is három ponton kell megfigyelni: Berjozov s Obdorszk vidékén, továbbá a Kazym folyón; a déli osztyákat ismét hat ponton: Szamarovon alúl, Szurgut tájékán, a Konda, Vas-jugan, Vach és Irtis folyókon. Nem oldhatta meg Reguly sem egy húzamban az egész föladatot, megtört egészsége a mint az éjszaki osztyákat befejezte s a déli osztyákhoz nem is juthatott. Ahlquist pedig plane három részre osztotta ugor tanulmány-útjait hosszú évek közbeszakításával. Nehézzé tették volna az osztyák föladatot reám nézve a Reguly osztyák énekei is. Ha meggondoltam, hogy mily fáradságba került a déli vogul hagyományok megfejtése, a hol pedig a legtöbb textushoz voltak jegyzetek, a hol egy terjedelmes szótári készlet s érthető éjszaki vogul textusok jöhettek segítségemre; ha meggondoltam, hogy az egész vogulságban csak egy Szotyinoval találkozott: kétkedve tekintettem a lehetőségre, hogy a minden magyarázó szó nélküli osztyák textusokat megfejtteni sikerül. Úgy vélem tehát ezek alapján, hogy az osztyák nyelv alapos átnyomozására, különös tekintettel Reguly énekeinek megfejtésére, jelenleg egy előkészítő s évek múlva egy második terjedelmesebb tanulmány-út szükséges. A mostani előkészítő út föladata lehetőleg bő szótári anyagot és textusokat gyűjteni egy-egy területén az éjszaki és déli osztyák nyelvjárásoknak. Ez előzetes szótári és textus-gyűjtés nagyban megkönnyíti a későbbi részletes dialektus-nyomozást és Reguly osztyák énekeinek megfejtését; amint a hasonló vogul föladatot is tetemesen megkönnyítette a Reguly-

féle kézirati szótár s a Hunfalvytól kiadott éjszaki textusok előtanulmánya. Mindezek szerint úgy állapítom meg további működésem tervét, hogy szibériai útaimat folytatom az őszig s Berjozovon kívül Obdorszkban és Atlymben tartok állomásokat. De ember tervez, Isten végez!

Berjozovban az első rendezkedés után mindenelőtt a szoszvai és szygvai gyűjtésnek s a hozzátartozó magyarázatoknak átíratásához fogok. Csak most kezdem érezni igazán az utóbbi hónapok megfeszített munkája következményét s komoly aggodalommal nézek a jövőbe, nem-e ismétlődik velem Reguly sorsa? Hogyan fogjak most az új földadathoz? Ha megtörik fizikai erőm, azon eredményeket sem leszek képes értékesíteni a tudomány számára, melyeket tényleg elértem. A túlságos odaadása a kutató szenvedélynek, az erőknek mértéktelen csigázása lehet bár symphatikus — mint a legigazibb tragikum — a tudomány művelőinél: de alapjában, maga a tudomány érdeke szempontjából, mégis csak könnyelműség és oktalanság; a mint oktalanság, ha a bűvár lemerül a tenger fenekére gyöngyöket keresni s nem gondol arra, hogy a fölszálláshoz is kell erő. Bármily önmeztagadásba került tehát, tekintettel kimerültségemre, le kellett mondanom ezúttal teljesen az osztyák tanulmány-útról. Elhalasztom egyelőre éjszaki vogul gyűjteményem rendezését is s további berjozovi tartózkodásom alatt inkább arra törekszem, hogy e gyűjteményt különös megerőltetés nélkül új anyaggal bővítsem. Erre jeles alkalmat adnak a Berjozov határán földkunyhókban (*mā-kwol*) lakó vogulok, kik az alsó Szoszváról és Szygváról költözködtek ide. Ez utóaratásnak eredménye az istenhymnusok csoportjából a «szoszvaközépi öreg éneke» (*Ta'it-kwołl ājkä tērnīñ ērĕä*), «a szoszvaíi öreg éneke» (*Ta'it-tqlēz ājkä tērnīñ ērĕä*), «a *Saku-jā* torkolatán uralkodó istenfiú éneke» (*Saku-sünt Tq̄rēm-pi' ājkä tērnīñ ērĕä*), «az Obközépi öreg éneke» (*Ās-kwołl ājkä tērnīñ ērĕä*), «a *Tĕk*-falusi öreg éneke» (*Tĕk-ājkä tērnīñ ērĕä*) s a «pelymi isten éneke» (*Polēm-tq̄rēm tērnīñ ērĕä*). Az istenidézetek, illetőleg imádságok közül itt jegyeztem föl a «Világot néző istenfiú»-ét (*Mir-susné-žum, māšter kāsēnē sātiliñ kaj-sqwä*), a «két ördög gazdájának» nevezett *Pasēt*-istenkéét (*Pasēt-pupi' sāt mēnkw ājkä kaj-sqwä*) két változatban, a *Lq̄piñ-ūs* v. *Lopmūs* falubeli istenkéét és a *Pelym* folyón uralkodó istenkéét. Több

érdekes medveének, bohózat, ördögtáncz-ének és találós mese is ekkor kerül gyűjteményembe.

E foglalkozásom közben Pápai osztyák tanulmányainak befejezésén dolgozik. Visszakerülvén a *Saku-jā*-ról Berjozovba az Obon lefelé, éjszakra indul s állomásokat tartva a zürjén Muzsi, az osztyák-orosz Kusevat helységekben egész Obdorszkig halad, hol szamojédekkel is nyílik alkalma találkozni. Egész fuvar ethnographiai tárgyakkal tér vissza ez útjából, a melyeknek bevásárlására, valamint általában téli útja folytatására a Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásügyi Miniszterium újabb támogatása nyújt számára módot, valamint azon nagylelkű segítség, melyben őt Török Aurél egyetemi tanár közbenjárására a hazai tudomány ismeretes maecenas, Semsey Andor úr részesítette.

Márczius 25-dikén hagyom el Berjozovot s ezzel megkezdődik lassú visszavonulásunk tanulmányaink színteréről. Atlym osztyák faluban találkozom előre útazott társammal, kivel együtt folytatva útunkat tíz nap alatt érkezünk Tobolszkba. Itt Trojnyiczki kormányzó s az ottani tudománykedvelők szíves vendégszeretettel fogadnak. Társam most ott marad pár hétre az újonnan megnyílt ethnographiai és archæologiai érdekességű múzeum s könyvtári tanulmányok czéljából: én pedig, mielőtt véglegesen elhagynám Szibériát, még egy kirándulást teszek régi megállapodásom szerint, a tavadai vogulokhoz. Ezek közt most másodszer munkálkodom lexicalis és textusgyűjteményem gyarapításán.

Épen az oroszok husvétvasárnapján indulok útnak *Košuk* egyházas faluból s a megbomlott tavaszi úton számos nehézséggel megküzdve kikerülök a *Túra* folyóra. Innen Tjumen, Jekaterinburg és Perm városokon átútzava eljutok a Káma folyóig, a melyen immár gőzhajóval folytathatom útam egészen Kazánig, hova április 30-ikán érkezem vissza. Itt kellő kényelem közt másfél hónapon át foglalatoskodom gyűjteményem rendezésével s átírásával. E közben kiváló gondomat teszi azon kérdésnek tanulmánya, hogy miként lehetne állandó összeköttetésbe lépniünk a magyar nyelvtudomány és őstörténet szakkörében munkálkodó kelet-oroszországi, különösen pedig kazáni társaságokkal. Elhagyva Kazánt, ethnographiai és præ-historiai gyűjtemények megtekintése czéljából, egy éjszakeurópa közütra indulunk, mely Moszkva, Szent-Pétervár, Helsingfors

Stockholm és Kopenhága városokon át vezetve, július közepén Berlinben ér véget.

Ime, tekintetes Akadémia! vogul tanulmány-útam lefolyása. Az eredmények bemutatására, illetőleg Reguly hagyományainak és a saját gyűjteményemnek ismertetésére legyen szabad egy külön alkalmat kikérnem. Addig is fogadja a tekintetes Akadémia legmélyebb hálám kifejezését kegyes támogatásáért, melyben jelen s előbbi vállalatomat részesítette. Figyelemmel kísérve az Akadémia viszonyait, jól tudom, hogy ez tőle áldozat s hogy nem egy derék s a hazai tudományosságra szintén fontos munka háttérbe szorításával van összekötve. Annál inkább óhajtanám, hogy vállalatom megfelelt legyen a hozzá fűzött várakozásoknak, a mint én erre szívem legigazibb buzgalmával s teljes erőmből törekedtem.

MUNKÁCSI BERNÁT.

A BŰNÜGY STATISZTIKÁJA. *)

Lehet, hogy pessimismus, de azokkal tartok, a kik a tudomány tanainak világában legalább egyszer életökben mindenben kételkednek, lenne bár arról szó, hogy kétszer kettő negy.

E kételkedés sohasem fog annyira rajtam erőt, mint ha statisztikai igazságokról hallok.

Annyszer láttam egyazon számoszloppal különböző álláspontokat védeni és látszólag bebizonyítani, hogy a «grouper les chiffres» művészete bizonyos bizalmatlanságot kelt bennem. A bűnügyi statisztikával szemben pedig annál óvatosabbnak kell lennünk, mert az individualitásnak sehol sincs oly tere, mint a bűnügyben. Alig létezik két büntetendő cselekmény, mely egyenlő megítélés alá esik. Ámde, ha a bűnügyi statisztikáról lemondani nem akarunk, meg kell elégednünk, hogy közös ismérvekkel bíró csoportokkal dolgozzunk. De meg kell tudnunk vonni következtetéseink határát is. Ha Oettingen még ma is igazat ad Schell amaz állításának, hogy bűnügyi statisztika, mely e névre érdemes volna, még nem létezik: akkor a sociolognak kell a legóvatosabban bánni az előtte álló anyaggal. Különösen nehéz a nép erkölcsiségi fokának megítélése. Stursberg sötétlátásának tévedéseit csak úgy kimutatták, mint Morpurgónak vagy Mulhallnek optimismusát. A francia Legoytnak (*La France et l'Étranger*) vagy a német Hausnernek (*Vergleichende Statistik von Europa*) nemzetközi erkölcsiségi skálája minden óvatosságuk daczára homokra van építve. A büntettek absolut vagy relativ számából sohasem lehet egy nép erkölcsi fokára követ-

---

*) *Sociologiai tanulmányok.* Írta Földes Béla. Buda-Pest, 1889.

keztetni. Maga Oettingen (*Erhebung und Beurtheilung kriminal-statistischer Daten* című értekezése) készséggel ismeri el Jellinek (*Die social-ethische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe*) amaz ellenvetésének igazságát, hogy a bűnösség növekedésével szemben nagyobb figyelemre kell méltatni a polgárosodás fejlődésének tényezőit, mint eddig ő tette. Ma már senki sem kételkedik azon, hogy a büntettek szaporodásának nem mindig az erkölcsi hanyatlás az oka. A polgárosodás és különféle társadalmi viszonyok fejlődése eddig ismeretlen motívumokat és esábitó alkalmakat hoz fölszínre. Különösen balfőfogás, mely a «criminalità apparente» és «legale» állásából (e kifejezések alatt Ferri a köztudomásra és a bíróság elé került ügyeket érti) akarja a nép erkölcsiséget megítélni. Tudjuk, hogy szigorúbb büntetőtörvény, a repressiót erélyesen biztosító bűnvádi eljárás, ügyes fölfedező rendőrség okai lehetnek, hogy több büntett kerül a rendőrség és bíróság elé. S ha túlzás is egy írónak az az állítása, hogy «a büntettek számának emelkedéséből talán inkább lehet az állandóan fejlődő erkölcsiségre, mint az erkölcselenségre következtetni», oly értelemben némi igazság rejlik e paradoxonnak látszó tételben, hogy ott, a hol rendezettebbek az állami viszonyok, kevesebb büntett marad elrejtve, mint ott, a hol lazák az állami és társadalmi erők. Ha a hatóság elé került büntettek számarányát elfogadnók az erkölcsi színvonal hőméről: úgy Legoyt skálája szerint a katolikus államok között legerkölcösebb Spanyolország és Hausner számítása szerint az Eldoradót Török-, Görög- és Oroszországokban kellene föltalálnunk, mert ez országokban aránylag legkisebb a hatóság elé került büntettek számaránya.

Szerzőnk — kit e folyóirat olvasói alapos tudományos munkásságáról jól ismernek — távol áll attól a szélsőségtől, hogy csak a bűnügyi statisztikával akarná mérni az erkölcsi állapotok hullámzásait. Ezt fontos, talán a legalkalmasabb eszközül tekinti — de távolról sem egyedülinek. Célja ugyan társadalomerkölcsi kérdéseket vizsgálni és tekintete folyton arra van irányozva, vajon emelkedik-e az erkölcsi élet vagy hanyatlik, mégis sohasem esik abba a túlzásba, hogy a bűnügyi statisztikát a moral csalhatatlan hőméről tekintse. Következtetéseiben sohasem könnyelmű, inkább túlvatos. E tulajdonság csak előnyére van, mert emeli a statisztikusnak eléggé nem fokozható hitelét. Űgyesen tudja elénk állítani valamely ered-

mény ható tényezőit, és határozottan mutat azokra a viszonyokra, a melyeken keresztül betekinthetünk a «penchant au crime» homályos területére. Az oki kapcsolatot oly jelenségek között is helyreállítja, a melyeknél ezt eddig elég tisztán nem láthattuk, több helyütt pedig a hagyományos fölfogás tévedéseit — például a foglalkozás befolyásának egyoldalú megítélésénél — kérelmelhetetlenül leplezi le. Az anyag összegyűjtésében rendkívüli buzgalmat tanúsít és az egyes kérdéseknél, ha nem is rendszeresen valamennyi első rendű európai államra, de mindig arra az országra kiterjedőleg teszi meg buvárlatait, a mely az előtte levő kérdésre nézve véleménye szerint a legtökéletesebb anyagot vagy bizonyítékot nyújtja. A hazai statisztikai anyag sincs elhanyagolva, bár talán, mivel szerzőnk azt állítja, hogy egészben véve hazánk bűnügyi statisztikája nem marad el a legtöbb állam hasonló munkájától, kissé bővebben is bonczkés alá vehette volna anyagunkat. Különböző irányú kísérleteket tesz ugyan szerzőnk ott is, a hol az anyag nem kielégítő, de épen itt lehetett volna több irányt és több problémát maga elé tűzni. Az pedig mindenestre kár, hogy nagyobb időköz anyaga nem szolgált buvárlatának alapjául. Mi hivatalos statisztikai anyagunk ellen több kifogást emeltünk volna, mint szerzőnk és különösen szükségesnek tartjuk — a mit egyébiránt bizonyára Földes is annak tart — hogy a büntetőtörvény fejezetei alatt, több részletes alrovat szerint csoportosíttassanak a cselekmények. A legheterogénebb tettek kerülhetnek különben egyazon elbánás alá. Nehogy félreértessünk — a mulasztás nem a statisztikai hivatal lelkes vezetőjét és munkásait illeti, mert innen a kellő javaslat megtétetett, és most már remélhető is, hogy az új igazságügyi korszak figyelmét a bűnügyi statisztika reformjára is ki fogja terjeszteni. Különös előnyére szolgál Földes munkájának, hogy a nemzetközi bűnügyi statisztika földolgozásában kellő figyelemre méltatja az eltérő törvényeket, minősítéseket és büntetéseket s így alap nélküli merész kombinációkra ő sohasem ragadtatja el magát. Csak épen a hol a viszonyok nagyon hasonlószerűek, lép az összehasonlítás terére. Tárgyalási modora vonzó, irálya mindig világos és üres phrasisoktól ment. A költöket és szakmájának aristarchusait előszere-tettel idézi ugyan, de ez csak változatosabbá s így a nagy közönségnek is élvezhetőbbé teszi a különben fárasztó, — mert teljes figyelemet igénylő — sociologiai problémák tárgyalását.

De lássuk a munkát közelebbről.

Az első fejezetben azokat a nehézségeket tárja föl szerzőnk, melyekkel a bűnügyi statisztikusnak küzdenie kell. A tényleg elkövetett büntettek számát lehetetlen megállapítani, mert azok jó része fölfedezetlenül marad. Nagyon helyesen csoportosítja azokat az okokat, melyek a büntettek följelentését könnyítik vagy nehezítik. Csak egyet tennek hozzá. Semmi sem riasztja el a károsítottakat a följelentéstől, mint az oly eljárás, a mely például ma nálunk dívik. Kihallgatják a károsítottat a rendőrségnél, azután a vizsgálóbírónál, és pedig mindenütt legtöbb esetben kétszer, háromszor is. Következik a főtárgyalás, ezt gyakran elnapolják, mert a rossz kézbesítés miatt nem jelent meg egy tanú stb. Ily zaklatástól a legtöbb esetben megkímélve óhajt lenni a károsított és hallgat. Ha lesz modern bűnvádi eljárásunk, és különösen a kisebb ügyek rövid scrutinialis eljárás útján vagy épen közvetlenül kerülnek a főtárgyalásra — a följelentésektől nem fog a közönség úgy visszariadni, mint most.

A második fejezetben *A bűnper* czíme alatt az igazságszolgáltatás különböző szakáiban (vizsgálat, vád alá helyezés, ítélet) veszi vizsgálat alá az anyagot és valóban tárgyilagosan az igazságszolgáltatási szervezet és a bűnper menetének alapos ismerete alapján ítéli meg a helyzetet. Épen úgy távol áll a pessimismustól, mint az optimismustól. Arra azonban, hogy a följelentések annyira alaposak volnának, mint szerzőnk állítja, helyesen reflectált egyik bírálója (Balog: *Nemzetgazdasági Szemle*). Megmondjuk, hogy hol a baj. Az ügyészégi törvény (1871 : XXXIII) meghozatala alkalmával nagy szabadságjogi garantiát láttak abban, ha kimondják, hogy a királyi ügyész még tanúkat sem hallgathat ki. A vádrendszert akarták behozni a nélkül, hogy a közvádlnak módot adtak volna a kellő tájékozás megszerzésére. Az egész művelt világon a közvádló addig, a míg nem szerezhethet scrutinialis eljárás útján bővebb adatokat a följelentésre nézve, nem fordul a bírósághoz. Nálunk nincs módjában másként, mint megkeresés útján az adatokat összegyűjteni. Igaz, fordulhatna a rendőrséghez — de ha szabad választása van a rendőrség és a bíróság között, mi természetesebb, mint ha a mai közigazgatási szervezet mellett nem a szolgabíróhoz vagy városkapitányhoz, hanem egyenesen a bírósághoz fordul, mely tulajdonképen tisztán rendőri — police judiciaire — természetű munkát végez. Ennek következése,

hogy a nyomozás összefoly az elővizsgálattal és a vádló tulajdonképen csak ekkor látja, mit ért a följelentés. E fejezetben kiváló érdeklődéssel bír a vizsgálati fogság mennyiségére és úgy ennek, mint a bűnpernek tartamára vonatkozó statisztika, mely azonban hazánkra nézve nem a legkedvezőbbben üt ki. Az utolsó három év statisztikája már kedvezőbb eredményekre vezet. E fejezetben a külföldi statisztikának több érdekes részletezésére találunk, melyek kellő fontossággal bírnak és hivatalos statisztikánk reformjánál minden esetre figyelembe veendő. A főlebbviteli bíróságoknál levő ügyek elintézési tartamának, az enyhítő körülmények figyelembevételének, a tanúknak, a kegyelmezéseknek, a beszámíthatóság hiányának statisztikája sok haszonnal járhat. Érdekes a bűnvádi eljárási költségek statisztikája is — kár, hogy ez utóbbi kérdésben szerzünk az összes európai államok statisztikáját nem nyújtja. Igen érdekes lett volna, ha már e tárgyat szerzünk felölelte, azt is tudnunk, mennyi térül vissza az egyes államokban az eljárási költségekből.

A harmadik fejezet a büntettek főbb csoportjainak statisztikájával foglalkozik. Kár, hogy hazánkra nézve csak az 1884. és 1885-iki adatok szolgálnak buvárlata alapjául. Különkülön vizsgálja a «grande criminalité» eseteit (törvényszék előtti ügyek) és a járásbíróság hatásköréhez tartozó ügyeket, és végül összegezi az eredményt. Nemzetközi összehasonlításhoz csak tartózkodva nyúl, de mégis elég érdekes és tanulságos a kép, melyet e tekintetben nyújt. Hogy az összehasonlítás eredménye nem teljesen tüzetes, az alig kikerülhető, mert az alap sehol sem teljesen azonos. Mily közel áll a német büntetőtörvény a mienkhez, a németek szeretik is a magyar büntetőtörvényt «*unser Tochterrecht*»-nek nevezni, de azért az eltérések miatt még a csoportos összehasonlítás is sántikál. Szerző nagyobb bátorsággal csak is a német és osztrák állapotokhoz viszonyítva teszi meg észleleteit; az olasz nemzetközi bűnügy-statisztikai kísérleteket pedig éles kritikai szemmel szállítja le a saját értékére. Kiváló érdeklődéssel bír e fejezetnek az a része, mely a büntettek végrehajtásának indokaival foglalkozik. A büntetőjogászt is érdekli ez, de a moral-statisztikusra nézve megbecsülhetetlen kincs volna, ha a büntetendő cselekmények rúgóit emberi lehetőség szerint tisztán látnók. Igaza van Aschrottnak, hogy a moral-statisztikusra nézve fontosabb az indok, mint

maga a tett. De vajon lehetséges-e biztosan az indokokat meghatározni? El lehet-e fogadni a beismerést igazságúl? meg lehet-e találni a fonalat több indok együttes hatásának kuszált szálai között? Az adatgyűjtés e tekintetben igen nehéz. Tudomásom szerint Franciaországban a törvényszéki elnöknek és ügyésznek kötelessége statisztikát vezetni a büntettek indokáról is, de csak is a legsúlyosabb büntettekre vonatkozólag. Az indokok csoportosítására nézve különböző javaslatokkal lépnek elő a moral-statisztikusok. Legtökéletesebbnek tartják a florenczi kongresszus tizenhárom csoportját és annyiban én is hozzájárulok ehhez a fölfogáshoz, mert van egy tizennegyedik csoport is *Causes diverses ou inconnues* cím alatt. Teljesen igazat adok Földes azon állításának, hogy a bűnügyi statisztika e kérdésben alig ad más fölvilágosítást, mint a mely magából a büntett neméből meríthető. Ez azonban igen precarius. A szerelemföltő gyilkos vagy a bérgyilkos motivuma egészen más. Ibsen *Norájának* magánokirat hamisítását nem lehet a közönséges hamisítás rúgóinak kategóriájába tenni. Bármily tökéletes indok-statisztikai fölvetel volna is életbeleptethető, a moral-statisztikus ekkor is kénytelen lenne, maga csoportosítani. Csak pár szóval utal Földes e fejezet végén arra, hogy ritkán találni tájékozást a kimutatásokban a bűnhalmazatra nézve. Földes igen természetesen itt csak az anyagi bűnhalmazatot és nem egyszersmind az alakit érti. Nem tartottuk volna szerencsének, ha nálunk a halmazat statisztikáját összeállították volna, mert csak egy pillantás iudicaturánkba és meglátjuk, hogy mily óriási eltérés és fogalomzavar uralkodik az egység és többség kérdésében. Ha a hatósági közegeken hivatalos eljárásban testi sértést okoznak, nem tudjuk: egység-e ez vagy többség. Ha egy ember egyazon becsületsértő kifejezéssel húsz embert sért meg, nem tudjuk: egység-e ez vagy többség. Ha egy zsákba két csecsemőt tesznek és úgy dobják a vízbe, vagy ha mindegyik gyermeket külön zsákba teszik és külön dobják a vízbe, megtörténhetik, hogy az első eset mint eszmei halmazat «egység» számba megy. Számos példát hozhatnánk föl, a melyek egyelőre nem teszik kívánatossá a halmazat statisztikáját. De nemcsak nálunk, a külföldön sem. A halmazat tana most van igazi forrongásban és igen valószínű, hogy a törvényhozások teljesen elejtik a jelenlegi alakit és anyagi halmazat-féle fölosztást. De még akkor is, ha az egység és többség területe megtisztúl, nagyon óvatosan

kell bánni az erre vonatkozó statisztikai anyaggal. A folytatólagos büntetett, az üzletszerű büntetteket, melyek a törvény szerint egységet képeznek, a moral-statisztikus nem tekintheti «egység»-nek. A törvényes egységnek pedig legtöbb esetében nem láthat a moral-statisztikus egységet. Oly esetekben, midőn a törvény maga különböző elkövetési módokat sorol föl, valamennyit el lehet követni és még sincs halmazat. Ötfeleképen válhatik valaki bűnössé a büntető-törvénykönyv 181. §-a alá eső választási jog elleni vétségben. A csalárd és vétkes bukás négy pontban sorolja föl az elkövetési módokat és akár valamennyit, akár egyet követ el a vádlott: mindig csak egységért vonatik felelősségre. Az úgynevezett összetett büntettek büntetőjogilag szintén egységet képeznek. Például a mi büntetőtörvényünk rendszere szerint a szándékos emberölés és rablás együtt elkövetve, egységet és nem halmazatot képeznek. (349. §.) A halmazat statisztikájában ez sohasem szerepelne, mert nem a 96. §. alapján történik a büntetés kiszabása. Ez igénytelen megjegyzéseket talán, ha a halmazat statisztikai fölvételére kerül a sor, illető helyen figyelemre méltathatják.

A negyedik és ötödik fejezetben szerzünk a büntettek elkövetésének helyéről és idejéről értekezik. Oly szempontok ezek, melyekre az európai statisztikai tudomány folyton nagyobb súlyt helyez. A mi statisztikánk ezekre nézve alig használható. A területi megoszlás statisztikájára nézve már megtörténtek a kezdeményező lépések, de ez még nem kielégítő. Földes érdekes kísérletet tesz az elítélések számát véve alapúl, a hazánkban elkövetett büntettek területi megoszlásának kimutatására, és arra az eredményre jut, hogy legkevesebb az elítélés nyugaton, hol a legnagyobb népsűrűség mellett legkevesebb a törvénytelen és analfabeta, általában kedvezőbb anyagi viszonyokkal; több az elítélés keleten, hol legkisebb a népsűrűség, nagy az analfabeták száma, közepszerű a törvénytelenek aránya, általában kedvezőtlenebb anyagi viszonyok mellett.

A megállapított eredmény mindenestre igen csekély. A geographiai megoszlásnál egyes megyéket kellene ismernünk és főleg fontos volna tudnunk, hogy mely büntettek mily arányban fordulnak elő. Erre nézve az egyes törvényszéki kimutatások valószínűleg biztos anyagot nyújtanak és ez földolgozható volna. Azt tudjuk, hogy egy törvényszéknél hány gyilkosság, szándékos emberölés, lopás stb. fordul elő; ebből ki lehet

számítani a területi megoszlás arányát, s azért azt hiszszük, Földes értékesebbé tette volna e különben dicséretre méltó kezdeményezését, ha nem szorítkozik csupán az elítélések számára.

Bővebben tér ki szerzőnk az ausztriai és német adatokra, kevesebb tért szentel az olasz és francia statisztikának; néhány szóval említi meg Spanyolországot. A német adatok nyernekek szerzőnknél legtöbb tért. Nem csodáljuk, mert a kitűzött szempontból a német statisztika beces anyagot nyújt. A német birodalmi statisztikai hivatal térképei nagyon megkönnyítik az áttekintést. Földes adatai teljesen hüen vannak csoportosítva. A mi a criminalitas földrajzi irányát illeti, mely szerint legkedvezőtlenebbek általában a viszonyok a keleti tartományokban, az orosz határ mentén, legkedvezőbbek a viszonyok nyugat-éjszak, nyugat és éjszak felé, ez úgy látszik, nem csak az 1885-iki adatok eredménye, melyet Földes használt, hanem a legújabb adatok alapján is bizonyítva van. Fuld a *Gerichtsaal* ez idei számában (42. kötet, 1. és 2. füzet) megjelent értekezésében állítja, hogy a criminalitas földrajzi iránya most is azonos az előbbi, sőt az 1887-iki állapottal is. Mutatja ez azt, hogy nem ephemer, hanem állandó jellegű társadalmi okok hatnak közre.

Nagy földolgozott anyag állott szerzőnknek Franciaországra nézve is rendelkezésére a *La justice en France 1826—1880* című nagyszabású munkálatban, és a mennyire dicséretére válik, hogy ez anyag ismertetésében a kellő határon túl nem ment, épen úgy sajnáljuk, hogy Olaszországgal bővebben nem foglalkozott. Elismerésre méltó Földesnek az a kísérlete, a melyet a büntetteknek hazánkban városok és vidékek közötti megoszlásáról mutat be — de természetesen az eredmény igen hiányos — mert a járásbíróóság által elítéltek számából nem lehet az arányt megállapítani. A járásbíróósághoz az apró ügyek tartoznak. Kis erdei lopások nagyon fölemelik a vidéki járásbíróóságok bűnügyi forgalmát. Továbbá a fölhozott tíz városban levő járásbíróóságok közül csaknem valamennyi vidéki területtel is bír. Így a pozsonyi járásbíróóság nyolcz, a temesvári tizenöt, a kassai tizenhárom, a debreczeni huszonöt, a kecskeméti huszonkettő, a soproni kilencz, a pécsi kilencz, a szegedi huszonhárom négyszögmerföldnyi területből áll, és épen ezért nem lehet az e járásbíróóságok által elítélteket a városok számlájára írni. Helyesen emeli ki szerzőnk, hogy a földrajzi fekvés önma-

gában még nem döntő tényező a büntettek megoszlása arányára. A kulturális állapottal együtt lehet csak a földrajzi helyzetet tényezőül elismerni. Tardenak azon túlzó állításával szemben, mely az éghajlati viszonyok befolyását tagadja és mindent csak a műveltségi foknak tulajdonít, helyesen emeli ki azokat a tapasztalatokat, a melyek alapján az egyes államok criminographiai jellege megállapítható. A moral-statisztikusok különös súlyt helyeznek arra, hogy a hőmérsékleti viszonyok befolyását is kimutathassák. Már Guerry, Quêtelet, Wagner, Drobisch, Oettingen, Menedaglia, Lombroso buvárlatainak csaknem közös eredménye, hogy a melegebb vidékeken és nyáron a maximumot a személy elleni büntettek képezik, míg a hidegebb tartományokban és télen a vagyon elleni büntettek gyakoribbak. Újabban legbehatóbban foglalkozott e kérdéssel Ferri, a ki a *Comptes généraux de l'administration de la justice criminelle en France, 1825—1878* alapján két graphikus táblán mutatja be a hőmérsékleti viszonyok befolyását a büntetésekre. Igen érdekesnek tartom és annak idejében nagy élvezettel olvastam Ferrinek e szellemes értekezését. De arról meg nem győzött, hogy e tekintetben érdemes volna statisztikai fölvételeket is tenni. Igen természetes — és ebben meg is nyugodhatunk — hogy télen az életszükségletek emelkednek, a megélhetési viszonyok rosszabbak, számos foglalkozási kör kénytelen fölfüggeszteni a munkát stb., ennél fogva több a vagyon elleni büntett. Viszont a hőség fölizgatja az idegeket, hevülékényebbé teszi a kedelyeket, ennél fogva több a személy és erkölcsiség elleni büntett. Nem veszem rossz néven szerzőnknek, hogy e kérdéssel bővebben nem foglalkozik; eleget tett föladatának, ha az eredményt constatálja. Ferrinek azonban tagadhatatlan érdeme, hogy annak kimutatását is megkísérelte, mily változásokat idéz elő a hőmérsék különböző foka több év egyazon évszakaiban.

A hatodik fejezetben lép szerzőnk leginkább a büntetőjog területére. A büntetőjogtudomány mai színvonaláról érinti a büntetési reform nagy kérdését és azután a büntetéseket főcsoportok szerint vizsgálja. Kár, hogy a hazánkra vonatkozó adatok sorából szerzőnk a börtönbüntetést teljesen kizárta. Okát sejtjük e kizárásnak és igen örültünk volna, ha szerzőnk rá is mutat arra, mily fölösleges két ily büntetési nem, mint a fegyház és börtön. Vagy az egyiket, vagy a másikat kell törölni.

Valóságos művészet kitalálni, hogy milyen különbség is tételesség e két szabadság-vesztő büntetés között. Szerzőnk a büntetési maximum alkalmazásának statisztikáját is közli. Tagadhatatlan, ha a statisztikus arról kíván meggyőződni, hogy valamely országban enyhe vagy szigorú-e a büntetések kiszabása, nem annyira a maximum alkalmazását, mint inkább azt kell vizsgálnia, hogy a középmerteket mennyire haladja meg a büntetés. A maximum alkalmazása ritkább esetek következménye. A bírói fölfogás enyhességét vagy szigorúságát a középérték szempontjából összeállított statisztika nyújtja. Az nem szenved kétséget, hogy nálunk a büntetés túlszorú. Annál is inkább az, mert nálunk a középérték nem a természetes számítás szerint van megállapítva, hanem nálunk például öt évi fegyház-maximumnak a középértéke három év és hat hónap, és pedig azért, mert a fegyház minimuma két év, tehát ez a kiindulási egység. Azért mondtam én bevezető soraimban, hogy nem árt még azon is kételkedni, hogy kétszer kettő négy-e? És senki se higye, hogy a leggyönyörűbb logikával meg ne lehessen azt indokolni, hogy ötnek a fele nem kettő és fél, hanem három és fél. A curiának egyik döntvénye, — mely a német iudicaturával is egyezik — megteszi ezt szépen.

A büntetések végrehajtásáról sok helyes eszmének ad szerzőnk kifejezést. Természetesen nem levén föladata e tárgyat kiméríteni, megelégszik néhány általános szempont kiemelésével, melyekből azonban meggyőződhetik az olvasó, hogy szerzőnk alapos és széleskörű olvasottság eredményével számol be.

Földes tanulmányának egyik legérdekesebb fejezetét képezi a hetedik fejezet (*A nő a büntett terén*). A statisztikai anyaggyűjtés, a számok számlálása itt nem jár nehézséggel, de annál nehezebb a számok olvasása. Szerzőnk több kérdésben, így különösen a kor befolyása szempontjából, sikerrel mutatja ki Queetelet észleleteinek tévedéseit. Világosan állítja elénk a különböző okokat, melyek a nőt büntetetre viszik. Tanúlságos e fejezetnek az a része, melyben a nők bűnözési arányát egyes büntettekkel szemben kimutatja. A külföldi statisztikai anyag ügyesen van fölhasználva és a nélkül, hogy a számok tömkelegébe sodortatnánk, az arányok szabatosan állnak előttünk. Társadalom-erkölcsi szempontból igen fontos a nők statisztikáját alaposan ismerni, mert kétségtelen, hogy a nemzetek jövője

az anyák és hitvestársak kezebe van letéve. Nem hiszem, hogy általában a nő erkölcsi tekintetben magasabban állana a férfinemnél, mert nem ez, hanem egyéb társadalmi szokások és tényezők hatása az, hogy a nő kisebb arányban lép föl a büntetettek között.

De hogy könnyebb okos állami és társadalmi intézményekkel a nőt távoltartani a büntetettől, mint a férfit, az alig szorúl indokolásra. Ez már azon büntettek természetéből folyik, melyeket csaknem kivétel nélkül nők követnek el. Hogy a nők büntetteiben többször találjuk a könnyebben igazolható motivumokat, az is kétségtelen. A «cherchez la femme» lehet alkalmas rendőri szabály, de ez nem azt jelenti mindig, hogy a nő a felbujtó, hanem hogy nő nyújtotta a motivumot vagy mint czél lebeg a büntettes előtt. Legboldogabb az az ország, hol legkevesebb nő szerepel a büntetettek között. Mily örömmel jelzik Németországban az 1886-diki statisztika eredményét, mely szerint határozottan apadóban van a női büntetettek száma. Hogy a számarány neha mily megtévesztő lehet, ha egyéb körülményt tekintetbe nem veszünk: mutatja az, hogy például Lippe hercegségben a női büntetettek számaránya rendkívüli nagy, szemben a férfiakéval. A német statisztikai hivatal azonban megfejti e problémát, mert ennek oka egyszerűen az, hogy a férfiak egész nyáron át nem tartózkodnak otthon, hanem idegenben munkán vannak. Nálunk is megfigyelésre méltó körülmény ez a felső vidékeken, honnan az arató és egyéb férfimunkások tömegesen hagyják el otthonaikat és sokan vándorolnak ki Amerikába is. Vízont számos női munkás is elhagyja otthonát, hogy a városi építkezéseknél keressen kenyeret.

Behatóan vizsgálja szerzőnk még az anthropologiai tényezők két legrégebben földolgozott anyagát, tudniillik a kor- és családi állapotot. A social-ethikust legjobban érdekelheti a fiatal bűnösök számaránya. A mely országban ez magas: azt általános erkölcsi sülyedés fenyegeti. De sok függ attól is, mily büntettek azok, melyeket a fiatal korúak elkövetnek. Rendkívül nagy számban fordul elő a szemérem elleni büntettek aránya. Nálunk is túl magas ez arány. Felénél több esik e sötét területre. A németek legújabb statisztikai eredménye is szomorú képet nyújt. Kár, hogy szerzőnk nem próbálkozott itt is a geographiai megoszlás föltüntetésére próbát tenni. Németországon erre nézve is elég anyag van, s a mi érdekes, ez az, hogy egészen

ellenkező földrajzi irányt követ a fiatal büntettek criminalitása, mint a felnőtteké.

A tetőpontot ez irány nem Posenben, nyugati Poroszországban és Sziléziában, hanem Közép-Németországon és részben Dél-Németországon éri el. Ezt úgy lehet megmagyarázni, hogy az ipar Közép-Németországon virágzik leginkább, és így a gyárakban alkalmazott fiatal munkások és munkásnők nyújtják a nagy számarányt. Komoly gondolkodásra méltó is e statisztikai eredmény, és kezdik belátni, hogy a 12—16 éves gyermekeknek gyárakban alkalmazása nem nagyon segíti elő a közjólétet.

A családi állapot befolyásáról szólva, helyesen mutat Földes egy régebbi tévedésre, mely nagy bölcsen kiokoskodta, hogy mivel a büntettek között általában a házasságban élők nagyobb arányban vannak, mint azok, kik nem élnek házasságban; ennél fogva a házasságnak nálunk erkölcsnemesítő hatása nincs. A helyes kiindulási pont az, mely azt vizsgálja, hogy a házasságban nem élők általános számarányával szemben miként áll ezek bűnözési számaránya, de itt is le kell számítani azt a százalékot, mely még koránál fogva képtelen a házasságra. Ezt a csoportot kell aztán összehasonlítani a házasságban élők csoportjában mutatkozó általános népességi és bűnözési számaránnyal.

A mi nézetünk szerint leginkább lekötheti figyelmünket Földes dolgozatának az a része, a mely az anyagi viszonyok és a műveltség befolyásáról szól. Tulajdonképen itt jutott el szerzőnk legfőbb föladatahoz, mert itt dől el, hogy az anyagi és szellemi haladás javítja-e az erkölcsöket vagy nem. Talán szerencse, hogy éppen e két szempont legkevésbé támogatható számoszlopokkal. Se a vagyon, se a műveltség statisztikája nem egyéb pusztá hypothesisnél. Talán jó, hogy nem látjuk számokban az igazságot. Itt a moral-statisztikus inkább más irányú megfigyelésére van utalva, mint a számokra. A mi szerzőnk olvasottsága, finom megfigyelő és ítélő tehetsége itt jut leginkább kifejezésre. Földes éppen nem mondható optimistának. A Guerry-Quetelet-Oettingen iskolához csatlakozik. De radicalisabb ezeknél, mert egyenesen egész világnézetünk megváltozásához köti azt, hogy a műveltség apasztó hatású legyen a büntettekre. — Úgy szintén a vagyonosodás jótékony befolyását is oly eszményi föltételekhez köti, melyek alighanem utopiák maradnak

örökre. Az, a mit előad, mindvégig érdekes és látjuk, hogy a legnagyobb gondolkozók képezik otiumának legkellemesebb társaságát. Hogy határozottan és leplezetlenül mutat a vagyonosodás és az úgynevezett műveltség árnyoldalaira és visszaéléseire is, ez többet ér a phrasisokban fuló optimismusnál. Nem is az a műveltség, a mit a mai világnézet annak tart. Se az ismeretek sokasága, se a szalonok conventionalis hazugságai nem töltik be a műveltség tartalmát. Ha e kérdésről van szó, mindig eszembe jut, a mit Herdernél olvastam: «Bildung der Denkart, der Gesinnungen und Sitten ist die einzige Erziehung, die diesen Namen verdient, nicht Unterricht, nicht Lehre.» A gondolkozásmódnak, érületnek és erkölcsöknek kiművelése, ez az igazi műveltség. Minél inkább elhanyagolja valamely korszak az utóbbit, annál veszedelmesebbé válik az ismeret. De ezek együtt a haladás és erkölcsi tökéletesedés biztos eszközei.

Földes a társadalmi tényezőknek majd mindegyikét megfigyeli. Beszél a foglalkozás, hitfelekezet, nemzetiség-politikai és társadalom-politikai viszonyok befolyásáról is. Részünkről semmi gyakorlati hasznát nem látjuk a hitfelekezeti szempontból való vizsgálatnak. Statisztikai adatként nem baj, ha tudjuk a vallások szerint való megoszlást, hanem hogy a hitfelekezet causalis nexusban lenne a bűntettek szaporodásával vagy hanyatlásával, kétségbe vonjuk. A mit látszólag a hitfelekezetnek szoktak tulajdonítani, egészen más okokra vezethető vissza. Nem akarunk félre értetni. A vallásosság és vallástalanság nagy tényezőként szerepelnek. Ezt minden statisztika nélkül is tudjuk, de a hitfelekezetnek mint olyannak nincs köze a bűntettek számarányához mindaddig, míg valamely hitfelekezet erkölcsi tanai lényegökben el nem térnek a többi hitfelekezet erkölcsi szabályaitól. Földes tehát, a ki szintén nem tulajdonít a moral-statisztika szempontjából e kérdésnek fontosságot, ezt bátran kihagyhatta volna. A «foglalkozás»-nak elismerjük befolyását, de ezt csak nagyon pontos fölvételek alapján lehet megállapítani. Németországban is panaszkodnak, hogy a foglalkozási alrovatok a népszámlálásnál nem töltetnek ki, és különösen a «munkás» általános megjelölésével az adatok alig voltak értékesíthetők. Határozottan helyeselnünk kell Földesnek azokat az észrevételeit, melyekkel kimutatja, hogy a foglalkozás csak együttesen egyéb tényezőkkel jöhet tekintetbe.

A tizenharmadik fejezetben szerzünk a visszaesők nagy

problemájával foglalkozik. Ha nem is nálunk, de az egész művelt világon igen nagy a visszaesők aránya. Börtönészek, jogászok, társadalmi bölcselek élénken foglalkoznak e tárgygyal. Szerzőnk a visszaesés okaival és a visszaesés ellen alkalmazható óvszerekkel csak is részben és itt is csak nagy általánosságban foglalkozik. Nézetünk szerint épen moral-statisztikai szempontból tanulmányának keretébe illett volna e tárgynak kissé tüzetesebb tárgyalása, és ezt annál is inkább szerettük volna, mert nálunk bizonyos körök azt hiszik, hogy a fogházak és börtönök humanismusa okozza a visszaesést. Különösen ha találkozunk oly kétségbeesett lény, ki bevallja, hogy visszakivánczolt a börtönbe. A legközelebb is fordult elő ily eset és volt mit a hírlapok némelyikében hallanunk — a mi rettenetes nagy humanismusunkról. Vajon nem tudják ezek az urak, hogy a kasamaták korában is találkozott oly elzüllött existentia, ki az élet küzdelmeit terhesebbeknek találta a börtönnél. A főügyészi jelentés, mely kimutatja, mily messze állunk még a humanismus legprimitivabb követelményeitől is, talán kijózanítólag hat a reactio ama feketelátóira, kik már is azt hitték, hogy az álphilantropismus szenvelgésébe estünk. Nagyon óhajtottam volna, ha e derék tanulmány, mely inkább társadalom-philosophiai, mint száraz statisztikai mű, kis «privatissimum»-ra vállalkozott volna azon tévedések földérsítésére, melyek nálunk a visszaesés okaira és óvszereire nézve szélteben keringenek. E fejezetbe egy hiba csúszott be, melyet tollhibánál egyébnek nem tekinthetek. Azt állítja ugyanis szerzőnk, mintha a büntetőjog a büntetés kiállása után azonnal visszaesőt nem tekintené visszaesőnek, hanem csak bizonyos idő múlva. Épen ellenkezőleg; a büntetés kiállását követő bizonyos idő eltelte után tekintik a büntető törvények a visszaesés fogalmát kizártnak (például a mi törvényünk 338. §-a).

Bő tanulmány és alapos megfigyelés eredménye az, a mivel szerzőnk az utolsó fejezetben (*A bűnösség a múltban és jelenben*) számol be. A kép nem nagyon megnyugtató. Az erkölcsiség ellen elkövetett büntettek, a gyermekek elleni nemi erőszak, a gyermekölés, magzat-elhajtás roppant nagy arányban emelkednek. A fiatal korban levők és a művelt, osztályokhoz tartozók bűnösségi aránya is nőtt. A kisebb súlyú cselekmények szaporodása szintén szembetünő. Méltán fölvethető a kérdés, mit köszön az erkölcsiség a műveltségnek? Erre helye-

sen válaszol szerzőnk, hogy a bűnügyi statisztika nem tiszta tükre az erkölcsiségi állapotnak. A jövő képéről nézetem szerint tulajdonképen nem itt számol be szerzőnk. Itt is olvashatjuk ugyan a következő tételt: «a büntettek túlnyomó részének oka a jellem silánysága és az érdekek kielégíthetlensége, ez okok hatását pedig a polgárisodás még fokozhatja. Az erkölcsi reform emeltyűjét tehát azon két ponton kell alkalmazni. Csak így remélhetni egy jobb jövőt». Én azonban szerzőnk összes okoskodásának végeredményét ott látom kifejezve, hol a műveltség befolyásáról szólva, azt mondja: «csak egész világnézetünk megváltozása által juthatunk el azon igazi műveltséghez, mely aztán a büntettek terén is kedvezőbb eredményeket fog mutatni, mint a milyeneket eddig észlelhetni».

Ezzel szerzőnk kimondja, hogy nagy társadalmi reformra van szükség. Az ember nagy erkölcsi nemesítése az, a mit elengedhetetlennek tart. Lehetséges-e ez, és miként? Igen, ha az ember kivívja a nagy harcöt önmaga, a társadalom hazugságai és tévedései ellen. Nagy és talán megoldhatatlan föladat. Hogy ezt nem külső és politikai forradalmakkal lehet elérni, azon nem kételkedik senki. A mire szükség van, azt találóan fejezi ki Brandes György egyik gyönyörű essayében: «Die Menschen wollen nur Specialrevolutionen, Revolutionen im Aeusserlichen, in dem Politischen. Aber das sind lauter Lappalien. Um was es sich handelt, das ist das Revoltiren des Menschengeistes.»

Látja az olvasó, hogy jelentékeny művel gazdagodott irodalmunk. Láthatja, hogy a fölfogás emelkedettsége vonul át annak mindenik fejezetén, és hasznot meríthet abból jogász, politikus, bölcsész egyaránt. Legnagyobb haszon azonban az lenne, ha minden olvasója átértené és követné azt az alapgonddolatot, mely a műnek végeredménye: erkölcsiség és jellemképzés nélkül a polgárisodásból nincs haszon.

WLASSICS GYULA.

A SZEG.

Elbeszélés.

Második és utolsó közlemény.*)

VII.

ELŐZETES KUTATÁSOK.

Az en Zarco barátom igazi minta-bíró volt.

Tántorithatatlan jellem, fáradhatatlan buzgalommal; rá nézve az igazságszolgáltatás nem csak pusztán hivatalos kötelesség volt, hanem oly foglalkozás, melyert valósággal élt-halt. Azonnal belátta, hogy itt oly ügygel áll szemben, mely rendkívül tág tért nyújt tehetségeinek, buzgóságának, s ha szabad így szólnom: azon fanatismusnak kifejtésére, melyet a törvények szentségének föltétlen védelmében tanúsítani szokott.

Azonnal oda rendelte a törvényszéki jegyzőt s az ügy megkezdéseül részletes jegyzőkönyvet vétetett föl leletünkről. Majd a sírásót hívatta. E gyászos alak sáppadtan, reszketve jelent meg a törvény embere előtt . . . E két lény közt nem volt lehetséges más, mint rémes jelenet. Szórúl szóra emlékemben is van beszélgetésök.

Bíró : Kié lehet ez a koponya ?

Sírásó : Hol méltóztatott találni ?

Bíró : Itt, ezen a helyen.

Sírásó : Akkor ahhoz a hullához tartozik, melyet tegnap ástam ki, mert már meglehetősen odáig volt, a helye pedig kellett annak a vén asszonynak, a ki tegnapelőtt este halt meg.

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 155. számában.

Bíró: S miért ásta ki maga ép ezt a hullát, miért nem keresett magának régibbet?

Sírásó: Mondtam, könyörgök, hogy kellett a hely annak a vén asszonynak. A nemes tanács nem akarja elhinni, hogy nagyon kicsi ez a temető mai napság, mikor annyian halnak. Ezért aztán el sem porladhatnak jó formán a sírban a hullák, félig épen kell őket a közös ossariumba hurezolniom.

Bíró: S meg tudná maga mondani, melyik hullától való ez a fej?

Sírásó: Biz az, kérem szepen, nem lesz könnyű dolog.

Bíró: Pedig meg kell lennie. Gondolkozzék hát rajta kend.

Sírásó: Egy útja-módja ugyan volna annak . . .

Bíró: És az?

Sírásó: Ennek a halottnak a koporsója elég jó állapotban volt, mikor a földből kivettem, hát én bizony hazavittem a deszkáját, ha valami hasznát vehetném. Talán lesz azon valami jel, a nevének kezdőbetűje, valami czifra paszomány-darab vagy más a féle, a mivel mostan szokták diszítani a koporsót.

Bíró: Lássuk hát azokat a deszkákat!

Míg a sírásó előhozta a koporsófödél maradványait, Zarco egy rendőrszolgát parancsolt oda, kivel egy kendőbe köttette bele a titokzatos fejet, hogy haza vitesse. Midőn aztán a sírásó megjött, az egyik deszkán valóban találtunk, a mint reméltük, néhány aranyos paszománydarabot, melyek fényes szegekkel voltak valamikor a fődélhez erősítve, úgy hogy betüket és számokat képeztek. A paszomány természetesen össze-vissza volt rongyolva s nem lehetett belőlök fölismerni a betüket. Azonban az én barátom nem engedte magát visszariasztatni a nehézségek által, hanem egészen letépette a paszományt, s részint a még meglevő szögekből, részint a már kihullottak helyéből a következő jeleket olvasta ki:

A. G. R.

1843.

R. I. P. *)

Zarco arcát diadalérzet hevíté e fölfedezésre.

— Elég, több is az elégnél! — kiáltott föl vidáman. —

---

*) Requiescat in pace.

Csakhogy kezemben a fonál, most már könnyű lesz bejárnom ez útvesztőt s mindent fölfedeznem. — S e deszkalapot is, mint a másik bűnjellel tette, a rendőrrre bízta; s visszatértünk a városba.

Egy percznyi késedelem nélkül a legközelebbi plebániára mentünk. Zarco elkérte a plebánustól az 1843-iki halottak jegyzékét; a jegyző lapról lapra, pontról pontra végig nézte, de A. G. R. betűknek megfelelő név sehol sem akadt. Másik parochiára mentünk tehát.

Öt volt összesen a városban, de csak a negyediknél találta meg a jegyző a következő temetési följegyzést:

«Az x-i szent Z. egyházban 1843 május 4-dikén nagy gyászszertartás tartatott D. Alfonso Gutiérrez del Romeval fölött, kinek tetemei aztán a közös sírkertben takarítottak el. Nevezett elhunyt helybeli illetőségű s ugyanitteni lakos volt; nem vette föl a halotti szentségeket. se végrendeletet nem hagyott, hirtelen szélütés következtében halálozván el előtte való éjjel, 31 éves korában. Törvényes házasságban élt madridi illetőségű Gabriela Zahara del Vallelevel; e házasság azonban magtalan maradt. A föntebb mondottak után stb.»

Zarco a plebánus által hitelesített másolatot adatott magának e temetési jelentésről s aztán hazatértünk.

Útközben így szólt barátom:

— Most már mindent tisztán látok. Egy hét lefolyása előtt az egész ügy le lesz bonyolítva, mely oly homályos volt még ezelőtt két órával. Itt van kezünk közt ez a vashól vert szélütés, melynek kellő feje s hegye van s mely D. Alfonso Gutiérrez del Romevalnak halálát okozta. Kezünk közt van a szeg, — most már csak azt a kalapácsot kell megtalálnunk, mely beverte.

VIII.

VALLOMÁSOK.

Az egyik lakos azt vallotta:

hogy Don Alfonso Gutiérrez del Romeval, ki igen jó módú fiatal birtokos volt ebben a városban, néhány évig Madridban tartózkodott s 1840-ben már mint házas tért vissza egy gyönyörű nővel, név szerint Donna Gabriela Zaharaval; —

hogy tanú több ízben volt estélyre hivatalos az új házaspárhoz s így alkalma nyílt láthatni, mily békés és boldog családi életet élnek; —

hogy négy hónappal D. Alfonso halála előtt, neje Madridba távozott, hogy bizonyos időt töltsön családjá körében, mint ezt tanúnak maga a férj mondta volt; —

hogy a fiatal asszony visszatért ápril végén vagyis három és fél hónappal elútazása után; —

hogy a megérkezése utáni héten történt D. Alfonso halála; —

hogy az özvegy, ki e veszteség miatti bánatába belebetegedett, kijelentette ismerősei előtt, hogy ő nem maradhat azon a helyen, hol minden imádott, szerencsétlen férjére emlékezteti, s örökre el is távozott május közepe fele, tíz-tizenkét napnál férjének elhúnyta után; —

hogy ennyit az igazság érdekében kötelességének tartott megvallani s vallomását hit alatt tevén stb. stb.»

A többi lakosok vallomásai is pontról pontra megegyeztek emezekkel.

Azok, kik a néhai Gutierreznél cselédi minőségben voltak alkalmazva, viszont a következőket vallották, miután az előbbi vallomások adatait ők is ismételték:

hogy a házastársak korántsem éltek oly békességben, mint az a városban el volt terjedve; —

hogy a házastársak együtt élésének utolsó hetét megelőző három és fél havi elválás csendes szakítás volt, következménye azon titokzatos és mély ellenszenvnek, melylyel a két ifjú házaspár már egybekelésök kezdete óta egymás iránt kölcsönösen viseltetett; —

hogy azon éjjel, mikor urok meghalt, a házastársak egy szobában háltak, mint ezt az úrnő visszaterte óta rendesen tapasztalták, noha az előtt mindketten külön szobában szoktak aludni; —

hogy éjfél tájt heves esengetést hallottak belülről, az úrnő kétségbeesett kiáltásaitól kísérve; —

hogy be akarván sietni, látták, mint rohan ki a hálószoba ajtaján az asszony, szétszórt hajjal, sáppadtan, görcsös vonaglások közt, keserű zokogással kiáltozva:

— Szélütés érte! Orvost! Oh Alfonso lelkem! Az úr hal-doklik! . . .

hogy midőn bementek az alcoveba, urukat már holtan elterülve találták az ágyban, s hogy a gyorsan előhívott orvos is megerősítette, hogy agyvérömlés következtében állott be a halál.

Az orvos kérdeztetvén, hogy igazaknak tartja-e az imént előadott körülményeket, mindenben helyeseknek nyilvánította azokat.

Ugyanazon orvos s más két collegája, miután eléjük tétett D. Alfonso koponyája, s kérdés intéztetvén hozzájuk, ha vajon az ily módon meggyilkoltnak halálát magyarázhatja-e az orvosi tudomány szelütésből eredettnek is, igenlőleg válaszoltak.

Melyek után barátom a következő bírói rendeletet mondta tollba :

«Tekintve hogy D. Alfonzo Gutiérrez del Romeval halálának rögtön kellett bekövetkeznie, mihelyt a szeg a fejbe beveretett és okvetlenül emennek volt folyománya; — tekintve, hogy kimulásakor csakis neje volt vele együtt a hálószobában; tekintve, hogy ily halálnemnél minden öngyilkosság föltételezése kizártnak veendő, figyelembe vévén azon physikai nehézségeket, mikkel egy ily tettnek önkezüleg elkövetése jár: ez ügy főttesének, D. Alfonso halála okozójának saját neje, Donna Gabriela Zahara del Valle tekintendő, kinek elfogatása ezennel hivatalból elrendelendő s átiratilag valamennyi város hatóságával stb. stb.»

— Mondd csak, Joaquin — kérdém a bírótól — hiszed-e, hogy megfogjátok ezt a Gabriela Zaharat?

— Minden bizonynyal — felelt a bíró.

— Ugyan, mi biztosít annyira?

— Az, hogy van a bűnesetek terén valami kérélhetetlen tragikai végzetszerűség. Más szóval: midőn a halott maga kel ki sírjából vádolni, ilyenkor kevés tenni valója marad a törvényszéknek . . . . .

IX.

EMBER TERVEZ . . .

Daczára Zarco barátom reményeinek, Gabriela Zahara nem tűnt föl a láthatáron.

Hiába volt minden köröztetés, nyomoztatás.

Egy negyedév telt el így . . .

Az ítélet tehát in contumaciam mondatott ki.

Elhagytam X. városát, miután megígértém Zarcónak, hogy a jövő évben újra fölkeresem.

X.

DUETT E-DURBAN.

Azon év telét Granadában töltöttem.

Egy este nagy táncmulatság volt K.-nénál, e roppant gazdag úrhölgnél, ki elég kegyes volt, engem is meghívni ez ünnepélyre.

Alig érkeztem meg e pompás palotába, hol mind jelen voltak ez úttal a granadai arisztokratia híres szépségei, rögtön egy gyönyörű nő vonta magára figyelmem, kinek arczát száz meg száz hasonló közt is fölismertem volna, föltéve, hogy Isten teremtett még nőt, ehhez hasonlót.

Az én ismeretlenem volt, a titokzatos úti társnő, a gyorskocsi csalódott szívű szépe, az Első Szám, kit elbeszélésem kezdetén említettem.

Üdvözlésére siettem s ő azonnal rám ismert.

— Sennora, szóltam hozzá, én megtartottam szavam, nem tudakozódtam ön után. Nem sejthettem, hogy itt fogom találni, máskülönben, talán el sem jövök, nehogy megbántsam jelenlétemmel. De miután már ismét szép színe elé jutottam, esengek, mondja meg, szabad-e ismernem önt, szabad-e önhöz szólnom, s vajon megszűnt-e már azon tilalom, mely körétől távol maradnom kényszerített?

— Látom, ön fölöttébb haragtartó! — válaszolt bájosan kezét nyújtva. — De megbocsátok. Hogy van?

— Bizony, kérem, nem tudnám megmondani! — feleltem. — Ön hogylétem felől kegyes tudakozódni: minthogy most bálteremben vagyunk, magától érthető, hogy kérdése nem egészségi, hanem kedélyállapotomra, lelkemre vonatkozik. Már pedig az én lelkem jóléte egészen az önétől függ, más szóval: az én boldogságom csakis az önének gyöngé visszfényé. Nos tehát meggyógyult-e már e szegény szív?

— Bár — viszonzá hölgyem — önnek kötelessége ezt

óhajtani az udvariasság szabályai értelmében, s bár látszólagos vídámságom csakugyan erre enged következtetni, ön épen úgy tudhatja, mint én, hogy a szív sebei gyógyíthatatlanok.

— De azért megkísérthetni gyógykezeléseket, hogy orvosi műkifejezéssel éljek. Lehetséges rajtok annyira enyhíteni, hogy legalább elviselhetőkké váljanak. A seb fölött rózsapiros bőr képződhetik. A csalódás romjain újabb illúziók tündérpalotája emelkedhetik . . .

— Ah, nagyon ingatag alapú volna az ily építkezési mód!

— Semmivel sem ingatagabb, mint az azelőtti volt, s milyen valamennyi lenni szokott. Hinni akarni, élvezni akarni: íme ez a boldogság. Mirabeau halálos ágyán nem fogadta el azon fiatal ember ajánlatát, ki nagylelkűen saját vérét ajánlta föl, hogy átöntsék a nagy államférfi elgyöngült ereibe . . . Ne tegyen ön is úgy, mint Mirabeau! Kísértsen meg új életet szívni azon szüzies szívből, mely a legelső alkalommal följánlja dús nedvét . . . S miután ön nem kedveli a szépeltő phrasisokat, még azt jegyzem meg tanácsomra vonatkozólag, hogy korántsem enmagam érdekében javasoltam azt.

— Mint értsem ez utóbbi szavait?

— Bennem is van, kérem, valami Mirabeauból, nem az ész, de a vér szempontjából véve. Nekem is szükségem van arra, mi önnek kellene, egy új életre serkentő tavaszra.

— Vagyis mindketten szerencsétlenek vagyunk . . . Úgy hát tegye meg nekem azt a szívességet, ne kerüljön el ezután oly messzire!

— Sennora, épen engedelyt akartam kérni, hogy személyesen tisztelgessek . . . .

S elváltunk.

— Ki ez a hölgy? — kérdém egyik barátomtól.

— Valami amerikai, — felelt emez. — Mercedes de Méridanueva a neve. Mindössze ennyit tudok róla, mások még ennyit sem.

XI.

A VÉGZET.

Másnap fölkerestem barátnőmet az Alhambrabeli *Siete Suclos* fondában.

Az elbűvölő Mercedes meghitt jó barát gyanánt fogadott; fölszólított, tegyünk együtt sétát a természet e paradicsomában, a művészet e templomában, s aztán ebédeljünk együtt.

Sok mindenről beszélgettünk azon hat óra alatt, melyet így együtt töltöttünk, s minthogy a szerelmi csalódás volt azon thema, melyre állandóan vissza-vissza tértünk, alkalmilag elbeszéltem neki az én Zarco barátom szerelmének történetét is.

Ő nagy figyelemmel hallgatta elbeszélésem, s midőn befejeztem, nevetni kezdett s így szólt:

— Sennor Don Felipe, szolgáljon ez önnek tanúlságul arra, hogy soha sem szeressen oly nőkbe, kiket nem ismer!

— Kérem, kérem — feleltem élénken — távolról se méltóztassék azt képzelni, hogy saját találmányom ez a történet, vagy épen hogy talán azért mondtam volna el önnek, mintha úgy vélekedném, hogy minden ismeretlen nő, kivel útközben találkozunk, olyan mint az, ki megcsalta barátomat . . .

— Köszönöm jó véleményét, de kérem, ne folytassa! — viszonzá hirtelen fölkelve. — Ki tudja, nem lappangnak-e oly hölgyek ebben a fondában is mint az, ki Sevillában oly könnyen beleszeretett az ön barátjába? A mi azonban engem illet, nekem nincs mit tartanom attól, hogy valakibe beleszeressek, mint-hogy sohasem esik meg velem, hogy három ízben beszéljek ugyanazon férfival.

— Sennora, azt jelentse ez, hogy én sem láthatom többé?

— Nem, csak azt, hogy holnap hajnalban elútaozom Granadából s valószínűleg soha sem találkozunk többé ez életben . . .

— Soha? Ön ugyanezt mondta volt Malagában, mikor emlékezetes utazásunk után elváltunk, s lám, ma mégis újra találkoztunk!

— Kétségtelenül számolnunk kell a végzet útjaival is, de ezt nem tekintve, ismétlem, nagyon hiszem, hogy ezúttal valóban örökre búcsúztunk.

Ez ünnepélyesen kiejtett szavak után Mercedes kezét nyújtott s mély bókkal elbocsátott.

Erősen fölindulva, távoztam. Nemcsak azért, mert oly hideg, lenéző modorban szakítá el e nő kiméretlenül életemet az övétől, mint ezt Malagában is tette volt, hanem kivált azért, mert gyógyíthatatlan fájdalom kifejezését láttam tükröződni

arczán, noha mosolyogni erőlködött, a mint örökre Isten hozzádot mondott.

— Örökre! Oh bár valóban örökre történt volna!

Hanem a végzet máskép rendelkezett . . .

XII.

A SORS GÚNYJA.

Néhány nappal később ügyeim megint Zarco oldala mellé szólítottak.

Megérkeztem X-be.

Barátom ezúttal is szomorún, magánosan találtam. Nagyön megörvendt látásomnak.

Semmit sem sikerült hallania Blanca felől, de azért épen oly kevéssé bírta őt, bár egy pillanatra is, felejteni.

Valóban e nő végzetének látszott lenni . . . mennyének meg poklának, mint a hogy szerencsétlen barátom mondani szokta.

Mint nemsokára látni fogjuk, nem is tévedett sejtelmében az én babonás bíróm.

Megérkezésem napjának estéjén dolgozó szobájában ülünk s olvasgattuk, mily rendszabályokhoz nyúltak legújabbán Gabriela Zahara del Valle elfogatása érdekében, melyek azonban szintén nem igen voltak célhoz vezetendők . . . midőn hirtelen egy rendőrszolga lépett be s levélkét nyújtott át a fiatal bírónak, melyben ez foglaltatott:

«A *Leon* fondában egy hölgy óhajt beszélni Zarco úrral.»

— Ki hozta? — kérdé Joaquin.

— Egy szolga.

— Kitől?

— Nem említett nevet.

— Itt van még?

— Azonnal elment.

Joaquin elgondolkozott, majd komoran szól:

— Egy hölgy! Velem! Nem tudom miért, de mintha felénk e meghívástól . . . Te mit gondolsz, Felipe?

— Mint bírónak föl kell őt keresned . . . Ki tudja, hát ha Gabriela Zaharáról nyerhetsz tőle valami értesítést!

— Igazad van. Elmegyek! — válaszolt Zarco, végig simítva homlokát. Pár pisztolyt vett magához, köpenyébe burkolózott s távozott. Semmi áron nem engedte, hogy én is vele menjek.

Csak két óra múlva tért vissza.

De mily izgatottan, mily reszketve, dadogva!

Rögtön láttam, hogy fölindulását öröm okozta. Görcsösen szorított karjai közé s újjongva kiáltott:

— Oh, ha tudnád, jaj, édes barátom, ha tudnád!

— Nem tudok én semmit! Mi történt veled?

— Oh, boldog vagyok, nincs nálamnál boldogabb a világon!

— De ugyan miért?

— Azt a czédulát, mely a vendéglőbe hívott . . .

— Nos? Tovább!

— Ő küldte!

— Ő? Gabriela Zahara?

— Ugyan ne izélj! Ki gondolna most oly szomorú dolgra! Ő, a másik ő!

— De hát ki az a «másik ő»?

— Ki lehetne más, mint Blanca, szerelmem, életem, gyermekem anyja!

— Blanca! — kiálték, elképpedve. — De hisz nem mondtad, hogy megcsalt téged?

— Nem, nem, az csak az én oktalan képzelődésem . . .

— Már a minek most estél rabúl?

— Az, a minek akkor estem rabúl.

— Magyarázd ki magad!

— Figyelj! Blanca imád engem . . .

— Hát aztán? Mert hogy ezt te magad mondod, még mit sem bizonyít.

— Mikor april 15-dikén Blanca s én eltávoztunk egymástól, abban állapotunk meg, hogy május 15-dikén találkozunk ismét Sevillában. Csakhamar elútazásom után levelet kapott, melyben tudatták, hogy családi ügyek miatt sürgősen szükséges jelenléte Madridban. S minthogy egy hónap állt rendelkezésre visszatértemig, elútazott a fővárosba s jóval május 15-dike előtt visszatért Sevillába. Én azonban türelmetlenebb voltam nálánál, két héttel a kitűzött határidő előtt hamarább siettem vissza találkozásunk helyére s nem találván Blancát a

fondában, megcsaltnak hittem magam s nem vártam . . . Szóval egyedül saját oktalanságomnak köszönhetem, ha két évet töltöttem el szenvedés között.

— De hisz egy levél által mindezt el lehetett volna kerülni?!

— Azt mondja, elfelejtette annak a helységnek nevét, hol — mint tudod — ügyészkedtem, a miről aztán rögtön lemondtam s Madridba költöztem volt.

— Oh, szegény barátom! — kiálték föl. — Látom, minden áron meg akarod magad győzni, s csak azon vagy, hogy megvigasztalódjál! Hanem jól van így! Nos, hát halljuk, mikor lesz az esküvő? Mert fölteszem, hogy miután szétoszlott a bizalmatlanság felhője, tündöklően fog ragyogni a házaselet napja!

— Csak ne gúnyolódjál! — kiáltott Zarco. — Te léssz násznapom.

— Kész örömet . . . Hát te . . . az a . . . gyermek?! . . . Mi lett vele?

— Meghalt.

— Hozzá még ez is? . . . Úgy, tisztelt barátom — válaszoltam, szelesen — akkor csináljon hát Isten még egy csodát!

— Hogyan érted?

— Csak úgy, hogy tegyen téged boldoggá!

XIII.

ISTEN VÉGEZ.

Idáig jutottunk beszélgetésünkben, midőn egyszerre hatalmas dörömbölés kapunkon riasztott föl, onnan kívülről.

Hajnali kettőre járt az idő.

A nélkül, hogy tudtuk volna miért, mindketten össze-rezzentünk.

Kinyitották a kaput s pár perc múlva egy ember lépett be az irodába; alig tudott lélekzetet venni s leírhatatlan újjongással, szaggatottan kiáltá:

— Jó hír, collega úr, jó hír. Diadal!

A helybeli törvényszéki ügyész volt.

— Nem értem, collega úr! — szólt Zarco, szeket kínálva.

— Tessék elmondani, minek köszönhetem, hogy ily szokatlan időben van szerencsém s minek örvend annyira?

— Hát annak . . . Nem valami nagy dolognak, csak annak, hogy megcsíptük Gabriela Zaharat.

— Micsoda? Hogyan? — szakítottuk félbe egyszerre, Zarco és én.

— Végre kezünk közt van!

— Kezünk közt? — kiáltott föl örvendezve a bíró.

— Igen, sennor, kezünk közt! — ismétlé az ügyész. — Már egy hónapja követi őt lépten-nyomon a titkos rendőrség, s mint az imént mondta nekem az éjjeli őr, ki a casinóból rendszeren elkísér lakásomig, már zár alatt is van e nemes város börtönében.

— Úgy hát menjünk oda azonnal! — viszonzá a bíró. — Még ez éjjel ki fogjuk őt hallgatni. Szíveskedjék ügyész úr értesíteni a jegyzőt. S tekintve az ügy fontosságát, kérem, legyen szíves saját maga terjeszteni elő a vádat. Hagyja meg egyszersmind, hogy küldjenek a sírásóért, hogy majd ő maga mutassa föl a D. Alfonso Gutiérrez fejét, mely most a rendőrszolgá őrizete alatt áll. Már régebben kigondoltam a házas feleknek e borzasztó szembesítését, mert biztosra veszem, hogy a férjgyilkos asszony nem lesz képes tagadni tettét, ha megpillantja azt a vasszeget, mely e koponya szájában valóságos vádló nyelv. A mi pedig téged illet, szólott hozzám fordúlva, majd írnoki minőségben fogsz szerepelni, hogy a törvény megsértése nélkül tanúja lehess e rendkívül érdekes jelenetnek.

Mit sem feleltem rá. Szerencsétlen barátomat egészen mámorossá tette a hivatalos működés gyönyöre, ha e kifejezéssel élhetek. Távolról sem bántotta őt azon rémes sejtetem, mely már alkalmasint önöket is aggasztja, tisztelt hallgatóim, s mely az én szívem akkor már hatalmába ejtette, vaskarmokkal szorítá . . .

Gabriela és Blanca, kik ugyanegy este tűntek föl ugyanegy városban, egyazon személy lehettek.

— Ugyan kérem — szóltam az ügyészhez, míg Zarco fölkészült — hol volt ez a Gabriela Zahara, mikor a rendőrség elfogta?

— A *Leon* fondában — felelt az ügyész.

Aggodalmam nem ismert határt.

De mit sem tehettem, mit sem mondhattam a nélkül,

hogy ne kompromittáljam Zarcót. Különben is miként mérgezhettem volna meg barátom lelkét e sötét gyanú közlésével, melyet esetleg tények czáfolhattak meg nem sokára? Föltéve egyébiránt, hogy azonos személy Blanca s Gabriela, mi haszna lett volna, ha én ezt előre tudatom boldogtalan barátommal? Mit tehetett volna ő ily rettentő válság közepett? Rögtönösen távoznia annyi lett volna, mint bűnrészességet vállalnia: ezt tehát meg kellett akadályoznom. Helyettesíttetni magát, hirtelen rosszullétet adván okúl, annyi lett volna, mint cserben hagyni Blancát, kinek védelmére pedig ő sokat tehete, ha ügye egyáltalán menthető! Így tehát a hallgatást véltem kötelességemnek, szabad lefolyást engedve az isteni igazságszolgáltatásnak.

Legalább ilyenén formán gondolkozhattam e rendkívüli meglepetésben; se idő, se hely nem volt valamely közvetítő megoldás kigondolására . . . A katastropha kétségbeejtő rohamosan közeledett . . . Az ügyész már közölte a rendőrökkel Zarco rendeleteit s egyikök azonnal elment a fogházba, hogy rendbehozzák a tárgyalási termet a törvényszék ülésére. E perczenben a titkos rendőrség feje lépett be, hogy, mert nagyon meg volt elégedve az eredménnyel, személyesen tegyen jelentést Gabriela Zahara elfogatásáról. . . Ezenkívül néhány éjtszakázó úri ember is, casinói tagok s a bíró barátjai, értesülvén az esetről, szintén odasiettek, hogy mintegy előízét élvezhessék azon rettentő nap izgalmainak, midőn majd egy ily előkelő, gyönyörű hölgy vérpadra lép. Szóval nem volt más mit tenni, mint egészen az örvény széléig hatolni, kérve Istent, hogy Gabriela ne legyen egy Blancával.

Eltitkoltam tehát nyugtalanságom, elhallgattam aggodalmaim. Reggeli négy óratájt elindúltam a bíró, ügyész, jegyző, a titkos rendőrség feje, továbbá egy csapat érdeklődő s rendőrszolga társaságában, kik mind zajos örvendezés közt vonultak a fogház felé.

XIV.

A TÖRVÉNYSZÉK.

Már ott várt reánk a sírásó.

A tárgyalási terem pazarúl ki volt világítva.

Az asztalon egy fekete kis deszkakoporsó állt, mely a D. Alfonso Gutiérrez del Romeval fejét rejté magában.

A bíró elfoglalta helyét; jobbján ült az ügyész, a titkos rendőrség feje, ki magasabb tekintetekből a tárgyalás menete iránt, szintén meghívatott a kihallgatásra, annál is inkább, mint-hogy ő is, mint mindenki, rendkívül érdeklődött e nevezetes per iránt. Én a jegyző társaságában a bíró balján ültem; a rendőrök kapitányukkal az ajtónál csoportosultak, mögöttük számos kíváncsi volt még észrevehető, kiknek vagyoni helyzetök lehetővé tette ez ünnepélyes alkalomból a bejuthatást e félelmetes helyre, de kiknek be kellett érniök a vádlott nő meglátásával, minthogy több kedvezményt nem volt hajlandó nyújtani a fogházfelügyelő.

Így megalakulván az ülés, a bíró csengetett s így szólt a rendőrkapitányhoz:

— Vezettségük be Donna Gabriela Zahara.

Majd meghaltam az izgatottságtól. Nem néztem az ajtóra, csak barátom arczára függesztém szemem: onnan akartam leolvasni azon szörnyű kérdésre a feleletet, mely bennem dúlt.

. . . Egyszerre csak láttam, mint válik halálsáppadtá a bíró, kezét torkához emeli, mintegy visszafojtani a belőle kitörni akaró fájdalom-kiáltást, majd felém fordul, mintegy segélyt kérve tőlem.

— Csitt! — intém, ajkamhoz emelve újjamat.

Majd a legtermészetesebb hangon, mintha valamely észrevételére válaszoltam volna, tettem hozzá:

— Előre tudtam! . . .

A boldogtalan föl akart állni helyéből.

— Bíró úr! — szólék oly hangon s oly arczkifejezéssel, hogy megértette belőle, mily roppant kötelesség súlyosodik rája s mily nagy veszélyben forog. Összegörnyedt, mint valami óriási physikai teher alatt s ez erőfeszítés közben visszanyerte önuralmát, oly mozdulatlan lett arca, mint a kő. Ha szemei nem égnek lázas fényben, azt lehetett volna hinni, hogy halott . . .

S valóban már halott is volt ez ember, csak a hivatalnok élt még benne.

Miután erről meggyőződtem én is — mint mindenki — a vádlott felé fordítám tekintetem.

Képzeltetik meglepetésem, rémületem, mely nagyon keveset engedett annak, mit barátom érezhetett. Mert Gabriela

Zahara nem csak az én barátom Blancája volt, az ő sevillai imádottja, kivel imént békült ki a *Leon* fondában, hanem egyszersmind ő volt az én malagai ismeretlenem, granadai barátnőm, az a gyönyörű amerikai nő, Mercedes de Méridanueva!..

E csodás női lények tehát itt álltak előttem, mind egyesülve ez egyben, kihez már semmi kétség nem fért többé, ez igazi s reális valóságú lényben, olyanban, kire férjgyilkosság vádja nehezedett, s ki már in contumaciam halálra is ítéltetett.

Lássuk tehát, ártatlan lehet-e ez a vádlott, ez az elítélt nő? Sikerül-e kitisztáznia magát? Föl fog-e mentetni?

Ezt hallhatni volt legfőbb, egyetlen vágyam s reményem.

Szegény barátom lelkében is kétségtelenül csak e gondolat uralkodott e perczen.

XV.

A TÁRGYALÁS.

A bíró beszélő törvény; a törvény néma bíró.

A törvény olyan legyen, mint a halál: ne ismerjen megbocsátást.

Montesquieu.

Gabriela (hadd nevezzem most már igazi nevén) rendkívül sáppadt volt, de különben teljesen nyugodt. Vajon ártatlanságnak volt-e jele e nagy nyugalom vagy azon különös érzéketlenségnek, mely a nagy bűnösök sajátsága? Vajon igazságának erejében vagy bírójának gyöngeségében bízott-e annyira D. Alfonso özvegye?

Nem kellett sokáig kételkednem.

A vádlott eddigelé mind csak Zarcóra nézett, nem tudom, azért-e, hogy beleje is bátorságot öntsön és színlelni tanítsa, vagy azért-e, hogy veszélyes fölfedezésekkel fenyegetse, vagy épen hogy néma tekintetével is bizonyítsa neki, miszerint az ő Blancája ily gyilkosságot el nem követhetett... Azonban mikor valószínűen észrevette, mily rettentő hideg lett bírāja, alkalmasint elfogta a félelem s a törvényszék többi tagjaira fordítá tekintetét, mintha mások rokonszenvében keresne erkölcsi támogatást jó vagy rossz ügyében.

Így történt, hogy engem is megpillantott, mire egész arcát pir borítá lángba, a mit én hajlandó voltam jó előjelnek

tekinteni. De csakhamar magához tért s előbbi sáppadtsága s nyugalma fogta el ismét.

Zarco lerázta végre magáról a nyomasztó kábultságot, nyers és zord hangon, mint az igazság vesszejének sújtása, kérdezte iménti kedvesétől, jegyesétől:

— Mi a neve?

— Gabriela Zahara del Valle de Guitérrez del Romeval
— válaszolt a vádlott szelíd, csendes hangon.

Zarco könnyedén megremegett. Hisz e szavak annyit tettek, hogy az ő Blancája soha sem létezett, s ezt most ő maga mondta neki szemébe! Ő, kivel néhány órával ezelőtt újra megbeszéltek volt egybekelésök régi tervét.

Szerencsére senki sem nézett a bíróra, mert mindenkinek Gabriela arcára volt irányozva szeme, mint a melynek rendkívüli szépsége, valamint hangjának behízelgő édessége határozottan ártatlanságról látszottak tanúskodni. Még az az egyszerű fekete ruha is, melyet viselt, védelme érdekében látszott beszélni.

Zarco felocsúdván zavarából, oly sötét hangon szólalt meg, mint a ki minden reményét egy kockára teszi föl.

— Sírásó, lépjen elő, teljesítse kötelességét! Nyissa föl e koporsót! S rámutatott a koporsóra, mely D. Alfonso koponyáját tartalmazta.

— Asszonyom — folytató aztán, átható tüzes tekintetvetve a vádlottra — jöjjön közelebb s mondja, ráismer e főre?

A sírásó leemelte a koporsó födelét s a gyászos özvegy elé tárta.

Ez kettőt előre lépett, oda pillantott. A mire tekintete esett, az a szeg feje volt, mely erősen kitűnt a koponya fehér csontjából.

Szívzaggató, éles, kétségbeesett sikoltás tört ki Gabriela melléből, melyet a rögtöni rémület csal az ajkra, s milyen az örültség kitérését előzheti meg. Iszonyodva döbbent hátra, háját tépve s félhangon mormolva:

— Alfonso! Alfonso!

Aztán megállt, elhallgatott, mintha hülyeség vett volna rajta erőt.

— Ő volt! — zúgtunk mindannyian, Joaquin felé fordulva.

— Ráismer-e tehát azon szegre, mely férjének halált

adott? — folytatá a bíró, vérfagyasztó mozdulattal emelkedve föl helyéből, mintha ő maga sírjából kelne ki.

— Rá . . . sennor — felelt Gabriela gépiesen, oly hangon s oly taglejtéssel, mintha eszelős lenne.

— Azt akarja ezzel mondani: elismeri, hogy saját maga ölte meg őt? — kérde a bíró oly aggódással, hogy a vádlott magához tért s hevesen összerázkódott.

— Sennor — válaszolt aztán — én nem kívánok többé élni . . . De mielőtt meghalnék, kérem, hallgassanak meg!

Zarco megsemmisülten rogyott vissza székébe, rám nézett, mintegy kérdezve, vajon mit fog e szerencsétlen mondani. Magam is elfogott a félelem.

Gabriela mélyen fölsóhajtott, aztán így szólalt meg:

— Mindent megvallok s vallomásom szolgáljon némi mentességül, noha tudom, ezzel még nem kerülöm ki a vérpádot. Hallják mindannyian. Minek tagadnám azt, mi úgy is világos már? Egyedül én voltam férjem mellett, mikor ez meghalt. A cselédek is, az orvos is úgy vallották, következőleg egyedül én okozhattam halálát azon a módon, a mint ezt fején láthatják, mely e bünt bevádolni kelt ki sírjából . . . Nos, elismerem, én követtem el ez iszonyú tettet . . . De tudják meg, hogy elkövetésére engem egy férfi kényszerített! . . .

Zarco összerázkódott e szavak hallatára, mindazáltal leküzdte félelmét, miként az előbb le szánalmát, s bátor hangon kiáltá:

— A nevét, sennora! Mondja meg rögtön e nyomorúlt nevét!

Gabriela rajongó imádással nézett a bíró szemébe, mint egy anya nézhet kétségbeesett gyermekére, s mélabús hangon folytatá:

— Egy szavammal leránthatnám őt magammal együtt a mélységbe, hova ő buktatott alá! A vérpadra vihetném őt, hogy ő se élje túl halálomat s hogy soha se gyalázhassa meg emlékemet, másnak nyújtva majdan kezét . . . De nem teszem. Nem mondom meg nevét, mert ő szeretett engem, s mert én szeretem őt. Igen, szeretem, bár tudom, hogy ő mit sem fog tenni halálom meggátlására . . .

A bíró fölemelte jobbát, mintha föl akarná jelenteni magát, de a nő szelíd, edes szemrehányó tekintettel tartá vissza, mintegy mondva:

— Hát el akarod veszteni magad ?!

Zarco lehajtá fejét. — Gabriela folytató :

— Hozzá erőltettek egy férfihoz, kit utáltam, s kitől még jobban undorodtam aztán, hogy férjemmé lett, mert testileg-lelkileg nyomorú, hitvány volt . . . Három évig tartott e gyötrelmes élet, melyben szerelmet, boldogságot nem ismerék ; de lemondással türtem. Egy napon aztán, midőn e purgatoriumban vergődve, azon esengtem, vajha megszabadúlhatnak belőle ártatlan lelkemmel, egy angyalt pillantottam meg börtönöm rostélyán keresztül, azon angyalok egyikét, kiket azért küld Isten, hogy megváltsák az égre immár érdemessé lett lelkeket. Megérintettem ruháját s így szóltam : «Oh adj nekem boldogságot!» S az angyal így felelt : «Te már sohasem lehetsz boldog!» «Miért?» «Mert most nem vagy az!» Az a nyomorúlt, ki addig engem kínozott, most meggátolta, hogy elrepülhessek a szerelem s boldogság ez égi angyalával . . . Oh de miként ábrándozhattam is én ily esztelenül sorsomról ! . . . Érthetőbben beszélek. Egy férfival találkoztam, ki igazán méltó volt hozzám, s kihez én is méltó voltam. Szerettük, imádtuk egymást ; de ő nem tudta, hogy van valaki, kit, bár joztalanúl, férjemnek hívnak. Csakhamar arról kezdett gondolkozni, hogy nőül vesz, ő, ki semmi törvénytelen, semmi tisztátalan dologgal nem ismert megalkuvást, elhagyással fenyegetett, ha meg nem esküszöm vele. Mert ő rendkívüli lény volt, eszménye a becsületnek, feddhetetlen nemes jellem, kinek nem volt más hibája ez életben mint az, hogy engem szeretett . . . Meg kell vallanom azt is, hogy viszonyunkból egy gyermek volt születendő törvénytelen, de azért szégyenem részestársa pillanatig sem szűnt meg sürgetni, hogy egyesüljünk . . . Biztos vagyok benne, hogy ha így szóltam volna hozzá : «Megcsaltalak. Nem vagyok özvegy, él a férjem», meggyűlölve, megátkozva hagyott volna el. Ezer ürügyet, álokat gondoltam ki, de ő mindenre csak ezt felelte : «Légy nőm!» Nem lehettem ; azt hitte, nem akarok lenni s már-már gyűlölni kezdett . . . Mit tegyek ? . . . Ellentálltam, sirtam, esdekelttem ; de ő még aztán is, mikor már tudta, hogy gyermekem van tőle, csak a mellett maradt, hogy nem fogom őt viszontlátni, míg kezem nem nyújtom neki . . . De hisz kezem le volt bilincselve egy nyomorú férfi életéhez, s így a közt kellett választanom, hogy vagy megölöm őt, vagy pedig szerencsétlenné teszem gyermekem, imádottagamat s enmagamat.

Elhatároztam tehát, hogy inkább annak a hitványnak pusztítom el silány életét, ki mindnyájunknak hóhéra volt. Így öltem meg férjemet, abban a hitben, hogy jogosan büntetem általa őt, ki oly gyalázatosan megcsalt, midőn nejevé tett, s a kinek megölése után aztán Isten büntetéseiül elhagyott kedvesem. Azóta ismét találkoztunk. De miért, oh Istenem! Azért, hogy aztán nem sokára rá magam meghaljak . . . Mert én már nem élek soká.

Gabriela hangját elfojtá percze a zokogás.

Zarco kezei közé rejté arcát, mint a ki gondolkozik, de én láttam, hogyan reszket, mint a kit epilepticus roham gyötör.

— Bíró úr — szólta Gabriela, megújult erélylyel — én hamar kívánok meghalni!

Zarco intett, hogy vezessék el a vádlott nőt.

Gabriela szilárd léptekkel távozott, csodás tekintetet lövellve rám, melyben több volt a büszkeség, mint a megbánás.

XVI.

AZ ÍTÉLET.

Nem festem azon borzasztó küzdelmet, mely Zarco lelkében végbement s tartott mindaddig, míg az ügy el nem intéztetett. Nincs szavam leírni e rettentő lelki harcöt. Csak annyit mondhatok, hogy a bíró győzött az emberen, s hogy Joaquin Zarco halálra ítélte Gabriela Zaharat.

Másnap a sevillai ítélő táblához terjesztetett föl a per; ugyanaz nap Zarco búcsút vett tőlem e szavakkal:

— Várj be itt, míg visszatérek. Legyen gondod erre a boldogtalanra. Föl ne keresd; személyes megjelenésed csak megalázná, nem hogy vigasztalná. Ne kérdezd, hova megyek; ne hidd, hogy oly undok bűnre, öngyilkosságra gondolok . . . Isten veled s bocsásd meg, a mi bánatot neked is okoztam.

Húsz nap múlva aztán leérkezett a kerületi székvárosból a megerősített halálítélet.

Gabriela Zaharat siralomházba vitték át.

XVII.

AZ UTOLSÓ ÚT.

Elérkezett a kivégzés reggele a nélkül, hogy Zarco visszatért volna, s hogy egyáltalán hírt hallottunk volna felőle.

Roppant tömeg várakozott a fogház kapujánál az elítélt jövetelére.

Én is ott voltam. Miután tiszteletben tartottam barátom kívánságát, nem kerestem föl Gabrielát a börtönben, de most már úgy véltem, kötelességem Zarcot helyettesíteni e végső kínos órában s a vérpadhoz elkísérni egykori imádoztját.

Mikor megpillantottam, csak nehezen tudtam ráismerni. Rémitően el volt soványodva, alig volt annyi ereje, hogy ajkához emelje a fészületet, melyet minden pillanatban csókolgatott.

— Itt vagyok, sennora! . . . Lehetek valamiben szolgálátára? — kértem, a mint közelembre ért.

Reám szegezte fénye vesztett szemeit s midőn fölismert, így kiáltott föl:

— Köszönöm, oh köszönöm! Oh mily nagy vígaszban részesít ön régórámban! Szent atyám — folytatá gyóntatójához fordulva — szabad-e útközben pár szót váltanom e nemes lelkű barátommal?

— Igen, leányom — válaszolt a pap — de ne feledkezzék meg Istenre gondolni.

Gabriela ekkor így szólt hozzám:

— És ő?

— Elutazott.

— Tegye őt Isten boldoggá! Mondja meg neki, ha találkozik vele, hogy bocsásson meg nekem, hogy Isten is megbocsáthasson. Mondja meg neki, hogy én még most is szeretem őt! . . . Bár épen ez okozta halálomat! . . .

— Óhajtanám, hogy lelke nyugalma föl ne zavarodjék!

— Nem zavarodhatik föl már . . . Oh mennyire óhajtok a Mindenható színe elé juthatni már! Hány száz évig kell ott majd sírnom lábainál, míg megnyerhetem, hogy gyermekének ismerjen el s megbocsássa számos vétkeim.

A végzetes vérpadhoz értünk. El kellett válnunk.

Gabriela szemébe könny tolt, talán az utolsó, mely e szívben még maradt, s ajkai ezt dadogták:

— Mondja meg neki, hogy öt áldva haltam meg!

E perczen élénk, vidám zaj támadt a tömeg között; csakhamar tisztán lehetett hallani egyes hangokat: «Kegyelem! Kegyelem!» S a tömeg közepett nyílt szűk sikátorban egy lovas közeledett felénk, egyik kezében íratcsomóval, másikában fehér kendőt lobogtatva . . . Zarco volt.

— Kegyelem! Kegyelem! — kiáltozta ő is.

Leugrott lováról s a rendőrfőnök kíséretében a vérpadhoz sietett.

Gabriela, ki már néhány lépcsőt haladt volt fölfelé, megállt, átható tekintettel meredt kedvesére s ezt suttogá:

— Légy áldott! S azzal ájultan összeroskadt.

A kegyelmi íratot fölolvasták, hitelességét megállapították, s aztán Joaquin a pappal oda siettek föloldozni a megkegyelmezett kezeit.

Azonban fölösleges volt minden kegyelem . . . Gabriela Zahara már nem élt.

XVIII.

BEFEJEZÉS.

Zarco ma a havannai hatóságnak egyik legkiválóbb tagja. Megnősült s boldognak érezheti magát, mert a szomorúság nem boldogtalanság akkor, hogy ha nem tudatosan okoztunk másoknak bajt.

Neje, ki imádja, gyermekkel ajándékozta meg nem rég. E fiúcska látása majd el fogja oszlatni a mélabú azon felhőjét, mely koronként el-elborítja homlokát.

D. PEDRO DE ALARCON után, spanyolból

HARASZTI GYULA.

TENGERI KÉPEK.

I.

Mélán bolyongok,
Hallgatni habmorajt,
Dalolni könnyü dalt
S elűzni gondot:
Szellő odább sohajt,
Vitorlát messze hajt.

Én merre szálljak? . . .
Elfödve a napot,
Torlódnak a habok,
S a tenger árad:
Dalom meg csak zokog,
Hogy oly magam-vagyok!

II.

Lapát, kötél gazdátlan odavetve,
Horgony hevert a puszta parton,
Sivár homokba, félig eltemetve:
Egy roncsalomra szállt az alkony.

Felhötlen ég a tegnapot felejté,
Mormolva kelt a hab dagálya,
És távol ott, a zátonyt meg se sejté,
Vigan röpült más büszke gálya.

III.

Vajon, mi bánt? Lépésem támolyog,
Egy vágy epeszt, s hogy itt leültem,
A sziklagáton elterülten
Fáradt madár, a vízre bámulok.

Dél is közelg, de ködben a vidék;
A lég nehéz, fuvalma fojtó,
Hosszú fodrot tür a sirokkó,
Mint fátylon át, tekint alá az ég.

Mégis vakít a gyöngyös habtaraj,
S a páraszürte hő verőfény; —
Vitorlák szerte, menve, jövén,
Akár mezőn a sürgő lepkeraj.

Hatalmas gálya lassan útra kél.
A horgonyt föl csörögve vonják,
Nem hagynak tétlen egy vitorlát:
Megin az árbocz, kedvező a szél.

Próbálkozón a szárny csapong, szítál,
De majd feszülve nekilebben,
Majd elmerül a végtelenben,
Mint fészkiről, ha gólya el-, kiszáll.

Isten veled! A gálya tova száll.
Irigylem, látva messze tűnni:
Ily fáradtan nem tud repülni,
Fejét behúzza, hallgat a madár.

IV.

Elhalt a hab morajja,
Pihenjen csolnakom!
Lapát, vitorla félre!
Most én is nyughatom.

Nézek soká a mélybe,
Olvasni titkait:
Az örök némaság ott
Korallerdőn lakik.

Nagy temető ez erdő,
Mely lombot sohse vesz, —
Áll ezredév emelte
Sok hallgatag kereszt.

Jó volna itt leszállni
És itt keresni hont,
Nyugvást, minőt nem adhat
A taposott porond.

V.

A gondon álom győze,
S a város lomha gőze
Már lassan elnyugodt.
Magába mintha szállna,
Imára vált az álma:
Tavaszi illatok.

Mert ébred minden illat,
Virágok sorra nyílnak
A szűk falak megett:
Narancsvirág, glycina,
Akác és rózsa szirma
Tömjénzi az eget.

Magas tetőrül innet
Fölöttük eltekintek
Morajló tengerig:
Sirokkó hajt hullámot,
Lelkemre bűvös álmot,
Feledni reggelig . . .

VI.

Ma csengő gyönggyvel ékes
Ruhám a tengerár;
Lengő palást a szellő,
Himzés a napsugár.

S így könnyedén bejárom
A hús barlangokat,
Gyöngéd harasztok ágján
Hol pihenő fogad;

Vagy fekszem a fövényen.
Múltakra gondolok:
Najádok enyelegnek
S a furesa tritonok.

Hisz rég se' volt a víz más:
Hová sugár hatol,
Lebeg kristály ölében
Gyémántbul könnyü por,

S a mint tükrén sok apró
Hobot fodorba hajt,
A fény aranygyűrűkkel
Beirja a talajt.

Ott mozdul, él a rózsza,
Zöld moszat imbolyog,
Sziklát emelve múlnak
Egyforma századok.

S bútól simára mossa
A hullám a szívet . . .
Dalolna csak szirén még,
Én nem volnék siket!

VII.

Fölkelt a hold s a késő éjtszakában
A vízre méla fényt terít.
Az óceán, hol annyi vész, halál van,
Most oly nyugodt, szelíd.

Én túltölt szívvel, elmerülten állok
Még a födélzeten
És lelkeim imádság után sovárogoz; —
A többi útas mind pihen.

Valami leborúlni kész a tenger
S a nyájas hold előtt,
Valami hajt imádni ezt a csenddel
Oly teli, tiszta levegőt . . .

VIII.

Száz mérföld már a part. A sors ölében
Ringatva védtelen,
Oly édes hinni, megnyugodni szépen,
Hogy jó anyánk a végtelen ;

Hogy altatódalt símogatva rengnek
A mormoló habok,
És elszunnyadni lágyan, mint a gyermek.
Ki nem tud máz, se' holnapot!

Ifj. APÁTHY ISTVÁN.

TÉLI ÖRÖMEK.

Szép a tavasz, elismerem,
Nem hiában dicsérik :
De kedvesebb a nyár nekem,
Ha meggy s cseresznye érik.

Leg is legkedvesebb a tél :
Zúg a vihar magában,
Az ember nem hajnalba' kél
S melegsünk a szobában.

Rígó ül tar töviséken
S éhes veréb sovárog,
Varjú kapar vetéseken
S nyomorogva ott károg.

Sárba fagyott az eke is,
Hó és vihar nem széled,
Későn virad a reggel is :
Ez ám nekem az élet!

BURNS *után, angolból*

LÉVAY JÓZSEF.

AZ ORVOSI FAKULTÁS REFORMJÁRÓL.

Az orvosok képzéséről a *Budapesti Szemle*-ben megindult vita képezi az egyetemi oktatás reformmozgalmának kezdetét. Azóta számos röpirat foglalkozott e tárggyal, sőt, mint Csáky Albin miniszternek az egyetemekhez intézett leiratából kitűnik, a közoktatásügyi miniszteriumban is behatóan tanulmányozzák a kérdést. Ma a reform még a tanulmányozás stadiumában van, s így mindenkinek, a kinek csak alkalmá volt az egyetemi életet megfigyelni, kötelessége hozzájárulni az adatgyűjtéshez s az eszmék tisztázásához. Legyen szabad tehát nekem is elmondani eszméimet, melyek talán az által nyerhetnek érdeket, hogy a legközvetlenebb tapasztalat eredményei.

Észrevételeim az orvosi fakultás tanítási s tanulási rendszerére vonatkoznak, s a többi fakultásokról annál kevésbbé emlékezhetem meg, minthogy az egyetemi jelleg megőrzése mellett is az egyes karok tanulmányi rendjeinek lényegesen különbözniök kell. A jogi tudományok tanításának reformjáról csak jogász nyilatkozhatik behatóan, viszont az orvosi tanulmányokról első sorban az orvos illetékes véleményt mondani. A kérdés azonban megérdemli, hogy minden művelt ember érdeklődjék iránta, mert a jó orvos épen úgy nélkülözhetetlen az államnak, mint az egyesnek. Az orvos az állam első tanácsadója közegészségi intézkedéseiben, melyek jelentőségét ma már senki sem tagadja, s ugyancsak az orvos az, kire az egyes ember legféléttetebb kincsét, egészségét bízza. S valóban a fejlődés iránya az, hogy a társadalom érzéke nő az orvosi hivatás jelentősége iránt. Minthogy azonban a jó orvos megválasztása már azért sem bízható pusztán a közönségre, mert az csak a saját kárán fog tanulni, az állam kötelessége gondoskodni, hogy a rosszul képzeteket elutasítsa a gyakorlattól. Még Angliában is, hol ugyancsak tág tért nyit-

nak az egyéni szabadságnak, belátták, hogy nem lehet egészen a népre bízni annak megválasztását, hogy kivel akarja magát gyógyíttatni. Alig ötven éve, hogy az úzött Angliában orvosi gyakorlatot, a ki akart, s elég volt, ha két orvos bemutatta a hatóságnál, hogy gyakorolhasson. A kuruzslás elhatalmasodása eléggé bizonyítja ennek káros voltát. Ma nincs is polgárosult állam, mely ne kívánna orvosaitól képesítő bizonyítványt. Az államnak nemcsak joga van ezt tenni, hanem szigorú kötelessége is.

Vessünk egy futólagos pillantást, miként oldják meg az egyes nemzetek e föladatot.

A cél szerint, mely az orvosi képzés módját megszabja, Európa cultur-államaiban két irányzat uralkodik. Az egyik különböző orvosi fokozatokat, a másik egységes orvosi rendet alkot. Előbbinek typusa Anglia, utóbbié gyanánt a szomszédos Ausztria szolgálhat. Angliában ugyanis az orvosi gyakorlatra képesítő testületek a legkülönbözőbb igényekkel lépnek föl a jelölttel szemben, s ennek megjelölésére szolgál a cím, melynek használatára föl jogosítják az illetőt. A közönség ismeri ezek értékét s tudja, hogy melyik jelzés nyújt több biztosítékot az orvos megbízhatóságára. Az angol az orvosi gyakorlatot iparnak tekinti, s jogosnak hiszi, hogy az, ki többet tud fizetni, jobb kezelésben részesüljön, épen úgy, a mint a gazdag ember jobb ruhában járhat, mint a szegény. Ez elvet különben az egyenlőséget annyit hangoztató francziák is vallják, a midőn még mindig megtűrik a kettős képzést. Voltak ugyan, kik meg akarták szüntetni az officier de santé-k képzését, de mindig akadtak, kik megvédelmezték avval, hogy a falusi népnek egyszerűbb betegségei s erkölcei vannak, a miért kisebb képzettségű orvossal is megelégedhetnek. Oly föltevés, melyre természetesen a legkisebb alap sincs.

Ausztriában és nálunk is fönnállott az alacsonyabb képzettségű seborvosok rendje, lassankint azonban sikerült ezek képesítését megszüntetni, úgy, hogy jelenleg a monarchia mindkét államában csak egyenrangú orvosok vannak. Az orvosi képzés egységes volta oly szorosan kapcsolatos az egyenlőséggel, annyira kifolyása a szabadságnak, hogy ennek megváltoztatására gondolni sem szabad.

A módszer szerint, mely az orvosok képzésére szolgál, három uralkodó rendszert lehet megkülönböztetni. Ezek az angol, franczia és német.

Az angol rendszer széles körű tanszabadságon alapúl. A ki az orvosi gyakorlatra jogosultságot akar nyerni, annak csak két és fél

évet kell egyetemen vagy orvosi szakiskolában tölteni, a többi ismereteket bármelyik kórházban, sőt bizonyos föltételekkel magán orvos mellett is megszerezheti. A jogosultságot adó testületek bármelyike előtt vizsgálatot tehet, s módjában áll az illetőnek a legigénytelenebb vagy a legelőkelőbb czímet megszerezni. Angliában úgy aránylanak az egyetemi fokozatot nyert orvosok az orvosi testületek által képesítettek számához, mint 1 : 8-hoz. Ez utóbbiakban a czélszerűségi elv az irányadó, míg előbbieken valóságos tudományos képzés nyújtására törekszenek. Nem szabad kicsinyelnünk az angol felsőbb tanintézetek azon berendezését, mely a hallgatók neveléséről is gondoskodik. Ezért van az angol orvosok között olyan sok gentleman.

Franciaországban hat egyetemi fakultás és tizennyolcz «*école préparatoire*» teljesíti az orvosi képzést. A hallgatók túlnyomó része azonban Párisban tanul. A tanulmányi idő négy évéből az elsőt kizárólagosan a természettudományok művelésére fordítják, úgy, hogy tulajdonképen csak egy év maradna a klinikai tárgyra, ha nem lenne általános szokás az egyetemi éveket meghosszabbítani. A tanrend kötött, s a hallgatók lehető ellenőrzés alatt állanak.

Poroszországban kilencz félévi tanulmányt kívánnak. Az egyetemek az akadémiai fokozat nyújtása által még nem képesítenek orvosi gyakorlatra. Ez csak az államvizsgálat által történik.

Alapos képzést nyújt a svéd felső oktatás az által, hogy az elméleti tárgyakat kötelező vizsgálat választja el a gyakorlatiaktól. Czélszerű berendezésűek az olasz egyetemek, melyeken minden tárgy végeztével vizsgálatot tesz a hallgató, s a tizenkét félévre terjedő tanfolyam befejeztével ezek alapján nyeri meg a gyakorlás jogát.

Ausztria orvosi képzése a bécsi egyetem által világhírűvé lett. A mai rendszer az 1849-iki reformban gyökerezik. A tanulmányi időt öt évben állapították meg. Az első évben már vizsgálatot tehetnek a hallgatók a természettudományi tárgyakból, a második év végétől a természetan-, vegytan-, boncztan- és élettanból is. A szigorlatok az ötödik év végétől kezdődnek. E rendszer hű utánpótlása a mi egyetemi berendezésünk. A tanulmányi idő nálunk is tíz félév. Az orvosi gyakorlatra a doktori diploma jogosít, melynek megszerzésére három alapvizsgálat, egy előszigorlat s három szigorlat szolgál. A természettudományi tárgyakból ugyan már a tanulmányi idő alatt is vizsgálatot tehetni, de ez semmikép sem kötelező, úgy, hogy az orvostan-

hallgató tíz félévig járhat az egyetemre, a nélkül, hogy egyetlen egyszer is köteles volna képességéről számot adni. Bár a sorrend nincs meghatározva, az egyes tárgyak hallgatása majdnem kivétel nélkül a tanári kartól ajánlott egymásutánban történik. Az első évben állattant, ásványtant, növénytant, természettant, vegytant s boncztant hallgatnak, a második évben élettant, gyógyszeriant. általános kórtant, tájbonztant és szövettant, a harmadik évben kórbonztant, s ugyanekkor veszi kezdetét a klinikák látogatása.

Az ily módon képzett orvosokkal azonban ép úgy elégedetlen az állam, mint az egyes. Mindenki érezi, hogy az orvosi oktatás reformra szorul. Molnár Viktor, ki Billroth második fölszólalása alkalmából a *Budapesti Szemlében* e tárggyal foglalkozott, a sikeres tanítás legfőbb akadályául a túlzusufolást tekinti, s ezért a III-ik egyetemtől várja a segítséget. Tagadhatatlan, hogy a budapesti egyetem 1100 orvostan-hallgatója számára nem képes minden irányban helyet és alkalmat adni a tanulásra. A harmadik egyetem azonban ezen mit sem segít! Míg a kolozsvári egyetem népessége fönnállása óta alig emelkedett, addig a budapestié ugyanez idő alatt megkétszereződött. Az ország erős centralizatiója mellett ez nem is lehet máskép. Nemcsak a főváros élvei, hanem a könnyebb megélhetés reménye, a tanulásra s ismeretkör szélesbítésére szolgáló bővebb alkalom megannyi tényező, mely a vidéki egyetemről a fővárosba vonzza a hallgatót. Egyetlen mód van e hatás csökkentésére! S ez a vidéki egyetemek erőszakos fejlesztése. Ha az állam ezeket nagy pénzáldozatok árán mintaszerű klinikákkal s intézetekkel szereli föl, s ha a kiváló tudóst megfelelő kárpótlással reá bírja, hogy ne vágyódjék föl Buda-Pestre, úgy igenis sikerülni fog a főváros vonzerejének ellensúlyozása. Németország kis városi egyetemeit is a verseny emelte föl. Az apró államok uralkodói nem kímélték a pénzt, hogy egyetemeik a szomszéd államéit fölülmúlják.

Nálunk ellenben a kolozsvári egyetem pusztán a budapesti egyetem gyakorló iskolája! Előbb szüntessük meg ezt a rendszert, s fejlesztjük a kolozsvári egyetemet! S ha ez már sikerült, csak akkor gondoljunk a harmadik egyetemre, melynek most alig lenne húsz-harmincz orvostan-hallgatója.

Különben én nem látom be, hogy a budapesti egyetem hallgatói már számuknál fogva is meggátolnák a sikeres oktatást. Csak a rendszeren kell segíteni, s meg fog szűnni a túlzusufolásról szóló panasz!

Báró Eötvös Loránt is a rendszerben találja a hiányos képzés

okát. Szerinte a tanszabadság nálunk nem talált alkalmas talajra, s azt ajánlja, hogy meghatározott tanrend mellett kötelező colloquiumokkal ellenőrizték a hallgatók előmenetelét. Panaszkodik, hogy nem gondoskodunk eléggé a tudós képzésről; pedig talán még nagyobb baj az, hogy a mindennapi életre való képzés sem megfelelő! Balogh Kálmán a jelenlegi rendszer védelmére kelt, s érvelesül a saját példáját használta. Csakhogy az ő kiváló tehetsége s páratlan munkabírása még kedvezőtlenebb viszonyok között is fölszínre vergődött volna. Általában én nem azt kifogásolom a jelenlegi rendszerben, hogy nem képez tudósokat, hanem sokkal inkább azt, hogy nem nevel jó gyakorlati orvosokat!

Nálunk épen az orvosi képzés egységes volta következtében az egyetemnek kettős feladata van. Egyrészt, hogy az életnek jó orvosokat neveljen, másrészt, hogy tudósokat képezzen. Csakhogy míg előbbiek ismeretszerzését minden rendelkezésre álló eszközzel elő kell segíteni, addig utóbbiaknak csak alkalmat kell nyújtani. Azok számára, kik képességöknél, szorgalmoknál s helyzetöknél fogva a tudomány előbbrevitelére törekesznek, megfelelő intézeteket kell berendezni, eszközökkel s könyvtárral dúsan felszerelni, a nélkül, hogy a tanrendet az ő igényökhöz kellene idomítani. Ez irányban az utóbbi években tényleg igen sok történt. A hiányzó intézetek fölépítése pedig már is tervbe van véve. Ez irányban tehát reformra alig volna szükség, de annál inkább sürgetős az orvosaink átlagos képzettsége miatt. Mindennapi tapasztalat, hogy az egyetemről kikerült orvosaink ismeretei elégtelenek. Legjobban érzik ezt magok a tanárok, kiknek méltán rosszul eshetik, fíradásaik eredménytelenségéről meggyőződni, de igazolja ezt az élet is.

E jelenségnek szerintem három oka van: 1. az orvostanhallgatók minősége; 2. a tanulási rend; 3. a vizsgálati rendszer.

A mi középiskoláink ellentétben az angolokéival, első sorban tanító s nem nevelő intézetek. Az érettségi bizonyítványt elnyert fiatal emberek között, fájdalom, igen sokan vannak, kik már társadalmi műveltségöknél fogva is alkalmatlanok az orvosi pályára. Még többen, kik tudományos előképzettség nélkül csakis a megélhetés kedvéért, s nem hívatásból lesznek orvosokká. Beiratkoznak az egyetemre, eltöltik a tíz félévet, a nélkül, hogy egyetlen egyszer kötelesek lennének számot adni, hogy valóban alkalmasak-e a választott pályára. Azt talán senki sem fogja állítani, hogy érettségi vizsgálataink olyan magas fokon állanak, hogy annak sikeres letvése már képesít tudományos foglalkozásra! Számos külföldi államban

fölvételi vizsgálatot követelnek hasonló okból. Ezt nem tartom czél-szerűnek, mert úgy sem emelkedhetik magasabb színvonalra, mint az imént kiállott érettségi. De az már joggal megkívánható, hogy a hallgató tanulmányai első részében köteles legyen bebizonyítani, hogy van-e hívatása a választott szakmára.

Minthogy a mai vizsgálati szabályzat nem köti időhöz az alapvizsgálatok s előszigorlat letételét, épen a hanyagok és képességnélküliek halasztják az ötödik év végére. Ekkor aztán melyik tanárnak lesz olyan kő szíve, hogy a jelöltet, ki már öt évet eltöltött, végleg elutasítsa? Úgy, hogy kétségtelenül áll az a tény, hogy legyen bár az illető teljesen alkalmatlan az orvosi pályára, végül mégis csak elnyeri a diplomát, mert a tanár előbb abban fogja hagyni a buktatást, mint a jelölt a vizsgálatot. Ezt pedig absolute nem lehet a tanár hibájának fölróni, mert a rendszer az, mely ilyen hallatlan módon tért nyit a hívatásnélkülieknek az orvosi pályára való tódulására. Ez privilegium a nem tanulásra! A tanszabadságot így értelmezni nem szabad! Én a tanszabadság alatt azt értem, hogy ismereteimet attól s oly módon szerzem meg, a kitől s a hogyan nekem tetszik, de nem azt, hogy azokat sehol sem kell megszereznem. Első indítványom tehát az, hogy a tanulmányi idő elején az orvosi pályára alkalmatlanokat elutasítsuk, vagyis kötelező vizsgálatok által a tovább haladást nehezítsük.

A képzettség elégtelenségének másik oka a jelenlegi tanulási rend. A mi a tanulmányi időt, a tíz félévet illeti, az olyan átlag, mely körülbelül épen elégséges. A külföldi példák is ezt bizonyítják. Poroszországban kilencz félév, Franciaországban négy év, Olaszországban hat, Spanyolországban hét, Hollandiában hat, Norvégiában hét, Portugalliában öt, Oroszországban öt, Angliában 4—10. Ausztriában öt év az egyetemi tanulmányokra szánt idő. Tekintettel arra hogy szegény nemzet vagyunk, nem hosszabbíthatjuk meg a tanulási éveket, de a tíz félév teljes kihasználása szükséges. Az orvostanhallgatók eddig negyedik évökben szolgálták le önkéntes évöket, most azonban félévet fegyverben kell tölteniök, s épen ez esik a tanulmányi időre. Ráadásúl még kikötik, hogy e félév tisztán katonai célokra legyen fordítható, mintha a katonaságnak nem állana módjában ellenőrizni, hogy megfelelnek-e az önkéntesek kötelességeiknek. Nem a hadsereg, hanem az egyetem részéről kell összeférhetetlennek tekinteni az önkéntesi szolgálatot az orvosi tanulmányokkal. Tíz félév úgy sem sok, ebből egy negyedévet sem szabad elvonni!

A mi a tananyagot illeti, ez már gyökeresebb reformra szorúl. Az orvostanhallgatók jelenleg tanulmányaik első évében hat tantárgyat hallgatnak, úgy mint: állattant, növénytant, ásványtant, természettant, vegytant s boncztant. Mindannyit heti öt órás kollegiumokban, mikhez a boncztani gyakorlatokra szükséges tetemes idő is járúl. Oly beosztás, mely jó eredményre nem vezethet! Vagy teljesen elhanyagolják a természetrajzi tárgyakat, vagy behatóan foglalkoznak velök, s ekkor az orvosi tudomány alapjára, a boncztanra nem jut elég idő, mit egész életökben meg-sínylenek.

Két módon lehetne ezen segíteni. Vagy úgy, hogy az első évet kizárólagosan a természettudományi tárgyakra fordítsák, mint az Francia- és Svédországban történik, vagy hogy ezek elemeinek ismeretét föltéve, a köteles tárgyak sorából kitorúljuk. Minthogy az előbbi mód a klinikai éveket rendkívül megrövidítené, más részt pedig egy év alatt öt tárggyal még mindig nem lehet behatóan foglalkozni, az utóbbi megoldást tartom célzra vezetőnek. Az ásványtant Németországban tényleg ki is törülték a köteles s vizsgálati tárgyak sorából, nincs ok, hogy az állattant s növénytant megtartsuk. A gyógyszerekül használt növények úgy is bő ismertetésben részesülnek a gyógyszertertanban, a rendszer ismeretét pedig már a középiskolákban kell elsajátítani. Így az első évre természettan, vegytan és boncztan marad. Az év végén kötelező vizsgálat legyen, mely e három tárgyra, de főleg a boncztanra terjeszkedjék ki. Visszautasítás esetén a vizsgálat ismételhető legyen, de csak sikeres letétele után folytathatók a tanulmányok. A harmadik félévben kezdetét vehetné az élettan, tájboncztan, szövettan, fejlődéstan s gyógyszertertan hallgatása, mi a negyedik félév végén nyerhetne befejezést, a mikor e tárgyakból szintén kötelező vizsgálatot kellene tenni. Az ötödik félévben kórboncztannal, kórsvövtannal, kórvegytannal s általános kórtannal foglalkoznának a hallgatók, a hatodik félévben pedig már a klinikákat látogathatják. Kívánatos volna ugyan, hogy ez csak a kórboncztani tanulmányok teljes befejeztével történjék, de mint-hogy ez esetben csak két év maradna a klinikák látogatására, czélszerűségi szempontból meg kell elégednünk az említett beosztással. A hatodik félév végén azonban a kórboncztanból szintén kötelező vizsgálat lenne szükséges. Ezentúl egészen a tanulmányok befejeztéig több vizsgálatot nem tartok czélszerűnek. Az eddigiek ugyanis elégségesek lennének arra, hogy a képességnélkülíket elutasítsák, de meg a klinikai tanításnak módjában áll a tanulók előmenetelét és

szorgalmát más úton is ellenőrizni. Megjegyzem, hogy azon szakok, melyekből az egyetemi évek alatt kellene vizsgálatot tenni, nem képeznék a szigorlatok tárgyait. A klinikai tanítás így teljes két és fél évet venne igénybe, szóval jóval többet a jelenleginél, melyből majdnem egy egész évet elvon az elméleti vizsgálatokra való készülés.

A budapesti egyetem nagy népességének hátrányát kiegyenlítené a parallel tanszékek fölállítása, mely többet segítene egy harmadik egyetemnél, s kevesebbe is kerülne. A boncztanból már úgy is van két tanszék, még az élettan- s kórboncztanból kellene ilyeneket fölállítani. Specialis intézkedést igényel a belgyógyászat és sebészet tanítása, minthogy ezek négy féléves tárgyak, s így még mindig akadályul szolgál a meglevő két tanszék mellett is a hallgatók nagy száma. Ezért azt az intézkedést tenném, hogy e két tárgyból két-két félévet a rendes tanároktól kell hallgatni, míg a másik két félév valamely kórház oly osztályán tölthető, melynek főorvosa az illető szak egyetemi ny. rk. tanára. Ilyenekkel pedig egyetemünk bőven rendelkezik. A rendes tanártól az orvosnövendék magasabb színvonalú előadásokat hallgathat, míg a kórházi osztályon alkalmat fog nyerni az életben leggyakrabban szükséges gyakorlati fogások elsajátítására. E mellett a rk. tanár biztosítékot nyújt, hogy a kedvező elosztást nem rontja le az a veszély, mi Angliában tényleg gyakran bekövetkezik, hogy haszontalanul töltik el a kórháznál az évet. — A szülészet és szemészet tanítását egy évre hosszabbítanám meg, s a két egyetemi szülőházat kizárólagosan orvosok képzésére használnám föl. A szemészet tanítását egyelőre a jelenlegi kiválóan előnyös munkabeosztás mellett egy tanszék is elvégzi. De ezeken kívül a gyermekgyógyászatot is köteles tárggyá emelném, minthogy a többi klinikák ez irányban nem nyújthatnak kellő képzést. Végül még a hygiene s törvényszéki orvostan egész évi hallgatását is kötelezőnek tenném.

A tíz félév befejezte után, de nem a tizenegyedik félév kezdete előtt, következnének a szigorlatok, melyeket egy havi időközben tetszés szerinti sorrendben tárgyaként kellene letenni. Mindannyiszor egy rendes és egy rendkívüli tanár kérdezne, s eltérő szavazat esetén az okvetetlenül jelenlevő elnök döntene.

Ilyen beosztás mellett remélhetőleg jobb orvosokat fog az állam nyerni. Csak az a kérdés, megvan-e az alkalom a tudós képzésre, s nem sülyed-e le az egyetem szakiskolává? Határozottan nem! A ki bővebb természettudományi ismereteket óhajt szerezni,

az a természetrajzi tárgyakból ezentúl magasabb színvonalú előadásokat hallgathat, minthogy a tanár a hallgatók heterogén képzettsége miatt nem lesz kénytelen a színvonalat csökkenteni. A klinikai magasabb képzésre pedig ott van a jelenleg is főnálló gyakornoki rendszer, melynek újra kettős feladata van. Egy részt a vidék számára olyan orvosokat képezni, kik mint kórházi orvosok megyéjükben majd előkelőbb szerepet játszanak, s tágabb működési kört nyernek; más részt a gyakornoki állás lépcsője az assistensinek, mely viszont alkalmas arra, hogy a magasabbra törekvő orvosok képzését létesítse.

E kettős célnak megfelelőleg oda módosítanám a jelenlegi szokást, mely megengedi, hogy a legtöbb gyakornok két-három évig szolgáljon, bogy a gyakornoki állás csak egy évre szóljon, s a meghosszabbítás csak kiváló szorgalom s irodalmi működés alapján legyen kérhető. Így sokkal többen élvezhetnék az állás előnyeit a nélkül, hogy megfosztanók az egyetemet az assistenseknek alkalmas erőktől.

Valahányszor az egyetem reformjával foglalkoznak, kiváló súlyt szoktak fektetni a leczkepenzek rendezésére, nem zárkozhatom el tehát én sem az elől, hogy legalább meg ne említsem. Nem mintha osztoznám azok fölfogásában, kik ez irányban találnak legtöbb kifogásolni valót, hanem épen ellenkezőleg, hogy azon meggyőződésemnek adjak kifejezést, miszerint az egész kérdés mellékes. Jól tudom, hogy a tanárok egy némelyike is elviselhetetlennek tartja az örökös gyanusítást, ez elől azonban nem menekülhetnek a leczkepenzek megszüntetésével sem. A visszautasított jelölt mindig fog találni valami rajta kívül fekvő okot és soha sem fogja belátni saját tudatlanságát. Viszont azonban azok nézetét sem vallom, kik a tanárra nézve impulsust látnak a főnálló rendszerben kötelessége minél pontosabb teljesítésére. A kérdés szerintem egyszerű pénzkérdés. Ha az állam magas törzsfizetést nyújt, megszüntethető a leczkepenzrendszer, minthogy azonban pénzügyi tekintetek jelenleg gátolják az ilyen állásoknál okvetetlenül szükséges bőkezűséget, a főnálló rendszer aránylag még legigazságosabb fizetés - eloszlást eredményez.

Az elmondottak — megvallom — korántsem merítik ki teljesen a kérdést, de ez nem is volt fölszólalásomnak célja. Tudom, hogy sokan helytelenítik, ha az egyetemről pár év előtt eltávozottak már bírálják az alma mater-t, de azt is tudom, hogy a közvetet-

len tapasztalat jobban föltűnteti a hiányokat, mint az elvont okoskodás. Ismeretes dolog, hogy az egyetemi hallgatók, legalább a demonstratív szakoknál, legjobban ismerik társaik képességét. Épen így azok, kik az egyetemre a tanulás kedvéért jönnek, legjobban érzik, hogy mi szolgál akadályúl tanulmányaikban. Ha azok szava, kik képzettségöket valamely rendszernek köszönhetik, nem is bír olyan súlylyal, mint azoké, kik az oktatást vezették, mégis jogos, hogy ők is elmondhassák tapasztalataikat.

GRÓSZ EMIL.

É R T E S I T Ó.

*Csicsáky Imre költeményei és kisebb műfordításai. 1882—1887. —
A bevezető előszót írta Maszlaghy Ferencz. Temesvár, 1888.*

A vallásos költészet, első tekintetre is, egyik legjogosultabbnak látszik a költészet különböző nemei között. Az ember s annak lelki és kedélyvilága levén a költészet tulajdonképeni tárgya, abból a vallást és a vallásos érzelmeket lehetetlen kizárni. Mint a szerelem, a vallás is általános emberi érzés, melynek minden lélekben megvan a gyökere, melynek hangjára minden szív visszhangot ad. Még a kevésbbé vallásos emberek is, öntudatlanul is, vallásosak s a vallás szava akaratlanul is megcsendül a legfásultabb szívben is. Istentől függésünk érzetét (s ez a vallás) soha sem írthatjuk ki magunkból, soha sem némíthatjuk el egészen.

A költészet története is ezt bizonyítja, melyben kezdettől fogva nagy tér jutott a vallásos költészetnek. Sőt a költészet legelső hangjai a Főlénynek szóltak, a legrégebb költői nyomok a vallásos költészet birodalmából indulnak ki. A keresztyénség előkészítője, a talaj, melyből az kinőtt, a héber szellem első nyilatkozásai vallásos költemények voltak. A Genesisben, az özönvíz előtti emberek ajkán zendült az első dal, a Lámekh éneke (1 Móz. IV. 23., 24.) — a Jákob áldása, melylyel a haldokló apa fiaitól búcsut vesz, a Mózes éneke — mind a legrégebbi könyvben, — a Déborah és Bírák éneke a Bírák könyvében, majd a Dávidnak tulajdonított Zsoltárok és Bölcs Salamon Éneke éneke — meg annyi mélyen vallásos költemény. Jób és a próféták könyvei merő költői — természetesen vallásos költői — művek. Az ókor más nemzetének irodalomtörténete ugyanezt bizonyítja. A hindu vallásos iratok túlnyomólag költői művek. A legrégebb Veda hymnuszok és vallásos dalok gyűjteménye. Homér,

Hesiod, Pindár, mondjanak hőséneket, vagy zengjenek ódát és dithyrambot, első sorban vallásos költők. A görög tragédia a Dionysosnak (Bacchus) szentelt vallásos költeményekből fejlődött.

A keresztyénség is hamar megtalálta a vallásos költészet hangját. János apostol és evangélista költői művet hagyott hátra a Jelenések könyvében. S az ő és középkoron át a költészet kísérte, ihlette és lelkesítette a keresztyénséget. Az egyházi atyák legkiválóbbjai közt nem egy igazi költőt találunk. Oly énekek, mint a *Te lucis ante terminum* — *Salve Regina* — *Dies irae, dies illa* — *Stabat mater dolorosa* kezdetűek, millió szívben visszhangoztak, százezer szívet olvastottak vagy rendítettek meg. S a középkor határán, az újnak hajnalán, a legnagyobb költői mű, mely azóta is a legnagyobb maradt, a Dante *Divina Commediája*, tisztán vallásos költemény, melynek minden sorában az Isten féelme és szeretete zeng s kap meg minden szívet, minden lelket, s táplál és meghat minden képzelődést.

Korunk, mely a «fölvilágosodás századának» nevezett XVIII. század nyomába lépett, s alkotmányait és intézményeit annak romjain építette föl, kevésbé látszik fogékonynak a vallásos eszmék és hangok iránt. De ha a keresztyénség s annak fő jellemvonása az emberszeretet roppant vívmányait, s alkotó és átalakító hatalmának annyi jelenségét elfogulatlanul tekintjük, századunkra sem nyomhatjuk rá a vallástalanság bélyegét. Az állam mind jobban-jobban elválk az egyháztól, de azért nem lesz vallástalan, vagy keresztyéntelen. Az erkölcsök, a művelődés által, lazúlnak formáikban, de a legvastagabb elfogúltság azt állítani, hogy fajúltabbak volnának, mint valamikor. Az irodalom és a tudomány is kevesebbet foglalkozott a vallással (egykor kizárólag annak eszméiből táplálkozott), de egyes, magokat mindinkább túlélő s mind kisebb hatású tévirányokon kívül, nem vallástalanabb, sőt igazán bensőleg vallásosabb, mint az úgynevezett «régi jó időkben».

Mindezek nem vígasztalan, sőt vallásos érzésű emberek előtt (s magunkat ezek közé számítjuk) örvendetes jelenségek, általában. De nemzetileg kevésbé örvendetes, hogy a magyar költészetben aránytalanul csekély helyet foglal el s jelentéktelen szerepet játszik a vallásos költészet. Középkori költészetünk egyik legbecsesebb erkölyje a *Szent Katalin verses legendája*, kétségkívül idegen termék (bár költői becsű) átdolgozása. A Szent Istvánról, a Szent jobbkézről, Szent Lászlórol szóló vallásos énekeink, sőt a legbecsesebb: a Boldogságos Szűzhez, Magyarorszáig Védasszonyához szóló esdeklő ének

is alig tarthatnak arra az abszolút költői becsre számot, mely őket a középkori latin nyelvű egyházi énekekkel egy rangba emelhetné. A reformatió korában, különösen protestáns részről néhány becses egyházi ének is keletkezett, vallásos érzettől s bensőségtől áthatva; s ugyanakkor a r. kath. latin egyházi énekek közül is több nyert költői átdolgozást; a XVII. század legnagyobb költői műve a *Zrínyiás* ép úgy megérdemli a «nemzeti vallásos éposz» elnevezést, mint előképei, az *Aeneis* s a *Megszabadított Jeruzsálem*; sőt — míg Virgil nem hiszen Róma nemzeti isteneiben, Zrínyi mély buzgósággal s igaz hittel van eltelve a Megváltó, a Szűz anya s a kereszténynek Istene iránt; valamint az utána következő s a XVIII. századbéli vallásos költőink is, Koháry, Rimai, Ráday — bensőleg vallásosak s költőknek is beválnak — a nélkül, hogy a szó legmagasb értelmében vett «igazi költő» nevére igényt tarthatnának. A jelen század sem szült nekünk igazi vallásos költőt — de adott néhány igazi vallásos költeményt, legkitünőbb költőinktől. A Csokonai *Lélek halhatatlansága* — a Berzsenyi *Fohászkodása* (Isten, kit a bölcs...), a Kölcsey *Himnusza* — a Vörösmarty *Kis gyermek halálára* s *Szegény asszony könyve*, a vallásos költészet leg szebb termékei közé sorozhatók, de csak kivételkép jönnek elő e kiváló költőink művei közt. Tompában s Aranyban, bár utóbbi szintén csak egy-két költeményt írt, mely a «vallásos költészet» rovatába lenne sorozható, pl. *Fiamhoz* — mélyebben fészkel s önkénytelenül ki-kicsillan a vallásos érzelem. Közelebről egy protestáns egyházi lap *) ügyesen állította össze a vallásos nyomokat Arany költészetében. Tompa vallásos költészete nem csak az *Olajág*-ban, mely a hit és szeretet illatától egészen át van hatva, hanem azon kívül is igen nagyszámú költeményében és igen sok helyt a bibliai hangban is nyilatkozik, úgy hogy Tompát, e században, költőink közt a vallásos költő neve leginkább megilleti. Kizárólag, vagy túlnyomólag vallásos költőink, Tárkányi, Sujánszky, Mindszenti, Lázár — érdemes írók, adtak többé-kevésbé sikerült költeményeket is, de az igazi költő nevére egyik sem tarthat igényt — ép oly kevésbé, mint legújabbán Rudnyánszky Gyula, mondva csinált, verselési könnyűsége mellett a meggyőződés és bensőség, az igaz ájtat s őszinte vallásosság híjával levő *Mária dalaival* — tutti-quantum

*) *Debreczeni Protestáns Lap* 1889. 27—31. számokban *Egy nagy költő hagyatéka, keresztény vallásos szempontból*, tanulmány Kiss Ferencztől.

nem produkáltak *egy* olyan bensőleg vallásos s igazán kenetteljes éneket, mint Nagy István: *Oh könyörgést meghallgató* (a *Magyarorsz. ref. énekes könyv* 130. dicsérete), vagy Mihályi Károly *Éji háború után* (az *Erdélyi énekes könyvben*) írt énekeik.

E kissé tán túlságosra is nyújtott visszapillantás, azt hiszszük, eléggé indokolja, hogy vallásos költői irodalmunkban még oly — szintén nem egy tekintetben kifogás alá eső és semmi esetre nem a csúcson álló — mű megjelenését is örömmel üdvözöljük, mint a fent címzett kötetke. Mert Csicsáky valóban vallásos, s a mellett költői kedély; bár vallásossága inkább a pap, mint az ember — inkább az oltár, mint az élet vallásossága, hite őszinte és igaz. S bár költői tehetsége nem a magasb rendűek közül való, de a tehetséget tőle senki sem tagadhatja meg. A költői «középszerűség» — Horác által kimondott túlszigorú ítéletet az élet rég megenyhítette, sőt eltörülte, Longfellow, a ki maga épen nem középszerű, szép igazságot szolgáltatott a «kisebb énekesek»-nek is.

A mily hosszú volt bevezetésünk, oly röviden elmondtuk ítéletünket Csicsákyról s kezünkben levő kötetéről, mely őt mint őszintén vallásos és hitben buzgó keresztyén papot s mint tehetséges, még fiatal költőt állítja elénk. Némi részletekkel, a kötet áttekintéséből, kell csak igazolnunk ítéletünket.

A cím: költemények s kisebb műfordítások, nem egészen szabatos; eredeti költeményeken s szorosán vett műfordításokon kívül van még egy harmadik csoport, bibliai részek versbe átdolgozásai, nem szoros fordítások; e három fajtát megkülönböztetjük, s mindeniket röviden jellemezni igyekszünk.

Az eredetiek kisebb részét teszik a kötetnek. Egy, tizenhárom darabra terjedő, *Az én világom* cím alá foglalt s szorosán egyéni, családköri benyomásokat tartalmazó cycluson kívül még tizenhét, összesen tehát harmincz eredeti verset találunk a kötetben. Valamennyit vallásos alapeszme s vallásos érzelem hatja át, a mi nem azt teszi, hogy mind ima, ének vagy vallásos elmélkedés volna; hanem, hogy a szív s az élet ama viszonyait, melyek sugalták, vallásos érzéstől áthatva festik, dallják vagy tárgyalják. *Az én világom* című cyclus legkevesebb költői becsű része az egész kötetnek; alanyilag a szerzőnek legkedvesebb lehet, mert benső családi érzelmeit, édes anyja testvérei iránti szerelmét, különösen egy kedves öcsese kora halála miatti fájalmát s megnyugvását festi bennök; de alanyi érzéseit nem bírja oly egyetemes érdekűvé tenni, hogy mi is vele tudnók érezni azokat.

A többiek közül a dalhangúak és könnyebb formába öntöttek, pl. *A méh halála, Kivirúlt a rózsza kedves virága, Dunaparton, Már búcsuzik a nap* stb. kevésbé sikerültek. A dalhang nincs bennök eltalálva, egész bensőségében; a forma könnyűsége pedig ellentétben áll az eszmei komoly tartalommal; pl. *A méh és pille* ugráló kurta sorai sehogy sem illenek mély eszmetartalmához; míg a külső s belső összhang az *Egy fecskepárhoz* címűben tökéletesen el van találva, csakhogy ebben meg kevés — vagy semmi az eredetiség.

Az eredeti költemények közt kétségkívül legértékesebbek a kötet homlokán álló, szabadabb, kevésbé dalszerű formában (páros rímű sorokban) folyamatosan írt s elmélkedő tartalmú, de a vallásos érzés meleg bensőségére nézve kiváló néhány költemény, melyek benső belvilágát, érzés- és gondolkodásmódját a maga teljes valóságában tárják elének. A *Szép csillagos ég alatt* — a természet kebelén kitágult szívvel s fölemelkedett lélekkel adja át magát vallásos érzelmeinek az ifju, a kin már megérzik, hogy Isten szolgálatának szentelte magát benső elhatározásában; az *Ember* ugyanez érzelmi s eszme körben kutatva, kételkedve, végre hitében megnyugodva, bolyong; kár, hogy e két költemény egy-egy helyén a szerző csaknem szó szerint ismétli magát, ugyanazokat a kérdéseket, kételyeket. De mindeniket fölülmúlja a *Hozsánna* című, mely bár itt-ott kissé hosszú s elnyújtott, de egészben szép, lendületes, egyes helyein igazán megragadó (pl. maga összehasonlítása a Nébo hegyén álló Mózes-sel, majd az ó testamentomból gazdagon vett képek); méltó készüllete a pappi avatáshoz egy — magát az oltár szolgálatára elszánt — léleknek. Alantabb maradnak egy diapasonnal, de még mindig figyelemre méltók továbbá a *Halleluja, Exultabunt, Immanuel* címűek, nem oly tiszta eszményi, inkább szorosán egyházi jellegökkel. De mindnyájan arról tesznek bizonyosságot, hogy a szerző egészen abban az eszme- s érzelmkörben él, melyből költészete hangjait meríti s a mint érzései őszinték, s hittől és meggyőződéstől vannak áthatva, úgy hangja is azoknak megfelelő.

Műfordításai (melyeket azért nevez «kisebbek»-nek, mert Dantét is fordítja, s a *Paradicsomból* már nyolcz éneke meg is jelent, a miről a *Budapesti Szemle*ben volt is emlékezet annak idején) jóval számosabbak; ötvenöt darab. Széles körből vette azokat, de kivétel nélkül vallásos tartalmúak, vagy legalább alapeszméjük s uralkodó hangjok az. Itt találjuk *Sz. Bernát imáját*, a Dante *Paradicsomából*, a miből nem szeretnők azt következtetni, hogy a fordító fohlagyott volna az egésznek lefordítása szándékával; itt Petrarcát a

Vergine bellával; Lopez de Végát *Mária bölcsődalával*; itt Goethe-t *Krisztus pokolra szállásával* (ifjúkori költemény, csak egyes részletek szépségével), a *Hívó haranggal* (die wandelnde Gl.), s a szeszélyes és kedélyes hangú *Kukukkal* (Tavaszióslás), melyhez Ratisbon L. ízetlen *Kukukját* kár volt oda tenni; Schillert *Alpradásával*, Ossiantól *Darthula sírdalát*; itt Moore Tamást néhány igen szép dalával; Cheniers-t *Az ifjú rableánnnyal*, melynek azonban rhythmikus bája jóformán elveszett a fordításban; Lamartine-t a *Haldokló keresztvénnel*; Longfellowt az *Excelsiorral*; Uhlandtól a *Kápolnát*, Wordsworth-tól a *Heten ragyunkot*; Chateaubriand-tól a *Lányka és a virágot*; Musset Alfredtől *Jeanne d'Arcot*, Hugo Viktortól az *Elragadtatást* (l'extase), Reboultól az *Angyal és gyermeket*; Delavignetól a *Kis hajót* (la brigantine); Hemans Feliciától a *Jobb hazát*, Löwensteintől az igen szép *Angyalokat* s még több más közt három francia regény- és drámaírónak (Scribe, Daudet, ifj. Dumas) mint lyrai és pedig vallásos költőknek a bemutatását, a mi — e jeles írók érdekében — el is maradhatott volna, végre néhány kisebb rendű olasz, spanyol, angol, francia s német költőtől egyet mást, de általában jó kiválasztással.

Maga e czímek elősorolása jó bizonyítvány a szerző ízléséről. Fordításai, melyek közt néhány van már előtte mások által is magyarra fordítva, általában sikerültek, bár teljesen alig néhány. Hiányzik bennök a költő és műfordító magasabb művészete, finomsága, biztos ízlése. Csicsáky nagy hűségre igyekszik, s nagyobb hibának tartja könnyíteni valamit az eredeti külformáját (pl. a soroknak egy, vagy féllábbal megtoldásával, a mit legjelesb fordítóink is megengedtek szükségből magoknak), mint az eredeti hangját, világosságát, könnyűségét sérteni, néha még az érthetőség — mindenesetre az élvezhetőség — rovására. Így pl. a *Heten ragyunkban* egészen elvész az eredeti bája, naiv hangja, oly erőltetett, néhol szinte esetlen lesz benne a dictió, az együgyű kis lány ajakán, sőt a költő elbeszélésében is:

«Egy pór-leánykát láttam én,
Nyolcz tavaszt, mondta, élt;
A szöke hajzat, szép fején,
Gazdag fürtökre kélt» —

ez csak nem szép!

Schiller *Alprádása* is így kezdődik:

«Rétre bárányt mért nem hajtod?»

ez pedig talán nincs magyarul.

Általában a nyelvnek (legalább még most) nem oly mestere Csicsáky, hogy a fordítás terén — a mi a nyelv művészetét leginkább megpróbálja — mindenütt sikerrel állhatna meg. A nyelvbeli nehézségnek eredeti költeményeiben is számos példájával találkozunk; vagy a nyelvtan szabályai s a mondatszerkezet törvényei ellen vét, vagy a rhythmus iránti érzék hiányát érezteti velünk. Pl. ily sorokkal találkozva:

«Ha látod az imás hívőt»

(e helyett: Ha látsz imádkozó hívőt)

«Méltó jutalmuk egy mosoly»

(e h.: Méltó jutalmok gúnymosoly)

«A sötétek agyréme mind»

(e h.: (Sötét elmék agyréme mind) —

Mit a föld nyújt a kék nehéz»

(e h.: A földnek kéje is nehéz)

«Elhallgatott a kis madárka szőja»

(a rím által [rózsa-ra] parancsolt rossz szóragozás)

«S vitték oda, hol a sír volt kiásott ;

— Így temettetett el az ifju rózsza»:

bizonyára azt fogjuk kívánni, vajha a fordító kevésbé ragaszkodott volna a külső hűséghez, s a költő szabadult volna a nyelv nyügeitől inkább, mintsem a nyelv természetét s a kifejezés költőiségét ildozza föl!

Hátra van még Csicsáky költeményeinek harmadik csoportjáról, a bibliából vett részletek átdolgozásairól szólnunk. Ilyenek *Rebeka* (Genes. XXIV), *Ábrahám az áldozatnál* — helyesebben: *Ábrahám áldozata* — (Genes. XXII), *Mózes háladala* — helyesebben: *éneke* — (Exod. XV), *Mózes jóvendölése* (Dent. XXXII), *Deborah és Bárak diadaléneke* (Bir. V) s végre az egész *Jeremiás siralmi* (öt részben). Érdemes biblia-tanulmányok, de költői becsek csak az eredetiben van, a fordítás inkább csökkentette, mint kiemelte s éreztette volna. Egy jó biblia-fordítás prózájában élvezhetőbbek, mint így versbe szedve.

Mindent összevéve, Csicsákyt örömmel üdvözljük vallásos költőink gyér soraiban, s hiszszük, hogy költői és egyszersmind vallásos kedélye jövőre még érettebb gyümölcsökkel is fogja gazdagítani irodalmunkat, valamint műfordítói működésétől is sok jót várunk még e téren, s óhajtjuk a Dante *Paradicsomát* is befejezve látni tőle.

—k.

A mi hadseregünk. Az osztrák-magyar monarchia népei fegyverben és zászlók alatt. Szécsi Mór, Bankalari Gusztáv, Rieger Ferencz közreműködése mellett szerkesztette Danczer Alfonz. Tizenegy színnyomatú képpel és 139 szövegbeli ábrával, Myrbach Felician báró eredeti rajzai után. Buda-Fest. Franklin-Társulat, 1889.

A monarchia véderejét ismertetik e könyv lapjai, melyek — az előszó szavai szerint — a nagy közönséghez, a közönség legtágabb köreihez, különösen a védköteles korhoz közeledő ifjúsághoz fordulnak. Egy katonai encyclopædiával van dolgunk. A tartalomjegyzék utasítása szerint könnyen megtaláljuk a fölvilágosítást, ha tudni akarunk valamit a közös hadsereg, a magyar s osztrák honvédség és az occupált tartományok katonaságának tagozódásáról, ruházatáról, ellátásáról, az egyes fegyvernemek föladatáról, a vezérkarról, a katonai intézetekről, szóval mindarról, mit a békésen készülődő és harczoló hadi erőnkrol tudni akarunk.

A szerkesztő s dolgozótársainak nevei ismeretesek a katonai irodalomban, bizonyára alaposan értik tárgyukat. De ne higyük, hogy a különböző katonai tankönyveknek száraz kivonatát adják. A szerkesztő mint gyakorlott író gondoskodott arról, hogy világos elrendezés s eleven előadás emeljék a könyv érdekét.

Például a tüzérség föladatáról van szó. Ki kell emelni e föladat nehézségét a gyalogsági támadás visszaverése esetében. Ilyenkor minden pathetikus szónál hatásosabb egy jól választott hadtörténelmi példa. Könyvünk elbeszéli, hogy Königgrätznél Anghofer őrnagy és Kubin százados két ütegosztálya mint áldozta föl magát, hogy lehetővé tegye a hadsereg rendezett visszavonulását.

Kiváló elevevességgel van leírva a gyalogsági ütközet. Elhiszszük az írónak, hogy nem egy átharczott ütközet, és nem egy végig küzdött hadjárat emlékezete szolgáltatta a színeket a leírt képekhez.

Igen érdekes s megnyugtató az, mit az occupált tartományok katonaságáról s hangulatáról találunk e kimerítő műben.

«A rabló szegény legények — írja könyvünk — a lakosságnál immár támogatást nem találnak. A polgárságban fokozatosan gyökeret ver azon meggyőződés, hogy jobb a munkakerülő «skiakat» sorsukra bízni és az osztrák-magyar oltalom alatt inkább becsületes polgárkereset után látni.» Igaza van a szerzőnek, hogy Bosznia és Herzegovina megszállása kiváló jelentőségű hadseregünkre nézve.

Az újonnan szervezett hadsereg hosszas béke után ekkor tűzpróbát állott, s a nyugalom helyreálltával a rendezett állapotok létrehozásán fáradozott. Midőn így a közös hadsereg a délszláv államok hatalmi fejlődését korlátok közé szorította, nagy szolgálatot tett a magyarságnak. Természetes is, hogy a közös hadsereg nem foghat oly vállalatba, melyet a magyar érdek nem kívánna. A monarchia szervezete a kiegyezés óta kizár minden ily eshetőséget. S ugyan e szervezet meg nem tűri a hadsereg mostani alkatának megváltoztatását.

Ez elemi igazságokból következik, hogy a magyarság érdekeit sérti az, ki a hadsereg egységének, vagy tekintélyének csorbítására törekszik. Történelmileg érthetők az előítéletek a közös hadsereg ellen, de a ki be nem látja ez előítéletek kiirtásának szükségét, a ki nem átallja ellenségeink helyzetét erősíteni ama látszat fölkeltésével, mintha mértéktelen ambícióink a monarchia véderejét veszélyeztetnék, szóval, ki minden tehetségét s befolyását arra használja föl, hogy ama régi ellenszenvet pártzélokra kizsákmányolja, az meg nem érdemli a magyar államférfiú nevét. Még akkor sem, ha az izgalmak fölkeltése után bámulatosan nyugodt lelkiismerettel másokra hátrítja a felelősséget a törtétekért. De erről többet kellene elmondani, s nem ily mellékesen. Hogy a kezdethez visszatérjünk, szeretnők, ha «a védköteles korhoz közeledő ifjúságunk» oly könyveket is forgatna, mint az előttünk fekvő. Úgy hisszük, hogy becsületére válnék, ha lármás politikai szereplés helyett, kötelességei után látna, s egyebek közt becsületet szerezne a magyar névnek a közös hadseregben is.

y.

Az időjárás. Több idevágó munka nyomán összeállította Heller Ágost. Buda-Pest, 1888. Kiadja a k. m. Természettudományi Társulat.

A meteorologia aránylag fiatal tudomány; a törvényeit ismerető könyvek is csak újabb keletűek, különösen a mi irodalmunkban.

Hazánkban tudtunkkal 1831-ben Pesten jelent meg a meteorológiával foglalkozó első munka: *Biztos időpróféta, vagy rövid útmutatás a jövő időjárását előre látni* czímen, a melyet Spiesz J. M. német munkácskája után Lencsés J. Antal fordított. Erről az ösztövér füzetecskéről elmondhatni, hogy olyan eszió-féle, a melyben pók, béka, csik, ember, négy lábú szelid állatok, férgek stb. hirdetik a «jövendő» időjárását. Időváltozást mutató kalendáriumáról

azonban meg kell jegyezni azt, hogy szerzője elég eszes volt olyan-
nak nyilatkoztatni ki e kalendáriumot, a «mellyben némely igazságok,
több kétséges állítások, és jó nagy részben bal vélemény fordul elő».

A második munka már eredeti termék; Budán látott nap-
világot 1846-ban; Puky Simon az írója, és *Mezei gazdálkodást ren-
dező és mindenkit érdeklő tanlagos tapasztalatokbólí időjárás jören-
dölése* a hangzatos címe. Olyan könyv ez, a melyet olvasva, nem
tudja az ember, mit csodáljon inkább, a rossz magyarságot-e, avagy
a tudákos tudatlanságot? A könyv valóságos tárháza mindannak az
elavúlt, értelmetlen lomnak, a melyet a ponyván meg az álmos-
könyvekben szoktak vesztegetni. És mégis szerzője komoly képpel
játszsza a prófétát, az előszóban a többi közt így mutatván be magát:
«Szerencsés voltam több ízben a légváltozatok elkövetkezését nem-
csak napokkal és hetekkel, de évekkel is előre kiszámítva eltalálni».
Hogy e «szerencsés» ember tudománya milyen csekély lehetett,
annak bizonyítására könyvének 44. lapjáról szóról szóra kiírtam a
következőket:

«A béka-esső. Valóságos békák hullani tapasztaltatnak az
essővel, melyek aprók és mind barnás zöldek. — Tudatik az, hogy
a villany elemnek némelly testek iránt nagyobb húzó ereje van, s
azokat el is taszítani természete, és éppen olyan testek a békák is,
mellyek közülí apróbb neműeket a légben felragadni hatalmában
van a villanynek; s a szerint azon kis békák, melyek a posványok-
ban laknak, az azok felett elment nagy mértékkelí villany elemmel
teljes felhőbe ragadtatnak, és az azon felhőkbőlí esés alkalmával
lehullanak.»

Alig egy évvel e «béka-essős» munka után Berde Áron, Dove-
nak volt tanítványa, adta ki ismeretes munkáját: *Légtüneménytan
s a két Magyarhon égaljviszonyai s ezek befolyása a növényekre és álla-
tokra* czímen. Tiszteletre méltó munka ez, komoly és a tudo-
mányért lelkesedő tanár kezéből, a ki előrebocsátva, hogy Dovenak
a tanítványa, a többi közt ezeket mondja:

«Munkám szerkesztésében honunk érdekeit híven szem előtt
tartottam. Ezt tanúsítja a második és a harmadik rész, hol a két
Magyarhon égaljviszonyait s ezek befolyását a növényekre és álla-
tokra törekedtem olvasóim előtt vázolni. Ezen rész meglehet a leg-
hiányosabb s mégis én erről tartok többet, mint inkább szokta sze-
retni az édes anya azt a gyermekét, mely legtöbb fájdalomába került.»

Berde munkája a kor színvonalán állott és a hazai viszonyo-
kat illetőleg ma is forrásmunka.

A következő munka Sztoczek Józseftől való ; 1861-ben *Utasítás meteorologiai észleletekre* czímen jelent meg.

1870-ben Soós Mihály írt *Éghajlattant*, mely azonban nem annyira meteorologiai könyv, mint inkább Müller *Kosmische Physik*-ének magyar összefoglalása.

Szabó Ignác 1874-ben *A lég. Népszerű légtünnetan (Meteorologia)* czímen kis munkát bocsátott közre, melyet a hölgyek díjával jutalmaztak volt.

1877-ben a német Masch munkáját Székely Mihály fordította magyarra.

Végre 1888-ban a természettudományi társulat könyvkiadó vállalatának VI. cyclusában megjelent Heller munkája, az *Időjárás* című.

A XII. 408 lapra terjedő könyv a meteorologiai ismeretek földolgozásán kívül tartalmaz rövid előszót és betűrendes tárgymutatót; egy függelék is van hozzá csatolva, a melyet Kálmán Ferencz állított össze a *Magyar közmondások könyre* és a *Magyar Nyelvről* nyomán. Címe — *A meteorologia a magyar közmondásokban és babonákban* — világosan elárulja, hogy rövid foglalata annak, a mi az időjárásról népünk ajkán forog.

Heller könyvének megírásakor fôadatául tűzte ki, érthetően előadni az időjárás tanának alapigazságait és kifejteni, hogy mennyire lehetséges a föld különböző részein elhelyezett megfigyelő állomásokon gyűjtött följegyzésekből a várható időjárást előre megjósolni.

A munka tizennyolcz fejezetre oszlik. Az első négy fejezet merőben olyan dolgokkal foglalkozik, a melyekről a thermometer ad fölvilágosítást; úgy kell ezt érteni, hogy miután a szerző megismertetett bennünket a körléggel, részletesen leírja a hőmérőt és használati módját, továbbá bemutatja a légkör hőmérsékletének eloszlását és változásait, és végre azt, a mit a talaj és tenger hőmérsékletéről tudunk. Ezután a légnyomás és barometer van a soron. Az ötödik fejezet a meteorológiában annyira fontos széllel foglalkozik.

Ámde a levegő nem száraz, mindig több, kevesebb van benne; a levegő nedvességének következményei a harmat és dér, a köd és felhő, az eső, a hó, dara, jégeső és ólmos eső; mindezeket öt fejezetben tárgyalja a szerző. Erre kifejti, hogy a folyók és tavak az éghajlat termékei, kimutatja a hólepelnek az éghajlatra való hatását, bevezet az örök hó és a glecserek éghajlati viszonyaiba, és alkalmazs szerkesztett táblázatokon képet ad az évi csapadék mennyiség-

géről és a csapadéknak hónapok szerint való eloszlásáról. A viharokról, a légkör elektromos tüneményeiről és a légkör fényjelenségeiről szóló fejezetek a könyv legtanulságosabb részei.

Az utolsó két fejezet az időjárásról és az időjósaslással foglalkozik.

Nagyon természetes, hogy az időjárásról szóló munka olvasásakor mindenki érdeklődését első sorban a két utolsó fejezet fogja lebilincselni. Be kell azonban vallanunk, hogy e két fejezetben rejlik az egész meteorologia gyengéje. Az «időjárásról» csak megvolnánk, hiszen ebben voltaképpen arról van szó, mit nevezünk éghajlatnak, mi a földadata a klimatológiának és a gyakorlati meteorológiának; miféle éghajlatokat különböztetünk meg a földön, hogyan szerkesztik az időjárási térképeket; csupán a depressiók szerepe és a májusi fagyok beköszöntése kemény dió ebben a fejezetben. Nem így vagyunk az időjósaslással. Ha egyszer az olvasó figyelmesen elolvasott 374 oldalt, és elérkezett az *Időjósálás* című fejezethez, bizonyára olyasmit fog gondolni, hogy ime most olyan általános receptre fog szert tenni, a mely fölruházza őt azzal a tehetséggel, hogy a meteorológiai tényezők bármily alakulása közepett *biztosan* megmondhatja a bekövetkező időt. És épen itt fog csalódni a legjobban, a hol talán a legkevésbé volt rá elkészülve. Ha valamely meteorológiai intézet a maga, valamint a vele telegraphphal összekötött hasonló irányú intézetek följegyzéseiből bizonyos időpontnak megfelelő időjárási állapotról képet alkot és az uralkodó légáramlási viszonyok alapján a legközelebbi 24 órában várható időről bizonyos jóslatot (prognosis) mond: soha sem szabad elfelejtenünk, hogy ennek beteljesedése csak *valószínű és nem bizonyos*. Megelégedhetünk avval, ha az összes időjárási jóslatok 80—90 százaléka beteljesedik. Ime, ez az, a mit e fejezetből megtudunk. Különböztetésünk nem volna teljes, ha hozzá nem tennők, hogy néhány gyakorlati útmutatást is találunk e fejezetben, a melyet szem előtt tartva, a bekövetkező időt eltalálhatjuk. Ugyanígy van leírva az is, minő szolgáltatást végeznek a nagyszabású meteorológiai intézetek.

A munkához harminczegy fametszetű rajz és több térkép van csatolva, a rajzok arra való, hogy a meteorológiában használt eszközökről képet nyújtsanak és az elméleti fejtegetések megértését előmozdítsák. A leírások világosak, a jelenségek lefolyását megértheti még az is, a kinek alig van valamicske ismerete a physikából. A figyelmes olvasó ebből a munkából mindenestre levonhatja azt a tanulságot, hogy milyen óvatos és minden tényezőt latba vető

munkát kell végeznie annak, a ki nem amúgy taláalomra, hanem megfigyelésekre támaszkodva, meri jósolni az időt.

Befejezésül meg kell még jegyeznünk, hogy Heller elég szerényen úgy mutatja be könyvét, a mely «koránt sem tart számot az önálló, eredeti mű czímére, minthogy tényleg már meglevő nyomán készült». Ez azonban mit sem von le érdeméből, mert a meglevő munkák adatait elég eredetiséggel dolgozta át, és a hol csak tehetette, mindenütt tekintettel volt a hazai viszonyokra.

Hogy mégis ilyen vallomást tenni kénytelen: «Önálló magyar meteorologiai kézikönyvet, mely hazánk klimatologiai viszonyait kellőképen megvilágítaná, majd csak akkor lehet megírni, ha a földolgozásra váró megfigyelési adatokat már értékesítették és elegendőképen kibővítették» — ezt nem róhatjuk föl neki hibaúl. Menynyire nehéz sok esetben adatot szerezní, csak egy példát hozok föl. Hazánk bizonyára bővelkedik lápokban, és mégis Heller panaszkodik munkájában, hogy a hazai lépégetéseket kísérő tüneményekről semmi adatunk sincs.

Heller azzal a kívánsággal bocsátja útra «mintegy foglalóképen adott» kis munkáját, vajha megfelelhette a szükségleteknek addig is, a míg — a kellő adatok földolgoztatván — kimerítő magyar meteorológiát fog írhatni. Minthogy Heller tettekkel bizonyította be, hogy hivatva van ez ígérétébe is váltani, azért csak azt kívánjuk neki, jusson minél előbb olyan helyzetbe, hogy a földolgozásra váró adatok értékesítését siettethesse és az önálló magyar meteorologiai kézikönyvet megírhasssa.

—l—

Sammlung Pädagogischer Abhandlungen. Herausgegeben von Dr. O. Frick, Direktor der Franckeschen Stiftungen in Halle (Saale) und H. Meier, Direktor des Gymnasiums in Schleiz. — Beispiel eines rationellen Lehrplans für Gymnasien. Von Dr. M. Kármán. Halle a. S. Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. 1890.

A magyar gymnasiumok tantervéhez kiadott utasítás általános részét fordításban közli e füzet. Kármán rövid bevezetésében a magyar gymnasiumok történetét vázolja, befejezésül a tanterv táblázatos átnézetét nyújtja, s leírja a gyakorló gymnasium rendszere szerint a magyar irodalmi tanítás menetét.

Csupán említeni akartuk a füzet tartalmát, a ki tanügyünk iránt érdeklődik, úgy is ismeri a gymnasiumi utasítást s Kármán

munkásságát. De mindnyájunkat érdekelhet a külföldi szakemberek ítélete viszonyainkról. A hallei vállalat szerkesztői jegyzetéből idézzük a következőket :

A *pædagogiai értekezések* néhány olvasója talán megütközik azon, hogy az első füzetek egyikében külföldi iskolák tantervét közöljük, mint az okszerű tanterv példáját. De meg kell jegyeznünk, hogy a szerző egykor tagja volt a lipcei pædagogiai seminariumnak, s így munkája bizonyos tekintetben a német pædagogia s didaktika gyümölcse; továbbá, hogy a magyar népnek nagy költői kincsei didaktikai szempontból is kiváló értékűek, s így a tanterv számára is jól használhatók.

A szerkesztők a magyar tantervnek csak egy pontjára nézve tesznek észrevételt. A görög tanításnak háttérbe szorításában — így szólnak — látjuk a magyar gymnasiumi szervezetnek leglényegesebb hiányát.

Mit fognak szólni a szerkesztők, ha kormányunk szándéka szerint a görög nyelv egészen kiesik a tárgyak sorából ?

Pedig úgy látszik, hogy a kormánynak e kérdésben erős pártja lesz. Szörnyen gyakorlati nép vagyunk. A latin mégis csak szükséges receptek csinálására, jogi vizsgálatok letételére, de az világos, hogy a görög nyelv — a professorok csekély töredékét kivéve — senkinek sem szükséges az életben. Az angol, a német erősen tanítják a görögöt, igen jeles fordításaik mellett is az eredetiből kívánnak meríteni, s nem vehető észre, hogy ama szükségtelen tárgy tanulása ártott volna nemzeti műveltségöknek, vagy gyakorlatias érzéköknek. De mi nálunk nincs eredménye a görög tanításnak — mondják némelyek. Ebből csak az következik, hogy javítani kellene a tanítást. Hová jutnánk, ha kiküszöbölnénk minden tárgyat, melynek tanítása kevés eredményyel jár ?

Már csak külföldi barátaink jó véleménye kedvéért is fékezhetnők újítási kedvünket. A görög nyelv kiküszöbölése után csorbulna a méltánylat, melylyel tanügyeinkről ítélnék, szép tantervünk után indulva. l.

Bimetallism in Europe. Reports from the Consuls of the United-States. December 1887. Washington, 1887.

A nyugati államok, különösen Anglia és Éjszakamerika által követett szokás, hogy konzulok és egyes esetekben külön szakférfiak-

tól fontosabb kérdéseket tanulmányok tárgyává tételnek, már több ízben az irodalmat igen becses dolgozatokkal gazdagította. Emlitem ezek között csak egyikét az elsőeknek, mely az angol kormány által a 70-es évek elején közzététetett és a nemzetközi munkáviszonyok leírásával foglalkozik. Az előttünk fekvő dolgozat nem ilyen konzuli enquete útján jött létre, hanem Edward Atkinson tollából származik, ki a bimetallismus kérdésének tanulmányozásával az éjszakamerikai köztársaság kormánya részéről megbízott. A tartalmas munka első része Atkinsonnak a köztársaság elnökéhez intézett jelentését közli. Azután következik egy értekezés az európai bimetallismusról. A kötet legnagyobb részét pedig Soetbeer 1886-ban megjelent dolgozatának fordítása foglalja el. E helyen csak azon főbb eredményeket akarjuk körvonalozni, melyekhez Atkinson tanulmányai, a különböző államokban tett utazásai és a jelesebb szakemberekkel folytatott tanácskozásai alapján jutott. Ezek a következők: « 1. Nincs kilátás arra hogy az európai államok oly változtatást tennének pénzrendszerökben, mely az Egyesült-Államok politikáját jelenleg befolyásolhatná. 2. Nincs semmi jogosultsága azon reménynek, hogy jelenleg oly nemzetközi szerződés komolyan szóba jöjjön, melynek célja egy közös valuta rendszer korlátlan veretési szabadsággal az ezüstre vonatkozólag. 3. Csak igen szűk körben tartják a bimetallismust komolyan olyan eszköznek, melylyel a kereskedelem jelenlegi pangását megszüntethetni. Az egyes államok magatartása a kérdéssel szemben a következő: legnagyobb fontossággal bír természetesen Anglia politikája. Itt a bimetallismus azonban eddig nem fejlődött oly kérdéssé, melynek politikai jelentősége volna. A bimetallisták ugyan itt is eléggé tevékenyek, míg a monometallisták az angol nép konservatív jellemébe bízva, tétlenek. Azonban eddig csak két osztály van érdekelve a kérdés körül: egyfelől egy része azon kereskedőknek és gyárosoknak, kik a kelettel összeköttetésben állanak, másfelől a Kelet-Indiában alkalmazottak családjai. Azonban némelyek reménylik, hogy a bimetallismus nagyobb gyakorlati jelentőséget nyerne, ha sikerülne bizonyítani, hogy a mezőgazdaság kedvezőtlen helyzete az ezüst elértéktelenedésével áll kapcsolatban. A mi Németországot illeti, itt a bimetallismus akadémikus módon behatóan tárgyalatik, de nincs kilátás, hogy Németország jelenlegi pénzrendszerét megváltoztatná, különösen Nagybritannia hozzájárulása nélkül. Éjszakamerikának is Atkinson azt a tanácsot adja, hogy e kérdésben a kezdeményezést ne ragadja meg, mivel ez mindenütt gyanút kelt, a mennyiben Éjszakamerika természetesen nagyon érdekelve van az

ezüst rehabilitációja körül. Minden sürgetése tehát a «Cicero pro doctro» jellegével bírna. A legközelebbi jövőt tekintve, szerző szerint az ezüst ára még némi csökkenést fog szenvedni és míg az arány ezüst és arany között jelenleg mintegy 1 : 20, addig 1900-ig körülbelül 1 : 25 lesz. Nem áll a kormányok hatalmában ezt megváltoztatni. Csak a kereskedelem fejlődése és a nemes érczeknek ezzel emelkedő kereslete nyújthatnak kilátást arra, hogy az ezüst ára is ismét javuljon.

F. B.

Low's Handbook to the Charities of London. London. Sampson Low, Marston, Searle et Rivington. 1889. Ötvenyedik évfolyam.

E kis mű, mely ő felségének az angol királynőnek közvetlen jóváhagyásával lát napvilágot, összefoglalja mind azt, mit a világkereskedelmi fővárosában a jótékony és emberies érzület társadalmi téren létrehozott. A magyar közönség előtt nem ismeretlenek e szellemnek egyes nyilvánulásai, mind a mellett lehetetlen, hogy a részletek gazdagsága, az erély, mely ezen társulatok működésében nyilvánul s a bőkezűség, melylyel eljárnak, ne imponáljon.

Ha céljaik szerint csoportosítjuk őket, e társulatok felölelik az emberi élet minden körét, hol a keresztyéni szeretetre munka vár.

Nem kevesebb mint 98 egylet állít menedékházakat az elaggott, munkára képtelen egyének részére s a kik ezekben nem találnak elhelyezést foglalkozásuk, vallásuk, esetleg nemzetiségök és származásuk szerint kereshetnek a többi specialis célú társulatoknál segílyt, mert könyvünk a mint futólag összeszámítottuk 1400—1500 társulatról ad számot.

Vagyoni helyzetét tekintve a *Peabody* alapítvány áll elől tizenegy millió frt tőkével, melynek kamatait olcsó házak építésére fordítják s a mint könyvünk lelkiismeretesen előadja, e házakban lakóknál a születés tízzel több ezrenként a londoni átlagnál, a halálozás pedig csekélyebb, mint a fővárosi átlag.

Négy társaság gondoskodik a biblia fordításáról és terjesztéséről. Huszonkilencz a vakok elhelyezése, gyámolítása és oktatásáról. A süketnémák barátai nyolcz társaságot tartanak fenn. Vannak egyletek, melyeknek célja az üdülő betegeket elhelyezni és segélyezni, szegény betegeket gyógyszerekkel, ruhákkal, fűtőszerezrel és ápolókkal ellátni. A leves- és ebéd-osztó intézetek túl a csatornán sem ismeretlenek s külön kórházakat tartanak fenn jótékony alapítvá-

nyokból a rák-, mell-, fog-, fül-, szem-, láb-, szív- és bőrbajokban, epilepsiában, torok és női betegségekben szenvedők számára.

Az árvákat, elzülött gyermekeket, bukott nőket, papokat segítő egyesületek rendkívül számosan vannak képviselve a sorozatban, melynek egyik legtekintélyesebb részét a neveléssel foglalkozók teszik.

A bérkocsisok részére a sorsuk iránt érdeklődők társulata az utcákon gázzal, kályhával és butorral felszerelt bódékat állít, egy másik masszív kővállúkat friss vízzel az állatoknak; magasabbat a lovak, alacsonyabban a kutyák számára.

Életerős és tevékeny társulatok küzdenek az alcoholismus ellen s a mértékletesség mellett; számos azoknak is száma, melyek a nőket védik.

Katonák és hajósok hatalmas kórházakat, menedékeket emeltek elaggott és munkaképtelenné vált társaik részére.

A londoni *high life* első neveivel találkozunk az egyesületek ügyvivői közt s évi bevételeik 40—50 millió frtra rúgnak. Az önzőnek keresztelt nép ily eszközökkel harcol a bűn, szegénység, tudatlanság ellen s részünkről fejlődésének egyik legbecsesebb eredményeül tekintjük azon emberies, igazán keresztyéni vonást, mely az angol társadalmat mindinkább fokozódó mérvben hatja át s e tekintetben a világ első társadalmává emeli.

Képes ABC magyar fiúk, magyar lányok számára, hozzá: Magyar Gyermekkönyv, első olvasás-gyakorlat, mondókák, versikék, mesék, dalok 4—6 éves gyermekek számára. Ára együtt 2 frt, a képes ABC-é külön 1 frt 40 kr. — Mulatságra üt az óra, Bennett rajzaival, Csengeri János verseivel. Ára 2 frt. — Kicsi babák piczi képes verses könyve. Ára 80 kr. Kiadja az Eggenberger-féle könyvkereskedés (Hoffmann és Molnár).

Minden kifejlődött irodalomban törekesznek arra, hogy ne csak a felnőttek, hanem az ifjak és gyermekek szellemi szükségét is kielégítsék, hogy jó ifjúsági és jó gyermekirodalmat teremtsenek, mert belátják, hogy a közönséget nevelni kell, még pedig jókorán kell nevelni irodalmi ízlésre, igazi érdeklődésre, irodalomszeretetre. A humanus tanítás megvetette a vesszőt, mely soha sem hajthat rüggyeket és leveleket, s helyébe a szépet, a kedveset, az érdekeset teszi, hogy ne kényszer legyen a tanulás, hanem igaz öröm, kívánatos élvezet. S ne csak máz legyen ez a szép, ne csak a csésze szélét

kenjük be mézzel, míg benne keserű orvosságot rejtegetünk, hanem adjuk magát a jól megválasztott, a gyermek korának megfelelő szépet, s az erkölcsi okulás nem fog elmaradni, sőt erősebb lesz a hatás, ha a szép a képzelet útján vésődik a szívbe, mint hogyha a képzeletet minden működéstől fölszabadítva, a hatást erőszakoló módon, tehát anticipált érzékenykedéssel — sentimentalizmussal — mindjárt a gyermek akaraterejére kívánunk hatni, s azt hisszük, hogy az erkölcsi oktatást szájába rágva, már szívét is meggyőztük. Ilyenek voltak a Schmidt Kristóf- s nagyobbára a Hoffmann-féle ifjúsági iratok, melyeket magyarra is lefordítottak, s melyek jó ideig úgyszólván egyedüli ifjúsági irataink voltak. A németeknél azonban már ezek előtt egészségesebb irányt jeleztek a Grimm-testvérek gyermekmeséi.

Nálunk a Kisfaludy-társaság programmszerű működésének köszönhető, hogy meséinket összegyűjtötték, s hogy e gazdag készletből most már *Magyar Gyermekmeséket* is lehetett összeállítani. A Grimm-testvérek gyermekmeséi szintén megjelentek magyarul. Költőink közül eddigelé kevesen foglalkoztak a gyermekvilággal, de a nélkül, hogy a gyermekeknek akartak volna írni, épen mert a népiesből, a naivból merítették, Arany, Petőfi és Tompa is sok olyat írtak, a mi a gyermekek számára is nagyon szépen beválik. Arany *Rózsa és Ibolyájában* dolgozott föl egy népmesét ragyogó színekkel, míg másrészt *Toldija* I. része méltán lett magyar tanításunk fő klasszikus olvasmányává (holott erre Arany maga soha sem gondolt); Petőfinek *János vitéze* valóságos gyermekies tündérvilág, s némi kis módosítással a legszebb és legalkalmasabb gyermekolvasmány lenne; Tompa számos regéjét szintén méltán vették föl iskolai olvasókönyveink. Azonban ezek közül egyik sem tartotta szem előtt első sorban a gyermeket, a gyermek naiv világának költői zománczba vonását. Gyulai volt az első, ki ezt a tulajdonképi gyermekköltészetet megkísérlette *Gonosz mostohájában* s apróbb gyermekverseiben is. Hasonló irányú, rendkívül becses gyűjtemény Gáspár Jánosnak a nép ajkáról gyűjtött *Csemegei*, csakhogy a sok becses mellett selejtes is akad köztök, képei pedig számba sem jöhetnek. Ez ösvényen haladt Győry Vilmos, kit gazdag kedélye igazán a gyermekek költőjévé avatott, továbbá Szász Károly és Vargha Gyula a Thumann-féle gyönyörű képes könyv átültetői, és Pósa Lajos, kinek *Aranykertjében* néhány darab méltánylatot érdemel. Ugyanez irányt követik a czímben jelzett három képes gyermekkönyv szerzői, dr. Kármán Mór jeles pædagogusunk és Csengeri

János, kitől már tavaly jelent meg egy *Tündérszép képes könyv*. Mint az, úgy ezek is igazán gyönyörű képeikkel bájolvák el a szemet. Lizzie Mack és H. M. Bennett képei valódi kis műreemek, sorozatuk egész műcsarnok a gyermeknek. A szövegre nézve azonban nagy nehézséget okozhatott az, hogy e képek már készen voltak, s ezekhez kellett hozzá írni a verseket. Az bizonyos, hogy kiadóink a mi viszonyainknál fogva eredeti képekkel ily könyveket ki nem állíthatnak, ha csak biztos veszteséget nem akarnak a nyakukba venni. De elismerőleg kell kimondanunk, hogy az idegen képekhez oly magyar versek vannak adva, melyek teljesen magyar zamatúak, s élénk contactusban vannak népköltészetünkkel. Eddigi képes könyveink nagyobb része csakis épen a képek szépségére ügyelt, s jóknak tartott hozzájuk bármily gyarló kis versikéket. Pedig különösen a fővárosban, hol a gyermekvilág kevés jó magyarságot hall, a hol maga a lakosság alig használja a magyar nép közmondásait, eszejárását kifejező mondókáit, nagyon fontos, hogy a magyar nemzeti nevelést már a képes könyv megkezdje. Akkor aztán biztosabban lehet számítani arra, hogy a középiskolai ifjúság olvasni és töviről-hegyire menő szómagyarzatok nélkül is érteni fogja Arany Jánost. Kármán Mór *ABC-s könyve* mindazt együtt nyújtja, a mire a tanulni kezdő gyermeknek az első évben szüksége van. A népköltésnek gazdag kincses bányája kellőképp ki van itt aknázva. Alig van oly sor, mely a népköltéstől vagy annak eszejárásától elütne. A képes versecskék után pedig első olvasó-könyvet ad, melynek jó hasznát fogja venni a művelt anya, ki gyermekét maga tanítja az írva-olvasás elemeire. Ime egy kis ízelítő a képes versekből :

Biri, biri, bárány,
 Alig áll a lábán.
 Kiviszem a zöld mezőre,
 Édes fűvű legelőre.
 Biri, biri, bárány,
 Majd megáll a lábán.

A népies zamat, a jó rhythmus kétségtelenné teszi, hogy az ily versek kicsinyeink közt szájról-szájra fognak szállani. Egy másikat a Csengeri — nagyobb gyerekeknek való — képes könyvéből idézünk :

Elindult egy lányka
 Búzavirág-szedni,
 A búzamezőben
 Koszorúba kötni.

Hát, a mint szed, meglát
 Egy szép kis báránykát,
 Bégvé bánatában,
 Bolyongni magában.
 Te szegény kis jószág
 — Szólt s ölébe vette —
 Hova tévedtél te
 Anyádtól ily messze?
 Láttam én a többi
 Bárányt ott a réten,
 Elviszlek én téged
 Az anyáldhoz szépen.
 S elvitte a bárányt,
 Félórát is vitte,
 Anyját a kis jószág
 Mindjárt megismerte.
 Oda futott hozzá,
 Bégett nagy-vidámon.
 A kis lány esze sem
 Járt már a virágon.
 Most már üres kézzel
 Indult haza fele,
 A helyett örömmel
 Volt a szíve tele.

Karácsony közeledvén, fölhívjuk a szülők figyelmét e kedves
 újdonságokra. — ij. —

